

HOLMI

IV. évfolyam 11. szám

1992. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tordelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Radnóti Sándor*: Pályázati beszámoló • 1531
Tzvetan Todorov: A másik (*Léderer Pál fordítása*) • 1535
Bán Zsófia: Harmadik típusú találkozás • 1550
Octavio Paz: Mexikó és az Egyesült Államok
(*Csuday Csaba fordítása*) • 1557
Alfonso Ortiz: Nézz a hegytetőre
(*Babarczy Eszter fordítása*) • 1569
Lónyai Mária: A Függetlenségi Nyilatkozattól
az alkotmányig • 1577
James Madison levele Thomas Jeffersonnak
(*Lónyai Mária fordítása*) • 1585
Thomas Jefferson levele James Madisonnak
(*Lónyai Mária fordítása*) • 1590
James Madison az alkotmányról
(*Balabán Péter fordítása*) • 1593
François Furet: Amerika felfedezése
(*Adám Péter fordítása*) • 1609
Jászi Oszkár: Milyen a nagy elnök?
(*Babarczy Eszter fordítása*) • 1618
Litván György: Jászi Oszkár előadásához • 1621
Allan Bloom: A baloldal nietzscheanizálódása
(*Lánczi András fordítása*) • 1622
Richard Slotkin: Revolverhősök és zöldsipkások:
„A hét mesterlövész” és az ellenerőszak mítosza
(*Léderer Pál fordítása*) • 1629
Stephen Jay Gould: Eredeti pultok, eredeti villamosok
(*Barabás András fordítása*) • 1647
Bálint Tibor: A szabadság hitelkártyái • 1653
Delmore Schwartz: Aki magyar szeretett volna lenni
(*Kántor Péter fordítása*) • 1661

- Kántor Péter:* Kis amerikai óda • 1662
Békés Pál: Majomtánc • 1663
Villányi László: Mantegna New Yorkban • 1670
Manhattan – Baránszkyval • 1671
V. S. Naipaul: Charleston: a múlt vallása (I)
(Fencsik Flóra fordítása) • 1671

FIGYELŐ

- Scholz László:* Az admirális (b)irodalma
(Kolumbusz útinaplója) • 1686
Hahner Péter: Fedezzük fel Amerikát!
(Daniel J. Boorsún:
Az amerikaiak. A gyarmatosítás kora.
Paolo Emilio Taviani:
Kolumbusszal Amerikába. 1492.
Carl N. Degler: Az élő múlt) • 1690
Niedermüller Péter: Az „újraolvasás” lehetőségei
(Urs Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak”) • 1693
Sós Vilmos: Konzervatív vagy forradalmár?
(Hannah Arendt: A forradalom) • 1698
Török Ádám: A túlnyújtózkodó birodalmak végzete
(Paul Kennedy: A nagyhatalmak tündöklése
és bukása) • 1702
Bán Zoltán András: Könyvmoly
Kolumbusz felfedezte Amerikát,
Amerika felfedezi Kantot
(Thomas Bernhard: Immanuel Kant) • 1705
Borbély István: Korlátozott gondviselés
(Isaac Asimov regényeiről) • 1708
Argejő Éva: Las Vegas fényei, New York árnyai,
St. Louis füstje (Vay Tamás:
A posztmodern Amerikában) • 1718

A HOLMI postájából • 1724

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4-Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

PÁLYÁZATI BESZÁMOLÓ

Tavalyi novellapályázatunkra majd' ezer pályamű érkezett, a kritikapályázatra száz-hét. Az arány nem rossz, különösen, ha számba vesszük, hogy akkor huszonhárom novellát díjaztunk, illetve fogadtunk el közlésre, most viszont ennél több bírálatot: huszonhatot, és hozzá még négyet – feltételesen. E szám – megítélésünk szerint – a kritikus pályázók kritikai érzékét dicséri.

Mindkét pályázat a szellemi keringés serkentésére szolgált. Ínségesnek találtuk a magyar novellatermést, ezért új tehetségeket kerestünk; rá akartuk beszélni az írókat e műfaj művelésére. Szerkesztői munkánk során gyakran előfordult, hogy fontos művek megbeszélésére nem találtunk embert – új bírálókat kerestünk, és kedvet akartunk csinálni a kritika művelésére.

Mégis, nagy a különbség a szépprózai és a kritikus versengés között. Noha a *Holmi* jórészt kritikusok szerkesztik, nem annyira kevélyek, hogy ne tudnák: a szépirodalmi alkotások onkifejlésére csekély a befolyásuk. Novellapályázatot akár lapunk indulásakor is hirdethettünk volna, hiszen feladatunknak azt tekintettük, hogy irodalmi irányzatoktól függetlenül lehetőségeink szerint rátaláljunk a legfontosabb és legjelentősebb művekre (a regény kivételével, mert komoly kételyeink vannak a modern regény folytatásokban való fogyaszthatóságával kapcsolatban) – arra, ami van. A kritikapályázathoz azonban meggyőződésünk szerint kellett az a két és fél esztendő, amely idő alatt bemutathattuk a közönségnek, hogy milyenek képzeljük a *Holmi*-bírálatot. Hiszen, miközben a kritikai műfaj és tárgy tekintetében szélesre tártuk a kapukat pályázati kiírásunkban, kimondatlanul arra számítottunk, hogy olyan szerzők pályáznak majd, akik lapunk rövid életű kritikai tradíciójával egyetértenek, s azt kívánják gazdagítani, illetve megújítani – vagy akár provokálni.

Valóban, milyenek képzeljük a *Holmi*-bírálatot? Noha folyóiratunk pontosan egyidős a magyar történelem legújabb kori nagy fordulatával, nem követjük a magunk területén azt a rossz szokást, hogy új naptárat vezetünk be. Nem felejtsük el, hogy a 70-es és 80-as évek magyar kultúráját színvonalas kritika jellemezte, s az olvasó kiválaszthatta magának azt a kritikust vagy azokat a kritikusokat, akiknek figyelt a véleményére. Mégis, az újítás feladatát és lehetőségét láttuk magunk előtt.

Noha folyóirat nem enyhítheti jelentősen az újabb magyar kritikai kultúra azon nagy baját, hogy hiányzik a gyorsan informáló, minden kulturális eseményre kiterjedő kritikai tudósítás, a napilapok *mindennapi*, terjedelmes kritikai rovata, mégis ambíciónk volt és maradt, hogy a tárgyyszerű tájékoztatás, ismertetés hányadát növeljük bírálatainkban. A különbséget azzal az aforizmával fejeztük ki, hogy míg az előző évtizedek színvonalas bírálata azokra az olvasókra számított, akik már olvasták a szóban forgó művet, a *Holmi* azokra számít, akik még nem. Magyarán, növelni akartuk a kritika szolgáltatásjellegét. Nemcsak a magas humán kultúra hagyományában álló művekről szolgálunk információkkal és véleményekkel, hanem az úgynevezett alacsony kultúra termékeiről is.

A racionálisan követhető, áttekinthető tervű, tárgyára szorítókozó s határozott elvű, illetve ítéletű bírálat eszményének szorgalmazásával a *műfaj*, tehát nem egyes színvonalas kritikusok meglévő, hanem a *kritika* kétségbe merült tekintélyének helyreállítására törekedtünk. Ebből következett, hogy – noha tájékoztatni akarunk kultúránk

minden jelentős eseményéről – igyekeztünk nem megalkudni a „kipipálás”, a feladat letudásának érdekében; előfordulhatott, hogy fontos műről nem vagy csak jókora késéssel jelent meg bíráló a *Holmi*-ban, mert nem találtunk megfelelő embert. Pályázatunkat is főképp azért hirdettük, hogy eztán inkább találjunk. Ebből következett az is, hogy nem a kritikuscéh névsorában gondolkodtunk: a *Holmi* Figyelő rovatában több író, művész, tudós és bölcselelő írása található, mint ahány főfoglalkozású kritikusé. Ugyanakkor állandóan keressük azokat az írástudókat, akiknek fő tehetsége kritikai természetű, akikben a magas nivójú érvelés képessége rendkívüli minőségérzékkel párosul, vagy megfordítva, a finom minőségérzékeléshez megfelelő argumentumokat találnak. Ezért is hirdettük meg pályázatunkat.

Újabb szempont, amely viszont szorosan összefügg a társadalmi változásokkal, hogy az *éles hangú* bíráló immár nem keveredhet rossz hírbe, a tárgyilagos megítélést senki sem vélelmezheti üldöztetésnek, és a perzekúció nem öltheti fel a bíráló álruháját. Rosszhiszemű vagy elfogult kritikát szándékunk és tudomásunk szerint nem közölünk, de a kíméletlent nem utasítottuk vissza, ha nem voltak ellenérveink. A figyelem a bíráló első kötelessége, a tapintat és a gyengédség viszont csak rokonszenves személyes tulajdona. Az elhallgatás és a kimondottnál élesebb hátsó gondolat pedig tapasztalatunk szerint a kritika legnagyobb veszedelmei közé tartozik. A más kultúráknál semmivel sem kevésbé versengő jellegű magyar kultúra elszokott a bíráló értékelés adott esetben kedvezőtlen mérlegének nyilvános hangoztatásától, s ha találkozott vele, okkal vagy ok nélkül személyes megtámadtatást látott benne, és sérelmi politikával válaszolt. A *Holmi*-kritikák nem kerülhetik el, hogy alkalomadtán bántsanak – sérteni, legjobban meggyőződésünk szerint, nem sértenek.

A műkritika létjogosultságáról való meggyőződés, komolyságának és tekintélyének helyreállítása ma korántsem magától értetődő. Erős irányzat foglal állást AZ INTERPRETÁCIÓ ELLEN (hogy Susan Sontag híres, 1964-es esszéjének címét idézzük), kiváló magyar kritikusok is nem kritikusnak tekintik magukat, vagy osztják Marcel Duchamp nézetét: „*nincs megoldás, mert nincs probléma*”. A kritika metakritikai elbizonytalanodásának, posztmodern frusztrációjának légkörére vall, hogy – ha nem tévedünk – az 1989 után induló folyóiratok közül a tudósok interdiszciplináris közösségének szóló recenzió-folyóirat, a *BUKSZ* kivételével egyedül a *Holmi* ambicionálta, hogy minél gazdagabb kritikarovattal szolgáljon – a művelt nagyközönség számára.

A kritika tekintélyének helyreállítása nem jelentheti azt a hiú igényt, hogy a kritikus ma az ízlés bírójának vagy a nagy felfedezőnek a szerepében tetszeleg. Az elsőben azért nem, mert a kulturális kámonok, értékrendek pluralizálódtak, a másodikban pedig azért nem, mert ami a vetekvő értékrendek között több mint egy évszázadon keresztül hagyományosan eligazíthatott, az *újdonság* ismerve és értéke, elveszítette vezető szerepét, nem érvényesítheti kizárólagosságigényét. Sem a tradíció, sem a modernség eszméje nem vezetheti biztos révbe a kritikát. A kritika tekintélyét egyedül a kritikán és kritikával végzett *munka* állíthatja helyre, az értelmezés – mindig szükségképp racionalizáló, sőt felvilágosító folyamat – *elvégzése*, problémák észlelése és megoldások keresése, új művek és események kontextusának *feltárása* és a kritikus saját kulturális kontextusával való megutköztetése, abba való beillesztése. A kritika tekintélyét *szerény* öntudata állíthatja helyre: keres és javaslatot tesz, nem kinyilatkoztat. De a szerénység nem relativizmus. A kritika tekintélyét végül a közönséggel való eleven párbeszéde állítja helyre; a párbeszédben érthetőségre és megértésre kell törekedni, valamint oda kell figyelni a másokra.

Ezeknek az eszményeknek a jegyében hirdettük meg pályázatunkat, ám a megítélésben nem érvényesítettük doktriner módon. A szerkesztőség tagjaiból álló héttagú bírálóbizottság – Domokos Mátyás, Fodor Géza, Radnóti Sándor, Réz Pál, Szalai Júlia, Várady Szabolcs, Závada Pál – *minden* tehetségre igyekezett fölfigyelni. Ígéretünk szerint – a kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük – az *el nem fogadott pályaműveket* visszaszármaztattuk; ahol biztató jeleket láttunk, ott rövidebb-hosszabb kommentárral.

Két olyan pályázatot találtunk, amelyet megdicsérünk, de nem közlünk, mert más lapba valók; az egyik tehetséges színibírálat (Eger Veronika munkája), a másik történelmi szakkritika (Fogarassy László, Pozsony).

Néhány pályamű esetében átdolgozási javaslattal fogunk élni. Ezek olyan figyelemre méltó írások, amelyek *még* nem teljesen érettek megítélésünk szerint a publikációra, vagy jelen formájukban specializáltabbak annál, hogy *Holmi*-közlemények lehessenek. Jeligéik: *Jövevény, Mókus órs, Közös kincseink, Viva la musica.*

Közlésre fogadtuk el a következő pályamunkákat:

Bihari Péter: M. KIR. MINISZTERELNÖKOK TRAGÉDIÁI (Bárdossy László a népbírótság előtt, Kállay Miklós memoárja, Romsics Ignác Bethlen István-monográfiája)

Bodor Béla: AZ ANGYAL ÁRNYÉKA (AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA)

Csörsz Rumen István: „AZT HITTEM, HOGY JÓKEDVEM VAN”

(Vízöntő: Gitania express)

Dévény István (Luzern): NYOLCVAN ÉVVEL A „TEREMTŐ FEJLŐDÉS” UTÁN

(Bergson: TEREMTŐ FEJLŐDÉS)

Horkai Hörcher Ferenc: HÁZY ESZTER ÉS A KÁOSZ (Esterházy Péter: HAHN-HAHN GRÓFNŐ PILLANTÁSA)

Ifj. Janzer Frigyes: KÖLTŐNK ÉS KÓRJA (AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA)

Kronstein Gábor: NEMZETTUDAT – MÓDSZER ÁLTAL HOMÁLYOSAN

(Csepeli György: NEMZET ÁLTAL HOMÁLYOSAN)

ROBERT SILVERBERG, AVAGY AZ ILLEDELMES MÍTOSZ

(Silverberg: LORD VALENTINE KASTÉLYA)

Libisch Károly: IMA (YOSCK'O SEFFER, ALIAS SEFFER JÓZSEF NAGYLEMEZE)

Mohai V. Lajos: A MEGALÁZOTTAK ISKOLÁJA (Mirko Kovač: ÉGBÉLI JEGYESPÁR)

Retkes Attila: MONTEVERDI-MADRIGÁLOK (Capella Savaria)

Tamás Ferenc: HORROR GYERMEKEKNEK (Roald Dahl: SZOFI ÉS A HABÓ)

Talpai Tamás (London): ÜZENET... (Ferdinándy Mihály: BAKLOVAGOK)

Ujvárosi Emese: AZ ÉLET NEM JESIVA (Isaac Bashevis Singer: THE FAMILY MOSKAT)

Vörös István: SEM VÖRÖS, SEM FEKETE (Kemény István: TÉMÁK A ROKOKÓ-FILMBŐL)

Zalatnai Katalin: NÉGYKEZES SZERZŐI ÁTIRATOK (Bartók, Schönberg – Hauser Adrienne és Kocsis Zoltán előadásában)

És most következnek a díjak. A bírálóbizottság tizenegy pályaművet talált díjra érdemesnek, ám rendkívüli nehézségek elé került, amikor az eredeti kiírás szerint próbálta elrendezni a pályaműveket. Ezért úgy döntött, hogy 25 000 forintos, 35 000 forintos és 45 000 forintos díjakat oszt ki. Azt kívánja ezzel jelezni, hogy az igen magas színvonalú pályamunkák közül nem emelkedett ki *egy* olyan evidensen „legjobb”, mint amilyenek novellapályázatunk első díjasát gondoltuk, s ugyanakkor egy-egy kategóriában többeket kívántunk díjazni, jelezve ezzel azt a meggyőződésünket, hogy ezek hasonló szinten testesítik meg a kritikaírás különböző lehetőségeit.

25 000 forintos díjban részesült:

Bodor Béla: **ANDREJ A RENGETEGBEN** (Bodor Ádám: **SINISTRA KÖRZET**)

Horányi Márta: „**CSAK EGY SZEMÉLY**” (Petri György verslemeze)

Libisch Károly: **CSODÁK PEDIG NINCSENEK!** (Dudás Lajos-kazetta)

Uhrman Iván: „**NEM NÖTTEK AZ ÉGIG...**” (Jankovics Marcell: **A FA MITOLÓGIÁJA**)

35 000 forintos díjban részesült:

Bikácsy Gergely: „**NE FÉLJ, ÉDES MÉZ**” (Szép Ernő: **SZEGÉNY, GRÓFNÓVEL ÁLMODOTT**)

Scholz László: **AZ ADMIRÁLIS (B)IRODALMA** (KOLUMBUSZ ÚTINAPLÓJA Szerb Antal fordításában)

45 000 forintos díjban részesült:

Ambrus Judit: **NÉGY ILLUSZTRÁCIÓ KERESZTURY TIBOR „FÉLTERPESZBEN” CÍMŰ KÖTETÉHEZ**

Argejő Éva: **LAS VEGAS FÉNYEI, NEW YORK ÁRNYAI, ST. LOUIS FÜSTJE**

(Vay Tamás: **A POSZTMODERN AMERIKÁBAN**)

Beney Zsuzsa: **LABIRINTUSBÓL LABIRINTUSBA** (Beney Zsuzsa [!] verseskötetéről)

Kun Árpád: **TALÁLTAM EGY RÓMAI VERSESKÖNYVET**

(Nádasdy Ádám: **KOMOLYABB VERSEK**)

Radics Viktória: **VERS AKT** (Marno János: **A CSELEKMÉNY – ISTEN HA EGYSZER**

LÁBRA KAP)

A döntés után felbontottuk a borítékokat, s rendkívüli örömünkre szolgált, hogy mind az elfogadott, mind a jutalmazott pályázatok között számos ismeretlen névre bukkantunk. Eleve örültünk a pályázatok rendkívül gazdag témakorének, annak, hogy az irodalomkritikák számos közfigyelemben nem álló íróval és költővel foglalkoztak, annak, hogy többen választottak zenei, filozófiai, tudományos témát (sajnáljuk viszont, hogy képzőművészet-kritikusok alig jelentkeztek – igaz, egy nem illusztrált folyóirat természetes akadályt állít e bírálatforma elé).

Az elfogadott pályázatokat ezúttal nem az értékelés sorrendjében közöljük, hanem egyes számaink koncepciójának, elrendezésének igénye szerint. Máris találkozhat az olvasó két pályaművel, amelyek nagyszerűen beleillettek Amerika-számunkba. Az elkövetkező hónapokban aztán mindegyik bírálat sorra kerül, szerzőik pedig – bízunk benne – rendszeres szerzői lesznek a *Holminak*.

Radnóti Sándor

Tzvetan Todorov

A MÁSIK

Léderer Pál fordítása

Kétségtelen, hogy a spanyolok viselkedésében szerepe volt a meggazdagodni akarás s a birtokvágy feszítőerejének, hiszen a hatalomhoz leginkább e kettőn keresztül vezet út. Az is bizonyos azonban, hogy az indiánokról alkotott véleményüknek is szerepe volt. Nevezetesen annak, hogy azok, felfogásuk szerint, az ember és az állat között valahol félúton lévő, hozzájuk képest alacsonyabb rendű lények. E lényeges gondolati kiindulópont híján az irtóháborúra nem kerülhetett volna sor.

Az eredendő egyenlőtlenség tantételével születése pillanatától kezdve szemben állt egy másik, amely, éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozta, hogy minden ember egyenlő. Vagyis ütköző nézetrendszerekkel van dolgunk, s mindkét, a vitában szóhoz jutó álláspontra oda kell figyelnünk. Márpedig ez a vita nemcsak az egyenlőséget fordítja szembe az egyenlőtlenséggel, de az azonosság kategóriáját is a különbözőségével. E második szembeállítás (melynek terminusai etikailag semmivel nem semlegesebbek az előzőnél) megnehezíti a dolgunkat, ha ítéletet akarunk alkotni egyik avagy másik álláspontról. Már Kolumbusznál láttuk: a különbözőség megállapítása az egyenlőtlenség tételezésévé fajul, az egyenlőség gondolatából az azonosságé következik. A „másikhoz” való viszonynak ez a két markáns modellje létezik, ezek rajzolják ki a belőlük elkerülhetetlenül kibomló erőteret.

Las Casas és az egyenlőség elvének más bajnokai oly gyakran vádolták meg ellenfeleiket azzal, hogy az indiánokat oktan baromként kezelik, hogy akár gyanút is foghatunk, nem túloznak-e. Magukat az egyenlőtlenség álláspontját hirdetőket kell hát vallatóra fognunk, hogy tisztán lássuk, mi is a helyzet. Ilyen értelemben elsőként az indiánokkal kapcsolatos királyi végzés, a híres 1514-es REQUERIMIENTO tarthat számot érdeklődésünkre. Szerzője Palacio Rubios, a királyi udvar jogtudósa. A dekrétum azért született, hogy általa rend tétessék végre azokban a kaotikus állapotokban, amelyek között a hódításokra sort kerítettek. Érvénybe lépésétől fogva, annak előtte, hogy egy-egy területet megszállnának, a hódítóknak a lakossághoz kell fordulniok, megismertetve velük a textust. Ebben egyesek a spanyol trón ama szándékának megnyilvánulását vélték felfedezni, hogy megakadályozza a jogszerűen nem igazolható háborúskodásokat; hogy jogokat biztosítson az indiánoknak is. Ez az értelmezés azonban túlságig jóindulatú. A REQUERIMIENTO világosan az egyenlőtlenség eszméje mellett teszi le a voksot, még akkor is, ha az egyenlőtlenséget inkább csak implikálja, mintsem egyértelműen tételezné.

Ez a dokumentum – amely a vágyak megvalósításához legális alapok megteremtésére irányuló törekvések egyik sajátos példája – az emberiség történetének rövid felvázolásával kezd. E történetben az emberi történelem csúcspontja Jézus megjelenése, akiben „az emberiség családfájának” őst látja, valamiféle legfőbb hatalmasságot, aki jogszerűen uralkodik az egész világmindenség felett. E kiindulópont egyszer leszögeztetvén, a gondolatmenet innen fogva világos. Jézus a maga hatalmát Szent Péterre

ruházta át, emez pedig a nyomdokába lépő pápákra. A legutóbbi pápák egyike pedig a spanyoloknak (és részben a portugáloknak) ajándékozta az amerikai kontinenst. A spanyol hódítás jogi alapjai imígy lefektetvék. Most már csak egy dologról kell gondoskodni: arról, hogy az indiánok tudomást nyerjenek e ténykörülményről, hisz nem lehetetlen, hogy nincs értesülésük a pápák új meg új ajándékleveleiről. E tájékoztatanságon lesz hivatva változtatni a REQUERIMIENTO felolvasása, mely mindig a király egyik főtisztjének jelenlétében történik (tolmács kirendeléséről ugyanakkor nem tudósít a szöveg). Ha a végzés felolvasása után az indiánok tudomásul veszik helyzetüket, a spanyoloknak nincs joguk rabszolgaságba vetni őket (ennyiben „védelmezi” a rendelet az indiánokat, hiszen ezzel bizonyosfajta jogi státust biztosít nekik). Ám ha saját sorsuknak ezt az „olvasatát” nem lennének hajlandók elfogadni, akkor szigorúan megbüntettessenek. *„Ha azonban nem teszitek meg – szól az indiánokhoz a kiáltvány –, vagy bűnösen ravaszkodva próbálnátok halogatni döntéseiteket, bizonyosan mondom néktek, hogy Isten segítségével reátok zúdulok, mindennüit és minden eszközzel háborút folytatok ellenetek, s az Egyház és Ő Felsegeik iránti engedelmesség igájába hajtalak benneteket. Fogságba ejtelek mind titeket, mind feleségeiteket és gyermekeiteket, s rabszolgasorba vetlek mindannyiótokat. Rabszolgaként eladlak benneteket, s akként rendelkezem felőletek, ahogyan Ő Felsegeik parancsolni óhajtják. Elveszem tőletek minden javaitokat, s oly csapásokkal és károkkal bünteltek benneteket, amint csak tőlem telik, miként az illik azon alattvalókkal szemben, akik nem engedelmeskednek az ő uruknak, hanem ellene fordulnak, ellenállnak és ellentmondani merészelnék neki.”*

Elég nyilvánvaló az ellentmondás – s ezt a REQUERIMIENTO ellenfelei nem is mulasztják majd el aláhúzni – a spanyolok minden jogait megalapozni hivatott vallás lényege s e nyilvános felolvasás következményei között. A kereszténység egalitárius vallás, márpedig itt most nevében rabszolgává tesznek embereket. Nemcsak a spirituális és a világi hatalom keveredik itt össze (erre minden államidológiában megvan a hajlam, akár az Evangéliumokból eredezteti magát, akár nem), de ráadásul az indiánoknak csak hátrányos helyzetek között nyílik módjuk választani: vagy maguktól behódolnak, s akkor jobbágyá válnak, vagy erőszakkal töretnek meg, s rabszolgasorba jutnak. Ilyen feltételek közepette jogszerűségről beszélni meglehetősen gyalázatos komédia. Az indiánokat eleve alsóbbrendű szerepre kárhoztatják, hiszen a játékszabályokat a spanyolok határozzák meg. A REQUERIMIENTO közhírré tevőinek felsőbbrendűségét már maga az a tény úgyszólván magában foglalja, hogy ők azok, akik mondják, és az indiánok azok, akik hallgatják.

Tudjuk, a konkvisztádoroknak nem voltak skrupulusaik a tekintetben, hogy a meghódolni vonakodó indiánok megbüntetésére a mindenkori igényeknek megfelelően, hogyan alkalmazzák a királyi utasításokat. Pedro de Valdivia még 1550-ben is azt jelentí a királynak, hogy a mai Chile területén honos araukán indiánok nem akartak behódolni, köverkezésképp háborút indított ellenük, s a háborút megnyervén nem mulasztotta el megbüntetni őket. *„Kettőszáznak közülök kezét s orrát levágattam, büntetés-képp zendülésükért, hiszen több ízben is üzenetet küldtem hozzájuk, s általadtam nekik Felseged üzenetét.”*

Nem igazán tudjuk, milyen nyelven szónokoltak Valdivia követői, s hogyan próbálták az indiánok számára érthetővé tenni a REQUERIMIENTO szövegének tartalmát. Azt viszont tudjuk, hogy más esetekben a spanyolok tudatosan eltekintettek a tolmácsok alkalmazásától, mivel ez, végső soron, megkönnyítette nekik feladatuk végrehajtását: hogy hogyan reagálnak az indiánok, ily módon nem jelentett igazán komoly fennakadást. A történetíró Oviedo – maga is a konkvisztádorok egyike, s nagy bajnoka

az egyenlőtlenség tételének – több, erre vonatkozó beszámolót is hagyott ránk. Először is foglyul ejtették az indiánokat. „Amikor már láncra vertük őket, valaki, anélkül hogy nyelvüket ismerte volna, s hogy lett volna tolmács, felolvasta a REQUERIMIENTO-t. A felolvasó és az indiánok kölcsönösen nem értették egymás nyelvét. Még ha akadt is valaki, aki értett volna nyelvükön, s elmagyarázta volna nekik a kiáltvány szövegének tartalmát, az indiánoknak annyi esélyük sem volt, hogy válaszolhattak volna, mivel azonmód rabságba hurcolták őket, ezenközben a spanyolok nem fukarkodtak az ütleggel, ha az indiánok nem szedték elég gyorsan a lábukat.” (HISTORIA GENERAL Y NATURAL DE LAS INDIAS, ISLAS Y TIERRA FIRME DEL MAR OCEANO, I. 29. 7.).

Egy másik hódító portya során Pedrarias Davila magát Oviedót kéri fel a nevezetes textus felolvasására. A megszólított így válaszol kapitányának: „Megbocsásson Uraságod, de nekem úgy tűnik, hogy az indiánok nem akarnak hallgatni a REQUERIMIENTO teológiai érveire, s hogy az ön csapatában nincs is senki, aki képes lenne azokat megértetni velük. Tartsa tehát magánál Uraságod a REQUERIMIENTO szövegét mindaddig, amíg rács mögé nem kerül néhány ilyen indián. Akkor majd szép lassan megtanulhatják, s érsek Urunk majd elmagyarázza azt nekik.” (Uo.)

Ahogy Las Casas mondja e dokumentumot elemezvén, nem tudjuk, „vajon sírnunk avagy nevetnünk kelljen-e annak abszurditásán”. (HISTORIA DE LAS INDIAS, III. 58.)

Palacios Rubios művét a későbbiekben nem tartják majd számon a hódítás jogi megalapozásaként. De szellemének többé-kevésbé elkorcsosult nyomai még a konkvisztádorok ellenfeleinél is fellelhetők. A legérdekesebb példát talán Francisco de Vitoria nyújtja erre, aki a salamancai egyetem professzora, teológus és jogtudós volt, s a XVI. századi spanyol humanizmus egyik kimagasló alakja. Vitoria tönkrezúzza az Amerikában folytatott hadviselésre kézen-közön felhozott jogérveket, mégis feltételezi, hogy lehetségesek „igazságos hadviselések”. Az ezeket igazoló okok közül kétféle fajta lesz számunkra különösen tanulságos. Egyrészt azok, amelyek „kölcsönösségre” építenek (s amelyek különbségtevés nélkül vonatkoznak az indiánokra és a spanyolokra). Ilyen például annak megszegése, amit Vitoria „a társulás és kapcsolatteremtés természetjogának” nevez. (RELECCIONES SOBRE LOS INDIOS Y EL DERECHO DE GUERRA, 3. 1. 230.) A kapcsolatteremtéshez való jogosultság több szinten is értelmezhető. Először is természetes, hogy az emberek szülőhazájuk határain kívül is szabadon közlekedhessenek, mindenkinek „meg kell engedni, hogy tetszése szerint felkereshessen bármely országot, s szabadon közlekedhessenék”. (3. 2. 232.) Hasonló igény formálható a kereskedés szabadságára is, s Vitoria itt felidézi a kölcsönösség elvét. „Az indián fejedelmek nem akadályozhatják meg alattvalóikat, hogy a spanyolokkal kereskedjenek, s megfordítva, a spanyol hercegek sem akadályozhatják meg az indiánokkal való kereskedést.” (3. 3. 245.) Ami a gondolatok szabad áramlását és cseréjét illeti, Vitoria természetesen csak a spanyolok számára tételezi azt a szabadságot, hogy az indiánok számára az Evangéliumot hirdessék. Hogy az indiánok is terjeszthessék Spanyolországban a *Popol Vuhot*, az meg sem fordul a fejében, hisz a keresztény üdvútonban abszolút értéket lát. Ennek ellenére ezt az esetet is hozzárendelhetjük az előző kettőhöz.

Nem így vagyunk az okok egy másik csoportjával, amelyeket Vitoria kiemelten kezel, midőn a hadviselés igazolását tárgyalja. Véleménye szerint az intervenció igazolt, ha ártatlan embereknek a törzsfőnökök vagy a törvények zsarnoki hatalmától való védelmének nevében történik, egy olyan hatalomtól való védelem nevében, amely „ártatlanokat áldoz fel, s még olyan embereket sem áll halálra adni, kik semmi bűnt nem esmértek, csak azért, hogy húsukat megegyék”. (3. 15. 290.) A háború illetén igazolása sokkal kevésbé

magától értetődő, mintsem Vitoria azt szeretné, és természetesen semmiképp sem kötődik a kölcsönösség gondolatához. Még ha a „szabály” egyként vonatkozna is indiánokra és spanyolokra, az utóbbiak azok, akik meghatározzák a „zsarnokság” szó tartalmát, és ez a lényeg. A spanyolok, az indiánokkal ellentétben, nemcsak „érdekelt felek”, de bírák is, hiszen ők választják meg azokat a kritériumokat, amelyek szerint ítéletet hirdetnek. Ők döntenek el például, hogy az emberáldozat: zsarnokság, a tömegmészárlás nem az.

Az efféle szereposztásból következik, hogy nincs igazán egyenlőség spanyolok és indiánok között. Efelőtt Vitoria sem huny szemet. Az indiánok elleni háború utolsó legitimációs érve e szempontból teljesen világos (bár, tegyük hozzá, igencsak kétkedő hangnemben vezeti azt elő). *„Jóllehet e barbárok nem teljesen esztelenek, mindazonáltal majd-hogynem azok [...] Semmivel sem képesebbek önmaguk kormányzására, mint a bolondok vagy a vadállatok, mivel táplálékuk nem ízletesebb, és alig jobb, mint az állatoké.”* Ostobaságuk, teszi hozzá, *„sokkal nagyobb, mint a gyermekeké vagy mint más országokban a bolondoké”.* (3. 18. 299–302.) Jogos tehát országaik előzönlése, nem egyéb ez, mint a gyámi jog gyakorlása. Ámde még ha elfogadjuk is, hogy a jót rá kell kényszeríteni arra, aki magától nem hajlandó követni, megint csak felvetődik a kérdés, ki döntse el, mi minősül barbárságnak vagy vademberi viselkedésnek, s mi a civilizált magatartás. A döntésre mindig a két fél egyikének van csak joga, s így közöttük nem eshet szó sem egyenlőségről, sem kölcsönösségről. Vitoriat általában az indiánok védelmezőjeként szokás számon tartani; ám ha nem annyira a szerző személyes szándékait, hanem érvelésének hatását vizsgáljuk meg, nyilvánvalóvá válik, hogy szerepe egészen más. A kölcsönösségre alapozó nemzetközi jog díszletei mint kellékek valójában a gyarmatosító háborúknak azt a jogi megalapozást szolgáltatják, amellyel azok korábban nem rendelkeztek (vagy legalábbis nem olyan alapokkal, amelyek bármely, kicsit is komoly vizsgálódás próbáját kiállhatták volna).

Az egyenlőtlenség elvének jogi formulákba öltözött kifejeződései mellett nagy számban találkozunk más megfogalmazásaival is: magánlevelekben, hivatalos feljegyzésekben, krónikás beszámolóknak. Valamennyi hajlik arra, hogy az indiánokat ne teljes értékű emberként ábrázolja. Az ezrével adódó dokumentumokból kettőt mutatok be, s azért épp ezeket, mert egyikük szerzője egyházi ember, a másiké pedig literátus férfiú és tudós, vagyis azokat a társadalmi csoportokat képviselik, amelyek általában a legtöbb jóindulattal viseltettek az indiánok ügye iránt. A domonkos rendi Tomás Ortiz a következőket írja az Indiák Tanácsának:

„A szárazföld lakói emberhúst esznek. Minden más nemzetnél gyakrabban vétkesek a szodómiában. Igazságos jogot nem esmérnek. Mind meztelenül járnak. Nem tisztelik sem a szerelmet, sem a szüzességet. Ostobák és oktondiak. Nem tisztelik az igazságot – legfeljebb csak ha előnyükre szolgál. Nem állhatatosak. Nincs tudomásuk az előrelátás erényéről. Igen hálátlan természetűek, s nagy barátaik mindennek, ami újdonság számukra. [...] Brutálisak. Örömmel viszik túlzásba gyengeségeiket. Nyomat sem leljük náluk az engedelmességnek, a fiatalok nem igyekeznek az öregek, a fiak atyáik kedvében járni. Képtelenek okulni a nekik adott leckékből. A büntetések lepe-regnek róluk. [...] Nem irtóznak attól sem, hogy ha tetvet, pókot, férget találnak, azon nyomban amúgy nyersen megegyék. A művészetek vagy a kézműves mesterségek egyikét sem gyakorolják. Amikor fellátjuk nekik a vallás misztériumait, azt felelik, hogy ezek megfelelhetnek a spanyoloknak, de számukra nincs értékük, s hogy nem akarnak változtatni szokásaikon. Nincs szakálluk, s ha néha nőne is szőr az állukon, azt kitépik. [...] Minél idősebbek, annál kevesebb az esély, hogy megjavuljanak. Tíz-tizenkét éves korukban még azt hinné az ember, hogy ragad rájuk valami

máz, fog rajtuk valamit az erény, de később igazi oktan állatokká válnak. Így hát megerősíthetem, hogy Isten teremtményei között nincs náluknál vétekekkel terheltebb, beste fajzat, nincs nép, amelyben kevesebb nyoma lenne a jóságnak és a tudásnak. [...] Az indiánok ostobábbak a számárnál, s nem vehetők rá semmiféle fáradozásra.” (P. Martyr Anghiera: DE ORBE NOVO, VII. 4.)

A mondottakhoz, úgy gondolom, nem szükséges kommentárt fűzni.

A másik szerző a már említett Oviedo, akinél az idegengyűlölet és a faji előítélet gazdag tárházára lelünk. Az indiánokat még annyira sem taksálja, mint a lovat vagy a szamarat; az ő szemében nem többek, mint a fa, a kő, a vas, az építőanyagok – egy szóval: mint az élettelen anyag. Van egy figyelemre méltó mondata, nehéz elhinni, hogy nem ironia bujkálna benne, de nem, komolyan gondolja. „Amikor az ember hadat visel ellenük, s eljön a személyes összecsapás pillanata, vigyázni kell, igencsak ügyelni arra, nehogy kardunkkal fejükre sújtsunk, mivel igen gyakran láttam, hogy ilyenkor a kard kettétörik. Koponyájuk nemcsak igen vastag, de igen erős is.” (V. ELŐSZÓ, valamint VI. 9.) Az olvasó nem fog különösebben meglepődni, ha azt mondjuk, hogy Oviedo az indiánkérdést illetően az „Endlőség” elkötelezett híve, mely megoldásért a felelősséget a keresztények Istenére kívánná hárítani. „Isten közelesen elpusztítja őket”, szögezi le egy helyütt magabiztosan, valamint „a Sátán végre kiűzettel e [spanyol] szigetről, s minden hatása elveszőben, most, hogy az indiánok többsége odaveszett. [...] Ki tagadhatná, hogy a pogányok ellen használt puskapor füstje mintegy a Mi Urunknak bemutatott tömjénelőzatként száll az Égbe”.

Az indiánok és spanyolok egyenlőségéről avagy egyenlőtlenségéről folytatott vita 1550-ben a valladolidi híres disputában csúcsondik ki, s az álláspontok itt nyernek markáns „hősökben” megtestesülő képviselőket. A tudós filozófus, Gines de Sepulveda, és Chiapas domonkos rendi püspöke, Bartolomé de las Casas kerülnek szembe egymással. E konfrontációnak már a létrejötte is rendkívüli. Az efféle viták általában úgy zajlanak, hogy a nézetek könyvek lapjain replikáznak egymással, s képviselőik személyesen nem néznek egymással farkasszemet. Ezúttal azonban az történt, hogy Sepulvedától megvonták annak jogát, hogy kinyomassa traktátusát az indiánok elleni háború igazságos okairól, s a szerző valamely fellebbviteli bíróság instanciájához fordult. Kiverekedte, hogy a szembesítés tudósok, jogászok és teológusok „esküdszéke” előtt menjen végbe. Las Casas ajánlkozott arra, hogy e szóközi párviadalban az ellenkező nézet mellett sorompóba álljon. Az embernek nehezebb esik elképzelnie azt a „korszellemet”, amely lehetővé tette, hogy ideológiai konfliktusokat efféle debattokban intézzenek el. Ami azt illeti, a konfliktust nem is sikerül rendezni. Hosszú szónoklatokat végighallgatva (különösen Las Casasé nyúlik terjengősre: ot álló napon keresztül tart), a kimerült bírák anélkül omlanak szét, hogy döntést hoztak volna. A mérleg serpenyője azonban – annyira, amennyire – Las Casas javára billen, Sepulveda nem kap felhatalmazást könyve kinyomattatására.

Sepulveda érvelése egy ideológiai hagyományra támaszkodik: az egyenlőtlenség tételének egyéb bajnokai is innen merítik érvkészletüket. E hagyomány képviselői közül emeljük ki azt, akinek szellemi örökségére a tétel képviselői – jogosan – hivatkoznak: Arisztotelészt. Sepulveda, aki latinra fordította Arisztotelész POLITIKÁ-ját, egyike az arisztotelianus gondolatrendszer legjobb korabeli szakértőinek. S nem Arisztotelész volt-e, aki, éppen a POLITIKÁ-ban, megfogalmazza az elhíresült különbségtévést az úrnak, illetve rabszolgának születettek között? „A kik közülük annyira különböznek másoktól, mint a lélek a testtől vagy az ember az állattól [...], azok természet szerint szolgák [...] Mert természet szerint szolgál az [...], akinek csak annyi jut az észből, hogy éppen csak az észlelésre

elég, de egészen a magáénak nem mondhatja.” (POLITIKA, 1254b, Gondolat, 1984. 78. o.) Egy másik rendszeresen hivatkozott passzus a DE REGIMINE címet viselő, akkoriban Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított traktátusból származik (szerzője igazából Luccai Ptolemaeus). Ez a textus, azon túl, hogy határozottan kiáll az egyenlőség mellett, még meg is fejeli azt egy már hosszú múltra visszatekintő, ám még további fényes jövő előtt álló magyarázattal: az okokat az éghajlati viszonyokban (és a csillagok állásában) kell keresni.

Sepulvedának meggyőződése, hogy az emberi társadalomnak igazi természete nem az egyenlőség, hanem a hierarchikus rend. De ismerni csak egyetlen hierarchikus relációt ismer, az alá- és fölérendeltségi viszonyok rendszerét. Számára nincsenek tehát minőségi másságok, csak egyugyanazon értékhierarchia menti eltérő fokozatok különbségei, még ha a reláció a végtelenségig ismétlődhet is. DEMOCRATES ALTER címet viselő dialógusa (ehhez nem sikerült az *imprimaturt* megszereznie) világosan kifejti e kérdést illető álláspontját. Azokból az elvekből és konkrét állításokból merítve, melyeket Arisztotelész POLITIKÁ-jában fellel, arra jut, hogy minden hierarchia – bármennyire különbözzenek is formájukban – egy és ugyanazon alapelven nyugszik: „a tökéletesség felsőbbrendűségén a tökéletlenség fölött, az erően a gyengeség fölött, a nyilvánvaló erényén a bűn fölött”. (20. o.) Mindez magától értetődőnek, „analitikus állításnak” tűnik fel. Am Sepulveda azon nyomban – még mindig Arisztotelész szellemében – példákat sorol e magától értetődő felsőbbrendűségekre: a test vetessék alá a léleknek, az anyag a formának, a gyermekek szülőknek, a nő a férfinak, a rabszolgák (akik – tautologikus definíció szerint – alsóbbrendű lények) birtokosaiknak. Innen már csak egy lépés az indiánok elleni hódító háború igazolása. „Megtfontoltságban csakúgy, mint ügyességben, erényekben csakúgy, mint emberségben, e vadak éppúgy alatta állanak a spanyoloknak, mint a gyermek a felnőttnak, az asszony a férfinak. Közöttük s a spanyolok között annyi a különbség, mint a vérszomjas és kegyetlen s a véghetetlen jóságú, a féktelenül mértéktelen s a mértéket tudó és tartó ember között. Nem habozok kimondani: mint a majom és az ember között.” (Uo. 33. o. – a mondat utolsó része bizonyos kéziratokból hiányzik.)

A Sepulveda gondolati rendszerét „kifeszítő” ellentétpárok végül is mind ugyanarra mennek vissza, s a megelőző állításokat hasonló típusú szembeállítások végtelen sorozataként is újraírhatnánk.

indián	gyerek (fiú)	nő (feleség)	állat (majom)		
spanyol	felnőtt (apa)	férfi (férj)	ember		
vérszomjúság	féktelenség	anyag	test	étvágy	rossz
könnyörületesség	mértéktartás	forma	lélek	értelem	jó

Az egyenlőség elvét vallók közül nem mindenkinek az agya jár erre a rugóra. Az világos, hogy Sepulveda minden hierarchikus egyenlőségét, minden különbséget a jó és a rossz egyszerű szembeállítására épít fel. Vagyis végeredményben inkább a (dimenzió)azonosság elvére támaszkodik, mintsem a másságera. Mégsem haszontalan olvasmány végigmenni e sorjázó szembeállításokon. Tegyük egyelőre félre azt a szembeállítást, ahol a második elemnek az első feletti felsőbbrendűsége (a rossz/jó opozícióra gondolunk) magától értődő. Tegyük félre azokat is, amelyek valamely viselkedés mellett kardoskodnak (könnyorület, mértéktartás), s végül azokat is, amelyek valamely világos biológiai különbség mentén rendeződnek (állat/ember, gyermek/fel-

nőtt). Két ellentétpár-sorozat marad: az egyik, amely a „test kontra lélek” kulcsra jár, a másik pedig az, amely glóbuszunk lakosságának olyan csoportjait állítja egymással szembe, amelyeknek különbözősége nyilvánvaló, felsőbb- vagy alsóbbrendűsége azonban kérdéses: indián kontra spanyol, nő kontra férfi. Természetesen megvilágító erejű azt látnunk, hogy az indián pozíciója mindig a nőének felel meg, ami azt mutatja, könnyű az *interiorizált* „másik”-ról áttérni az *idegen* „másik”-ra (ne felejtjük el, a „beszélő” mindig egy spanyol férfi). Mellesleg, az indiánok alkalmazta kategoriális felosztás ennek szimmetrikusan fordítottja: az ő gondolkodásukban a „Spanyol” felel meg a „Nő”-nek: az azték harcosok fennmaradt véleménye szerint a spanyolok bőbeszédűségében női jellemvonást láttak. Felesleges azon töprengenünk, vajon az idegenre vetítették-e ki a női attribútumokat, vagy a nőt ruházták fel az idegenség jegyeivel. A kettő mindig is megvolt, s egybecsengésük a lényeges, nem pedig az a kérdés, melyik előzte meg a másikat. E szembeállításoknak a test kontra lélek sematizmusra való visszavetítése ugyancsak megvilágító erejű. A *másik* mindenekelőtt a saját testünk. Innen is eredeztethető az indiánoknak és a nőknek az *oktalan barommal* való hasonítása, hiszen egyikük sem *lelkes állat*.

Sepulveda szemében minden eltérés egyaránt az alá- és fölérendeltségre, a jó és rossz szembenállására csupaszítható le, ez pedig valójában nem „eltérés”. Lássuk most, miben is állnak a spanyolok háborújának igazságos volta mellett felhozott érvei. Négy ok tehet egy háborút igazságossá. (Itt most valladolídi beszédére támaszkodom, de ugyanezeket az érveket a DEMOCRATES ALTER-ben is fellelhetjük.)

1. Jogos cselekedet fegyverek erejével leigázni azokat, akiknek eredendő természete olyan, hogy engedelmeskedniük kell másoknak, mégis megtagadják ezt az engedelmességet, s erre visszavezetni őket más módszer már nem kínálkozik.

2. Jogos cselekedet az emberhúsevés különösen természet ellen való s visszataszító bűne ellen fellépni, valamiként a bálványok imádása ellen, ami az emberáldozat irtóztató rítusa okán minden másnál nagyobb haragra gerjeszti az Urat.

3. Jogos cselekedet megmenteni a súlyos veszélytől azt a számtalan ártatlan halandót, akiket e barbárok évente felkoncolnak, hogy isteneiket emberszívek áldozatával engeszteljék ki.

4. Jogosult a harc a hitetlenek ellen, minthogy utat nyit a keresztény vallás terjesztésének, s megkönnyíti a hittérítők munkáját.

Megállapíthatjuk, hogy ez az érvrendszer négy, az indiánok természetét leíró állítást kapcsol egybe egy posztulátummal, amely egyben erkölcsi imperatívus is. E négy tétel: az indiánok természettől alávotettségre születtek, emberhúst esznek, emberáldozatokkal hódolnak isteneiknek, tudatlanok a keresztény vallás felől. Az előírászerű posztulátum pedig: jogunk, sőt kötelességünk másokat a felismert jó szolgálatára kényszeríteni. Jegyezzük itt meg rögtön, hogy persze mi magunk vagyunk, akik döntünk arról, mi a jó és mi a rossz. Jogunk van másra rákényszeríteni azt, amit mi magunk jónak tartunk, anélkül hogy aggályoskodnunk kellene, vajon amannak nézőpontjából is jónak minősül-e. E posztulátum tehát nem egyéb, mint a megnyilatkozó szubjektumnak az univerzumra való kivetítése, értékeim azonosítása az értékekkel.

Nem lehet ugyanazon módon értékelni a deskriptív állításokat és a preskriptív posztulátumot. Az állításokat – melyek az empirikus valóság vonásait vannak felmutatandók – lehet vitatni, lehet kiegészíteni. Amúgy, az adott konkrét esetben, ezek nem állnak nagyon távol az igazságtól. Vitathatatlan, hogy az aztékok nem keresztények, emberhúst is esznek, s emberáldozatokat mutatnak be. Még a behódolásra való ere-

dendő hajlam sincs minden igazság híján (jóllehet a megfogalmazás persze tendenciózus): kétségtelen, hogy az indiánoknak a Hatalomhoz való viszonya nem ugyanaz, mint a spanyoloké: szemükben a csupas al- és fölérendeltség viszonypárnak önmagában jóval kisebb a jelentősége, mint a társadalom egyetemes hierarchiájába való teljes beilleszkedésnek.

Mindez már nem vonatkoztatható a posztulátumra, amely kívül esik az igazolható tételek körén, a „több vagy kevesebb” mérlegelésén, s inkább hitelvek kérdése: „minden vagy semmi” típusú választás. Ez a Sepulveda-t hajtó ideológia alapja, amely éppen ezért nem is képezheti vita tárgyát: vagy elfogadni, vagy elvetni kell. Ez a posztulátum lebeg a szeme előtt, amikor a következő érveléssel hozakodik elő: *„Amint Szent Ágoston mondja (75. episztoła), egyetlen, a kereszt szentségének felvétele nélkül meghalt lélek üdvének elvesztése súlyosságában felülmúlja számtalan – akár ártatlanul meghalt – áldozat halálát.”* (DEMOCRATES, 79. o.) Ez tehát a „klasszikus” koncepció: igenis van abszolút érték: a kereszt szentségének felvétele, a keresztény vallás közösségébe tartozás. S ez érték birtoklása nagyobb súllyal esik latba, mint amit az egyes ember a legfőbb értéknek tekinthet, azaz mint maga az élet. Élet és halál ugyanis személyes javai az egyénnek, a vallásos ideál viszont abszolútum, pontosabban fogalmazva: társadalmi közkinccs. A közösségi-egyénefeletti, valamint az egyéni érték közötti különbség ráadásul akkora, hogy az aránytalan mennyiségi összefüggést is elfogadtatja: egyetlen ember üdvé igazolja ezrek halálát.

Némileg megelőlegezve a későbbieket, hadd hívjuk fel itt a figyelmet arra, hogy Las Casas, Sepulveda koherens és rendszerezett ellenfeleként pontosan ennek az elvnek a tagadásához jut majd el. S ezzel konkrétan a keresztény vallást magát talán nem „árulja el”, de a vallás általában vett lényegét igen, hiszen emez igenis tételezi egyének feletti értékek létezését. Las Casas tehát elfordul a „klasszikus” állásponttól, hogy megelőlegezzék a „modernbbet”. A következőket írja (ENTRE LOS REMEDIOS, 20.): *„Felfordult világ lenne, s halálos bünt követnének el, ha egy csecsemőt a kútba vetnének, hogy megkereszteljék, ha ezzel halálát okoznánk.”* Nemcsak hogy ezrek halálát nem ellensúlyozza egyetlen személy üdvözülése, magának annak az egyetlenegynek a halálát sem. A személyes érték – élet és halál – fontosabbá válik a közösséginél.

Lehetővé teszi-e Sepulveda számára a fentebb bemutatott ideológiai keret, hogy felismerje az indián társadalom speciális vonásait? Egy, a valladolídi disputa után keletkezett (azzal azonban szellemében rokon) művében, mely A KIRÁLYSÁGRÓL S A KIRÁLYOK KÖTELESSÉGEIRŐL címet viseli, így ír: *„A legnagyobb filozófusok állítják, hogy igenis viselhet ilyen háborúkat egy civilizált nemzet a civilizálatlan barbárok ellen, akik híjával vannak minden ismeretnek, ami a betűvetést illeti, nem tudják, mire szolgál a pénz, többnyire fedetlen testtel mutatkoznak (még a nők is!), s mint a málhás állatok, hosszú vándorlásuk során vállukon vagy hátukon cipelik terhüket. S bizonyíték elvadt életükre, mely inkább az oktalan állatokéhoz hasonlatos: megvetésre méltó bőséges emberáldozataik bálványaik előtt; az, hogy emberhússal táplálkoznak; vezéreik holtán hitvesüket elevenen mellétemetik, s más efféle bűnöket követnek el.”* (I. 4–5.)

A Sepulveda rajzolta portré rendkívül figyelemreméltó, nemcsak a benne felvázolt vonások, de azok kombinációja okán is. Sepulveda érzékeny a különbségekre, kifejezetten keresi őket. Osszegyűjti tehát az indián társadalmak legszembeötlőbb vonásainak java részét. Érdeemes rámutatni, hogy eközben átvesz néhány, az indiánokra vonatkozó idealizáló leírást (írástudatlanság, a pénz nem ismerete, meztelenség), ám előjelüket megváltoztatja. Mi magyarázza, hogy éppen ezeket a jellegzetességeket gyűjti

egybe? Sepulveda nem nyilatkozik erről, de feltételezhetjük, hogy nem véletlen a válogatás. Írott törvények helyett szájhagyomány, írás helyett képek: mindez – ha általánosítani akarunk – arra utal, hogy emitt és amott eltérő szerepet tulajdonítanak a jelen- és a távollétnek. Az írott szöveg, szemben a beszéddel, lehetővé teszi, hogy a nyilatkozó fizikailag távol lehessen. Szemben a képi ábrázolással, lehetővé teszi, hogy a jelölt tárgy (s annak formája) feltüntetetlen maradjon. A törvények és hagyományok szükséges memorizálása (amire az írásbeliség hiánya kényszerít), mint láttuk, túlsúlyra juttatja a rituálé jelentőségét az improvizáció lehetőségeivel szemben. Nagyjából hasonló „tünetekkel” jár a pénznek, annak az általános egyenértékesnek a hiánya is, amely – ha létezik – feleslegessé teszi, hogy a csere tárgyait ténylegesen kirakodóvásárra kelljen vinni. Az öltözet hiánya, ha igaznak bizonyulna, egyrészt azt jelentené, hogy a test mindig „jelen van”, sosem rejtezik el a tekintet elől, másrészt azt, hogy nem tesznek különbséget a privát és a közszereplés, az intimitás és a szociális szféra helyzetei között (vagyis nem tulajdonítanak sajátos státust „harmadik személyeknek”). Végezetül, a máhás állatok hiánya ugyanúgy értékelendő, mint a szerszámoké: az egyes munkafeladatokat, ahelyett, hogy elvégzésük valamely lelkes vagy élettelen segédeszközre hárulna, magának az emberi testnek igénybevételével kell megoldani.

Megpróbálhatjuk fellelni, a leírt társadalom miféle „mélystruktúrája” eredményezi e különbségeket, s ezen keresztül eljuthatunk a szimbolikus viselkedés kapcsán már felvázolt gondolatmenethez. Megállapíthatjuk, hogy a jelölő diskurzus valamilyen értelemben „túlságosan” is függ a jelölttől (lásd az aztékok színlelésre vagy elhallgatásra való – feljegyzésre méltónak ítélt – képtelenségét), s hogy az aztékoknak a „másik”-ról kialakított koncepciója nem bizonyult megfelelőnek. Ugyanezen megfelelni képtelenségre utalnak a Sepulveda által felsorakoztatott egyéb érvek is: a kannibalizmus, az emberáldozat, a hitvesnek férjével történő eltemetése mind azt sugallják, hogy az indiánok a „másik” ember mivoltát – azaz: a magunkéval egyszerre azonos s ugyanakkor attól eltérő generikus státusát – nem ismerik el teljes mértékben. Márpedig a „másik” koncipiálásának próbaköve nem a testközeli „Te”, hanem a távollétében is jelenvaló „Ő” elfogadása. A Sepulveda által felsorolt vonásokban még egy különbség felfedezhető: a távollétnek az életben betöltött helyéé (ha beszélhetünk egyáltalán a távollét „helyéről”). Az információcsere verbalitása, a pénz, a ruházat és a máhás állatok hiánya, mind a jelenlét elsődlegességét hangsúlyozzák a távolléttel szemben, a közvetlenségét a közvetítettséggel szemben. Ebben a vonatkozásban válik konkrétan megragadhatóvá az a probléma, amely vizsgálódásom során mindvégig foglalkoztat: hogyan kereszteli egymást a „másik” percepciója és a szimbolikus (vagy szemiotikus) viselkedés. Az absztrakció egy bizonyos szintjén a kettő egybeolvad. Nyelvhasználat csak a „másik” közvetítésén keresztül létezik, nemcsak azért, mert közlésünkkel mindig „valaki”-hez fordulunk, de abban a mértékben is, hogy lehetővé teszi a jelen nem lévő „valaki” felidézését. Az állat nem, az ember képes idézni. De a „másik” léte maga annyiban és azáltal méretek meg, milyen helyet biztosít számára a szimbolikus rendszer. Szó a hely nem ugyanaz – hogy csak egyetlen nyomatékos és mára jól ismert példával éljünk – a szó szűk értelmében vett írásbeliség elterjedése előtt és után. Így hát, ebben az értelemben a másokhoz való viszony minden vizsgálata szükségszerűen szemiotikai. És megfordítva is, a szemiotikai jelenség sem gondolható végig a másokhoz való viszony keretein kívül.

Érdekes az azték mentalitás így feltároló vonásait összevetnünk azzal, amit a szimbolikus működésmódról a vallási áldozatnak alábbi formája lebbent fel. „Negyven nap-

pal az ünnep előtt feloltoztettek egy indiánt a bálvány hasonlatosságára. Oly mód ékítették fel, hogy ez az indián rabszolga a bálvány lássék lenni. Majd negyven napon át úgy hódoltak neki és úgy ünnepelték, mint ha valósággal maga volna a bálvány. [...] Azután, hogy az istenrangra emelt halandókat feláldozták, mindig nagyon hamar megnyúzták őket. [...] Amikor a szívet kitépték a testből, s napkeletnek fordulva bemutatták az áldozatot, a nyúzó, kiknek ez volt feladatuk, levonszolták az oltárról a holttetemet, tarkójától a talpáig felhasítva testét, megnyúzták, akár csak egy birkát. A bőrt egyben fejtették le. [...] Más indiánok azon nyomban belebújtak a bőrze, s felvették a feláldozott isten nevét. Az emberbőr fölött viselve az istenségnek kijáró ékítványokat és jelképes erejű tárgyakat, mindegyikük megkapta annak az istennek a nevét, akinek testet öltött megjelenítője lett, s maguk is úgy hitték, azon isten valóban bennük lakozik.” (D. Duran: HISTORIA DE LAS INDIAS DE NUEVA ESPAÑA E ISLAS DE LA TIERRA FIRME, I. 9.)

Egy kezdeti időszakban a fogoly tehát a szó legszorosabb értelmében magává az istenné válik: fölveszi nevét, magára ölti díszleteit és kellékeit, s részesül a neki kijáró bánásmódban is. Ahhoz ugyanis, hogy az istent magunkba fogadjuk, fel kell áldozni és el kell fogyasztani képviselőjét, megszemélyesítőjét. Mindazonáltal az emberek döntése teszi érvényessé ezt az azonosítást, s erről ők nem is feledkeznek meg, hiszen évente újból és újból megismélik a rítust. Ennek során úgy viselkednek, úgy cselekszenek, mintha összetévesztenék a jelölőt azzal, amit jelöl. Ami érzékletes megjelenítésként kezdődik, részvételként és azonosságteremtésként ér véget: a szimbolikus működéshez szükséges távolságtartás – úgy tűnik – hiányzik. Majd pedig, hogy azonosulni legyenek képesek egy lényel vagy annak valamely tulajdonságával (termékenységi rítusok során gyakran nőket nyúznak meg), a szó szoros értelmében magukra öltik a bőrt. Az ember óhatatlanul a maszkokra gondol, hiszen ezek konkrét személyekre is hasonlíthatnak. De hisz épp ez az: a maszk csak hasonlít valakire, anélkül hogy részét alkotná annak, míg itt a megjelenítés tárgya mindvégig jelen van – legalábbis külsőleges látszatában (értsd ezen a bőrt). A szimbólum nem igazán válik le jelöltjéről. Olyan érzésünk támad, mintha a képes beszéd valamely fordulatát szó szerint kéne vennünk; a jelenlétbe ütöközünk ott, ahol a jelenlét hiányát várnánk. Nem furcsa egyébként, hogy mi is ismerjük s használjuk azt a fordulatot, hogy „valaki bőrébe képzelet magát”, anélkül hogy e szólás eredete valamilyen embernyúzó áldozati rítusban gyökerezne?

Így végigsorolva az aztékok szimbolikus viselkedésének jellegzetességeit, nemcsak azt vagyok kénytelen megállapítani, hogy a két szimbólumképzési forma között különbség mutatkozik, de azt is, hogy az egyik magasabb rendű a másikkal. Vagy legalábbis – s talán pontosabb lenne így fogalmaznom – ki kell lépni a típusalkotó leírásból, s egy fejlődésmodellhez kell igazodnom. Egyszerűen azt jelentené-e ez, hogy az egyenlőtlenségpártiak álláspontját karolom fel? Nem hinném. Van egy terület, ahol a fejlődés és a haladás ténye nem vonható kétségbe, ez pedig, nagyjából, a technika világa. Vitathatatlan, hogy egy bronz- vagy vasfejsze jobban hasít, mint a kőbalta. Vitathatatlan, hogy a kerék használata emberi erőkifejtést takaríthat meg. E technikai felfedezések azonban nem a semmiből születnek. Ha nem közvetlenül determinálja is, de legalábbis kondicionálja őket az emberre sajátlag jellemző szimbólumapparátus fejlődése, mely a különféle szociális magatartásokban is megfigyelhető. A szimbólumképzésnek is megvan a maga „technológiája”, s ez éppúgy képes fejlődni, mint a szerzőmgyártás. Innen nézve a spanyolok „előrébb tartanak”, mint az aztékok (általában fogalmazva: az írásbeliségen alapuló társadalmak előrébb, mint azok, amelyek még nem állnak ezen a fokon), még akkor is, ha a különbség csak fokozati.

De térjünk vissza Sepulvedához. Nagy a kísértés, hogy művében az indiánok etnológiai leírásának csíráit lássuk, s ezt megkönnyíti az a figyelem, melyet a különbségekre fordít. De rögtön hozzá kell tennünk, hogy mivel a különbség mindig valami alsóbbrendűség, az általa adott deskripció sokat veszít érdekességéből. Nemcsak azért, mert az indiánok sosem érdeklik annyira Sepulvedát, hogy – ha egyszer már az alsóbbrendűség bizonyított – gondolkodóba essék a különbségek okain; s nem is csak azért, mert szóhasználata (civilizálatlanok, vadak, barbárok, állatok) túlságosan értékterhelt, nem pedig ábrázolásra törekvő; de azért is, mert elkötelezett előítéletű indiánellenessége sokat ront azoknak az információknak a hitelességén, amelyeken érvelése nyugszik. Sepulveda megelégszik azzal, hogy Oviedótól szerzi be felvilágosításait (attól az Oviedótól, aki maga is ellensége az indiánoknak), s vak módra érzéketlen az árnyalatok és a körülmények jelentősége iránt. Minek – az egyszerű ténymegállapításon túllépve – szemére vetni az indiánoknak, hogy nincsenek igásállataik, amikor ló, szamar, tehén és teve, mind egyaránt ismeretlenek az amerikai kontinensen? Milyen állatokat foghattak volna be az indiánok? A spanyolok maguk is csak lassacskán lesznek úrrá az ebből adódó problémák fölött, s a hódítások kezdete óta jelentősen felszokott a teherhordók közötti áldozatok száma. Kolumbusznak a Karib-tengeri szigeteken tett megfigyelései a ruházat hiányáról természetesen nem állnak Mexikó lakosságára, melynek kifinomult szokásait és divatját Cortez és bajtársai is megcsodálták. A pénzhasználat, csakúgy, mint az írásbeliség kérdése is, sokkal bonyolultabb, mint amilyenek Sepulveda feltünteti. Információi tehát torzok, meghamisítják őket az értéköltételek, a különbözőségnek alsóbbrendűségként való felfogása; ám az indiánokról rajzolt portréja mindezek ellenére sincs érdek híján.

Ha Sepulveda hierarchikus szemléletmódja Arisztotelészből eredeztethető, Las Casas egalitárius elveit úgy illik bemutatnunk – s már a maguk idejében is ekként minősítették őket –, mint amelyek Krisztus tanításából sarjadnak. Valladolidi beszédében Las Casas maga is kimondja: „Ég veled, Arisztotelész! Jézus Krisztus, aki az örök igazság, ezt a parancsolatot hagyta ránk örökül, »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« [...] Bár nagy tudós volt Arisztotelész, mégsem volt méltó a megváltásra, s arra, hogy az igaz hit megismerése által Istenhez eljusson.” (APOLOGIA, 3.)

Ne gondoljuk persze azt, hogy a keresztény vallás ne ismerné az ellentéteket vagy az egyenlőtlenségeket. Csakhogy benne az alapvető ellentét a hívőt és a hitetlent, a keresztényt és a nem keresztényt állítja szembe. Márpedig mindenkiből lehet keresztény, mindenki azzá válhat. A ténykülönbségek nem természetből valók. Nem így az Arisztotelészig visszanyúló szabad/rabszolga szembeállításban. A rabszolga immanensen alsóbbrendű, hiszen belőle – teljesen vagy részben – hiányzik az értelem, mely az ember sajátyszerűségének meghatározója, s amelyre nem tehetünk szert csakúgy, ahogy a hitre. A hierarchikus elrendeződés kiiktathatatlan része a görög–római tradíció e metszetének, mint ahogy a keresztény tradíciónak is rendíthetetlen elve az egyenlőség. E két, a nyugati civilizációnak egyként részét alkotó elv (melyeket itt végletesen leegyszerűsítve említünk) tehát direkt módon csap össze Valladolidban. A tekintélynek, melyre egyik is, másik is hivatkozik, természetesen főleg emblematikus értéke van: ne várja senki, hogy teljes bonyolultságukban mutattassanak meg a vitában a keresztény vallás tantételei, ne számítson senki arra, hogy finom részletekig hatolón elemeztessék az arisztoteléanus filozófia.

Las Casas nem magányos védelmezője az indiánok jogainak; nem ő az egyetlen, aki azt vallja, hogy nem szabad őket rabszolgasorba vetni. Az a helyzet, hogy a királyi

udvar hivatalos dokumentumainak nagy többsége hasonló hangnemben szólal meg. Kolumbusztól megtagadták azt a jogot, hogy az indiánokat rabszolgaként eladhassa, és Izabella híres végrendelete megerősíti, hogy személyükben semmi sérelmet nem szenvedhetnek. V. Károly egyik, 1530-ban kibocsátott rendelete különösen egyértelműen fogalmaz: „Senki ne merészeljen egyetlen indiánt sem rabszolgává tenni sem háborúban, sem békeidőben, valamint ne merészkedjék senki indiánt rabszolgaságban tartani, sem arra való hivatkozással, hogy igazságos háborúban jutott tulajdonába, sem azzal, hogy megvette vagy más-tól megvásárolta, s egyáltalán semmilyen címen, még ha olyan indiánokról esnék is szó, akiket a szigetek vagy a szárazföld őslakói maguk rabszolgáinak tartanak.” A spanyol kolóniák kormányzására vonatkozó, 1542-ből származó úgynevezett Új Törvények ugyanebben a szellemben fogannak, érthető módon igencsak nagy felzúdulását okozva a konkvisztádoroknak s általában az Amerikák telepeseinek.

1537-es bullájában III. Pál pápa hasonlóképpen leszögezi: „A Kinyilatkoztatás [...], midőn azt parancsolja az Ige hirdetőinek: »Menj, és toborozz tanítványokat minden nemzetek körében«, bizonynyal különbségtetés nélkül beszél minden nemzetekről, huszen mindegyik képes magát alávetni a hit fegyelmének. [...] Az indiánok ember mivolta nem kétséges [...], így ők sem maguk szabadságától, sem javaik birtoklásának jogától semmilyen módon nem foszthatnak meg.” A határozott, egyértelmű fogalmazás az alapvető keresztény hitelvekből következik: Isten a Maga képeére teremté az embert. Az embert megsérteni annyi, mint megsérteni Istent.

Las Casas ezt az álláspontot teszi magáévá, s egyben általánosabb kifejezést ad neki; az egyenlőségvet illy módon minden emberi politika fundamentumává téve. „A természeti törvények és szabályok és az emberi jogok egyként vonatkoznak minden nemzetre; legyen bár keresztény avagy pogány, hódoljon bármely vallásnak, törvénynek vagy államformának; bármi legyen is szűnik és állapotuk, kivétel nélkül valamennyire.” Sőt, egy lépéssel továbbmegy, vagyis nem csupán egy elvont egyenlőségszeményt hirdet, hanem egyértelmű pontossággal tisztázza, hogy a spanyolok és indiánok közötti, a köztünk és közöttük lévő egyenlőségről van szó. Ezért fordulnak elő írásaiban oly sűrűn a hasonló fordulatok: „Minden indiánt, aki ott él, szabadnak kell tekintenünk, mert valóságosan azok is, ugyanazon a jogon, amelynek értelmében én magam is szabad ember vagyok.” (LEVÉL FÜLÖP HERCEGHEZ, 1544. ápr. 20.) Különösen konkrét jelleget kap érvelése azoktól az előszeretettel alkalmazott összehasonlításoktól, ahol az indiánokat mintegy a spanyolok bőrébe bújtatja. „Ha a Mór vagy a Török vonult volna oda, hogy a maga REQUERIMIENTO-ját rájuk [az indiánokra] kényszerítse, azt állítván, hogy Mohamed a világ s az emberek ura és teremlője, vajon kötelességük lenne-e hinni neki?” (HISTORIA, III. 58.)

De az állítás, hogy az emberek egyenlők, egy adott vallás, a kereszténység nevében történik, anélkül hogy e partikularizmust fel- és elismernék. Számolnunk kell tehát annak kockázatával is, hogy az indiánok ember mivoltát elismerik ugyan, de „eredendő” keresztényeket lássanak bennük. „A természet törvényei és szabályai s az emberi jogok”, mondotta Las Casas; de ki dönti el, hogy törvényekről és jogokról szólván mi minősül „természetes”-nek? Tán csak nem maga a keresztény vallás? Mivel a keresztény vallás univerzalista, lényegi különbségtelenséget tételez az emberek között. Az asszimilációs veszély különösen világosan bukkan fel Aranyszájú Szent János Valladolidban hévvel idézett alábbi mondatában: „Ahogyan nincs semmi természettől adott különbség az emberek teremtésében, abban sincs különbség, hogy mindannyian megváltásra szorulnak, akár barbárok legyenek, akár jámborak, mivel az isteni kegyelem megjavíthatja a barbárok szellemét, hogy képesek legyenek a megvilágosodásra.” (APOLOGIA, 42.)

A biológiai azonosságból rögvest következik a kulturális (értsd: a vallást illető) azonosság: a keresztények Istenének kegyelme mindenkire kiterjed, s a keresztény vallás híve dönti el, mit jelent a „megváltás” szó. Las Casas abból indul ki, hogy a hitelvek értelmében a keresztény vallást mindenkinek *lehetősége van felvenni*. Egy, a király előtt 1520 táján tartott beszédében ezeket mondja: „*A mi keresztény vallásunk egyformán megfelel a világ valamennyi nemzetének, s mindegyikük számára egyformán nyitva áll. S mert egyiket sem fosztja meg szabadságától vagy függetlenségétől, egyiket sem helyezi szolgasorba annak ürügyén, hogy különbséget tenne természettől elrendelten szabad és szolgálni köteles emberek között.*” (HISTORIA, III. 149.) De rögtön ezt követően leszögezi, hogy valamennyi nemzetnek *elrendeltetett sorsa, hogy kereszténnyé váljék, s így megelépi azt a lépést, amely a potencialitást az aktustól elválasztja.* „*Sosem volt még nemzedék, sem nemzedékek egymásutánja, sem nép, sem teremtet emberek alkotta nyelv [...], még kevésbé a Jézusban testet öltött megváltás s a Megváltó passiója óta [...], amelyekre ne mint az eleve elrendeltetés részeseire, vagyis mint Jézus Krisztus misztikus testének részére kelljen tekintenünk, amely nem egyéb – ahogyan azt Szent Pál mondja –, mint az Egyház.*” (HISTORIA, I. PROLÓGUS.) „*A keresztény vallás, amely egyetlenes út, az isteni könyörületelesség által valamennyi népnek felajánlatott, hogy letérhessenek a hitetlenség ösvényéről, s elhagyhassák a hitetlen szektákat.*” (Uo. 1.)

Mintegy empirikus megfigyelésként áll majd elő az az állítás, mely szünet nélkül ismétlődik: az indiánokban eleve adottak bizonyos keresztény vonások, s toreszkenek, vágnak is arra, hogy e – hogy úgy mondjuk – „vadóc” kereszténységüket el- és felismertessék. „*Soha más korszakokban vagy más népeknél ennyi képességet, ennyi hajlandóságot nem tapasztaltak a megtérésre, sem azt, hogy ilyen könnyűszerrel tudott volna végbemenni. [...]* Nincs a világon még egy nép, amely ennyire kezes, ily kevésbé húzódozó lenne, amely alkalmasabb vagy később lenne Krisztus Urunk igáját felvenni.” (LEVÉL AZ INDIÁK TANÁCSÁNAK, 1531. jan. 20.) „*Az indiánok oly szelídek és jóindulatúak, hogy a világ bármely népénél előbbrevalóan hajlanak készen lenni arra, hogy felhagyjanak bálványaik imádlásával, s hajlandók, egyik tartomány a másik után, egyik néptörzs a másik után, magukhoz venni az Úr igéjét s az igazság hitszónoklatát.*” (APOLOGIA, I.)

Az indiánok legjellemzőbb vonása, Las Casas szerint, a keresztényekkel való hasonlatosságuk... A róluk rajzolt portrét szinte csak ezek a vonások teszik ki. Az indiánok keresztényi erényekkel rendelkeznek: engedelmesek és jámborak. Íme néhány kiragadott idézet különböző műveiből, melyeket élete más-más szakaszaiban írt. „*E népek, összességükben véve, természetük szerint kedvesek, alázatosak, szegények; se fegyverrel, se a védelem egyéb eszközeivel nem rendelkezvők, a rosszindulatot nem ismerik; állhatatosak és türelmesek, nagyobb mértékben, mint bárki más a világon.*” (HISTORIA, I. PROLÓGUS.) „*Igen engedelmességtudók s erényekben gazdagok, békeszerető természetűek.*” (RELACION. A KIRÁLYSÁGOKRÓL.) „*Nagy többségükben békés természetűek, szelídek és ártalmatlanok.*” (ELLENVETÉSEK SEPULVEDÁNAK.) „*Az indiánok [...] természettől fogva szelídek és jámborok.*” (LEVÉL CARRANZÁNAK, 1555. augusztus.)

Az a mód, ahogyan Las Casas észleli az indiánokat, semmivel sem árnyaltabb, mint Kolumbuszé akkoriban, amikor még hisz a „jó vademberben”. Las Casas szinte megvallja, hogy rájuk vetíti a maga eszményeit. „*A lucayaiak [...] ténylegesen úgy éltek, mint az Aranykor emberei, olyan életet, amelynek dicséretét költők és történetírók nem voltak restek zengeni*” – írja, vagy másutt, egy indiánról szólván: „*őt látva, mintha magát Adám apánkat láttam volna, amikor még az ártatlanság boldog állapotában élt.*” (HISTORIA, II. 44–45.) A jelzőknek ez az egyhangúsága már csak azért is nagyon meglepő, mert nemcsak különböző időpontokban írt művekből válogattuk őket, de ráadásul teljesen külön-

böző népeiségeket írnak le, amelyek egymástól igen messze esnek, Floridától Peruig szanaszét. Mégis mind rendszeresen „szelídek és békések”. Ezen maga is „fennakad” olykor, de sosem tovább, mint egy-egy futó megjegyzés erejéig. „Bár bizonyos dolgokban szertartásaik és szokásaik eltérnek, abban mindannyian vagy majd' mindannyian hasonlítanak, hogy egyszerűek, békések, szeretetre méltók, szerények, jólelkűek, és Ádám apánk valamennyi lezármazottja közül egy sincs, aki türelmesebb lenne náluk. Valamint ők a leghivatottabbak arra, hogy megismertessék velük a vallást és a Teremtőt, mert semmi ellenállást nem tanúsítanak ez irányban.” (HISTORIA, I. 76.) A RELACION előszavának egy másik leírása ugyancsak megvilágító erejű e szempontból. „Mindezen számlálatlan és mindenféle fajtájú népeket Isten végtelenül egyszerűnek teremtette, hogy ne legyen lelkükben sem gonoszság, sem álnokság; engedelmesek és hűségesek legyenek természetes uraikkal szemben s a keresztényekkel szemben, akiket szolgálnak; hogy minden népek között a legszerényebbek, legtürelmesebbek, legbékésebbek és legnyugodtabbak legyenek; ne ismerjenek gyűlölködést vagy zajongást, erőszakot vagy veszekedést; neheztelés, gyűlölet, bosszúvágy ne lakja szívüket.” Szembeszökően látni e passzusban, hogy Las Casas az indiánokat szinte kizárólag bizonyos tulajdonságok hiánya mentén írja le: nincs hibájuk, sem ilyen, sem olyan.

Ráadásul: az, ami pozitív kifejtést kap (megint akárcsak Kolumbusznál), mindössze lélekberendezkedési állapot: jók, nyugodtak, türelmesek; sehol egy kulturális vagy szociális konfiguráció, ami segíthetne megérteni az eltéréseket. Vagy akár egy sor viselkedést, amely elsöre érthetetlennek tűnik. Miért engedelmeskednek az indiánok ily jámboran a kegyetlen szörnyetegekként élénk mutatott spanyoloknak? Miért futamodnak meg a mégoly kevés számú ellenfél elől is? Az egyetlen magyarázat, amely Las Casasnak adott esetben rendelkezésére állhat: azért, mert igaz keresztények módjára viselkednek. Megfigyeli például, hogy az indiánokat az anyagi javak többé-kevésbé közömbösen hagyják, ami azt eredményezi, hogy nem hajtják magukat a munkában és meggazdagodásban. Nem egy spanyol ezt azzal magyarázta, hogy az indiánok eredendően lusták. Las Casas letorkolja őket: „Összevetve azzal a lázas és fáradhatatlan törődéssel, amellyel – a velünk született nagyravágyás és kielégíhetetlen mohóságunk okán – az e világi javak és kincsek felhalmozása iránt viseltetünk, megengedem, ráfoghathatunk ezekre az emberekre, hogy téllenek. De már a természetes értelem, az isteni törvények és az evangéliumi tökéletesség szellemében – amelyek helyeslőleg dicsérik azt, aki megelégszik a legszükségesebbel – nem tehetjük ezt.” (HISTORIA, III. 10.) Így Las Casas első és pontos benyomását semlegesíti az, hogy meg van győződve a keresztény szellemiség mindenüttvalóságáról: ha ezek az emberek érzéketlenek a gazdagsággal szemben, csak azért azok, mert keresztény erkölcsaik vannak.

APOLOGETICA HISTORICÁ-ja, nem kétséges, tömérdek információt tartalmaz az indiánok anyagi és szellemi kultúrájáról, életmódjáról, melyeket vagy maga gyűjtött egybe, vagy a hittérítők. De könyvének már címe kifejezésre juttatja: a történelem apológia kíván lenni! Las Casas számára az a lényeg, hogy az indiánok egyetlen szokása, egyetlen tevékenysége sem bizonyítja alacsonyabb rendű mivoltukat. Minden tényt értékelő kategóriákkal közelít meg, s fejében a szembesítés eredménye már jó előre eldöntetett. Ha Las Casas könyvének manapság etnográfiai dokumentumként mégis értéke lehet, úgy az, nyugodtan mondhatjuk, szerzője szándéka ellenére történik. El kell ismernünk, az indián Las Casas műveiben megrajzolt portréja jóval szégyesebb, mint az, amelyet Sepulveda hagy ránk. Igazság szerint semmit nem tudunk meg az indiánokról. Ha elvitathatatlan, hogy az előítéletes felsőbbrendűség akadály a megismerő tevékenység útjában, el kell ismernünk, hogy az egyenlőség előíté-

letes tételezése még inkább az, hiszen azt jelenti, hogy a „másikat” egész egyszerűen az Én idealizált képével (vagy magával az Énnel) azonosítja.

Las Casas minden konfliktust, különösen a spanyolok és indiánok közöttieket, egyetlen – mélységesen spanyol – oppozíció, a hívó/hitetlen dimenziójában értelmez. Nézőpontjának eredetiségét az adja, hogy a pozitív pólust (hívó) a „másiknak” tulajdonítja, az értékvesztett pólust a „Mi-csoportnak” (a spanyoloknak). De e megfordított értéktételezés – mely emelkedett gondolkodásmódjának kétségtelen bizonyága – mit sem csökkent látásmódja sematizmusán. Különösen jól látszik ez azoknál az analógiáknál, amelyekhez az indiánok és spanyolok közötti összecsapások leírása során folyamodik. Rendszeresen él például az apostolok és bárányok, illetve a hitetlenek és a farkasok vagy oroszlánok evangéliumi hasonlatával (melyet maguk a konkvisztádorok is használtak, ha nem annak a keresztény tartalma értelmében is). *„Ezen szelíd bárányokra, kiket a Teremtő számtalan jó tulajdonsággal ruházott fel, a spanyolok, amint megismermiük adatott őket, úgy vetették magukat, mint a kegyellen s több napja ételt nem látott farkasok, tigrisek és oroszlánok.”* (RELACION. ELŐSZÓ.)

Hasonlóképpen fogja az indiánokat a zsidókhoz, a spanyolokat a fáraóhoz hasonlítani, vagy az előbbieket a keresztényekhez, utóbbiakat a mórokhoz. *„Az Indiákat kormányzó hatalom sokkal igazságtalanabb és kegyellenebb, mint az, amellyel az egyiptomi fáraó a zsidókat elnyomta.”* (FELJEGYZÉS AZ INDIÁK TANÁCSÁNAK, 1565.) *„E háborúk szörnyűbbek voltak, mint azok, amelyeket a török s a mór viselt a keresztények ellen.”* (VALIADOLIDI BESZÉD, 12.) Ha már itt tartunk, jegyezzük meg, hogy Las Casas soha a legcsekélyebb jóindulatot sem tanúsítja a muzulmánokkal szemben, valószínűleg azért, mert rájuk aztán nem mondható, hogy keresztények, csak még maguk sem tudnak róla. Amikor például kimutatja, hogy nem jogos az indiánokat barbárnak minősíteni csak azért, mert mások, mint mi, nem felelji el elitélőleg szidalmazni *„a Törököt és a Mórt, a népeknek e barbár salakját”*. (APOLOGIA, 4.)

Ami pedig az Amerikában tevékenykedő spanyolokat illeti, nos, őket végül is az ördöghöz hasonlítja. *„Nem illő-e az efféle keresztényeket ördögfajzatnak nevezni, s nem járnának-e jobban az indiánok, ha sorsuk a pokolbéli ördögökre bízhatnék, s nem az Indiák jó keresztényeire?”* (RELACION. GRANADA.) Addig fog a konkvisztádorok ellen harcolni, írja másutt, *„amíg csak a Sátán ki nem űzetik az Indiák földjéről”*. (LEVÉL FÜLÖP HERCEGHEZ, 1545. nov. 9.) E mondat ismerősen cseng. A fajgyűlölő történész, Oviedo remélte, hogy *„a Sátán kiűzetik a szigetelekről”*. Csak a Sátán személye változott. Emitt a spanyolok, amott az indiánok. A „konceptualizáció” azonban ugyanaz. Így aztán Las Casas nemcsak hogy nem ismeri eléggé az indiánokat, de a spanyolokat meg félreismeri. Utóbbiak ugyan kétségtelenül nem olyan keresztények, mint ő (vagy ideálja), de nem lehet megragadni a spanyol mentalitásban bekövetkezett változást, ha benne nem látunk mást, mint ördögi megszállottságot, vagyis ha éppen azt az értelmezési keretet tartjuk meg, amelyet kétségbe vontunk. A spanyolok, akiknek gondolkodásmódjában a végzet helyébe a vaksors lépett, új módon élük meg a vallást (vagy a hit elvesztését). Részben ez magyarázza, hogy ilyen hamar felépítik óceánon túli birodalmukat, hogy hozzájárulnak a világ nagy része Európának való alávetéséhez. S tán nem ez adaptációs és improvizációs képességük forrása? De Las Casas nem hajlandó tudomásul venni, hogy a vallást így is meg lehessen élni. Teológusként és nem történészként viselkedik.

A történelem kérdéseit illetően Las Casas úgyszintén megelégszik egy énközpontú pozícióval, amely most már nem a térre, hanem az időre vonatkozik. Még ha elismeri

is, hogy vannak különbségek spanyolok és indiánok között ez utóbbiak hátrányára, máris a következő egyhangú evolucionista sémára redukálja azokat: ők (*ott*) olyanok *most*, mint amilyenek *egykor* mi voltunk (*itt*) (a sémát, kell-e mondanunk, nem ő találta fel). Kezdetben minden nép durva, csiszolatlan, barbár módra élt (Las Casas nem hajlandó észrevenni a sajátlag korabeli barbárságot), az idő múlásával az egyes népek el fognak jutni a civilizáció (értsd: a mi civilizációnk) eredményeihez. „Nincs okunk meglepődni azokon a gyarlóságokon, civilizálatlan és szabályozatlan szokásokon, amelyekkel az indián népek körében találkozhatunk, mint ahogy nincs okunk őket ezért megvetni sem. Mert a világ legtöbb nemzete (ha ugyan nem kivétel nélkül valamennyi) bizony ennél romlottabbnak és züllottebbnek mutatkozott, sokkal kevesebb óvatosságról és bölcsességről tett tanúbizonyságot viselkedésében s az erkölcsi erények gyakorlásában. Mi spanyolok is, elemk idején, a mainál sokkalta elvetemültebben viselkedtünk, szokásaink ésszerűtlensége és zavarodottsága miatt csakúgy, mint ahogy beste szokásaink és bűneink miatt is.” (APOLOGETICA HISTORICA, III. 263.)

Las Casas ezúttal is kétségkívül nemes lelkű. Nem hajlandó csak azért lenézni a másikat, mert különbözik. De azon nyomban egy lépéssel tovább megy. Hozzáteszi: nem is különbözik. (Vagy: egyszer majd nem fog különbözni.) Az egyenlőség posztulátuma magával vonja az azonosság tételezését. A „másik”-ról folytatott vitának ez a nagy alakja, még ha kétségkívül rokonszenvesebb is ellenfelénél, nála is kevésbé vezet el bennünket a „másik” megismeréséhez.

(Tzvetan Todorov LA CONQUÊTE DE L' AMÉRIQUE – Paris, 1982 – című művének részlete.)

Bán Zsófia

HARMADIK TÍPUSÚ TALÁLKOZÁS

Amerika felfedezésének 500. évfordulója, Amerikából nézve

„Kéz a kézben,
kéz a másban,
más a kézben,
más a másban.”
(Pesti graffiti)

Vírus

Bizony, Franz K. is megirigyelné azt a látványos átváltozást, melyen a fehér ember ment keresztül az amerikai kontinensen, rovar helyett halálos vírussá változva. A tavalyi Mozart-év után (Művészet!), 1992 a Történelem éve, melynek során futótűzként terjedt el a hír: a vírusok legújabbban nem a számítógépes rendszerekben, hanem a történelem rendszerében támadnak. (Módosított változat: tulajdonképpen a Történelem, mint olyan, egy nagy vírus, mely némelyek szerint halódik, az utolsókat rúgja, mások szerint viszont épp most szívja meg magát, újabb támadásra készülve.) A komputervírus-gyártóknak, kik legutóbb a Technika nevében egy Michelangelóról elnevezett s a nagy művész születésnapjára időzített vírusbombával lehettek kaján kézcső-

kot a Művészet kacsójára, illő lenne a sorozatot egy Kolumbuszról elkeresztelt vírussal folytatni, a nagy évfordulókra kibocsátott bélyegsorozatok mintájára. E vírusbombát, magától értetődően, október 12-re kellene időzíteni, hiszen aznapra esik Amerika felfedezésének 500. évfordulója. S hogy rövidre zárjuk a számítógépek és a történelem között cikázó gondolatmenetet, közöljük azzal, aki még nem tudná, hogy a P. C. (ejtsd: píszi) már nem annyira a „personal computer” rövidítése, hanem elsősorban a „political correctness”, azaz politikai korrektségeként emlegetett s Amerikában nemrég piacra dobott, minden területet elárasztó és mindenkit fenyegető fogalomintézményé. Aki ezt nem tudja, az nem is lehet P. C., azaz „politically correct”. S aki manapság Amerikában azt gondolja, hogy 1992. október 12. ünnep – mert aznapra esik Amerika felfedezésének 500. évfordulója –, az nem is az.

Aki mégis arra áhítozna, hogy titokban megtudja, mit is takar ez a varázsigé, annak röviden csak ennyit: Amerikában P. C.-nek tekinthető az, akinek világnézete nem eurocentrikus, aki magáénak vallja a pluralizmus elvét, valamint a multikulturalizmus (kettes számú bűvös szó!) értékeit, aki tiszteletben tartja és elismeri a különböző fajok, vallások, nemek és nemi preferenciák, valamint társadalmi osztályok jogait, s végül, aki az általános relativizmus jelszavával a zászlaján lovagol bele a multikolor amerikai naplementébe.

Mármost, a píszi szóvivők szerint, az első ember az amerikai kontinensen, aki maximálisan nem tartotta be a píszi szabályait, az maga Kolumbusz volt. Sőt, nemcsak píszi nem volt, de még higiénikus sem, minthogy magával hurcolt olyan vírusokat, melyektől a bennszülöttek tetemes hányada elpusztult. Továbbmenve: *átvitel* értelemben ő maga volt az a pusztító vírus, mely letarolta és megsemmisítette a helyi kultúrát. Felfedezés nincs, mondják, mert nem fedezett fel semmi újat (mi az, hogy új és kinek?). Csak egy eltévedt olasz – esetleg örült spanyol – van, akit az indiánok (helyesebben bennszülöttek – „native Americans” –, mert hiszen az *indiánok* elnevezés is csak az ő abszurd agyszüleménye) megtaláltak, s a maguk nagylelkű módján fogadtak. Ha viszont felfedezés nincs, akkor sikertörténet sincs. A siker Amerikában különben sem épülhet a véletlenre; akit nem a kitartás, céltudatosság és szorgalom segít előre, az, mondjuk, szerencsés, de nem sikeres – és az itt nagy különbség. Tehát, legfeljebb *sorscsapásról* beszélhetünk, aminek évfordulója ugyan van, de *ünnepre* csupán a legmegátalkodottabbak gondolhatnak, akik köpnek a P. C. legelemibb szabályaira.

Véletlen

„Eszak-Amerika csak véletlenül függ össze Dél-Amerikával.”* Amennyiben elfogadjuk az aleatorikus földrajz eszméjét, megállapíthatjuk, hogy nemcsak Kolumbusz tévedt véletlenül Amerikába, hanem az amerikai kontinens maga is csak véletlenül van ott, ahol van. Ennyi esetlegességre pedig igazán nehéz – de nem lehetetlen – egy kultúrát felépíteni. A teleológia ilyen mértékű hiánya s e hiánnak tudata csak elbizonytalanít, demoralizál. Az amerikai bennszülöttek nem is hagyták, hogy beszűrődjön világképükbe. Pedig ha képesek lettek volna felismerni a véletlent, mint létezőt, valószínűleg megmenthették volna kultúrájukat és fajtájukat, vagy legalábbis jócskán elodázhatták volna a fehér ember hatalomátvételét saját földjükön.

A helyzet azonban nyilvánvalóan más volt. Hányszor és hányan elmélkedtek már azon, hogy miként sikerülhetett Corteznek maroknyi csapatával legyőznie a hatalmas

* Cholnoky Jenő: UTAZÁSOM AMERIKÁBAN TELEKI PÁL GRÓFFAL. Budapest, 1942.

és erős Azték Birodalmat. S a válaszok mindig afelé mutatnak, hogy a fehér ember eljövételét eleve elrendelt eseménynek látták, s hogy Cortezt elvándorolt védőistenüknek, Quetzalcoatlnak tartották, aki a birodalmat jött visszakövetelni. Montezuma háta-
 tározatlan, talányos viselkedése legalábbis ezt sejteti, s mire ő meghalt, a spanyolok már eléggé kiismerték a helyi viszonyokat ahhoz, hogy a Montezuma halála utáni ellenállást véresen leverjék. Cortez zsenialitása abban állt, hogy megértette saját jelenlétének a bennszülöttek által nyújtott interpretációját, valamint hogy kihasználta a különböző törzsek között fennálló viszonyokat az „oszd meg és uralkodj” elvét alkalmazva. Képes volt a *másik* szemével látni magát, s belebújt abba a szerepbe, amelyet ráruháztak. Azzá lett, aminek látták. Egyszóval, az improvizáció művészetét gyakorolta.

Egy rituálén alapuló civilizációban azonban az improvizáció fogalma ismeretlen. Nincs helye az eleve meghatározott és szigorúan körülhatárolt szabályok és rítusok rendszerében. Az improvizáció az a képesség, amellyel a véletlenre reagálunk, amellyel beépítjük azt a valóságba, s amellyel semlegesítjük, illetve optimális esetben a saját javunkra fordítjuk. Lehet persze a véletlennek valamilyen szakrális jelentést tulajdonítani, lehet a véletlent sorsnak, eleve elrendelésnek, az isteni akarat megnyilvánulásának, epifániának tekinteni, egyet azonban nem lehet annak, aki az idő múlását lineárisan éli meg: nem lehet elvitatni az *újdomságát*. * Az amerikai bennszülöttek számára azonban, akiknek ciklikus időképük volt, ** nem létezett az *új* fogalma, minden csupán ismétlődése, visszatérése volt valami korábban létezőnek. Ezért nem is lehetett védekezni ellene. Sőt éppen ellenkezőleg: mindent megtettek azért, hogy a próféciaik beteljesedjenek. (Hogy ez a fajta gondolkodásmód az Ovilágtól sem teljesen idegen, arra talán Shakespeare MACBETH-je a legjobb példa, melynek keletkezési ideje nem is esik olyan messze az itt tárgyalt eseményektől.) A próféciaik pedig a múlt, a múlt ismeretére épültek. Tehát Isten, illetve az istenek útjai nagyon is kifürkészhetőek voltak, s kifürkészésük *kötelesség* volt, csakúgy, mint az erre vonatkozó, megszerzett információ szerint eljárni. Hiszen ha valami egyszer kimondatott vagy leíratott, az számukra már a valóságot jelentette. Ha mégis valami váratlan történt, azt mindig rossz ómenként értelmezték. Váratlan volt, de *nem véletlen*, és semmiképp sem új. Értelmezhető jelként funkcionált, mely valami *ismert* dologra hívta fel a figyelmet.

Ünnep

A rituáléra, azaz ismétlődésre való alapozottság tehát az amerikai civilizációk talpköve és támasza volt egészen addig, amíg nem szembesültek egy olyan világszemlélettel, amelyik nem az ismétlődésre, hanem a folyamatos változásra és a változáshoz való alkalmazkodóképességre épült. E szembesülés törvényszerűen a bennszülöttek leigázását eredményezte, minthogy nem rendelkeztek a védekezéshez szükséges megfelelő stratégiával. Az élmény nem volt *beépíthető*. Ebből a perspektívából szemlélve az 500. évfordulóval kapcsolatos mai reakciókat, nagyon is úgy tűnik, mintha a kollektív tudatalattiban még mindig működne az *újnak* ez az ősi, rituális elutasítása, *tudomásul nem vétele*. Ez természetesen nem azokra vonatkozik, akik megtagadják Amerika felfedezésének *megünneplését*, mert nem tudják ünnepként megélni őseik kultúrájának és fajtájuknak elpusztítását, hanem azokra, akik azon az állásponton vannak, hogy nincs is *esemény*, amiről beszélni lehetne, hogy ez a sok hűhó *semmiért* van, és hogy

* Lásd erről Tzvetan Todorov: LA CONQUÊTE DE L'AMÉRIQUE Paris, 1982.

• Lásd például az aztékok kerék alakú naptárát.

leghelyesebb lenne az egészről elfeledkezni, úgy, ahogy van. (Talán ezeket nevezhetnénk: puristáknak.) Mert azt, hogy Mexikóváros katedrálisa előtt egy táblán az „1492. október 12.: a Nemzeti Szerencsétlenség Napja” szövegű felirat olvasható, azt – különösen Európának mifelénk eső tájkán – *értjük*. Hogy Mexikó és néhány más latin-amerikai ország, valamint jó néhány észak-amerikai etnikai kisebbség és vallási közösség úgy döntött, hogy nem ünnepli meg az 500 éves évfordulót, azt is *értjük*. Azonban az, hogy valaki a *felejtés* mellett törjön lándzsát, nemcsak érthetetlen, de egyben megengedhetetlen is. Elvégre a felejtés nemcsak a leigázóknak, de a leigázottaknak sem lehet kiváltsága. Valaminek a kezdete hiába jelenti valami másnak a végét, mégiscsak egy új *kezdet*. Mintha ezt hívnák történelemnek.

A harmadik

Az új paradigmák mindig a kettős irányú mozgások által létrehozott energiából születnek. Amerika felfedezésének éve is jól illusztrálja ezt a tézist. Köztudomású, hogy 1492 nemcsak Amerika felfedezésének éve, hanem a spanyolok mórok feletti győzelmének, valamint a zsidók spanyol földről való kiűzetésének éve is. Az európaiak számára mindhárom esemény a kereszténység győzelmeként volt értelmezhető, és általában – így Kolumbusz is – összekapcsolták őket. Tehát, abban a pillanatban, amikor egyfelől az elutasítás és kiűzetés gesztusának lehetünk tanúi, megtörténik a felfedés és beépítés gesztusa is – bármilyen erőszakos legyen is ez. Távolodás; közeledés.

Amerika felfedezése azonban már nem is a Másikkal való találkozás pillanata volt, hanem inkább – ha szabad ezt a „Newspeaket” még tovább fokozni – a Harmadikkal. (Már úgylis kissé fád ez a bizonyos Másik – *l'Autre* –, aki az utóbbi években gonosz kis zsúrsátánként randalírozott a művelt Nyugat irodalomkritikai szalonjaiban.) Ez valóban egy *harmadik típusú találkozás* volt. Az *én* és a *te* után beúszott a világképbe az *ő*, a harmadik személy, aki *nem mi* vagyunk, s aki legalább annyira földönkívülinek hatott, mintha öt szeme, három füle és zöld színe lett volna. Mert hiába volt a Közel- és Távol-Kelet, valamint Afrika fizikailag ugyanolyan messze Európától, mint Amerika, lelkileg mégis közelebb álltak az Ovilághoz, mint az újonnan felfedezett kontinens. Afrika, Ázsia és a Közel-Kelet mindig is valamiképpen részei voltak az európai tudatnak, sőt az európai kultúrtörténet bizonyos korszakaira köztudomásúan erős hatással voltak (lásd például a XIX. század keletmániáját, a minden területet megfertőző orientalisztikaórületet). A keresztény Európa szinte kezdettől fogva a muzulmánok, az iszlám birodalom *ellenében létezett*,* ami ily módon szerves része lett Európának. Elvégre egy hagyományos ellenség (értsd: aki *része* a hagyományoknak) nagyon is intim viszonyt jelent – fizikailag hiába van kívül, lelkileg bizony mélyen *belül* van.**

Az Amerikával való találkozás azonban azt eredményezte, hogy az *addigi egészről* kiderült, csak egy töredékes mozaikkép volt. Ez már önmagában is örjítő gondolat,

* Lásd erről Edward Said: *ORIENTALISM*. New York, 1978.

** Lásd példának okáért Amerika hiányérzetét tradicionális ellenségének, a Szovjetunióknak elvesztésével kapcsolatban ebben az átmeneti korszakban, amikor még nem sikerült a vákuumot újabb, megbízható ellenségképpel betölteni. Egy jól működő ellenségkép egyébként retrospektíve is képes megváltoztatni a szubjektív történelmi tudatot, amit jól illusztrál az az adat, amire egy amerikai közvélemény-kutatás során derült fény, mely szerint az amerikaiak döbbenetesen nagy százaléka él abban a hiedelemben, hogy Amerika a Szovjetunió ellen harcolt a II. világháborúban. Ami egyébként azt is szépen kidomborítja, hogy az effajta viszonyoknak természetesen vajmi kevés köze van a tényekhez, sokkal inkább egy vízió, egy lelkiállapot, egy szellemkép, amit a tények csak megzavarnak.

hiszen akkor, ugyebár, felmerül a gyanú, hogy *még ez sem minden*. És ha nem ismerjük az egész kiterjedését, akkor hol van a középpont? És a nem létező középponthoz képest hol vagyunk *mi*? (És egyáltalán, merült fel titokban Kolumbuszban, *hol vagyunk???*.) Ehhez társult még az a nem elhanyagolható probléma, hogy *mi* ugyan – akár a középponthoz, akár bármi máshoz képest – nem tudtuk, hol vagyunk, *ők* viszont nagyon is ott voltak. Sőt: *otthon* voltak. Az ezzel a ténnyel (*velük*) való szembesülést pedig nem nagyon lehetett elkerülni, bármennyire azt szerettük volna is, hogy az új helynek inkább csak földrajzi paraméterei legyenek, emberi tényezőktől mentesen. Az Óvilágba küldött első beszámolók és leírások jól tükrözik ezt a vágyat, minthogy alig tartalmaznak a bennszülöttekkel kapcsolatos információkat. Persze ahhoz, hogy valami merőben újról és érthetetlenről beszéljünk, merőben új – és eleinte általában érthetetlen – nyelv szükséges. A modern kor megszületése e nyelv megszületésének pillanatához kötődik. Vagyis ahhoz a pillanathoz, amikor már halaszthatatlanná, szükséggá vált a *Harmadik értelmezése*, ami egyúttal az Én, a Mi értelmezését is alapvetően megváltoztatta.

E nyelv, e szükség megszületésének pillanata azonban nem esett egybe a találkozás pillanatával. Kopernikusz tanai, például, csupán később váltak általánosan ismertté, Galilei és Giordano Bruno pedig még meg sem születtek. A közbeeső süket, vészjósló csendben, amikor még az istenek is hallgattak, fagyott rá az áldozatokra úgy a vér, hogy később már lehetetlenné vált őket (és gyilkosaikat) tisztára mosni. Ez azoknak a filmeknek a csendjéhez volt hasonlatos, amelyekben bizonyos jeleneteket megfosztanak a hanghatásoktól, ami óhatatlanul feszültséget teremt a nézőkben. Nincs háttérzene, nincs dialógus, nincs ajtócsapódás, pisztolydördülés, tücsökciripelés, csak az a vemhes, természetellenes csend van, ami ha túlságosan hosszúvá nyúlik, szétfeszíti az idegeket, és gyilkos indulatokat ébreszt. Az új nyelv megszületése a hangok újbóli felcsendülését hozta, ami (mint általában) most is segített a látvány értelmezésében.

Ez a találkozás egy olyan *metanoiát* (gondolkodásbeli változást) eredményezett, ami talán a vallásos megtéréshez hasonlítható, s ami, paradox módon, éppen a hittérítőkkel – ez esetben a keresztény Európával – esett meg. Századunkban talán csak ahhoz az élményhez hasonlítható, amikor az űrhajósok először pillanthattak le a Földre fölről, Isten perspektívájából. S mindkét élmény lényege éppen ez: *perspektívaváltás*.

Nomen

Mi a teendő akkor, ha már mindennek van neve, mire odaérünk? Használjuk a már meglévő neveket, melyek számunkra nem jelentenek semmit – vagy nem *úgy* jelentik azt, amit jelentenek –, vagy eszeljük ki újakat, melyek jobban megfelelnek ízlésünknek, kulturális háttérünknek, temperamentumunknak? Tisztelettől rekedtes, suttogó hangon ismétlegessük a nyelvtörő és misztikus csengésű neveket, melyek a világ áthatolhatatlanságának onomatopeikus megjelenítőiként gördülnek le nyelvünkről, avagy engedjük át magunkat a névadás fékezhetetlen, érzéki örömeinek, mely semmihez nem hasonlítható, eksztatikus gyonyort nyújt? Fogadjuk el a régi elnevezést, mint olyasvalamit, ami szerves, *elidegeníthetetlen* része annak, amivel kapcsolatba lépünk, vagy tekintünk el tőle dőlyfosen, mint az új szerető, aki hallani sem akarja, hogy kedvesét korábbi partnerei miféle becenevekkel babusgatták, s aki rogtán az első szerelmi aktus során kedvesen, ámde kategorikusan új becenevvel ruházza fel szerelmét, mely az abban a pillanatban megszülető közös, titkos nyelvük kulcsszavaként működik majd, s melyhez más nem férhet hozzá? Tekintsük mágiikus erejű tabunak vagy más levetett, koszos alsóneműjének?

Végül is mi változik egy új névtől? Sok minden, válaszolhatjuk elégedetten avagy kétségbeesetten, aszerint, hogy jónak vagy rossznak értelmezzük a változás tényét. De hát nem gazdagítja-e minden változás egy személy, egy hely vagy egy nyelv történetét? Nem ezektől az összeadódó elemektől lesznek-e egyediekké, megkülönböztethetőkké, mely elemek nem semlegesítik, hanem éppen hogy erősítik, kiegészítik egymást. Jézus is, a maga idejében, a *názáreti* Jézus volt, úgy, mint mondjuk Fehérvári Pál, akinek ősei nyilván Székesfehérvárról jöhettek, mely város inkább gazdagabb, mintsem szégyenesebb attól, hogy történetének bizonyos korszakában Alba Regiának hívták – ezt vajon miért nem sérelmezi senki? Vagy rosszabb-e minőségileg az a nyelv, amelyik sok úgynévezett jövevényszót, „idegen testet” fogad magába? A puristák szerint természetesen rosszabb, ámde melyik az a nyelv, amelyik nem rendelkezik „idegen” elemekkel, beleértve az olyanokat is, melyekről még a leggyanakvóbb purista sem feltételezné, hogy nem hazai földön fakadt? S vajon meddig kéne leásni, hogy „tisztá” víz jöjjön a kútból?

Miért nem lehet a neveket (a tulajdonneveket) is egyszerűen a nyelv részének tekinteni, s a tulajdonnév-változásokat a nyelv változásaiaként elfogadni? Természetesen azért nem, mert a tulajdonnevek nem csupán annak a tulajdonát képezik, aki vagy ami viseli a nevet, hanem azét is, aki *adta*. Szövevényes érzelmi és birtokviszonyok és gyakran mágikus erők hordozója, mely például egyes bennszülött törzseknél az egyének legféltehetőbb titka, tehát *nem nyilvános* dolog. Az antropológusok* tehetséges konkviztádorokként jártak el, mikor a féltve őrzött titkok birtokába jutva, *felfedték* azokat a törzs más tagjai előtt, ezáltal megfosztva a neveket mágikus erejüktől. Egy szóval: megszenteltelenítették őket.

Köztudott, a névváltoztatás minden diktatórikus, erőszakos hatalomátvétel természetes velejárója, lévén a birtokbavétel egyik legősibb jele. Nyelvi billogozás; erőszakos beavatkozás. Mintha Adám odaállt volna a dromedár elé, s az Úristennel ujjat húzva, azt mondta volna neki: „Legyen a te neved mostantól fogva: varacskos disznó, s aki nem annak hív, az legyen: átkozott!” S ugyan mindenki tudná, hogy a dromedár nem varacskos disznó (és viszont), mégis mindenki annak hívná („Határeset!”), nehogy fogjon rajta az átok. E kettős beszédaktus után (névadás, elátkozás) Adám nyilván úgy érezné, hogy mostantól aztán ő az úr a környéken, egészen addig, míg valaki (netán maga az Úr) el nem igazítaná, hogy valójában hol is lakik az Úristen.

Kolumbusz, Cortez és társaik a kontinens minden aranyát gyakorlatilag szabadon elhordhatták volna, ám nem érték be pusztán ezzel; szükségük volt a nevekre és az istenekre is. Mint egy jó kihallgatósízt, aki nem elégszik meg azzal, hogy a kihallgatott bevallja az eldugott szajré rejtekhelyét, hanem még kiveri belőle lársai és megbízói nevét is, majd kegyelemdőfésként a szerencsétlent felesketti saját szervezete zászlajára, melynek az áldozat ezután hűséggel tartozik. A sima behódolás tehát nem elég; szükség van még a diktatúrák másik elengedhetetlen kellékére is: a megalázásra. Amerika meghódításának, vagy hogy egy kevésbé romantikus szóval éljünk, leigázásának történetében ennek eleven példája, sőt később szimbóluma az a Dona Marina vagy Malinche (azték nevéen: Malintzin) nevű indián nő, aki nemcsak Cortez szeretője, hanem *tolmácsa* is volt, s akinek (hogy a helyzet még ördögibb legyen) igaz szerelme Cuitlahuac, aki nem más, mint Montezuma, az azték császár fivére volt. E történelmi ténynek fényében felmerül a kérdés: lehetséges, hogy a hatalmas azték birodalom egy véletlen

* Lásd például Lévi-Strauss esetét a nambikwara indiánokkal.

(?) *félrefordítás* eredményeképpen veszett el? (Lásd: „nem osztogatnak, hanem fosztogatnak...”) Ki tudja. Az azonban bizonyos, hogy a magát mitologikus figurává kinőtt Malintzin a mexikói folklórban az eredendő áruulást testesíti meg, s minthogy ráadásul nő, bizony jócskán ludas lehet az ország és tájéka női lakossága határozottan alárendelt szerepének kialakulásában egy amúgy is erősen *macho* kultúrában. Ó, Malintzin, mit tettél velünk...

Titok

Paradox dolog, hogy míg manapság Európa és az egész világ az amerikai kultúrhegemónia ellen kapálózik, felfedezésétől kezdve lényegében a XX. század közepéig milyen csekély hatással voltak az amerikai kultúrák a világ egyéb részeire. Amilyen jelentős volt az új kontinens felfedezése földrajzi, gazdasági, politikai, sőt vallási szempontból is, olyan elenyésző volt kultúrájának kisugárzása más tájakra. A hódítások idejéből csupán elvétve találhatunk korabeli művészek és tudósok tollából származó szövegeket, melyek az amerikai kultúrák rájuk tett hatásáról tanúskodnak. Míg az új földrész gyorsan integrálódott Európa gazdasági és politikai életébe, a páratlan amerikai kultúrák létezése teljesen kikerült a köztudatból, sőt igazából nem is került bele. A XIX. század első feléig kellett várni, míg vállalkozó kedvű tudósok vagy kalandorok újra felfedezték e letűnt világ lélegzetelállítóan gazdag maradványait, ám hogy, hogy nem, ez a második felszínre bukkanás sem volt hosszú életű, s inkább volt a szenzációra örökké éhes sajtó alapanyaga, mintsem rendkívüli értékű tudományos felfedezés. Jól illusztrálja ezt az a tény, hogy az első jelentős, 1879-ben alapított Amerikai Archeológiai Intézet hosszú évtizedeken keresztül kizárólag európai ásatásokra összpontosította figyelmét és anyagi forrásait. A világ tehát, érthetetlen módon, mint egy beteg szervezet az idegen testet, újra és újra kivetette magából az amerikai kultúrákra vonatkozó tudását, s mintegy tudat alatt megtagadta tőlük méltó helyüket az egyetemes kultúrtörténetben. Csupán a XX. században, harmadik felfedezésük után volt képes a világ befogadni – ha nem is feldolgozni – ezt a tudást. Azóta, hogy ezt a gátlást (?) sikerült feloldani, generációk egész sorát babonázta meg ez a továbbra is számtalan titkot hordozó világ, melynek ma már a megoldatlan rejtélyei is ugyanolyan szerves részét képezik világképünknek, mint a tudósok által feltárt tények.

Vajon mi okozhatta ezt a vonakodást, *idegenkedést*? Már sokan sokféle magyarázattal szolgáltak. A titkok látszólagos áthatolhatatlansága az egyik emlegetett ok, ami az adatok példátlan hiányosságából fakad, minthogy az írásos emlékeket a keresztény egyház és a katonaság módszeresen megsemmisítette. A gyökeresen más időszemlélet miatt még a meglévő információkat sem lehetett kronológiailag megbízhatóan elhelyezni, tehát nem volt lehetőség az európai történelemmel való összevetésre. A beépülésre tulajdonképpen maguk a meglévő ismeretek voltak alkalmatlanok, nem illettek bele egyik paradigmába sem. Csupán néhány példát említünk: a rég múlt idők más kultúráival szemben: az amerikai kultúrák nem folyami kultúrák voltak; a maja kultúra az egyetlen házi- és máhás állat nélküli kultúra, mely ennél fogva nem ismerte a kocsit; a világ fejlett kultúrái között a majaké volt az egyedüli eke nélküli kultúra, s ők voltak a világ egyetlen népe, mely birodalmát kívülről befelé terjesztette. Ennyi idegenséggel, radikális mássággal nem tudott mit kezdeni a világ, sőt talán titokban még a Sátán földi birodalmának is gondolhatták. Isteneik képi ábrázolása nagyon is ezt az elméletet látszott alátámasztani.

Amerikában az 1-800-zal kezdődő telefonszámokat ingyen lehet hívni, s általában valamilyen szolgáltatást, illetve információt nyújtanak; a tárcsán a számokhoz párosított betűkből pedig értelmes szavakat formálnak a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért. Nemrég láttam egy hirdetést, mely azt ajánlotta, hogy bizonyos történelemmel kapcsolatos információkhoz úgy juthatunk hozzá, ha felhívjuk az 1-800-HISTORY kódszámú telefonszolgálatot. („Call: 1-800-HISTORY.”) Magam is csak ezt tudom ajánlani mindazoknak, akiknek még megválaszolatlan kérdéseik maradtak a témával kapcsolatban: hívják fel a történelmet.

Octavio Paz

MEXIKÓ ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK

Ami elválaszt, és ami összeköt

Csuday Csaba fordítása

Szegénység és civilizáció

Az ember ugyan nem a teremtés koronája, de annyi bizonyos, hogy kivételes lénye a természetnek, egyedi jelenség, amely megkérdőjelez minden szabályt és meghatározást. A tudósok elképedve állnak az elemi részecskék váratlan, mondhatni szeszélyes viselkedése előtt, de ugyan hol maradnak e fizikai rendellenességek Nero vagy Assisi Szent Ferenc lelki és erkölcsi különbségeitől? Az egyes országok történelme, akárcsak az egyéneké, bővelkedik a szabálytalan és furcsa eseményekben, s egyáltalán: mi más az antropológia, ha nem épp a másokétól eltérő szokások és hajmeresztő rítusok leírása? A társadalmak viselkedése éppoly kiszámíthatatlan, mint az egyéneké, s emiatt a szociológusok – a legnagyobbakat is beleértve – be nem igazolódott jóslatainak gyűjteménye terjedelmesebb és lenyűgözőbb, mint az asztrológusoké vagy a látnokoké. A történelem tele van össze nem illő, egymásnak folyton ellentmondó tényekkel, melyeket az akarattalan, perverz, ámde kétségtelen humorérzékkel megáldott idő sorakoztat egymás után.

Amikor Indiában voltam, elképedve szemléltem hinduk és muzulmánok állandó perlekedését, és sokszor föl tettem magamnak ugyanazt a kérdést: vajon miféle történelmi katasztrófa vagy balvégzet ítélte együttélésre egyazon társadalomban két olyan nyilvánvalóan összeférhetetlen vallást, mint a hinduizmus és a mohamedanizmus? Hogy az egyistenhit legtisztább és legelvakultabb formája jelen legyen abban a civilizációban, amely a legbonyolultabb politeizmus bölcsője, nos e tény szememben valamiféle közönynek vált bizonyítékává, a közönynek, mellyel a történelem kitermeli ellentmondásait. De az is igaz, hogy a hinduizmus és az iszlám indiai ellentétén cseppet sem illett volna meglepődnöm, s máig sem értem, hogyan feledhettem el: mexikóiként, aki voltam (s vagyok) magam is egy legalább annyira különleges ellentmondást testesíték meg: Mexikó és az Egyesült Államok ellentmondását.

Országaink szomszédosak, s így arra ítéltettek, hogy egymás mellett éljenek, és mégis: fényévek választják el őket egymástól. Nem a fizikai és politikai határok következtében, hanem a mélységes szociális, gazdasági és az emberi lelkekben meglévő különbségek miatt. Ezek annyira szembeszökők, hogy a felületes szemlélő rögvést meg is állapítja: a fejlett-fejlődő ország, a gazdagság és szegénység, erő és gyengeség, a másik feletti uralom és alávetettség jól ismert ellentéteiről van itt is szó. Holott az igazi, alapvető különbség nem látható, sőt alighanem áthidalhatatlan. S hogy bebizonyíthassuk, nem érinti sem a gazdaság birodalmát, sem a politikai hatalom köreit, elegendő elképzelnünk Mexikót, mint egy váratlanul felvirágzó, életerős országot, mint az Egyesült Államokhoz hasonló nagyhatalmat: a különbségek nemhogy nem tűnnek el, még élesebbé válnak. Az ok teljesen világos: a különbségek nem csupán mennyiségié, hanem civilizációs jellegűek. Ami elválaszt bennünket, ugyanaz, mint ami összeköt: az úgynevezett nyugati civilizáció két különböző válfaját képviseljük.

Szomszédunk iránti érdeklődésünk már igen korán megmutatkozott, gyakorlatilag a XIX. század közepétől, amikor Mexikóban izmosodni kezdett a nemzeti öntudat. A kíváncsiságba kezdetben némi lenézés vegyült, majd lelkes csodálattal tekintettünk Észak felé, hogy azután hamarosan úrrá legyen rajtunk az irigység és a félelem. A mexikói nép Egyesült Államokról alkotott képe ellentmondásos, szenvedélyektől tortózott, és nincs benne helye a kritikának; nem gondolati, hanem mitikus természetű. Ugyanez mondható el értelmiségünk, íróink Amerika-képéről. Valami hasonló áll az amerikaiakra is, legyenek akár írók, akár politikusok, üzletemberek vagy csak egyszerű utazók. Nem feledkezem meg arról a néhány kiváló szakemberről, akik remek tanulmányokat írtak Mexikóról, főként archeológiai tárgyúakat, de történelmieket is, a régi és a mai időkről. De, sajnos, akármekkora is e munkák érdeme és értéke, nem pótolhatja azt, amire igazán szükségünk volna: a teljes történelmünket átfogó s nemcsak a részleteken megállapodó, hanem a felszín alá is beható szemléletet. El kell ismerni, hogy azok a regényírók és költők, akik Mexikóról írtak, nemegyszer briliáns megfigyelőknek bizonyultak. Mégis, látásmódjukat a torodékesség jellemzi, és ahogyan egy kritikus állítja, aki egész könyvet szentelt a témának (Drewey Wayne Gunn: AMERIKAI ÉS ANGOL ÍRÓK MEXIKÓBAN), műveik nem annyira a mexikói valóságról árulnak el felfedezésszámba menő dolgokat, mint inkább szerzőik egyéniségéről. Általában is megállapítható, hogy az amerikaiak nem Mexikót keresték Mexikóban, inkább saját rögeszméik, lelkesedésük, félelmeik, reményeik és érdekeik vitték oda őket – és nem is találtak mást, csak ezeket. Egyszóval, kapcsolataink története a kölcsönös és állandó szemfényvesztésé, amelyben a csalárdság általában – bár nem mindig – akaratlan.

A Mexikó és az Egyesült Államok közötti különbségek természetesen nem pusztán képzelődések, hanem objektív tények. Részben anyagi természetűek, mérhetők, s a két ország társadalmi, gazdasági és történelmi fejlődésével magyarázhatók. De a legtartósabbak, noha szintén a történelem szülöttei, nem egykönnyen meghatározhatók vagy felmérhetők. Már megkockáztattam, hogy ezek a különféle civilizációk birodalmába utalhatók, abba a cseppfolyós közegbe, melyben összemosódnak a korvonalak, egymásba gabalyodnak eszmék és hiedelmek, intézmények és technológiák, stílusok és erkölcsök, divatok és egyházak, a tárgyi kultúra és az a nehezen megfogható valóság, amit, meglehetősen pontatlanul, népléleknek – *le génie des peuples* – hívunk. A valóság, amelyet a civilizáció szó jelöl, nem hagyja könnyen meghatározni magát. Civilizáció az a látomás, melyet minden társadalom alkot a világról, de a mód is, ahogy az időhöz viszonyul; vannak nemzetek, amelyek a jövő elé sietnek, mások viszont a múlt-

jukra függesztik tekintetüket. Civilizáció az egyes társadalmak stílusa is, a mód, ahogyan az emberek élnek és meghalnak bennük. A civilizáció feleleli az erotikus és kulináris művészeteket; a táncot és a temetkezést; az udvariasságot és a durvaságot; a munkát és a pihenést; a szertartásokat és az ünnepeket; a büntetést és a jutalmazást; a halállal és az álmainkat benépesítő szellemekkel való törődést; a nőkel és gyermekekkel, az öregekkel és idegenekkel, az ellenséggel és a szövetségesekkel való bánást; az örökkévalót és a jelenvalót; az „itt és most”-ot és mindazt, ami rajta túl van. A civilizáció nemcsak értékrendet jelent, hanem a viselkedésformák és -kódok egész tárházát, a szabályokat és a kivételeket is. Civilizáció a társadalom látható oldala – az intézmények, az emlékművek, az eszmék, a műalkotások, a dolgok –, igazi sajátosságát mégis a rejtett, a láthatatlan oldal adja: a hiedelmek, vágyak, félelmek, elfojtások és az álmok.

Észak és Dél

Az égtájak nemcsak térbeli tájékozódásunkat segítették, hanem eligazítottak bennünket a történelemben is. A Kelet–Nyugat kettősség már korán inkább szimbolikus, mint földrajzi jelentésre tett szert, és két civilizáció közötti ellentét jelképévé vált. Ugyanez történt az észak–délivel. A Kelet–Nyugat szembenállást mindig is alapvetőnek és elsődlegesnek ítélték; a nap mozgására utal, így életünk és halálunk irányának és értelmének is képe. Két fő irány viszonyát szimbolizálja, két magatartását, két civilizációét. Ha keresztezik egymást, abból mindig háború lesz, vagy, ritkább esetben, az a csoda, melyet „az ellentétek szerencsés egybeesésének” szoktunk nevezni. Az Észak–Dél kettősség inkább különféle életmódok, érzékenységek szembenállására vonatkozik. Észak és Dél különbsége egyazon civilizáción belüli ellentéteket is kifejezhet.

Mexikó és az Egyesült Államok szembenállása nyilvánvalóan az Észak–Dél kettősség körébe tartozik, mind földrajzi, mind pedig szimbolikus értelemben. Ősi ellentétpár, melyet már a felfedezések előtti Amerikában is boncolgattak, s így jóval megelőzi Mexikó és az Egyesült Államok fennállását. A kontinens északi részén nomád, katona népek éltek, Közép-Amerikában viszont már földművelésre alapuló civilizáció rendezkedett be, összetett társadalmi és politikai intézményekkel. E civilizációt harcias teokraták uralták, akik rafinált és kegyetlen rítusokat találtak ki, jelentős művészetet és egy igen eredeti időfelfogás szellemében fogant kozmogóniát alkottak. A Kolumbusz előtti Amerika – a jelenlegi Kanada, Egyesült Államok és Mexikó együttesen – legfőbb ellentéte tehát nem eltérő civilizációk között feszült, mint az Óvilágban, hanem életformák között: nomád és letelepedett népek, vadászok és földművelők életmódja között. E megosztottság jelentősen befolyásolta az Egyesült Államok és Mexikó későbbi fejlődését. Az indiánokkal kapcsolatos angol, illetve spanyol politikát is nagyrészt e körülmény határozta meg. Nem volt lényegtelen, hogy az angoloknak nomádok földjein, a spanyoloknak viszont már letelepedett népeken kellett véghezvinni a honalapítást.

Mégis, az Új-Angliát és az Új-Spanyolországot létrehozó angolok, illetve spanyolok közötti különbség legalább olyan döntő volt, mint a nomád és letelepült indiánokat elválasztó. Újra mondom: ez az ellentét ugyanazon a civilizáción belüli ellentét volt. Ugyanúgy, ahogy az amerikai indiánok vilá képe és hitvilága közös forrásból táplálkozott, függetlenül attól, hogy milyen életmódot folytattak, a spanyolok és az angolok is ugyanannak a szellemi és technikai kultúrának a részesei voltak. És mégis: a köztük lévő ellentét, ha másképp is, legalább olyan mélységes volt, mint egy azték és egy irokéz

indián közötti. Így azután a régebbi, a nomád–letelepült népek ellentétéhez még hozzáadódott az angolok és spanyolok között meglévő. A spanyolok és angolok különböző, homlokegyenest eltérő viselkedését már sokan és sokszor leírták. Az elmondottak egyetlen alapvető különbségben foglalhatók össze, amelyből talán Mexikó és az Egyesült Államok eltérő fejlődése is eredeztethető: Angliában a reformáció diadalmaskodott, Spanyolország viszont az ellenreformáció bástyája lett.

Amint azt mindnyájan tudjuk, a reformáció mozgalmának Angliában olyan politikai következményei lettek, amelyek meghatározták az angolszász demokrácia kialakulását. Spanyolországban az ellenkező irányban haladtak a dolgok. Amint megtörték az utolsó muzulmán erők ellenállását, a különböző királyi családok szövetségre léptek, és létrehozták az ország kétes-ingatag politikai – nem nemzeti – egységét. A királyság azonmód letörte a tartományok és városok önállósulási törekvéseit, s ezzel elzárta a fejlődés útját, amely később a modern demokrácia felé vezetett volna. Végül pedig: Spanyolországban mély nyomokat hagyott az arab uralom, lakosságában még élénken élt a „szent háború”, a keresztes háborúk szelleme, mely egyaránt volt keresztény és muzulmán örökség. Hispániában úgy voltak meg együtt a születő modern kor és a régi társadalom jellegzetességei, hogy szerves egységgé sohasem forrtak össze. Az Angliával való ellentétet mi sem jelezheti ennél élesebben. Spanyolország és régi gyarmatainak története a XVI. századtól fogva nem egyéb, mint a modernséghez való kétértelmű – vonzások és taszítások sorából álló – viszonyunk története.

Amerika felfedezése és meghódítása a modern kor történetének nyitánya ugyan, de Spanyolország és Portugália azzal az érzülettel vitte végbe, mintha egy új Rekonkvisztát vívott volna meg. A maja és azték piramisok ígézetében Cortez katonáinak nem jutott eredetibb dolog az eszükbe, mint hogy olyanok, mint az iszlám mecsetjei. Hódítás és hittérítés: e két mélyen spanyol és katolikus szó egyszersmind mélységesen muzulmán is. A hódítás nemcsak idegen területek elfoglalását és lakosainak leigázását jelentette, hanem a meghódítottak igaz hitre térítését is. A térítés szentesítette a hódítást. Ez a politikai-vallási filozófia szöges ellentétben állt az angol gyarmatosítás eszmei alapjával: az evangelizáció csak másodlagos szerepet játszott Anglia gyarmati terjeszkedésében.

A spanyol hódítások sosem voltak igazi gyarmatok a szó hagyományos értelmében: Új-Spanyolország és Peru alkirályságok voltak, vagyis Kasztília alá rendeltettek, mint a többi spanyol királyság. Az angol létesítmények Új-Angliában és máshol viszont klasszikus értelemben vett gyarmatok voltak, vagyis idegen területen berendezkedő közösségek, melyek továbbra is szoros kulturális, vallási és politikai kapcsolatban álltak az anyaországgal. E magatartás-formáló különbséget színezte azután az eltérő kulturális színvonal, amelyet az angolok, illetve spanyolok találtak a meghódított területeken: az angolok nomád indiánokat, primitív társadalomban; a spanyolok letelepült indiánokat, városokban. A spanyol behódoltató és hittérítő politikát nem lehetett volna olyan könnyedén alkalmazni Észak harcos indián népeivel szemben, mint Közép-Amerika letelepült népei közt, amint az száz évvel később be is igazolódott, mikor a spanyol hódítás a mai Észak-Mexikó, illetve az amerikai Dél akkor még nomádok lakta területeire is kiterjedt. E kétszeresen is ellentmondásos körülményegyüttes meghatározó eredményekre vezetett: nélkülük országaink ma nem olyanok volnának, amilyenek.

Aspanyolok Közép-Amerika uralkodó osztályait kiirtották, különös tekintettel a papi kasztra, azaz megsemmisítették a legyőzöttek emlékezetét és szellemi erejét. A katonai arisztokrácia egy része elkerülte a mézszárlást, ezeket magába szívta a spanyol

nemesség, az egyház és a hivatalnokréteg. Az indiánokkal szembeni spanyol politikának kettős következménye lett. Egyfelől: a rabszolgaságba döntött tömegek olcsó munkaerőként alaprétegét képezték az új-hispán hierarchikus társadalomnak; másfelől: túlélvén járványokat és rabszolgaságot, lényeges alkotóelemévé váltak a később kialakuló mexikói nemzetnek. Az indiánok képezik Mexikó csontozatát, ők a mi eredendő és legmaibb valóságunk.

A faji keveredéshez hozzá kell még tenni a vallásit és kulturálisit. A kereszténység, melyet a spanyolok hoztak Mexikóba, Róma szinkretikus katolicizmusa volt, mely már magába olvasztotta a pogány isteneket, szentekké vagy ördögökké változtatva őket. A jelenség Mexikóban megismétlődött: az eszményképeket megkeresztelték, s így a mexikói néptömegek katolicizmusában az ősi hiedelmek és istenségek ma is jelen vannak, minduntalan előbukkannak a laza keresztényi lepel alól. De Mexikóban nem csupán a nép vallásosságát itatja át az indián kultúra, hanem az egész életet: a családot, a szelmelet, barátságot, az apával és anyával szembeni viselkedést, a népi legendákat, a közös civilizációs és életformákat, a hatóságokról és a politikai hatalomról alkotott képet, a halál, a nemiség, a munka és az ünnepek képzetét. Mexikó Latin-Amerika legspanyolabb országa, de egyszersmind a leginkább indián is. A közép-amerikai civilizáció erőszakos halál áldozata lett, Mexikó mégis az indián jelenlétnek köszönhetően az, ami. S noha nyelve és vallása, politikai intézményei és kultúrája nyugati, arculatán mégis felfedezhető egy vonás, amely más irányba néz – az indián múlt irányába. A mexikói tehát két kultúra, két múlt között létező nemzet.

Az Egyesült Államokban az indián elem nem szembeötlő. Véleményem szerint ez a legnagyobb különbség országaink között. Ott azokat az indiánokat, akik túléltek a népirtást, úgynevezett rezervátumokba terelték. Az „esendő természettől” való keresztényi irtózást Amerika őslakosaira is kiterjesztették: az Egyesült Államokat egy múlttalan földön alapították meg. Az amerikaiak történeti emlékezete európai, nem amerikai. Ez az oka, hogy az amerikai irodalom legerőteljesebb és minduntalan visszatérő témája Whitmantól kezdve William Carlos Williamsen és Melville-en át Faulknerig az amerikai gyökerek felkutatása (illetve kitalálása) volt. A megtestesítés akarata, az amerikai tősgyökeresség rögeszméje: a modern irodalom nem egy központi remeke született ebből az ösztönzésből.

Mexikóval kapcsolatban épp ellenkező a helyzet: országom az egymásra rétegződő múltak földje. Mexikóváros Tenochtitlán romjain épült föl; az azték városén, melyet viszont a tolték Tula hasonlóságára emeltek, aminek pedig Teotihuakán, az amerikai kontinens első városa volt az előképe. E kétezer éves folytonosságot minden mexikói magában hordozza. Nem számít, hogy a múltnak e jelenvalósága szinte mindig tudattalan, s az sem, hogy naiv legendák, sőt babonák kristályosodnak ki benne. Nem tudatos, hanem *megélt* dologról van szó. Az indián jelenvalóság azt jelenti tehát, hogy a mexikói kultúra egyik arculata nem nyugati. Találunk valami ehhez hasonló jelenséget az Egyesült Államokban? A sokfajú amerikai demokráciát alkotó valamennyi etnikai csoportnak megvan a maga kultúrája és hagyománya, s néhányuké, mint például a kínaiaké és a japánoké, szintén nem nyugati eredetű. E hagyományok mintegy meghúzódnak az uralkodó amerikai tradíció árnyékában, anélkül azonban, hogy beleolvadnának. Idegen testek, vadhajtások. Némely esetben, amilyen például az úgynevezett chicanóké, vagyis az Államokba települt mexikóiaké, a kisebbségek az amerikai tradíciók ellenében vagy éppen velük szemben védelmezik saját hagyományukat. A chicanók ellenállása kulturális jellegű, de egyszersmind politikai és társadalmi.

Belül és kívül

Ha a spanyol katolicizmus és az angol protestantizmus különbsége – már ami az emberi magatartást illeti – két szóban összesűrítendő volna, akkor azt mondanám, hogy a spanyol attitűd *befogadó*, míg az angol *kizáró* jellegű. Az előbbiben a hódítás és uralom fogalma összekapcsolódik a hittérítés és a beolvasztás eszméjével; utóbbiban a hódítás és uralkodás nem a legyőzöttek megtérítését, hanem azok elkülönítését jelenti. A mások fölötti uralom és hittérítés kettős princípiumán alapuló, de befogadó társadalomnak szükségszerűen hierarchikusnak és központosítottnak kellett lennie, mely egyszerűen tiszteletben tartja az őt alkotó csoportok egyedi jellegzetességeit. Hiszen a szigorúan elkülönülő osztályokat és csoportokat saját törvényeik és alapszabályaik kormányozzák, de egy a hitük, és ugyanannak az Istennek engedelmeskednek.

A kizáró társadalom kénytelen volt elkülöníteni magától öslakóit, akár tényleges elzárás, akár népirtás révén; de mert minden közössége fajilag tiszta és a többitől jól elkülönülő volt, e csoportok mind arra törekedtek, hogy a többivel egyenlők legyenek, autonómiát és szabadságot élvezzenek hitéletükben. Az amerikai demokrácia eredete vallási természetű, s Új-Anglia első közösségeiben már föllelhető a szabadság és egyenlőség közötti kettős ellentmondás, amely azután vezérmotívumként az Egyesült Államok egész történelmének végigvonul.

Az említett ellentétpár rendkívül érzékletesen kifejeződik két vallási fogalomban: az *áldozásban* és a *tisztaságban*. Alapvetően e két dolog szabta meg a munkával, ünnepléssel, a testiséggel és a halállal kapcsolatos viselkedésformákat. Új-Spanyolország lakóinak a munka nem jelentett se megváltást, se önmagában való értéket. Számukra a kétkezi munka *szolgai* munkát jelentett. Úgy vélték, magasabb rendű ember nem dolgozik és nem is kereskedik. Ő háborút visel, parancsol, törvénykezik. Emellett csatlakozik, szemlélődik, vagy teszi a szépet, szerelmeskedik, élvezi az életet. A szórakozás nemesi foglalatosság. A munka jó, mert gazdagságot termel, a gazdagság pedig jó, mert fölélhető és elkölthető – háborúnak nevezett népiirtásokra, templomok és paloták emelésére, pompára és örömneppekre. A kincsek eltékozlására különféle módok adódtak: az arany tündöklő oltárookra került, vagy elfolyt az unnepi mulatozásokban. Mexikóban a munka még ma is, s még a legeldugottabb falvakban is, csak a fiesta előszobája. Az esztendő a munka és az ünnep, megtakarítás és a költekezés kettős tengelye körül forog. Az ünnep egyszerre fényűző és lázas, életteli és gyászti esemény; színpompás, vitális örület, mely füstté, hamuvá semmisülve illan el. Íme az „elveszett nemzedék” esztétikája: a fiesta mögött mindig ott leselkedik a halál.

Az Egyesült Államokban soha nem ismerték igazán az ünneplés művészetét, csak a legutóbbi években került előtérbe, amikor a régi protestáns etika felett diadalt aratott a hedonizmus. S ez így is van rendjén. Az a társadalom, amelyik oly hevesen vallotta a munka megváltó erejét, nem tehetett egyebet, mint hogy feslettségként megbélyegezze a mulatozást és a tékozlást. E protestáns ítéletben inkább vallási okok estek döntően a latba, mint anyagiak. A puritán felfogás kizárta annak felismerését, hogy az ünnep értéke éppenséggel vallási érték: az áldozásé. Az örömnepben az orgiasztikus elem központi: a kezdetekhez, az eredendő állapothoz való visszatérést jelzi, az eredethez, amelyben minden egy volt még a Nagy Egésszel. Minden igazi fiesta vallásos jellegű, mert minden igazi ünnep áldozás. Ebben nyilvánul meg legvilágosabban az áldozás és a tisztaság közti ellentét. A puritánoknak és örökösöknek a munka megváltást jelent, mert szabaddá teszi az embert, a szabadság pedig a kiválasztottság jele. A munka megtisztulás és egyben elszakadás: az ember, akit Isten kiválasztott, föl-

emelkedik, eltépi az öt béklyózó földi kötelekeket, melyek folytonos, törvényszerű elbukását okozzák. A mexikóiaknak az áldozás épp az ellenkezőjét jelenti: nem elválás, hanem egyesülés, nem elszakadás, hanem közös öröm, maga az egyetemes elvegyülés, az eredet vizében való fenséges megmerítkezés, a tisztaság és a tisztátalanság közötti állapot.

A keresztény felfogás szerint a test eleve alacsonyabb rendű valami. Holott a folyvást cselekvő létezőt képviseli, mely ha kitör, egész civilizációkat képes romba dönteni. Az egyház, nyilván emiatt, korán egyezsége jutott a test dolgában. Nem helyezte ugyan vissza arra a helyre, amit a görög-római társadalomban elfoglalt, de megkísérelte visszaadni méltóságát, mondván, hogy esendő természetű ugyan, de önmagában végtelen. A buddhizmussal szemben a kereszténység azt vallja, hogy a testté lett Istent imádja. A feltámadás dogmája már az őskeresztényeknél megjelenik; a Szűz kultusza csak később, a középkorban. Mindkét hiedelem a legmagasabb fokon fejezi ki a keresztény gondolkodás Istent testben is megszemélyesíteni vágyó akaratát. Mindkettőt a spanyol kultúra közvetítette Közép-Amerikába, ahol mindjárt beléjük olvadt az indiánok halotti kultusza, majd a termékenység és a háború istennőjének imádata.

A mexikóiak halálfelfogása, amelyben szintén megfogalmazódik a feltámadás reménye, a katolikus eszkatológia és az indián természetelvűség elegye. Mexikóban a halál a test halála, épp ellenkezőleg, mint Amerikában, ahol a halál elvont, testetlen. A mexikóiak számára a halál látható és tapintható: maga a test az, amelyből kiköltözött a lélek; a csonthalmaz, aminek, egy ősi azték vers szerint, „*egyszer még ki kell virágoznia*”.

Az amerikaiak szemében a halál inkább valami, ami láthatatlan: távollét, a személyiség eltűnése. A puritán felfogásban is mindig ott a halál, de erkölcsi, eszmei valóságként inkább. Később a tudomány száműzte az elmúlást az amerikaiak tudatából: eltűnt, megnevezhetetlenné vált. Mára a széles amerikai tömegek szemléletében valamiféle újhedonizmus lépett a progresszív racionalizmus és idealizmus helyébe. A test- és örömkultusz azonban a halál elismerését és elfogadását is magába foglalja. A test halandó, így az élvezetek királysága is csak pünkösdi királyság, vagyis a pillanaté, amint azt Epikurosz mindenki másnál érvényesebben megmutatta. Az amerikai hedonizmus viszont becsukja szemét a halál előtt, és képtelen rá, hogy bölcsességgel elefedtesse a pillanat romboló, sátáni erejét, ahogyan az ókori epikureusok tették. A mába kapaszkodó hedonizmus a szorongás és kétségbeesés utolsó szalmaszála, végső fokon nihilizmus, mely titkos féregként rágja szét lassan a nyugati kultúra gyökereit.

A kapitalizmus a hagyományosan férfias tevékenységi és magatartásformákat eszményíti: az agresszivitást, a verseny- és vetélkedési szellemet, a küzdőképességet. Az amerikai társadalom kisajátította, mintegy a maga alapértékeiként állította be őket. Talán ez már önmagában magyarázza, hogy a kereszténység amerikai változatában miért nem jelenik meg még csak valami hasonló sem ahhoz, amit a Guadalupei Szent Szűz imádata képvisel Mexikóban. A Guadalupei Szűz az, akiben egyesül a mediterrán és a közép-amerikai vallásos érzékenység, a két régióé, ahol elevenen éltek az ősi istennőkultuszok. Guadalupe-Tonantzin minden mexikói ösanyja – indiánoké, meszticeké, fehéreké –, de egyben harcias istennő is, akit a fellázadó parasztok gyakran tűztek zászlajukra. A nőiességnek valami nagyon ősi képét testesíti meg, amely, a pogány istennőkhöz hasonlatosan, nincs híjával a hősiességnek.

Zárójelben jegyzem meg, hogy amikor az amerikai társadalom „férfiasságáról” beszél, nem tagadom: ugyanabban a társadalomban vívtak ki maguknak a nők olyan fontos jogokat és pozíciókat, melyektől más országokban még messze vannak. De az

is igaz, hogy ezeket az előnyöket inkább „jogalanyokként” szerezték meg, vagyis elvont, semleges személyekként, inkább mint állampolgárok, és nem mint nők.

Nos, a mi civilizációnknak szerintem most nem annyira a férfi és a nő jogegyenlőségére, hanem inkább valamiféle „nőiességre” van szüksége. Olyasmire, ami ott munkált a középkori Európa mentalitásában, hála az „udvari szerelem” trubadúrjainak. Vagy a Guadalupei Szűzből sugárzó nőiesség is megtenné, mely olyan jótékonyan hatott a mexikóiak érzésvilágára és képzeletére. Továbbmegyek: Mexikóban ugyan a nők társadalmi státusa spanyol–arab, valamint indián örökségként elkeserítően rossz, de most nem is a férfi–nő viszonyra szeretném felhívni a figyelmet, hanem arra, hogy nálunk a nők számára a „nőiesség”, illetve „férfiasság” szavaknak igen bensőséges, intim csengése van. A mexikói nő tudatába ugyanis mélyen beleivódott a testiség. Szemükben a test, a nőé és a férfié egyaránt, hús-vér, tapintható valóságot jelent. Nem elvont vagy csupán funkcióval bíró dolgot, hanem kétértelmű, delejes erőt, amelyben szorosan egybefonódik gyönyör és fájdalom, termékenység és halál.

Múlt és jövő

Mexikó a felfedezések előtt népek, törzsek és nyelvek mozaikja volt. Ami Spanyolországot illeti, ott ugyan a politikai egység korán megteremtődött, valójában azonban szintén különböző népek és népcsoportok halmazából állt. A mexikói társadalom sokrétűsége, bizvást mondhatjuk, a spanyol központosító törekvések visszajaként jelentkezett. A spanyol királyság politikai centralizmusa mögött ráadásként vagy inkább ideológiai alapként ott munkált a vallási ortodoxia. A mexikói társadalom valódi, tényleges egysége csak lassan alakult ki, hosszú évszázadok során, politikai és vallási egysége azonban jóval előbb kinyilvánított, mégpedig fölülről, a spanyol királyság és a katolikus egyház közös akaratából. Államunk és egyházunk már volt, mielőtt nemzetté lettünk volna. Fejlődésünk ebből a szempontból nagyon eltér az Egyesült Államokétól, ahol a telepések kis közösségei már születésük pillanatától elszántan védtek önállóságukat az állammal szemben. Amerikában a nemzet megelőzte az államot.

Egy másik különbség: az említett közösségekben együtt hatott, mint mozgatóerő, a vallásos meggyőződés, a formálódó nemzeti ontudat és a politikai intézményrendszer. Az amerikaiak vallásossága és a demokratikus intézmények nem kerültek ellentmondásba egymással, ellenkezőleg: harmonikus összhangban voltak. Mexikóban viszont a katolicizmus azonosult az alkirályság intézményével, annak dogmatikus alapját képezte (ortodoxia). Amikor azután a mexikói liberálisok a függetlenség kivívása után megpróbálták a demokratikus intézményeket is meghonosítani, szembe találták magukat a katolikus egyházzal. A köztársaság és a demokrácia berendezkedése Mexikóban a múlttal való gyökeres szakítást jelentette, s a XIX. század polgárháborújához vezetett. E háborúk militarizálták az országot, eladdig, míg a katonák kézbe is vették a hatalmat: Porfirio Diaz caudillo vezérletével győzött a katonai diktatúra. A liberálisok legyőzték ugyan az egyházat, de igazi demokráciát nem voltak képesek létrehozni, csak egy annak álcázott parancsuralmi rendszert.

A harmadik, nem kevésbé alapvető különbség: a katolikus ortodoxia és a protestáns reformizmus ellentéte. Mexikóban a katolikus ortodoxia a neotomista filozófia kontosét öltötte magára, azét a filozófiáét, amely sündisznóállásba vonult a születő modern eszmékkel szemben, inkább apologetikus volt, semmint kritikus. Az ortodoxia tiltotta a mélyebb elemzést és a kritikát. Új-Anglia közösségeiben viszont nem egy vallási szabadgondolkodó akadt, vagy legalábbis sok híve volt a SZENTÍRÁS szabad értelmezésé-

nek. Egyfelől tehát ott az ortodoxia, a dogmatikus filozófia és a tekintélyelvűség, másfelől pedig a doktrína szabad olvasata és magyarázata.

Mindkét társadalom vallásos társadalom volt, ám a valláshoz kapcsolódó magatartásformák tekintetében kibékíthetetlen ellentétek mutathatók ki köztük. Nem csupán a dogmákra és vezérelvekre gondolok, hanem a vallásgyakorlatra és magának a vallásosságnak az értelmezésére is. Az egyik esetében: az ortodoxia mesterien összerakott fogalmi épülete ötlük szembe, a nem kevésbé bonyolult egyházi hierarchia, gazdag és harcos vallási rendek, mint például a jezsuitáké, valamint a vallás rítusokon alapuló felfogása, a szakramentumokkal a középpontban. A másikében: az Írás szabad értelmezése a jellemző, a szegény és kisszámú papi réteg, határozott törekvés arra, hogy a hierarchikus különbségek elmosódjanak az egyszerű hívő és a lelkipásztor között; olyan vallási gyakorlat volt ez, mely nem a szertartásokon alapult, hanem az erkölcsön, és nem a szentségeken, hanem a hitélet bensőségességén.

A legfőbb különbség, már ami a két társadalom történelmi fejlődését illeti, mégis abban rejlik nézetem szerint, hogy míg a reformáció, mely a katolicizmus kritikájaként a felvilágosodás szükségszerű előzménye volt, az újkor nyitányának tekinthető, addig az ellenreformáció és a neotomizmus Spanyolországot és birtokait jó időre elzárta a modern világtól. Nálunk nem lehett felvilágosodás, mert nem volt reformáció, de még csak olyan vallási mozgalom se, mint a francia janzenizmus. A latin-amerikai civilizáció sok tekintetben bámulatra méltó, mégis, egy lenyűgözően szilárd építmény – egyszerre kolostor, erőd és palota – idéz inkább az eszünkbe, amely nem arra rendeltetett, hogy változzék, hanem hogy fennmaradjon. Az idők során azután ez az építmény magára zárult, börtönné vált.

Az Egyesült Államok a reformáció és a felvilágosodás szülötte. A kritika és önkritika jegyében jött a világra. S amint ismeretes, aki a kritika szót kimondja, egyszerismind azt is mondja: változás. A kritikai filozófia haladó ideológiává válása a XIX. században ment végbe s érte el tetőpontját. A racionalista bírálókat tisztára mosta az ideológia egét, letörölte róla a mítoszok és hiedelmek ákombákomjait; a haladás eszméi azután kibillentették a helyükből a kereszténység időtlennek hitt értékeit, áthelyezve őket a földi időbe, a történelem lineáris idejébe. A keresztény örökkévalóságból a liberális evolúció jövőképzete lett.

Az imént kifejtett különbség fejzi ki a végső ellentmondást, benne összegezódik minden eltérés, másság, amit az eddigiekben érintettem. Valamely társadalmat végső soron az időhöz való viszonya minősít. Eredeténél, szellemi és politikai történeténél fogva az Egyesült Államok „jövőorientált” társadalom. Sokan és sokszor emlegették már az amerikaiak hihetetlen mobilitását: az amerikai folyvást úton levő nemzet. A fizikai és földrajzi helyváltoztatásnak az emberi hitek és szellemi magatartások területén az időbeli mozgékonyosság felel meg. Az észak-amerikai ember a *most* leggeremén él, mindig készen rá, hogy elrugaskodjék a jövő felé. Nemzete fundamentumai sem a múltban keresendők, hanem a jövőben. Helyesebben mondván: múltja, alapítólevele már a jövő ígérete volt, s az amerikaiak, valahányszor visszafordulnak eredetükhöz, múltjukhoz, mindig újra fölfedezik a jövőjüket.

Mexikó fejlődésének iránya, amint láttuk, az ellenkező volt. Először is: elutasították a kritikát s vele a változás fogalmát, ideálnak pedig megtették az isteni változatlanóság örökkön érvényes képét. Másodsor: Mexikóban több múlt élt tovább, s ezek mindegyike egyszerre volt jelen, és víva harcát minden mexikói lelkében. Cortez, Moctezuma még ma is élnek Mexikóban. A mexikói forradalom nagy, válságos pillanatában

Zapata és parasztjai, azaz a forradalom legradikálisabb szárnya nem új társadalmat követelt, hanem hogy visszaállítsák a földközösséget. A lázadó parasztok a földek visszaadásáért küzdöttek, vagyis ők akartak megválni földjüktől, s visszatérni a Kolumbusz előtti tulajdonformához, melyet a spanyolok tiszteletben tartottak. A forradalmárok lelkéből ösztönösen bukkant föl az Aranykor képe, a legrégebbi időkbe röpitve vissza őket. Nekik az utópia nem a megépült jövőt, hanem a visszatérő eredetet, a kezdeteket jelentette. A mexikóiak hagyományos viszonyát az időhöz Ramón López Velarde, a költő így fogalmazta meg: „*Hazám, légy mindig ugyanaz, mindennapi tükrödhöz hűségesen.*”

A XVII. században Mexikó társadalmá gazdagabb és virágzóbb volt, mint északi szomszédjáé. Ez a helyzet egészen a XVIII. század közepéig fennmaradt. Bizonyágképpen elegendő egy pillantást vetnünk a korabeli városok emlékeire, középleteire Mexikóvárosban és Bostonban, Pueblában és Philadelphiában. Nem egészen ötven esztendő alatt minden megváltozott. 1847-ben az Egyesült Államok lerohanja Mexikót, és szörnyű, súlyos terheket jelentő békefeltételeket diktálva térdre kényszeríti. Száz évvel később már a világ legerősebb nagyhatalma. Anyagi, technikai, politikai, ideológiai és emberi körülmények valóban csodás egybeesése magyarázza ezt a fellendülést. E körülményekben a már röviden összefoglalt viselkedésformáknak legalább olyan döntő szerepük volt, mint a hatalmas és gazdag földnek, az emberek vállalkozószellemének és a lenyűgöző tudományos-technikai fejlődésnek. Megismétlem: Új-Anglia kis vallási közösségeiben már ott csírázott a jövő: a politikai demokrácia, a kapitalizmus és a társadalmi-gazdasági fejlődés. Az Egyesült Államok függetlenségi háborúja nem jelentett szakítást a múlttal; az Angliától való elszakadásnak nem azért kellett megtörténnie, hogy az eredeti vezérelveket másokra cseréljék, hanem hogy teljesebben valósíthassák meg őket. Mexikóban ennek épp az ellenkezője ment végbe. A XVIII. század végén a mexikói uralkodó osztályok – de elsősorban az értelmiségiek – felismerték, hogy a vezéreszmék, melyekre a társadalmuk épült, mozdulatlanságra és lemaradásra ítélték az országot. Kettős forradalomra vállalkoztak: elszakadnak Spanyolországtól, és a köztársaság, a demokrácia eszméinek meghonosításával modernizálják az országot. Példaképek az amerikai függetlenségi forradalom és a francia forradalom volt. A Spanyolországtól való függetlenséget kivívták, ám az új vezéreszmék átplántálásával kudarcot vallottak: Mexikóban megváltoztak a törvények, de a társadalmi, gazdasági és kulturális valóság változatlan maradt.

A XIX. század első felében egy járványoktól kísért polgárháborút és két idegen megszállást, az észak-amerikai és a franciát kellett Mexikónak elszenvednie. A század második felében megszilárdult a rend, de a demokrácia bukása árán. A legszörnyűbb az egészben a hazugság volt, a latin-amerikai országoknak e legnagyobb csapása: a liberális ideológia és comte-i, spenceri pozitívizmus nevében bevezették a diktatúrát, amely harminc évig tartott. A béke és az elismerésre méltó anyagi fejlődés évei voltak ezek, no meg a nagy idegen kapitalizmus – mindenekelőtt az angol és az amerikai – egyre erősebb behatolásának évei. Az 1910-es forradalom megpróbált irányt váltani. Részben sikerült is neki. Részben, mondom, mert igazi demokrácia még ma sincs Mexikóban, s mert az egyes szektorokban elért eredményeket is nagyrészt semmissé tették, s ha nem, most fenyegeti őket a túlzott politikai centralizáció, a beláthatatlan demográfiai robbanás, a szociális különbségek, a felsőoktatás, valamint a gazdasági monopóliumok (amerikaiak is) csökkenő aktivitása. A mexikói állam, akárcsak a XX. század valamennyi állama, hatalmasat fejlődött az elmúlt évtizedekben. Ám itt is előbuk-

kan egy különös ellentmondás: a modernizáció az állam vezényletével ment végbe, de önmagát az állam mégsem tudta igazán korszerűvé tenni. Valamiféle hibrid lett belőle: a XVII. és XVIII. századi patrimoniális spanyol állam és a modern nyugati bürokráciák sajátos keveréke. Ami pedig az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatainkat illeti: nos, e viszony még mindig a régi torzsalkodás erős és gyenge között, melybe közöny és visszaélés, hazugság és cinizmus vegyül. Mi, mexikóiak, magamat is beleértve, meg vagyunk győződve róla, hogy északi szomszédunk igazságtalanul bánik velünk, s számos tény bizonyítja, hogy e többségi meggyőződésünk jogos.

A kettős ellentmondás

Sikerein és kudarcain felülemelkedve Mexikó ma ugyanazzal a kérdéssel szembesül, mint legjobbjai a XIX. század végétől mindig: modernizációt, de hogyan? A XIX. században még azt gondolták, elegendő átvenni az új liberális és demokrata eszméket. Most, csaknem két évszázadnyi botladozás után rá kell döbbernünk, hogy egyrészt az ember csak nagyon lassan változik, másrészt, ahhoz, hogy a változások termékenyek legyenek, összhangban kell állniuk a nemzeti múlttal és hagyománnyal. Mexikónak tehát a saját útját kell megtalálnia, a modernizáció saját változatát. A múltunk nem képezhet akadályt, inkább csak kiindulás lehet. Hagyományaink jellegét tekintve azonban még ez is rettentő nehéz, bár nem lehetetlen. A mexikói forradalomnak is ez volt a mélyebb értelme: Zapata parasztjai már jóval előttünk megfogalmazták a modernitásnak ezt az *outrance* kritikáját. Persze a fegyverek nyelvén. Ha el szeretnénk kerülni az újabb sorscsapásokat, meg kell békülnünk a múltunkkal; csakis így találhatunk rá a korszerűséghez vezető útra. A testünkre szabott modernizációs modell keresése szorosan összefonódik egy másik témakörrel: mára kiderült, hogy a modern társadalom mindkét változata, a kapitalista is, meg a totalitárius álszocialista is halálos seből vérzik: életető motorja készül épp felmondani a szolgálatot: a folytonos és végtelen haladás eszméje. A XIX. század értelmiségét lelkesítő országok – Anglia, Franciaország és mindenekelőtt az Egyesült Államok – ma kétségek közt hanyódnak, elbizonytalanodtak, s maguk se találják útjukat. Már nem egyetemes példaképek többé. A XIX. századi Mexikó kiválóságai a nagy nyugati demokráciákra vetették tekintetüket; mi már nem tudjuk, merre nézzünk.

1930 és 1960 között a mexikóiak többsége biztosra vette, helyes irányba megyünk. E bizonyosság azóta semmivé foszlott, s már egyre többen kérdezik, vajon nem kelle-e mindent előlről kezdenünk. De a kérdés nemcsak Mexikóra érvényes: világméretű. Bármennyire kiábrándítóan érezzük helyzetünket, kétségbeejtőnek mégsem nevezhető, kivált, ha összevetjük a világ sok más országának helyzetével. Latin-Amerika, néhány kivételtől eltekintve, katonai diktatúrák alatt nyög, melyeket hol nyíltan, hol leplezetten, az Egyesült Államok támogat. * Kuba kitepte magát az amerikai gyarmokodásból, hogy azután a Szovjetunió előretolt parasztja legyen az angolai agreszió idején. Ázsia és Afrika népeinek többsége, azok, amelyek a második világháborút követően váltak függetlenné, ma saját zsarnokaikat szenvedik, akik gyakran kegyetlenebbek és despotikusabbak régi gyarmatosítóiknál. Az úgynevezett harmadik világban mindenütt Caligula országol, bár egyedi kiadásban és más-más névvel.

* Az értekezés 1978-ban íródott, a szerző a MEXIKÓ MA című szimpozion bevezető előadásaként mondta el Washingtonban. A fordítás a *Vuelta* című mexikói folyóirat 1979. februári számában megjelent szöveg alapján készült.

1917-ben az októberi forradalom milliók reményeit gyújtotta föl szerte a világon; 1978-ban a Gulág szó a „létező szocializmus” szinonimájává vált. A szocialista mozgalom elindítói szilárdan hitték, hogy a szocializmus nemcsak a kizsákmányolásnak vet véget, hanem a háborúknak is; a XX. század második felére a „szocialista” totalitarizmusnak sikerült rabszolgasorba süllyesztenie a munkásosztályt, megfosztva a dolgozókat elemi jogaiktól is – gyülekezési jog, sztrájkjog –, sőt, utóbb már az egész földgolyó visszhangzott vezetőik fenyegetőzéseitől, perlekedésétől. A vietnamiak és kambodzsiak a másként értelmezett szocializmus nevében estek egymás torkának. A XX. század ideológiai háborúi cseppet sem kevésbé ádázak, mint a régi vallásháborúk. Fiatal korban népszerű volt értelmiségi körökben a nézet, miszerint a kapitalizmus válságos végnapjainak lehetünk tanúi. Mára értettük csak meg, hogy napjainkban nem egy társadalmi-gazdasági rendszer, hanem az egész civilizáció válságáról van szó. A krízis általános, és az egész világra kiterjed.

A Nyugat betegsége nem annyira társadalmi vagy gazdasági, inkább erkölcsi természetű. Igaz ugyan, hogy vannak még súlyos, még korántsem megoldott gazdasági problémák is, mint például az infláció és a munkanélküliség. Az is igaz, hogy hiába minden bőség, a nyomor nem tűnt el. Széles rétegek – a nők, faji, vallási és nyelvi kisebbségek – még mindig kiszorítottak, vagy annak érzik magukat. Az igazi zavar mégis a lelkekben van. A jövő a félelem régiója, a jelen sivár. A liberális társadalmak fáradhatatlanul pörögnek: nem előremozognak, hanem körbe-körbe. Ha van változás, az nem átalakulás. A Nyugat hedonizmusa csak kétségbeesésének másik oldala; szkepsziséből hiányzik a bölcsesség, lemondás csupán; nihilizmusa önpusztításba és a hiszékenységek silány formáiba torkollik, amilyen a politikai fanatizmus vagy a kimérákat kergető mágia. Az úrt, melyet a kereszténység hagyott a mai ember lelkében, nem a filozófia tölti be, hanem közönséges babonák. Erotizmusunk sem szenvedély, még csak nem is művészet; pusztá gépiesség.

Nem folytatom; a Nyugat bajait már sokszor megírták. Az utolsók között például Szolzenyicin, akinek bátorsága, elmeéle minden tiszteletet megérdemel. De nem hagyhatom szó nélkül, hogy bár látéleletét pontosnak tartom, a kór okaira és a gyógy módra vonatkozó javaslataival nem értek egyet. A nyugati hagyomány kritikus vállalásáról nem mondhatunk le, s a középkor teokratikus államához sem térhetünk vissza. Az Inkvizíció kínzókamrái nem jelenthetnek választ a Gulág táboraira. A pártállamot nem szabad egyházállammal helyettesíteni, azaz, egyik ortodoxiát a másikkal. Az ortodoxiával szemben egyedül a kritika a hatásos fegyver. Hogy megvédhessük magunkat a türelmetlenséggel és a fanatizmussal szemben, nem marad más választásunk, mint hogy eltökélten és az értelem világosságával gyakoroljuk a velük ellentétes erőnyeket: a toleranciát és a szabad szellemiséget. Én sem Montesquieu-t, sem Hume-ot, sem Kantot nem tagadom meg.

Az Egyesült Államok válsága alapjaiban rendíti meg a nemzetet, pontosabban mondván: államalapító eszméit teszi kérdésessé. Említettem már, hogy van egy visszatérő motívum, amely végighúzódik az egész észak-amerikai történelmen, Uj-Anglia puritán telepeseitől napjainkig, s ez a szabadság és egyenlőség közötti feszültség. A feketék, a közép-amerikaiak és egyéb kisebbségek küzdelmeiben jól nyomon követhető ez a kettősség. A belső ellentmondáshoz azonban egy külső is társul: az Egyesült Államok koztársaság, de egyben birodalom is. Egyik pár éve írott értekezésemben említettem, hogy az elsőt (az egyenlőség és a szabadság közötti ellentmondást) Rómában a szabadság eltiprásával oldották föl; Caesar uralma kezdetben egyenlőséget terem-

tett, de azután, mint minden erőszakos megoldás, az egyenlőséggel is leszámolt. A másik ellentmondás Athén bukását okozta, a történelem első köztársaságáét, amely egyetlen birodalom is volt.

Nagyképűség volna részemről, ha megoldásokat javasolnék e kettős ellentmondás kibékítésére. Azt hiszem, valahányszor egy társadalom válságba jut, ösztönösen visszafordítja tekintetét az eredetére, ha válaszáért nem is, legalább útmutatásért. Az észak-amerikai gyarmati társadalom szabad és egyenlőségen nyugvó, de kirekesztő társadalom volt. Az amerikaiak, eredetükhöz híven, mindig is keresztülnéztek a másikon, nem vettek tudomást róla, s ez egyaránt érvényes bel- és külpolitikájukra. Ami a belügyeiket illeti: a feketék, a chicanók és Puerto Ricó-iak bizonyíthatják az előbbi állítást; az Egyesült Államok határain túl pedig a margóra szorult társadalmak és kultúrák. Ma az Egyesült Államokat a halálos veszély nem kívülről, hanem belülről fenyegeti. Már nem Moszkva az első számú kozellensége, hanem saját külpolitikája: az arroganciának, oportunizmusnak, szemellenzősségnek és rövidlátó machiavellizmusnak ez a sajátos vegyülete; saját állhatatlansága és önfejlősége, amely különös módon az Athén és Spárta közötti perpatvart juttatja eszünkbe. Hogy a világ igazi ura legyen, az Egyesült Államoknak előbb önmaga felett kell diadalmaskodnia: vissza kell térnie gyökereihez. De nem azért, hogy megismételje, hanem hogy helyesbítse indulását: fel kell ismernie, hogy a *másik*, hogy a *többiek* – a belső kisebbségek és a külső, a perifériákra szorult népek és nemzetek – is léteznek. Nem egyszerűen a többségét képezzük az emberiségnek: minden kiszorult társadalom, a legszegényebb is, valami egyedüli és nagyszerű változatát képviseli az emberi nemnek. Ha az Egyesült Államok vissza kívánja szerezni a teljességet és az értelem világát, önmagát kell visszahódítania, s hogy újra önmaga lehessen, be kell fogadnia a *többieket*: a Nyugat kitaszítottjait.

Alfonso Ortíz

NÉZZ A HEGYTETŐRE

Babarczy Eszter fordítása

1

Néhány évvel ezelőtt egy nyáron egy öregember és én, mindketten téva puebló indiánok, útra keltünk, olyan útra, amely allegorikus formában bepillantást enged a különféle, sajátos amerikai indián látomások legtöbbszörébe; e kis írásban ezekkel szeretnék foglalkozni. Ezt az utazást jelképesnek tekinthetjük – még ha maga a történet valóságos is –, amely eligazít minket a továbbiakban. A jútók földjére utaztunk, Colorado állam délnyugati részére, hogy részesülhessünk Naptáncuk áldásaiból. Úti-társam sosem járt még a Coloradónak ezen a részén. Ahogy a masszív magaslat, amelyet manapság Chimney Rock néven ismernek, egyre hatalmasabban tornyosult az út fölé előttünk, ő mindjobban felélénkült. „Az ott a Tűzhegy! Éppen olyan, amilyenek

az öregek leírták” – mondta rámutatva. Ahogy sorban felismerte a hely jellegzetes vonásait, elkezdte mesélni népünk egykori életének eseményeit, egyik történetet a másik után, amelyek mind a Tűzhegy lábánál és a körötte elterülő vidéken játszódtak. Az út menti táj minden jellegzetes vonása megelevenedett a szemében, s ahogy az emlékeiben élő helyekről beszélt, mindketten ráébredtünk, hogy népünk ősi útjának nyomában járunk, annak az útnak a nyomában, amely egy tó alatt kezdődött valahol errefelé, a Colorado délnyugati sarkában – ki tudja már, hány évezreddel ezelőtt –, s amely – amíg csak a tévák beszélni fognak róla – mindig újra e tónál fog végződni, ahol népünk a földre emelkedett.

Így aztán amikor elértük Pagosa Spring városát, már nem 1963 júliusában jártunk, hanem egy másik időben, egy időn belüli és időn kívüli időben. A tévák e helyet Meleg Homoknak nevezik, mert olyan homokos részek vannak itt, amelyeket melegen tart a várost életre hívó forró források vize; homok, amelyről azt mondják, hogy megolvasztja a havat, és megszelídíti a télközépi hideget; olyan homok, amelyért vallásos népünk régebben telente mindig zarándoklatra indult. Útitársammal csendesen felidéztek az ősokeket, akik e vallásos emberek között voltak. Társam meg akart állni, hogy egy kis meleg homokot gyűjtson a források környékéről, s én is épp erre gondoltam. Amikor odaértünk, letérdelt, aztán homokot csorgatott át az ujjai között. És sírva fakadt. Sosem járt még itt, de valójában nem is hagyta el ezt a helyet. Eszébe jutott nagypapja és a nagyapák, akik itt jártak előtte. Sosem volt még itt, de most úgy érezte, mintha hazatért volna.

2

A „világnézet” szó a valóság egy sajátos látomását jelöli, amely nem egyszerűen értelmez és elrendez egy nép tapasztalatában helyeket és eseményeket, de formát, irányt és folyamatosságot ad az életnek. A történet, amelyet elbeszéltem, jól szemlélteti ezt, hiszen egy világosan kirajzolódó értékrendszer rejlik benne, azonosságtudat, az az érzés, hogy gyökereink vannak valahol, hogy egy bizonyos időhöz és helyhez tartozunk, s egy hagyomány folyamatosságának az érzése, amely meghaladja egyetlen élet tapasztalatait, a hagyományé, amely még az időtől is független. Mindezek az elemek erősen egybekapcsolódnak a különböző indián népek világnézeteiben, bármilyen sajátos formát öltsenek is. E tanulmány keretein belül csak azokat a legfontosabb képzeteket tudom vizsgálni, amelyek közösek az amerikai Délnyugat legtöbb indián törzsenél, habár e térség kulturálisan annyira sokrétű, hogy a legigazibb életről kevés olyan elképzelés alakult ki az észak-amerikai őslakosság körében, amely ne volna itt is megtalálható.

E széles körben elterjedt fontos képzetek – ezek mindegyikét be fogom mutatni – közé tartozik az a hit is, hogy az emberi élet, a növények analógiájára, a földben, általában egy tó alatt vagy egy kanyon mélyén kezdődött. Egy másik hiedelem szerint a törzsi területeket hegyek határolják, általában négy hegy, minden égtájra jut egy. A számos nép között, akik úgy vélik, hogy a törzsi területet négy hegy határozza meg, megtalálhatjuk a navahókat, minden puebló népet, a pimákat és a Gila folyó juma törzseit. Miután e törzsek igen népeseek, s mivel egykor egymással érintkező területeket foglaltak el Új-Mexikó és Arizona állam területén, az egymást átfedő, hegyek által határolt törzsi világokból bonyolult mozaik alakult ki. E hit különböző változatai Közép-Amerikában – a nagy prekolumbiánus civilizációk területén – is elterjedtek, ahol – egyes nézetek szerint – eredetileg kialakultak.

A hegyek azonban sokkal többet jelentenek ennél, nemcsak egyszerű határjelek, amelyek kijelölik a törzsi területet, ahol egy nép él, s legtöbb értelmes, céltudatos tevékenységét végzi. A puebló népek például úgy hiszik, hogy a négy szent hegy az a négy pillér, amely az eget tartja, s amely a világot negyedekre osztja. E hegyeket ezért a misztérium és a szentség magasztos aurája övezi. E szent jelentés fontosabb, mint bármely más jelentés vagy funkció. Az apacsok, akik a délnyugati indiánok közül a legkésőbb telepedtek meg e vidéken, úgy vélik, hogy a hegyek élnek, s a „hegyi népek” nevezett természetfeletti lények otthonai. Ezenkívül hisznek abban, hogy a hegyek megvédik őket a betegségtől és a külső ellenségtől, hogy ők a sámánok és az énektanítók tudásának s más, a hétköznapi emberek számára szent ismereteknek a forrásai, s végül hogy a hegyek nemcsak határolják, de meg is védik a törzsi területet. A csirakahua apacsok hite szerint a teremtés idején a föld javait felosztották az indiánok és a fehérek között, s a hegyeket örök időkre az indiánok kapták.

A pimák – az arizonai Gila és a Salt River folyók nagy völgyében élő sivatagi nép – ezen túl még a magas hegyek ártóképeségét is hangsúlyozzák azokkal szemben, akik nem vetik alá magukat rituális megtisztulásnak, mielőtt e helyekre indulnak, vagy azokkal szemben, akik túlságosan sokáig maradnak ott. A hegyi levegő miatt, mondják, megöszül s idő előtt megöregszik az ember. A hegyek rossz álmokat is okoznak, s megfosztják erejétől az odalátogatót. A pimák hagyománya szerint a magas hegyek nem olyan helyek, ahol egy fiatal vagy a rítusokban járatlan ember veszélytelenül átkelhet, s akiknek mindenképpen a hegyekbe kell menniük, minden utazás előtt és után rituálisan meg kell tisztulniuk. Csak annyi időt szabad ott toltetniük, amíg végrehajtanak egy adott feladatot.

A pima nép és juma nyelvet beszélő szomszédai, a marikopák, a kvecsanok és a mahevik úgy gondolják, hogy bizonyos hegyek és más magasan fekvő helyek egyes, néven is nevezett, természetfeletti tanítók otthonai, akik odaragadhatják őket álombeli utakon, hogy különleges tudást és különleges mesterségeket tanítsanak meg nekik. Itt az egyes ismeretek és a tulajdonságok egy-egy hegyhez vagy más magaslati helyhez kötődnek, ahol védőszellemek laknak, olyan védőszellemek, akikkel csak álomutazások alkalmával lehet biztonságosan találkozni. Emlékszem, egy tavaszon egy idős marikopával üldögéltem, amikor egy nagy repülőgép húzott el leszálláshoz készülődve a rezervátum felett, amely Phoenix közvetlen közelében van. A marikopa asszony felnézett, és megjegyezte, hogy bárki építette is ezt a repülőt, biztosan az egerészölyvvel álmodott, és meglátogatta őt lakóhelyén, egy közeli hegyen, mert aki ilyen jól tud repülni, az csak az egerészölyvtől tanulhatta a repülést.

A pueblók és más földművelő indiánok emellett azt is kifejezetten felismerik, hogy a hegyek az értékes nedvesség és más, az élethez szükséges áldás forrásai, s ezeket az arra alkalmas emberek rituális előkészületek után kérhetik és meg is kaphatják tőlük. Ezért a hegyek rendszeres zárandoklatok célpontjai; általában közülük egyet, az adott törzshöz legközelebb esőt szemelik ki e célra. Sok puebló törzsben csak a vallásos emberek alkalmasak arra, hogy a szent hegyek csúcsaira hágjanak, s ők is csak hajnalban, miután megszabadultak a ruháiktól, és az egész éjszakát a hegy lábánál töltötték imádkozva és egyéb módon tisztítva magukat. Az a gondolat jelenik meg ebben – s ez nagyon sokat elárul arról, mit jelentenek a szent hegyek a puebló indiánok számára –, hogy a hegycsúcs képviselte tiszta szentséget vagy istenit csak úgy szabad megközelíteni, ha a lehető legközelebb jut az ember a tiszta ártatlansághoz és a tisztasághoz legközelebb eső állapothoz. Így jutunk el a meztelen, egyszerű, makulátlan ember képé-

hez, aki társaira áldást kérve hajnalban felkapaszkodik a hegycsúcsra, hátában a nappal. Mielőtt felérne a csúcsra, a zarándoknak áldozatot kell bemutatnia a hegynek, s imádkoznia kell hozzá engedélyért, hogy megszerezhesse, amiért jött. Ezek vagy az ehhez hasonló elképzelések mindenhol megtalálhatók az indiánok lakta Észak-Amerikában, ahol csak vannak magaslatok, amelyeken meditálni lehet, s amelyekre fel lehet kapaszkodni.

Egyes hegyeket – mint a mindig szükséges nedvesség forrásait – az időjárás megbízható előrejelzőinek tekintenek, még olyan évszakot illetően is, amely csak hónapokkal később áll be. Egy puebló férfi egyszer állítólag a következőket mondta a Tsikomóról, a tévák nyugati szent hegyéről: „Tsikomo az összes hegy főnöke, mert az őt körülvevő felhők július végi mintázata alapján mindig meg tudjuk mondani, milyen telünk lesz.” Ez nem pusztán romantikus vagy mítikus elképzelés, hiszen a Rio Grande felső folyásának völgyében a csapadék mindig nyugatról vagy északról érkezik.

Főlöleges is mondani ezek után, hogy a szent hegyek nem lehetnek senki tulajdonában, és nem is lehet megküzdeni értük; senkihez sem tartoznak, tehát nem alkotják vita tárgyát. Tsikomo, amely a navahó törzsnek viszont a keleti szent hegye, egykor rendszeres zarándoklatok célpontja volt a navahó törzs és egykori ellenségeik, a téva törzs tagjai részéről is. A téva indiánok azt mondják, ez az egyetlen hely, ahol sosem kezdenének harcot a navahókkal, ha találkoznának velük, bármennyire nagy a csábítás. Aztán gyorsan hozzátesszik, hogy a navahók ugyanígy gondolkodnak. Annak ellenére, hogy a tizenkilencedik század közepéig a két törzs olyan élesen szemben állt egymással, hogy a tévák a navahókat „a mi hagyományos ellenségünk” elnevezéssel illeték. Az a hit, hogy a szent hegyeket nem lehet birtokba venni, megint olyan elképzelés, amelynek párhuzamait Észak-Amerika legtöbb részében megtalálni – legjobb példája talán a Dél-Dakota állam Fekete Hegyeihez kötődő szíu felfogás, amely rendkívül hasonlít a tévák elképzeléseire.

Mindez voltaképpen egyetlen összetett hiedelemrendszer, amelyet itt csak vázlatosan tudtunk áttekinteni. Általánosságban azt mondhatnánk, hogy a hegyek és más szent magaslatok az indiánok legfontosabb vágyainak és teljesítményeinek s egyben legmélyebb félelmeinek a szimbólumai és metaforái. Délnyugaton, amint láttuk, a hegyek a tudás és minden életet adó áldás szent forrásai, istenek otthonai, a közösség terének határai és védelmezői, amelyek veszélyesek a beavatatlanok és felkészületlenek számára, s nem képezhetik senki tulajdonát, sem a tulajdonjogról folyó vita tárgyát. A következőkben részletesebb példák segítségével szeretnénk ezekbe a kissé még mindig túl absztrakt elképzelésekbe életet lehelni.

3

Népem, a tévák egy bölcs öregje, aki meghalt már, egykor gyakran használta a *pin pe obi*: „nézz a hegytetőre” kifejezést. Először hét éves koromban hallottam, amikor első ízben készültem arra, hogy váltóversenyen vegyek részt, amit mi, pueblók azért szoktunk rendszeresen megtartani, hogy erőt adjunk Nap Apának égi útjához. A Nap ösvényéhez hasonlóan keletről nyugat felé futó földút egyik végénél álltam. Az öreg, aki vak volt, magához szólított, és ezt mondta: „Fiatal barátom, amikor futsz, nézz a hegytetőre” – és a Tsikomóra mutatott, a téva világ nyugati szent hegyére, amely a távolban tornyosult. „Tartsd a szemed azon a hegyen, és úgy fogod érezni, mintha elolvadná-

nak a mérföldek a talpad alatt. Tégy így, és idővel úgy érzed majd, hogy át tudnád ugrani a bokrokat, a fákat, sőt még a folyót is." Próbáltam megérteni, mit jelenthet ez az utolsó mondat, de túl fiatal voltam még.

Aztán, néhány nappal később, megkérdeztem tőle, valóban át tudnék-e ugrani a fák koronája felett. Elmosolyodott, és ezt mondta: „Bármiféle kihívással kerülsz szembe, mindig jusson eszedbe, hogy a hegytetőre kell nézned, mert akkor a nagyságra nézel. Emlékezz erre, s ne hagyd, hogy valamilyen probléma, bármilyen óriási legyen is, elbátortalanítson, s azt se, hogy bármi elvonja a figyelmedet, ami kisebb, mint a hegycsúcs. Ezt a gondolatot akarom veled hagyni. És ha egyszer újra találkozunk abban az eljövendő homályos időben, az a hegytetőn történik majd." Megint eltűnődtem, vajon miért mondta ezt, mit kell értenem e szavakon. Nem sokáig tűnődhettem, mert a következő hónapban, amikor a kukorica már javában állt a földeken, álmában csöndesen meghalt, nyolcvanhét nyár után.

Noha tudta, hogy túl fiatal vagyok ahhoz, hogy megértsem, azt is tudta, hogy nem sok ideje van már arra, hogy átadja nekem és – talán – a hozzám hasonlóknak az üzenetét. A mi hitünk szerint az ősök várták a falu végén aznap, amikor meghalt, hogy egy utolsó négynapos útra vigyék a téva világ négy szent hegyéhez. Egy téva csak két esetben hághat fel biztonságosan a szent hegyekre: ha rituálisan megtisztult vallásos személy vagy ha halott. Ez az utolsó út mindig akkor ér véget, amikor az ősök lelkei és az, aki visszatért hozzájuk, egy tóhoz érkeznek valamelyik szent hegy csúcsának a közelében, mert ezek a tavak az istenek otthonai.

A legalapvetőbb, transzcendens értelemben az élet a téva ember számára abban áll, hogy megpróbál a mélyére hatolni e szavaknak: „nézz a hegytetőre”, mert ezekben a szavakban az élet vezérlő elve rejlik, egy olyan látomás, amely az e földön leélt évezredek során alakult ki. Csak nemrégiben ébredtem rá, mennyire felbecsülhetetlen ajándék ez, hiszen összegzi egy nép tudását arról, mit jelent egy időhöz és egy helyhez tartozni, s ugyanakkor függetlenné lenni időtől és helytől. De azt is tudom, hogy sosem fogok teljesen megérteni mindent, amit e szavak rejtenek, mert ha valaha is megérteném, ha bárki eleven lény megértené, az azt jelentené, hogy itt az idő arra, hogy csatlakozzon az ősökhöz, hogy elinduljon az utolsó útra a hegytető felé.

Miféle látomás ez? Megértettem, hogy az öreg téva az egész életet a bölcsesség és az istenség, illetve a tudás és a szentség kettős keresésének tekintette, s saját törekvéseit és látomását szilárdan a földnek ebbe a legnagyobb, legmozdíthatatlanabb és legtartósabb természetes emlékművébe horgonyozta. Világosan felismerte, hogy az élet egyszerűen azt jelenti, hogy egyfelől tudást és beteljesülést keresünk, másfelől pedig megváltást. Ez minden. S ez a kettős kutatás gyorsan halad a hegytető felé vezető úton, az emberiség egyik legősibb metaforikus útján. A kettő egyetlen út. Azt is felismerte, hogy az ember életében akkor támad zavar, amikor elfelejti, hogy e kettős keresést egyensúlyban kell tartani, meg kell találni harmóniájukat – amikor valaki feláldozza a tudás kedvéért az isteni keresését. Egyszerű, egyenes, természetes látomás ez, olyan, amely erőteljes metaforát kínál arra, mit jelent élni. E látomás az oreget nem is egy nemzet, de a kozmosz polgárává avatta, s ezért amikor csatlakozott őseihez, ő is – ahogy az ősök – már legalább ezerszázéves volt. Szeretném azt gondolni, hogy Carl Sandburg rá gondolt, amikor újonnan felfedezett országáról beszélt: „Adjatok nekem olyan embereket, akik felérnek a hegyeimmel.” Sandburgnak megbocsáthatjuk, hogy nem tudta, mindig is voltak itt ilyen emberek, a hegyek részeként.

Az én népem számára a pin pe obi, a nézz a hegytetőre kifejezés általában azt is

jelent, hogy nézz északra, mert a pin szó hegyet és északot jelent, északra nézni pedig azt jelenti, hogy minden kezdet kezdetének a kezdetére nézünk, mert az élet számunkra északon kezdődött. Így aztán végül minden osvény összefut, s a vég újra a kezdeté válik. Az élet e látszólag egyszerű látomása valójában erőteljes világnézetet kínál, olyan világnézetet, amelyben minden kérdésre van válasz, s amely megnyugvást biztosít.

Folytassuk azonban allegorikus utazásunkat a tévák földjén túl is, a mély kanyonok és magas hegyek csodálatos földjére, a Délnyugat világába. Ezer évvel ezelőtt a puebló nép szinte egyedüli társa volt ennek az egész vidéknek, amely Észak-Mexikót és a mai öt délnyugati állam nagy részét foglalta magában. Ez alatt az idő alatt jól megtanulták a sziklák és mély kanyonok közti élet minden csínját-bínját, ahol már évszázadok óta éltek, s ahol régi föld alatti életük emlékei még ma is bőséggel megtalálhatók. Ezer évvel ezelőtt a megváltozott környezeti feltételek és a többi nép nyomása arra kényszerítette őket, hogy arra a központi területre húzódjanak vissza, ahol ma is élnek, főként a Rio Grande és mellékfolyói nagy völgyébe, amelyet mindkét oldalról és északról is hegyvonulatok vesznek körül. S bár lehúzódtak a hegyek szikláiból, és felköltöztek a kanyonokból, nem felejtették el, hogy honnan jöttek. Még ma is elzarándokolnak a már régóta elhagyatott kanyonok mélyén fekvő szentélyekbe. A leglátványosabb ezek közül az a hopi szentély a Grand Canyonban, amelyet a hopik e világra emelkedésük emlékének szenteltek.

Idővel a puebló népek megosztották földjeiket a navahókkal és az apacsokkal, akik északról jöttek, s ezek az új népek is megtanultak mindent, amit a földről tudni kell a már századok óta itt élő néptől. Ekkoriban a különböző puebló népek egymásba csúszott világait négy-négy szent hegy határolta, minden égtáj felé egy. Ez idő tájt született meg az a gondolat, hogy az élet a hegytetőkon kezdődik, és ott is ér véget, térben, időben és spirituálisan egyaránt. Ami jó elképzelés volt, mivel ezen a hegyek határolta földön, ahol a víz az élet legszentebb eleme, a kis erek mindenütt a hegyekből ereszkednek le, mintha az égből lenyúló ujjak volnának, hogy táplálják a száraz kis völgyeket, amelyek a levegőből nézve oázisokra hasonlítanak a hegyeket övező dombok között. Az erek aztán patakokká, a patakok pedig folyókká dagadnak, ahogy a kis völgyekből is nagyobb völgyek lesznek, amelyek aztán beleolvadnak a Rio Grande által kimosott nagy völgybe. Az élet tehát ezen a földön valóban a hegyekből jön, s minden élet a hegyekbe tér vissza, hogy még több életet hozzon.

A navahók népe az a nép, amely a legfrissebb tapasztalatokkal rendelkezik a mély kanyonokban. A mély kanyonok jelentését egy róluk szóló elbeszéléssel szeretném megvilágítani, egy tragédiáról és veszteségről szóló történettel, amely ugyanakkor a bátorság és a szépség története is. Vissza kell lépünk az időben az 1860-as évek elejére, amikor betolakodók jelentek meg a vidéken, akik eltökélték, hogy kiűzik a navahókat a hegyes-völgyes tájról, amit a puebló nép századokkal azelőtt békésen átadott nekik. Kit Carson, aki a navahók körében Pányvető néven vált hírhedtté, s aki maga jól ismerte a navahókat, már kezdetben is világosan látta, hogy ezt a népet nem lehet leigázni vagy elfogni, amíg van mit enniük. 1863-ban ezért – először a nemzet történetében – belekezdett a felperzselt föld taktikájának megvalósításába. Carson parancsba adta csapatainak, hogy söpörjenek végig az országon, égessék fel a navahó otthonokat és földeket, s öljenek meg minden élőlényt, aki a navahókhoz tartozik. Az év végére a felperzselt föld taktikája annyira sikeresnek bizonyult, hogy a legtöbb navahó visszavonult országuk szívébe, a földkerekség Canyon de Chelley néven ismert, áhítatot keltő szakadékába. Itt, ezen az egyetlen helyen, úgy érezték, sebezhetetlenek a

Pányvavetővel és lovas katonáival szemben. Bizonyos értelemben valóban azok voltak, mert 1864 januárjában, amikor a Pányvavető egy csoport lovas katonával nyugat felől behatolt a kanyonba, míg keletről egy másik csapatot indított, a két csoport anélkül találkozott össze középen, hogy sok navahót láttak volna.

Egy kérdésre sosem hangzott el a válasz a fenti eseményeket feldolgozó számos történeti műben: miért hitték a navahók, hogy ezen a helyen verhetetlenek? Szerintem azért, mert azt hitték, hogy Földanya védelmező méhébe menekülnek, ahol – nagyon is könnyű ezt elképzelni – a teremtés kezdődött. Ezenkívül Póknagyanya vigyázott rájuk tűhegynyi sziklacsúcsáról a kanyon keleti végének közelében. Egyszer korábban már, amikor a vízözön idején veszélybe kerültek, ő volt az, aki kozbelépett, és megmentette őket – hálót szőtt, amely ezer láb hosszan feszült ki a kanyon mélyétől a pereméig. Ennek a hálónak a segítségével az emberek biztos helyre menekültek. Ezúttal nem így történt. Akkor januárban a navahók a sziklák peremeire és barlangjaiba zsúfolódtak össze, fáztak, fáradtak voltak, a földet féllábnyi hó borította. Amikor Póknagyanya nem mászott le sziklájáról, ahogy a lovas katonák elhaladtak mellette, a navahók egészen biztosan megismerték a legfeneketlenebb kétségbeesést. Akkor és ott majdnem elvesztették az álmaikat. De mégsem így történt, mert történetük azóta, a mai napig is, a bátorság és a kitartás története.

A navahók – a mély kanyonokhoz szükséges életszémlelethez hasonlóan – a magas hegyek közti élet fortélyait is megtanulták. Egy mitikus utazás folyamán, amely Hegyi Énekük, egy bonyolult gyógyítási szertartás alapjaként és igazolásaként szolgál – Washington Matthews írta le e szertartást gyönyörűn, a legapróbb részletekig, csaknem száz évvel ezelőtt –, egy navahó ifjút, akinek neve „Hegyekben Nevelkedett”, foglyul ejt egy vándorló jút csoport, amikor éppen családjától távol vadászik. Miután számos szörnyűségen megy át a jútok keze között, végül egy navahó szellemlény segítségével megszökik, aki elmondja neki, hogyan juthat vissza saját népéhez. Foglyul ejtői menekülése közben erősen uldözik, és a hegyekben és az egyéb magasan elhelyezkedő pontokon lakó navahó szellemeknek kell őt elrejtetniük, s még több ízben más módon is a segítségükre szorul. A navahó ifjú eközben többféle természetfeletti erőre is szert tesz a segítségükkel, és sok mindent megtud a hegyek szent lényeiről.

Amikor már közel jár otthonához, a szellemlények egy olyan csoportja vállalja kíséretét és védelmét, akiket – hozzá hasonlóan – „Hegyekben Nevelkedettek” neveznek. Amikor az ifjú elhagyni készül őket, az egyik istenség így szól hozzá: „Keresni fogunk.” Ez azt jelenti, hogy amikor elhagyja a földet, visszatérhet majd a szellemlényekhez, hogy mindörökre velük maradjon. Amikor végül hazaér népéhez, elbeszéli, miféle jótétemények és kinyilatkoztatások érték, s elbeszélése a nagy Hegyi Ének alapjává válik. Maga „Hegyekben Nevelkedett” azonban nem képes visszatérni a normális kerékvágásba, mert éjszakánként álmában meglátogatják azok a szellemlények, akik korábban segítettek neki. Gyakran mondogatja a családjának: „Álmomban megint velük vagyok, kérlelnek, hogy térjek vissza hozzájuk.” Röviddel ezután az öccsével vadászatra indul – mint fogságba esése előtt – a Rio Grandétól nyugatra eső Jemez Hegyekbe. Egyszer, amikor megpihennek, „Hegyekben Nevelkedett” így kiált fel: – Nézd, öcsém, nézd a szent lényeket! – Az öccse azonban nem lát semmit. Ekkor így szól hozzá: – Isten veled, öcsém! Az istenek eljönnek értem helyekről. Nem látsz többé, de amikor zápor jön, és megdördül az ég, azt mondom majd: „Ez a bátyám hangja”, s amikor eljön az aratás ideje, a szépséges madarak és tücskök láttán ezt mondom majd: „Ezt a bátyám rendezte így.” – S ekkor – Matthews elbeszélése szerint – eltűnik.

Az ifjút, aki hazatért a hegyekbe, a Hegyi Ének egyik dala is megőrökíti egy szent lény kinyilatkoztatásában: „Aki megtanulja dalainkat, a mi gyermekünké válik.” Aki itt hazatér, az nem halott, s nem is vallásos ember, ahogy a téva történetben, hanem olyasvalaki, aki végrehajtott egy mitologikus utazást.

Mi azonban ennek az örökségnek a mai emberi értelme? Mit jelent egy átlagos ember számára a mindennapokban? 1964 augusztusában egy hindu brahmin és én elmentünk az arizonai Second Mesa egy kis hopi falvába, hogy megnézzük a Pillangó Táncot. Barátom, a brahmin, aki abban az időben a chicagói egyetem végzős diákja volt, szeretne volna megtudni, vajon a hopik valóban annyira vallásosak-e, mint hazájának egyes népei Indiában. Ezt mondták neki, de kételkedve fogadta. Amikor letelepedtünk a táncter menti sziklára, egy kislány egy hajlott hátú vak öreget vezetett ki a házból, amelynek támaszkodtunk. Az arcát annyira keresztül-kasul szabdalták a ráncok, hogy olyan volt, mintha e nagyszerű ország minden kanyonja és vízmosása nyomot hagyott volna rajta. Egész délután őt néztük, valahányszor újrakezdődött a tánc, mindig újra kivezették a házból, s ott, egy négyzetlábnyi helyen táncolni, gesztikulálni, kiáltozni kezdett, tökéletes harmóniában a többi táncossal az út túlsó felén. Annyira elevenen mozgott, hogy késő délutánra egy kis mélyedés keletkezett a lába alatt a pusztasziklában. Estére erről az emberről, aki kezdetben legalább százévesnek tűnt, mintha évek gördültek volna le. Egyenesebb tartásban állt, belső erőtől izzott, világtalan szemével mintha átlátott volna oda, ahová a pusztán egészséges szem nem hatolhat el. A barátom és én mindketten úgy éreztük, hogy az ének és a tánc átformálórejének, a hit és az irányt adó látomás gyógyító- és megújítóerejének voltunk tanúi. Úgy képelem, hogy ennek az öregnek is hatalmas erejű, irányt adó látomása volt.

4

Élni és a hegyek vagy a mély kanyonok fiának vagy lányának lenni tehát azt jelenti, hogy egy olyan hagyomány eleven megtestesülése az ember, amely a föld mélyétől a hegycsúcsokig terjed, ahol a föld és az ég találkozik. Azt jelenti, hogy egy olyan szellemi örökség letéteményesei vagyunk, amely e kettőből és minden közük eső dologból táplálkozik. Azt jelenti, hogy ezerévesek vagyunk, a kezdet részei. Ez a miénk ebben a zavaros és változékony világban, s ezért fenn tudunk maradni.

Ha a hegyek és a mély kanyonok gyermekei vagyunk, az azt is jelenti, hogy időnként vissza kell térnünk oda, ahonnan származunk, újra kell járnunk ezt az odisszeiát, amely megerősíti ezeket a kötelékeket, melyek egy bizonyos helyhez és időhöz fűznek bennünket. Egy ilyen odisszeia sokféle formát ölthet. Lehet Kígyótánc, Asszonytánc, Medvetánc vagy Kukoricatánc. Lehet, hogy a Canyon de Chelley peremére kell állnunk napkeltekor, hogy végignézzük, hogyan bomlik ki újból a teremtés, hogyan változnak a színek, ahogy a fény lefelé halad a távoli kanyonfalon. Lehet, hogy az emlékekben élő föld legmélyebb létébe kell hatolnunk, s napnyugtakor végig kell néznünk, hogyan fordulnak onmaguk ellentétébe a színek és a fények, ahogy a sötétségbe burkolózó föld aludni készül. Lehet, hogy egy hegyi tó partján kell üldögeálnunk, azt lesve, hogyan emelkedik ki belőle Poseyemu, a Teremtő köd formájában, hogy – ahogy mindig is tette – ég és föld között közvetítsen. Lehet valami más is, de mindig odisszeia, és mindig megújító erejű. Azok számára, akiknek nincsenek saját gyökereik e földön, ez az odisszeia ma még inkább intó jel kell hogy legyen, mint régen.

Lónyai Mária

A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZATTÓL AZ ALKOTMÁNYIG

Az 1774-es Első Kontinentális Kongresszus még csupán azért gyűlt össze Philadelphiában, hogy összefoglalja Nagy-Britannia amerikai gyarmatainak megpróbáltatásait, és alázatos kérelemmel forduljon jogorvoslatért őfelségéhez, III. György angol királyhoz. A virginiai delegáció számára Thomas Jefferson (1743–1826) készített írásos összefoglalást a panaszokról és a kérelmekről, amely még ugyanezen évben mind Amerikában, mind Angliában nyomtatásban is megjelent RÖVID ÁTTEKINTÉS BRIT-AMERIKA JOGAIRÓL (A SUMMARY VIEW OF THE RIGHTS OF BRITISH-AMERICA) címmel. A mű szerzőjéről e rövid írásban nincs mód érdemben szólni. Neve és pályája ismert: filozófus, jogász, a klasszikus nyelvek, az ókori görög és római történelem kiváló ismerője, természettudós, építész és nem utolsósorban államférfi. 1785–89 között a Konföderáció nagykövete Franciaországban, Washington első kabinetjében külügyminiszter, John Adams elnöksége alatt alelnök, majd 1801–1809 között az Egyesült Államok harmadik elnöke. A harmadszori újrjelöltetést George Washingtonhoz hasonlóan ő is elutasította.

Az 1776-ban összehívott Kontinentális Kongresszus tagjainak meg kellett állapítaniuk, hogy az uralkodó a kolóniák sérelmeit nem orvosolta, alapvető jogait nem állította helyre, vagy ismételten megsértette, a kért és szükséges törvények létrejöttét pedig megakadályozta. A tizenhárom kolónia képviselői döntésre kényszerültek, mégpedig arra, hogy elvágják az anyaországhoz fűződő szálakat, s kinyilvánítsák függetlenségüket. Az alapszöveg megfogalmazásának feladata az ekkor harminchárom éves Thomas Jeffersonra hárult.

Figyelemre méltó, hogy a FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT megszövegezője és aláírói rendkívül fontosnak tartották megindokolni – s ez az indoklás formailag nagyon emlékeztet az 1689-es angol BILL OF RIGHTS-ra – az egész emberiség számára, milyen okok készítették őket eddigi politikai kötelekeik felbontására. Figyelemre méltó, mert igen jellemző, hogy a lázadást, a kormányzati forma megváltoztatását nem tekintették könnyű és természetes folyamatnak, hanem olyasvalaminek, amely részletes és alapos magyarázatot igényel. Ma persze már a FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT szövegéből csak azokat a híressé vált mondatokat idézik, amelyek későbbi korok alkotmányaiban, preambulumaikban vagy az állampolgári jogokról szóló paragrafusaiban valamilyen formában megjelentek. *„Nyilvánvalónak tekintjük annak igazságát, hogy minden ember egyenlőnek született, és Teremtője felruházta bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal, egyebek közt az Élet, a Szabadság és a Boldogság Keresésének jogával.”* A jeffersoni tervezetet némi vita után, néhány módosítással, elfogadták. A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT-ot 1776. július 4-én Philadelphiában hirdették ki. A kolóniák, az Amerikai Egyesült Államok e naptól számítják függetlenségüket.

A függetlenség kihirdetésének ünnepélyes aktusa után a küldöttekre várt az a nehéz feladat, hogy ezeket az elidegeníthetetlen jogokat törvények formájában a gyakorlatba átültessék. Volt azonban egy olyan alapkérdés, amelyben a törvénykezési fo-

lyamat során vészterhes visszalépés történt a NYILATKOZAT-hoz képest, sőt e tekintetben Jefferson már a NYILATKOZAT-ban kompromisszumra kényszerítették: a rabszolgák kérdésében. Jefferson, néhány virginiai és az északiak többsége valóban hitt abban, hogy minden ember egyenlőnek született, az „afrikaiakat” is beleértve. *„Semmi sincs biztosabban megírva a végzet könyvében, mint az, hogy ezeknek az embereknek szabadoknak kell lenniök”* – jegyzi meg Jefferson önéletrajzában. A déliek többsége viszont ezt a kérdést még tárgyalási alapnak sem volt hajlandó elfogadni.

A szabad egyének szavazati jogáról, arról, függjön-e a szavazati jog az egyén vagyónától, valamint a Konföderáció Törvénycikkelyeiről folyó hosszadalmas viták arról tanúskodnak, hogy Jefferson magasztos gondolatait nagyon hamar sokkal praktikusabb megfontolások váltották fel. A kormányzati elvekről vallott pesszimistább vagy, ha tesszik, realiztikusabb nézetek, olyanok, amelyeneket maga Jefferson jegyzett le, többek közt John Adamstól: *„Az észnek, az igazságnak és a méltányosságnak soha nem lesz akkora súlya e földön, hogy az emberek gyülekezetét kormányozza. A kormányzásra kizárólag az érdek képes, és kizárólag az érdekekben bízhatunk.”* Ám végzetes hiba volna azt gondolni, hogy a NYILATKOZAT imént idézett fennkölt eszméi bármilyen módon ellentétben állnak Adams brutálisan őszinte véleményével. Épp ellenkezőleg, mind Adams, mind Jefferson, mind a törvényalkotásban résztvevők jól tudták, hogy a két, látszólag ütköző elv valójában kölcsönösen kiegészíti, sőt feltételezi egymást.

A Konföderáció leendő törvényeit több mint egy évig vitatták a Kontinentális Kongresszusban az immár független – noha Nagy-Britanniával már 1775 óta hadban álló – államok küldöttei. 1778. július 9-én ugyancsak Philadelphiában tíz állam delegátusa elfogadta a Konföderáció Törvénycikkelyeit. Ám mert mind a tizenhárom államnak (New Hampshire, Massachusetts-bay, Rhode Island és Providence Plantations, Connecticut, New York, New Jersey, Pennsylvania, Delaware, Maryland, Virginia, North-Carolina, South-Carolina, Georgia) ratifikálnia kellett a Törvénycikkelyeket, ezért hatályba csak akkor léphettek, amikor utolsóként Maryland is aláírta 1781-ben.

A törvényalkotók kiinduló feltevése – nem utolsósorban az Amerikában közismert Montesquieu nyomán – az volt, hogy a szabadság és demokrácia csak kis területi egységeken virágozhat, miként a görög városállamokban vagy Rómában, mielőtt birodalommá vált volna. Ezért, jóllehet az első Konföderációs Törvénycikkely rendelkezik arról, hogy a volt kolóniák az Amerikai Egyesült Államok nevet választották maguknak, messzemenően biztosították az egyes államok szuverenitását. A Kontinentális Kongresszus volt az Államok egyetlen közös testülete, az egyes államok törvényhozása által évente kijelölt és bármikor visszahívható küldöttekkel, államonként minimum kettő, maximum hét delegátussal, noha minden állam csupán egyetlen szavazattal rendelkezett. Egykamarás parlament volt ez, semmiféle önálló és elkülönült végrehajtó hatalom nem jelöltek ki, csak egyfajta ügyvivő testületet azokra a periódusokra, amikor a Kongresszus éppen nem ülésezett. Minden törvényt minősített többséggel, az államok kétharmadának szavazatával kellett és lehetett elfogadni, és a Konföderációs Törvénycikkelyek bármilyen módosításához vagy kiegészítéséhez az összes állam egyöntetű szavazata szükségeltetett. Ha belegondolunk abba, hogy még az angolokkal kötött 1783-as párizsi békeszerződés érvényessége is azon múlt, vajon mind a tizenhárom állam ratifikálja-e, akkor érthetjük meg igazán, hogy – úgymond a szabadság érdekében – milyen erőtlen volt a Konföderációs Törvénycikkelyek garantálta alkotmány.

Ennélfogva nem meglepő, hogy a Kontinentális Kongresszus törvényeinek betartását – tényleges központi hatalom és az államok feletti vétőjog híján – valójában soha

nem lehetett kikényszeríteni. George Washington, a függetlenségi háború főparancsnoka gyakorta panaszkodott, hogy az államok rapszodikus hozzájárulása vagy akár a hozzájárulás megtagadása a háború költségeihez mennyire megnehezíti a hadviselést; maga Washington az egész háborút fizetés nélkül szolgálta végig. És ha egyes államok időnként megtagadták az adófizetést már a harcok alatt is, még nehezebbé vált a Kontinentális Kongresszus helyzete a háború befejeződése után: az adott konstrukcióból tulajdonképpen következett, hogy előnyösebb volt az egyes államok számára, ha nem szavazzák meg és nem fizetik be a Kongresszus által kivetett adót, mint ha fizetnek.

Az 1780-as évek Konföderációs Amerikájának nem volt egységes pénze (hét állam nyomott saját papírpénzt), nem volt egységes vámrendszere, de összehangolt bel- vagy külkereskedelmi politikája sem. Megfelelő bevételek hiányában a Kongresszus nem volt képes az adósságokat törleszteni; a nemzetközi kereskedelmi egyezményeket egyes államok nem tartották be, s ezen egyezmények megszegőinek megbüntetésére a Kongresszusnak sem módja, sem hatalma nem volt. Miközben béke idején a Konföderációs törvények tiltották a hadsereg felállítását, vagy szigorúan korlátozták a fegyveres milícia számát, kilenc államnak volt önálló haditengerészete. Az egyes államok közti határvitákba, egymás hajóinak időnkénti elkobzásába a Kontinentális Kongresszusnak megint csak nem volt illetősége beleszólni. A Konföderációs Amerikában nemcsak végrehajtó hatalom nem volt, de különálló bírói hatalom, illetve egységes jogrendszer sem. A létező államoktól nyugatra fekvő területeken kialakuló új államokhoz való viszony, illetve azok esetleges csatlakozása a Konföderációhoz éppoly komoly problémát jelentett, mint az indiánokkal szemben alkalmazott, államként eltérő politika. De szükség lett volna egységes politikára a bevándorlás és az állampolgárság kérdésében is.

Az egyes államokon belül sem volt sokkal vigasztalóbb a helyzet. A végrehajtó hatalom több helyen a törvényhozás befolyása alá került, a végrehajtó magisztrátust gyakran a törvényhozás választotta meg, vagy, ha éppen azt látták jónak, megszüntették az önálló kormányzói hivatalt. De a törvényhozás alárendeltjei lettek néhány államban a bíróságok is, és még az sem volt ritka, hogy a törvényhozás megmásította vagy megsemmisítette a bíróságok ítéleteit. A törvényhozásban viszont, mint többen panaszolták, egyre kétesebb elcmek tűntek fel, nemritkán elítélt bűnözők alkottak törvényeket. A „szabadság” nevében, vagy, ha tetszik, a „nép nevében” a törvényhozás túlhatalma egyre általánosabbá vált, hisz a nép választotta törvényhozás testesítette meg a demokráciát, bár egyes államokban az is előfordult, hogy a nép a hatalom közvetlen gyakorlását óhajtotta és meg is valósította, szétkergetvén vagy terrorizálván törvényhozóit. Az efféle „rousseau-iánus” közvetlen demokrácia egyre agresszívebb mobokráciává kezdett átalakulni, radikális populizmusával egyre jobban maga alá gyűrve és megsemmisítéssel fenyegetve a hatalom szétválásának a Kontinentális Amerikában oly mélyen tisztelt montesquieu-i elvét.

Mindezen események „logikus” következménye, végkifejlete volt az 1786 őszi ki-tört Shays-lázadás Massachusetts nyugati felében. Az eladósodott farmerek egy csoportja és a körük szerveződött felheccelt csőcselék Daniel Shays kapitány vezetésével több megyében szétkergette az üléselő bíróságot. A lázadók követelték mind a köz-, mind a magánadósságok eltörlését, valamint a tulajdon egyenlő felosztását. A kereskedők alkalmazta milícia és a bostoni egyetemi diákok végül szétzavarták a zendülők egységeit, és elfogták vezetőiket. A bíróság tizennégy embert halálra ítélt, de azonnal kegyelemben részesített, néhányra pedig igen enyhe börtönbüntetést szabott ki. A

Shays-féle lázadás – mely nyugtalansággal és baljós előérzettel töltötte el a Konföderáció-szerte a lakosságot – volt a közvetlen kiváltó oka az először 1786 szeptemberében Annapolisban, majd az 1787 májusára Philadelphióban összehívott nemzetgyűlésnek. Az annapolisi összejövétel kudarcba fulladt, mert csak öt állam képviseltette magát, ám annyi eredménye mégis volt, hogy a jelenlévők, érezvén a változást igénylő közvélemény támogatását, javaslatot tettek egy újabb, szélesebb jogkörökkel felruházott nemzetgyűlés összehívására, amelyet 1787 februárjában a Kontinentális Kongresszus is jóváhagyott. Az idő megérett arra, hogy a Konföderáció törvényeiben radikálisabb változásokat indítványozzanak egy nagyobb hatáskörrel rendelkező központi hatalom és az államok feletti erősebb ellenőrzés kialakítása érdekében.

Mindkét gyűlés egyik kezdeményezője egy befolyásos, régi virginiai család sarja, a Princetonban iskolázott James Madison volt, aki már több ízben képviselte államát a Kontinentális Kongresszusban. Madison 1776-ban, huszonöt évesen tűnt fel először a virginiai képviselőházban. Thomas Jefferson így emlékezik vissza önéletrajzában az ifjú Madisonra: „... új tag volt és fiatal, s e körülmények összjátékán rendkívüli szerénységével megakadályozták, hogy részt vegyen a vitákban, legalábbis azelőtt, hogy 1777-ben az Allamtanácsba küldték volna... Tapasztalatot szerezvén azonban a törvénykezési viták iskolájában, kifejlesztette magában azt a higgadságot, amellyel azután képessé vált briliáns, világos és árnyalt elméjének, valamint hatalmas tudásanyagának gazdag eszköztárát mozgósítani és kamatoztatni, s ezzel a tehességgel elsővé vált minden olyan gyűlekezetben, amelyben a későbbiekben részt vett. Soha nem tért el a tárgytól hiú, nagyhangú szónoklatok kedvéért, hanem szigorúan a témával foglalkozott, tiszta, klasszikus és gazdag nyelvet használva, vitapartnerei érzelmeit pedig a legnagyobb udvariassággal és a kifejezés finomságával csendesítette le... Ezekhez a kiváló szellemi képességekhez tiszta és makulátlan erény párosult, amelyet soha semmilyen rágalom nem kísérelt meg bemocskolni.”

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe tizenkét államból (Rhode Island eleve visszatartotta a részvételt) hetvennégy delegátust jelöltek, de végül csak ötvenöt jelent meg. Jó néhányan, a virginiai Patrick Henryhez vagy Richard Henry Leehez hasonlóan elhárították a jelölést, nem óhajtván részt venni a Konföderációs Törvénycikkelyek semmiféle módosításában. A jelenlévő küldöttek hatvan százaléka egyetemet végzett, nem kevesen olyan előkelő amerikai iskolákat, mint Princeton, Yale, Harvard vagy Columbia. Harmincnégynek volt – alapos klasszikus és általános képzés mellett – jogi végzettsége.

Az alkotmányozó nemzetgyűlés legrepresentatívabb delegációját a virginiaiak küldték: az ötvenöt éves George Washington, a függetlenségi háború főparancsnoka, az Unió egyik legnépszerűbb és legtekintélyesebb személyisége volt. George Mason régi, úgymond „arisztokrata” virginiai család leszármazottja, kitűnő szónok és igen művelt férfiú; George Wythe, a William and Mary College híres jogászprofesszora, akitől Jefferson tanult jogot, s aki ekkor már tíz éve Virginia kancellárja volt. A harmincnégy éves Edmund Randolph, az állam kormányzója, John Blair, Virginia Legfelsőbb Bíróságának tagja. S végül, de nem utolsósorban James Madison: vékony, alacsony, modorában visszahúzódó, szerény, a nemzetgyűlés talán legkevésbé feltűnő embere, mindig feketében, ám alapos és fáradhatatlan. A Georgia állambeli William Pierce ekképpen jellemezte: „Minden érdemleges személy felismerte szellemi kiválóságát... egy személyben testesíti meg a mély, alapos ismeretekkel bíró politikust és a kiváló tudóst... az Egyesült Államok ügyeiről a legpontosabb ismeretekkel rendelkezett, és talán többet tudott, mint bárki más az Unióban.”

A másik rangos delegációt a pennsylvaniaiak állították: a legkiemelkedőbb személyiség kétségkívül dr. Benjamin Franklin volt, azonban nyolcvanegy évesen és betegen inkább csak tekintélyével növelte a gyűlés rangját, mintsem aktív részvételével. E delegáció másik kiválósága Amerika egyik leghíresebb jogtudósa, James Wilson volt, akit Washington talán a legtöbbször becsült a konvenció tagjai közül.

Massachusettsből Rufus King és Elbridge Gerry voltak a legjelentősebbek, Connecticutet az Oxfordban tanult dr. William Samuel Johnson, a népszerű Roger Sherman és Oliver Ellsworth képviselte, mindhárman, egyebek közt, jogászok. A New York-i küldöttségben a mindössze harmincéves Alexander Hamilton volt a legnagyobb formátumú résztvevő. Klasszikus műveltségét mindenki elismerte, képzett jogász is volt; briliáns elme, sokak szerint a nemzetgyűlés talán legtehetségesebb résztvevője, ám elgondolásai saját korában még túl radikálisnak, modernnek minősültek. Képességeit nagyra tartották, arroganciája miatt azonban népszerűnek nem volt mondható, bár Washington nagyon becsülte. New Jerseyből William Paterson és William Livingston, utóbbi az állam kormányzója, Dél-Karolinából John Rutledge és Charles Cotesworth Pinckney, Georgia államból mindenekelőtt a Yale-en végzett harminchárom éves tudós és jogász, Abraham Baldwin, az első georgiai egyetem megalapítója és rektora érdemel említést.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1787. május második hétfőjén, azaz 14-én kezdte volna meg munkáját Philadelphiában, ám mert csak néhány állam küldöttsége érkezett meg időben, az ülészak kezdetét elnapolták. A gyűlést 1787. május 25-én nyitották meg ismét, elnöknek egyhangúlag George Washingtont választották meg.

Még az ülészak legelején megalkották a rendkívül szigorú „házasabályt”: a teljes Ház minden ülésnapján minimum hét állam küldöttségének jelen kellett lenniük, ellenkező esetben az aznapi ülést berekesztették. A felszólalók csak az elnökhöz címezhettek mondandójukat, s amint valaki szót kapott, a többieknek el kellett hallgatniuk, nem beszélgethettek egymással, nem olvashattak sem újságot, sem könyvet, sem kéziratot, sem semmiféle nyomtatott pamfletet. A munka eredményessége érdekében továbbá határozatot fogadtak el arról, hogy a Nemzetgyűlésen folyó eseményekről a sajtót nem informálják, és egyetlen küldött sem kommunikál a külvilággal az ülészak tárgyát vagy az ügyek állását illetően. Minderre azért volt szükség, hogy a közvélemény semmilyen módon ne befolyásolhassa a munkát, és a törvényhozók semmilyen nyomásnak ne legyenek kitéve. A delegátusok Philadelphiából írt levelei bizonyítják, hogy ezt a megállapodást mindenki betartotta: barátokhoz, családtagokhoz írt számtalan levél tanúsítja, hogy a résztvevők udvariasan, de rendkívül határozottan elutasították a kíváncsiskodókat, titoktartási kötelezettségükre hivatkozva, vagy már az ülés elején levélben értesítették ismerőseiket, hogy mostantól kezdve a Philadelphiában történekről nem áll módjukban tudósítást küldeni. Mulatságos anekdota szól arról, hogy az alkotmányozás egyik legkritikusabb időszakában, amikor a közös megállapodás lehetetlennek látszott, dr. Franklin javasolta, hogy minden reggel tartsanak istentiszteletet az „Ég segítségét kérve” a sikeres megoldás reményében. A küldöttek ezt a javaslatot elvetették, de csupán azért, mert attól tartottak, hogy ezek a közös imádságok tudatják a külvilággal, hogy a törvénykezés krízisben van.

A vita szabadságát biztosítandó nem jegyezték név szerint (csak államonként) a szavazások alkalmával elhangzott „igeneket” és „nemeket”, mert abból indultak ki, és – mint a későbbi fejlemények igazolták – helyesen, hogy az ülészak folyamán előkerülő tények és megfontolások némelyeket talán álláspontjuk felülvizsgálatára, sőt megvál-

toztatására készíthetnek, amit azonban nehezebb lehet nyilvánosan beismerni, ha az ellenkező előjelű szavazatnak írásos nyoma van. A résztvevők emberi méltóságának és személyes integritásának tisztelete, többek közt, az alkotmányozó folyamat sikerének egyik kulcsa volt.

A május végétől szeptemberig tartó ülésszakon megoldandó kérdésekről nem szölok, hiszen a legautentikusabb személy, James Madison Thomas Jeffersonhoz írt – itt közzétett – levele tömören összegzi azokat a problémákat és megoldási javaslatokat, amelyek az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben felmerültek. Egyetlen megjegyzés azonban idekiváncozik: az eredeti alkotmányban, miként a Madison-levélből kitűnik, az államonkénti két szenátort az államok törvényhozása jelölte, ám 1912-ben a XVII. kiegészítés módosította ezt a rendelkezést, s azóta a szenátorokat az államok lakossága választja. A Nemzetgyűlés természetesen nemcsak „teljes Házzal” működött, a már elfogadott vagy elfogadottnak vélt javaslatok az egyik albizottság, a „Részletkérdések Bizottsága (Committee of Detail)” elé kerültek kidolgozásra, majd vissza a teljes Ház elé, a véglegesen elfogadott pontokat pedig a „Stílus és Szerkesztőbizottság (Committee of Style of Arrangement)” öntötte végső formába. Igen jellemző és nem éppen következmények nélküli problémával találta magát szembe e bizottság az utolsó napokban. Az új alkotmány preambuluma eredetileg úgy szólt volna, hogy „Mi, az Egyesült Államok népe és... államai”, s itt a Konföderációs Törvénycikkelyek preambuluma-hoz hasonlóan fel kellett volna sorolniuk az egyes államokat. Ám az új alkotmány ratifikálásához csak kilenc állam jóváhagyása volt szükséges, de senki nem tudhatta előre, hogy, ha egyáltalán, akkor mely kilenc állam fogja az alkotmányt elfogadni. E technikai nehézség áthidalása végett ejtette a Stílus és Szerkesztőbizottság az államokat a preambulumból, s így az Egyesült Államok alkotmányának preambuluma mind a mai napig így kezdődik: „Mi, az Egyesült Államok népe, annak érdekében, hogy egy tökéletesebb Uniót alkossunk, hogy megteremtjük az igazságosságot, biztosítsuk a belső békét...” stb. Nos, nem kevesen az új alkotmány ellenzői közül, mint például a vehemens, „mágikus” szónoki tehetséggel megáldott Patrick Henry, azonnal észrevették és óriási jelentőséget tulajdonítottak ennek a változásnak.

Az új alkotmányt 1787. szeptember 17-én az Alkotmányozó Nemzetgyűlés eredetileg ötvenöt küldöttjéből George Washingtonnal együtt is csupán harminckilenc résztvevő írta alá. Voltak olyanok, akik betegség vagy más elfoglaltság miatt kénytelenek voltak távozni Philadelphiából, de olyanok is, akik elégedetlenségüket kifejezendő hagyták ott az ülésszakot, mint például a New York-i John Lansing és Robert Yates. Alexander Hamilton viszont, aki korábban csalódottan hagyta el Philadelfiát, miután konstataálta, hogy javaslatait a Nemzetgyűlés többnyire elutasította, most éppen azért sietett vissza a zárülésre, hogy legalább egy személy legyen, aki New York állam nevében aláírja az elkészült dokumentumot.

Patrick Henry eleve elutasító magatartása, hogy akár küldöttként megjelenjen az alkotmányozó ülésszakon; Randolph kormányzó és George Mason vonakodása, hogy aláírják az elkészült dokumentumot; Lansing és Yates távozása vagy akár a FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT aláírói közül a massachusettsi Samuel Adams és Elbridge Gerry, továbbá a virginiai Richard Henry Lee ellenvetései az új alkotmánnyal szemben – mind előrevetítették azokat a nehézségeket, amelyekkel a ratifikálás során az alkotmány szerzőinek meg kellett birkóznuk.

Némi reményt jelentett azonban a Madison javasolta új ratifikációs eljárás, mármint az, hogy ne az egyes államok törvényhozása, hanem minden államban a külön e célra összehívott népi gyűlések hagyják jóvá az alkotmányt. Ezt a javaslatot Madison már

az alkotmányozási folyamat kezdeti szakaszában, júniusban felvetette, ismételten megvédte és végül el is fogadtatta az Alkotmányozó Nemzetgyűléssel. Ez a lépés Madison zseniális politikai és stratégiai érzékét bizonyítja, mert egyfelől a Kontinentális Kongresszus tagjaként már elegendő tapasztalatot szerzett a tekintetben, hogy milyen ellességesek az egyes államok törvényhozásai a központi hatalommal szemben, ezért tőlük egy jóval erősebb, őket korlátozó alkotmány jóváhagyását képtelenség lenne elvárni, másfelől viszont az éppen uralkodó populista érzelmekre apellált, amikor ismételten azzal érvelt, hogy senki más, csakis a nép fogadhatja el a nép új alkotmányát és leendő kormányzati szerveit. Lebecsülnék azonban az államteremtő Madison politikai érzékét és tisztességét, ha pusztán stratégiai – még ha nagyszerű stratégiai – leleménynek tekintenék ezt a javaslatot. A belső nyugalomért, stabilitásért és a liberális államért küzdő Madison számára józan előrelátás kérdése volt, hogy az egyre féktelenebb demokrácia megfékezését, bizonyos jogok korlátozását, tehát a föderális alkotmányt az Egyesült Államok népe, a lakosság szavazza meg és ismerje el magára nézve kötelezőnek.

Az alkotmány ratifikálása meglehetősen kétséges volt jó néhány államban, például a kulcsfontosságú, az északi és déli államokat összekötő New Yorkban, ahol az Egyesült Államok akkori fővárosa, New York volt. A New York-i illetőségű Alexander Hamilton számára az erős és hatékony központi kormány szükségessége egyáltalán nem volt kérdéses, s mert a föderális alkotmány elfogadását államában esélytelennek vélte, felvetette Madisonnak és Jaynek az alkotmány védelmében írt cikksorozat, a *THE FEDERALIST* gondolatát. A *THE FEDERALIST (Papers)* tehát három szerző, Alexander Hamilton (1757–1804), John Jay (1745–1829) és James Madison (1751–1836) egységesen „Publius” álnéven közölt nyolcvanöt cikkéből áll. A „Publius” álnév ugyancsak Hamilton leleménye: Publius Valeriusra, az ókori Róma törvényalkotójára utal, akinek jelentőségét Plutarkhosz Szolónéhoz hasonlította. Az ókorból kölcsönzött álnevek egyébként egyáltalán nem voltak ritkák; az antifederalisták többek közt Brutus, Cato, illetve Agrippa néven jelentettek meg cikkeket.

A nyolcvanöt cikkből ötvenyget Hamilton (később az USA első pénzügyminisztere), ötöt Jay (később az USA első Legfelsőbb Bíróságának elnöke) és huszonkilencet Madison (később Jefferson külügyminisztere, majd az USA negyedik elnöke, 1809–17 között) írt. A *THE FEDERALIST* első darabja a New York-i *Independent Journal*-ban látott napvilágot, majd a további cikkek 1787 októberére és 1788 júniusa között hetente többször különböző New York-i újságokban jelentek meg abból a célból, hogy az új alkotmány szükségességéről meggyőzzék a konföderációs államok népességét, s egyben amellet érveljenek, hogy a Philadelphiában elfogadott tervezet összhangban áll a „szabadság” eszméjével. A *THE FEDERALIST* esszéi könyv alakban, két kötetben már 1788-ban megjelentek New Yorkban.

A *THE FEDERALIST*-ban a szerzők sorra vették és elemezték azokat az érveket, amelyeket az antifederalisták az alkotmány ellen, akár újságcikkekben, akár a ratifikáló gyűléseken fölhoztak. Az egyik gyakorta hangoztatott ellenvetéssel, miszerint az új alkotmány megsérti a hatalom szétválasztásának montesquieu-i elvét, Madison – az alább közölt cikkekben – igen behatóan foglalkozik. Az antifederalisták érvei közül ez látszott a legsúlyosabbnak, holott a Konföderációs Amerika törvényalkotói eseményeinek ismeretében ez volt a legképtelenebb. Madison államoként elemzi végig, hogy egyetlen állam sem volt, ahol ezt az elvet a gyakorlatban megvalósították volna.

A látszólag elvi kifogások mögött valójában érzelmek és indulatok feszültek. Az alkotmány ellenzői a tanult elit és a tehetősek vagy, a kor szóhasználatában, „az új arisz-

tokrácia” összeesküvéseként, illetve kialakítási kísérleteként bélyegezték meg a tervezetet, ami persze, ha figyelembe vesszük, hogy az alkotmány legszenvedélyesebb ellenfelei közt a virginiai „arisztokrácia” olyan képviselői voltak, mint az említett, szegénynek éppen nem mondható Richard Henry Lee vagy a Washington is parvenünek tekintő Mason, megint csak eléggé demagóg szónoki fogásnak tűnik. Kétségkívül létezett azonban egyfajta generációs ellentét a „régikola”, a függetlenségért küzdő nagy öregek, Samuel Adams, Henry Lee, valamint az alkotmányt megszerkesztő új nemzedék, a harmincas éveiben járó Madison, King vagy a még fiatalabb, Hamiltonhoz hasonló „ifjoncok” között. Am ez az ellentét sem tekinthető döntő jelentőségűnek, hiszen az új, föderális rendszert minden tekintélyükkel támogatók közt volt a Leeval egyidős Washington, a nála idősebb dr. Johnson és a nagy öreg, Amerika Szókratésze, dr. Franklin.

Az egyik legkomolyabb ellenvetés, miként ez több állam ratifikációs vitájából s Jefferson Párizsból írt leveléből is kiderül, kétségkívül az alapvető emberi jogok jegyzékének hiánya volt. F. kor közszereplőinek formátumára jellemző, hogy bár triviálisan igaznak tűnik Jefferson, Mason, Patrick Henry és mindazok kifogása, akik az alapvető emberi jogok jegyzékét hiányolták, de legalább annyira igaza van a korszak egyik legtekintélyesebb jogászának, James Wilsonnak, amikor a pennsylvaniai ratifikáló gyűlésen kifejti, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlésen ezt a kérdést felvetni nemcsak szükségtelen volt, de nem is látszott praktikusnak, mert „...kinek lenne elegendő bátorsága ahhoz, hogy az összes alapvető emberi jogot felsorolja? Emlékeztetni kell mindenkit arra, ha kísérlet történne e jogok felsorolására, és ha e felsorolás nem lesz teljes, akkor minden jogról, amelyel világosan és határozottan nem említettek, fel fogják tételezni, hogy szándékosan hagyták ki”. Ha manapság az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságát és az alapvető jogok körül zajló jogi vitákat figyeljük, legyen szó a magánélethez való jogról vagy az abortuszról, nem lehet eléggé értékelni Wilson zseniális érvelésének proféciját.

Köztudomású, hogy az államok ratifikációs vitája végül azzal zárult, hogy az alkotmány elfogadásával egy időben benyújtották az első tíz módosítást, amire mind a mai napig BILL OF RIGHTS-ként, az emberi jogok nyilatkozataként hivatkozunk. A BILL OF RIGHTS tehát tartalmazza az alapvető emberi jogok jegyzékét, de – ha tetszik, kompromisszumként vagy inkább éles elméjű előrelátásként – a 9. pontban azt szögezi le, hogy az első nyolc pontban felsorolt jogok nem jelentik azt, hogy bármilyen fel nem sorolt jog ne lenne alapvető emberi jog. Ez a 9. pont az, amelyre a Legfelsőbb Bíróság az Államokban mind a mai napig hivatkozik, ha tágítani akarja a korábbi alapvető emberi jogok körét. Ez a pont vált a modern liberális jogértelmezések alapjává s konzervatívok számára az alkotmány egyik leggyűlöletesebb passzusává.

Az ellentétek forrását azonban még tovább és még mélyebb okokban kell keresni. Az antiföderalisták, amikor a csak kis államokban virágzó szabadságról beszéltek, valójában a homogenitást, a hasonlóságot, a vallást és a tradíciót védtek a készülő új, nagy és szekuláris állammal szemben. Amikor a demokráciáról és az egyenlőségről beszéltek – hangozzék ez bármily furcsának néhány nagy déli rabszolgatartó szájából –, az agráriánus közösségeket védelmezték, vagy valamiféle közösségi ideált, mint Massachusettsben a keresztény Spártára áhítózó Samuel Adams. A parókiális, kis helyi közösségeket vagy, nevezzük nevén, a provincializmust védelmezték, és nemcsak Hamilton kereskedelmi világalomra törő, távlatilag nemzetközi ambíciójú államát és ennek érdekében erős központi hatalmat követelő koncepcióját támadták, hanem Madisonnak a pusztán közvetítő, semleges döntőbírói szerepre vállalkozó „modern” ál-

lamfelfogását is. „Ez a vita Locke és Rousseau, Gessellschaft és Gemeinschaft konfrontációja volt” – írja az alkotmány kétszáz éves évfordulója alkalmából kiadott THE FEDERALIST előszavában Isaac Kramnick. Az antiföderalisták a kormányzatban a népakarat „tukörképét” óhajtották volna viszontlátni, míg a föderalisták, s mindenekelőtt Madison, a kétkamarás parlament, az államok és a központi kormány, valamint a különböző kormányzati ágak egymást ellenőrző és kiegyenlítő „szűrő” folyamatában látták a stabilitás és a kiegyensúlyozott kormányzás biztosítékát.

Annál inkább, mert Madison felfogása szerint nincs olyasmi, amit „népakaratnak” nevezhetnénk: ez általában a többségi terror hivatkozási alapja az aktuális kisebbségekkel szemben. Politikai filozófiája azt közvetíti nekünk, hogy minél kisebb egy adott társadalom, annál valószínűbb, hogy kevesebb elkülönülő érdekcsoportból áll, s minél kisebb a csoportok száma, minél kevesebb érdek artikulálódik, annál gyakrabban szerveződhet a többség egyetlen pártba, amelyet közös indulat fűt, amely ellenséges lesz mások jogaival és érdekeivel szemben. Tehát annál valószínűbb, hogy ez a többség elfogja nyomni a kisebbséget, illetve bele tud avatkozni más polgárok jogaiba. A szabadság természetes velejárója az érdekek és az érdek szülte tagolódás különbözősége, miként tűz sem létezik levegő nélkül. De ahogyan nem semmisíthetjük meg a levegőt csupán azért, mert a tüzet táplálja, ugyanolyan veszélyes lenne kiiktatni a szabadságot pusztán azért, mert különféle érdekeket szül – írja. Az érdekfragmentáció megszüntetésének másik eshetősége, hogy megkíséreljük minden emberben ugyanazokat az érzületeket felkelteni, egyforma véleményekkel ellátni vagy azonos érdekekre szorítani. Ez a megoldás azonban éppoly kivihetetlen a valóságban, mint amilyen ostoba ötlet lenne az első. Az emberek mindig különbözők lesznek, különböző véleményekkel bírnak majd, és különböző érdekeket fognak képviselni. A kormányzat elsődleges célja éppen ezért nem lehet más, mint az emberi képességek különbözőségének oltalma – írja Madison a maga programadó esszéjében, a THE FEDERALIST X. cikkében. Az Egyesült Államok számára javasolt új alkotmány és a köztársasági államforma pedig minden úgynevezett demokratikus kisközösnél jobban fogja szavatolni a politikai szabadságot, valamint az eltérő nézeteket, érdekeket és tulajdonformákat.

JAMES MADISON LEVELE THOMAS JEFFERSONNAK

Lónyai Mária fordítása

New York, 1787. október 24.

Kedves Uram,
mellékelten küldöm Önnek a szeptember 17-ig tartó Nemzetgyűlés eredményét. Bártorkodom néhány megjegyzést tenni e tárgyban, amelyek ha más célt nem szolgálnak is, remélhetőleg megtölnének egy levelet.

Úgy látszott, a Nemzetgyűlés őszinte és egybehangzó óhaja volt, hogy az Unió egységét fenntartsa és megőrizze. Egyetlen indítvány sem merült fel, egyetlen előterjesz-

tés sem hangzott el annak érdekében, hogy a birodalmat két vagy több Konföderációvá daraboljuk szét.

Általános egyetértés volt a tekintetben, hogy az Unió céljai nem érhetők el semmiféle rendszerrel, amely a független államok konföderációján alapulna. Az soha nem remélhető, hogy a szövetségi törvényt minden tagállam *önként* betartsa. A *kikényszerített* engedelmesség pedig nyilvánvalóan soha nem valósítható meg a gyakorlatban, és még ha megvalósítható lenne is, egyformán sújtana ártatlant és bűnöst, a visszataszító és veszélyes katonaság szükségességét vonná maga után, s általában olyan helyzetet eredményezne, amely jobban emlékeztetne polgárháborúra, mint egy szabályos kormányzat működésére.

Ennélfogva olyan kormányzati alternatívára esett a választás, amely az államok beavatkozása nélkül az államokat alkotó egyénekre támaszkodva működne, nem pedig magukra az államokra építene; ebből adódik a változás a képviselői alapelvben és arányában.

Ezen alapok kimunkálása után a megoldandó komoly feladatok az alábbiak voltak: 1. Össze kellett hangolni a megfelelő erőt, hatékonyságot a végrehajtó hatalomban és a megfelelő stabilitást a törvényhozó ágazatokban, mindezt a republikánus kormányzat lényeges jellegzetességeit fenntartva. 2. Meg kellett húzni azt a határvonalat, amely minden hatalmat megad az általános kormányzatnak az általános célokra, de minden olyan hatalmat meghagy az egyes államok számára, melyet legjobb, ha azok gyakorolnak. 3. Gondoskodni kellett az Unió különböző részeinek különböző érdekeiről. 4. Összhangba kellett hozni a nagy és kis államok ellentétes érdekeit. Mindegyik feladat súlyos nehézségekkel járt. Mindez együtt pedig olyan bonyolult vállalkozássá vált, amelynek nehézségeit fel sem tudják fogni azok, akik nem vettek részt kivitelezésében. Ha ezekhez a megfontolásokhoz hozzátesszük még az emberi vélemények természetes különbözőségét minden új és bonyolult kérdésben, a végül győzedelmeskedő egyetértést nem lehet másnak, mint csodának tekinteni.

E feladatok közül az első, a végrehajtó hatalom legfőbb tisztségviselőjét illető probléma kiváltképpen kényes és bonyolult volt. Arról a kérdéstről, vajon a végrehajtó hatalom tisztét egyetlen vagy több együttműködő személy töltse-e be, valamint a jelölés módjáról, a hivatali idő tartamáról, a hatalom mértékéről és az újraavaszthatóságról fásasztó, ismételt viták folytak. A több, együttműködő tagból álló végrehajtó tanácsra vonatkozó javaslatnak végül csak kevés támogatója maradt. Vezérük Randolph kormányzó úr volt. A jelölés módját illetően számos javaslat hangzott el, úgymint: közvetlen választással, a nép választotta elektorokon keresztül, az államok kormányzói, illetve a Képviselőház által, néhányan a két Ház közös szavazatát részesítették volna előnyben, néhányan pedig a két Házban egyidejűleg, de külön lefolytatott választást – mely esetben mindkét Ház vétőjogot kapott volna a másikkal szemben –, megint mások azt indítványozták, hogy az egyik Ház javasoljon néhány jelöltet, és a másik Ház ezekből válasszon. Jó néhány egyéb módosítást is kezdeményeztek. A végül alkalmasnak ítélt és elfogadott eljárás láthatóan a résztvevők többségének általános megelégedését váltotta ki. A hivatalban eltöltött – akár korlátlan – idő tartamát néhányan a feddhetetlenségtől tették volna függővé; meglehetősen sokan részesítették volna ezt előnyben abban az esetben, ha a felelősségre vonást – és ennek eredményeképpen az esetleges hivatalból történő eltávolítást – könnyen és hatékonyan lehetett volna rendezni. Igen heves vitát váltott ki, hogy egy hosszú hivatali időszakot kellene-e rögzíteni, például hét évet, az azt követő, örökös újraavaszthatatlansággal, vagy pedig

egy rövid hivatali időt az újjavasozhatóság lehetőségével. Az első vélemény mellett érvelők annak a veszélyére hivatkoztak, hogy az időszakonkénti újjavasozások következtében a végrehajtó hatalom fokozatosan, először életre szóló, majd öröklődő hivattalá fajulhat, és azt hangsúlyozták, hogy amennyiben az újjavasozhatóság lehetetlen, a végrehajtó hatalom független gyakorlásának kedvezőbbek a feltételei. A másik oldalon viszont azt állították, hogy a hivatal kényszerű feladásának tudata a legnevesebb jellemek, legtisztelietreméltóbb személyiségek kedvét venné el e pályától, megfosztaná őket a hivatali kötelességek lelkiismeretes és odaadó teljesítésének legfőbb motívumától – mert az újrajelöléssel járó jutalom reménye a becsvágyat arra ösztönözné, hogy eltökéltebben törekedjék az alkotmányban megszabott időszak kitöltésére –, s a újszövetségviselő közönyösebbé válna ama hely jelentősége iránt, melyet hamarosan kénytelen örökre otthagyni, s így ahelyett, hogy egy független kormány megteremtésére és az adott hatalmi ág alkotmányos jogainak határozott védelmére törekedne, készebbnek mutatkozna a törvényhozás hatásköri beavatkozásának engedni, hiszen e testületnek ismét tagja lehetne majd. A végrehajtó hatalom mértékére vonatkozó kérdések főként a hivatali kinevezések, valamint a törvényhozás feletti ellenőrzés körül forogtak. Az első pontban a vélemények skálája az összes, néhány vagy semmilyen hivatali kinevezést megillető abszolút, korlátlan kinevezési jogig ívelt. A második ügyben néhányan az abszolút vétőért harcoltak, mint az egyetlen lehetséges eszközt, amely alkalmas arra, hogy a gyakorlatban megvalósíthassuk a törvényhozó és végrehajtó hatalom összefonódását tiltó szabad kormányzás elméletét. Mások megelégednének a felülvizsgálati hatalommal, melyet a két Ház háromnegyedének szavazata érvényteleníthet. Azt a felfogást, hogy a bírói testület vegyen részt a felülvizsgálatban, melegen támogatták. Egyesek szerint önálló, független felülbírálati jogot kellene adni a két hatalmi ágazatnak: ha csak az egyiknek van ellenvetése, akkor a szavazatok kétharmada, amennyiben viszont mindkettőnek, akkor a háromnegyede legyen szükséges az érvénytelenítéshez.

Az első feladat körébe tartozott a szenátus, a kormányzat eme jelentékeny támpilléreinek kialakítása – itt a vita főként a kinevezés módjáról és időtartamáról folyt. A szenátus tagjainak kinevezésére vonatkozó különböző javaslatok a következők voltak: 1. képviselőház, 2. a legfőbb végrehajtó hatalmat gyakorló személy, 3. a nép által e célra választott elektorok, 4. az államok törvényhozó testületei. – Az időtartamra vonatkozó javaslatok – a feddhetetlenségtől függően – a korlátlan idejű megbízatástól a kilenc, a hét, a hat és az öt évre szóló közbülső periódusokon át a négy évre szóló kinevezésig mentek lefelé. A törvényhozás másik Házában a képviselőválasztást először hároméves időszakban jelölték ki, majd végül kétéves periódusra csökkentették.

A második feladat – a hatalom megfelelő felosztása az általános, vagyis föderális és a helyi kormányzatok között – bizonyult a legkényesebbnek és legnehezebbnek. Nem sokan, de voltak, akik az államok teljes megszüntetését javasolták; némelyek a központi törvényhozás korlátlan hatalmáért küzdöttek, mégpedig az államok törvényei felett gyakorolt vétőjoggal kiegészítve; megint mások a törvényhozás korlátozott hatalmáért, de fenntartva a vétőjogot; a többség végül a vétőjog nélküli korlátozott hatalom mellett szállt síkra. A vétőjog kérdése újra és újra napirendre került és vita tárgya lett, végül nagyon kis többséggel elutasították. Én a vétőjog mellett foglaltam állást, miként ezt már korábban bizalmasan tudattam Önnel, megragadom hát az alkalmat, hogy megmagyarázzam álláspontomat. Azt hiszem, ez a fék, azaz ellenőrzés az államok felett nélkülözhetetlen: 1. az általános, föderális hatalmi jogkör csorbitásának elkerülése vé-

gett és, 2. az államok törvényhozásában megmutatkozó bizonytalanságok kiiktatása és a méltánytalanság, jogtalanság megakadályozása végett.

[...] Az amerikai alkotmányban az általános hatalom jogköre teljes mértékben az alárendelt, alsóbbrendű hatalmak jogaiból ered. A szenátus az államokat fogja képviselni, azok politikai minőségében, a másik Ház pedig az államok lakosságát, mint egyéneket. Az első hosszabb, az utóbbi rövidebb periódusonként tartozik számot adni választóinak. Az elnök jelölése ugyancsak az államoktól származik, és meghatározott időszakonként ő is számot kell adjon nekik. Az általános, szövetségi hatalom eme függése a helyi hatalmaktól, úgy tűnik, hatékonyan védelmezi az utóbbiakat az előbbi bármiféle veszélyes hatásköri túllépésétől; a helyi hatalom viszont a maga megfelelő határain belül folyamatosan tudatában lesz hatalma korlátainak, és igyekezni fog hatalma átruházott részét visszaszerezni. Úgy találjuk, az államok törvényhozásában a megyék és testületek képviselői inkább hajlandók helyi választóik véleményének érdekében feláldozni a közös érdekeket, sőt még jogkörüket is, mintsem fordítva. Ezzel a megjegyzéssel nem akarom azt sugallni, hogy a nemzeti kormányzatban nem létezik majd az *esprit de corps*, vagy hogy ebben a kormányzatban nem adódhatnak alkalmak a hatáskör kiterjesztésére néhány esetben. Csak annyit akarok mondani, hogy a hatásköri túllépés veszélye a másik oldalon nagyobb, és azt, hogy mivel a törvényhozást megosztó hatalmakat lehetetlen oly módon elképzelni, hogy mentesek legyenek a különböző érdekektől függő különféle értelmezésektől, sőt akár a pártatlan, tárgyilagos véleményalkotásban fellelhető többértelműségtől, ezért olyasfajta kisegítőeszközzé, mint amilyenért én harcolok, szükség van. [...] Azt lehet persze mondani, hogy új rendszerünkben a bírói hatalom megfelelő korlátok között tartja majd az államokat, és biztosítja az államok törvényei feletti vétőjogot. A válasz erre az, hogy jobb megakadályozni egy törvény elfogadását, mint elfogadása után érvénytelennek, semmisnek nyilvánítani; különösen igaz lesz ez olyan esetben, amikor a törvény az egyének jogait sérti, akik esetleg nem képesek az állammal szemben a Legfelsőbb Bírósághoz fellebbezni. Továbbá egy olyan állam, amely megszegi az Unió törvényhozói jogait, nemigen lenne hajlandó az Unió jogainak védelmében kibocsátott bírói ítéleteknek engedelmeskedni, és ezért engedetlenség esetén szükségessé válna erőszakhoz folyamodni, márpedig az efféle veszedelmet az új alkotmány, amennyire csak lehetséges, ki akarja zárni.

Az államok törvényei feletti alkotmányos vétő ugyancsak nélkülözhetetlennek látszik a személyi jogok védelmének érdekében, a hatásköri túllépésekkel szemben. [...]

Bocsánatát kérve ezért a hosszadalmas kitérőért, visszatérek a fentebb említett harmadik célhoz vagy feladathoz, mármint ahhoz, miként lehetett összeegyeztetni a kontinens különböző részeinek eltérő érdekeit. Némelyek a kereskedelem feletti korlátlan hatalomért harcoltak, az exportot és az importot is beleértve, a rabszolga-behozatalért éppúgy, mint az egyéb importok feletti hatalomért; mások ugyanilyen hatalom mellett érveltek, feltéve, hogy mindkét Ház kétharmadának egyetértése szükséges lenne. Néhányan e hatalom bizonyos korlátozása mellett álltak ki, az export és a rabszolgák kivételével, s egyesek kizárólag az exportmentességért küzdöttek. Az eredmény látható az alkotmányban. Dél-Karolina és Georgia a rabszolgaság ügyében hajlíthatatlan volt.

A fennmaradt utolsó feladat sokkal kellemetlenebb volt, és jóval nagyobb riadalmat keltett a Nemzetgyűlésben, mint az összes többi együttvéve. A kis államok ragaszkodtak ahhoz, hogy fenntartsák egyenlőségüket a törvényhozás mindkét házában, hacsak

az egyes államok kormányait teljes mértékben el nem torlik; továbbá a szenátusban az egyenlőséget *sine qua non*ná tették. A nagyobb államok viszont azt hangsúlyozták, hogy mivel az új kormányzat elsősorban és mindenekelőtt közvetlenül a néptől ered, s közvetlenül a népre épít, nem pedig az államokra – és ennél fogva, minthogy az államok elveszítenék azon jelentőségüket, amely most arányban áll a Kongresszus követelményei önkéntes elfogadásának jelentőségével –, ezért elengedhetetlen, hogy mindkét Házban nagyságuknak, lélekszámuknak megfelelő képviseleti arány legyen. Amint látni fogja, a vita kompromisszummal végződött, de a nagyobb államok jó néhány küldötte igencsak elégedetlen volt.

Bizonyára nem fogja elkerülni a figyelmét, hogy Virginiából csak hárman írták alá a határozatot. Wythe úr felesége halála után nem tért vissza Philadelphiába. M'Clurg doktor valamivel a tárgyalások befejezése előtt távozott. A kormányzó és Mason ezredes nem akarta, hogy bármi köze legyen az ügyhöz. Rajtuk kívül egyedül Gerry úr volt elutasító. A kormányzó ellenvetései elsősorban az általános hatalom mértékére, valamint az Elnök és a szenátus között kialakított kapcsolatra vonatkoztak. Azt óhajtotta, hogy a tervezet javaslatként kerüljön az államok elé, s az államoknak módjuk legyen változtatásokat indítványozni; majd az összes javaslat kerüljön egy következő alkotmányozó nemzetgyűlés elé, és épüljön bele a tervbe, amennyiben célszerűnek, megfelelőnek ítéltetik. Ellenvéleményében nem volt sem engesztelhetetlen, sem megrogzított, és az aláírás elutasítását főleg azzal indokolta, hogy vonakodik olyan kötelezettséget vállalni, ami kizárná, hogy a témában felmerülő további megfontolások szabadon irányíthassák döntéseit. Mason ezredes viszont módfelett rosszkedvűen hagyta el Philadelphiát. Számos – részben a munka vége felé eluralkodó türelmetlenségből fakadó – körülmény egybeesése igencsak elkésértette.

Azzal az eltökélt szándékkal tért vissza Virginiába, hogy – ha lehetséges – megakadályozza a tervezet elfogadását. Az emberi jogok nyilatkozatának hiányát végzetes hibának tekinti. További ellenvetései vannak az ellen, hogy a Végrehajtó Tanács helyébe a szenátus kerüljön, és azon hatalom ellen, amellyel e testületet felruházták. Kifogásolja még: a bíróságra ruházott hatalmat; azt, hogy az Unió alelnöke legyen a szenátus elnöke; a képviselők csekély számát; az államok korlátozását az *ex post facto* törvények tekintetében; de valószínűleg leginkább azt, hogy a kereskedelem korlátozásához elegendő legyen a két Ház egyszerű többsége. Voltak kisebb jelentőségű ellenvetései is. Miután most kénytelen megindokolni az aláírás megtagadását, természetesen minden lehetséges kifogást fel fog sorakoztatni. Viselkedése nagyfokú gyanakvást keltett Fairfax megyében és különösen Alexandria városában. Már utasítást is kapott, hogy a helyi parlamentben támogassa az állam ratifikáló nemzetgyűlésének az összehívását, amelybe őt valószínűleg nem jelölik küldöttként, vagy pedig nagyon világos, félreérthetetlen utasításokkal fogják korlátozni cselekvési szabadságát. Nagy általánosságban nem volt kifogása a nemzeti kormányzatra átruházott hatalom, annál több a módosítás ellen. Bizonyos tekintetben elfogadta, hogy valamivel több átruházott hatalom javított volna a rendszeren. Elismernte például, hogy az államok törvényeivel szembeni vétőt és az állami végrehajtó hatalom első emberének kinevezését a tervezet alkotóelemévé kellene tenni, de feltételezte, hogy mindezt a közvélemény most nem lenne képes elfogadni, s hogy a gyakorlat később amúgy is megteremtené e módosításokat. [...]

Maradok a legmelegebb ragaszkodással, kedves Uram, az Ön híve:

James Madison

THOMAS JEFFERSON LEVELE JAMES MADISONNAK

Lónyai Mária fordítása

Párizs, 1787. december 20.

Kedves Uram,

utolsó, október 8-i levelemet Moustier grófjával küldtem Önnek. Az Ön levelei, a július 18-i, a szeptember 6-i és az október 24-i egymás után – tegnap, tegnapelőtt és három vagy négy napja – érkeztek meg. Csak a levelek elolvasására volt időm, a csatolt nyomtatott anyagoknak, bármily érdekesek legyenek is, várakozniuk kell, amíg be nem fejezem azt a diplomáciai küldeményt, amelynek holnapután a postahajóval el kell indulnia innen. Igazán sok mindenért tartozom köszönettel Önnek. Először és leginkább a rólam szóló rejtjelezett passzusért. Az efféle kis hírek igen lényeges segítséget nyújtanak döntéseim kialakításában. Sőt még azt is nagyon szeretném tudni, ha bármelyik résztvevő úgy véli, hogy hibáztam vagy helytelenül cselekedtem bármilyen konkrét esetben. Amennyire ismerem magamat, az ilyen információ nem keltene haragot bennem, inkább életvitelem irányításához, esetleg magatartásom igazolásához nyújtaná segítséget, és állandóan figyelmeztetne kötelességeimre. Ugyancsak köszönettel tartozom a Thomas Burke-esetről adott tájékoztatásért, bár egy következő levelemből láthatja majd, hogy az ügy további vizsgálatát kértem Öntől. Ez öröme fog szolgálni ama zárda főnökasszonyának, ahol lányaim nevelkednek, s akinek lányaim iránt tanúsított figyelmessége és kedvessége folytán nagymértékben lekötelezettje vagyok. Így hát remélem, megkapom majd Öntől azon további vizsgálódások eredményét, melyet második levelemben kértem. – Az a csomag rizs, amit a Dél-Karolina delegátusainak szóló levelemmel küldtem, miként Ön erről értesített, elkallódott. Bourgoin úr vitte volna magával mindkettőt. Én mind a levelet, mind a csomag rizst egyszerre adtam át B. úr rokonának, akit itt mutattak be nekem, és ő rögvest elvállalta, hogy továbbítja Bourgoin úrnak. Ez az úr rézmetsző, akit melegen ajánlottak dr. Franklinnak és Hopkinson úrnak. A kis csomag rizs valahogy elkeveredhetett a csomagjai közt.

Nagyon örülök annak, hogy a nyugati földek eladása oly sikeresen folyik. Remélem, ezek hamarosan fedezik mindenekelőtt a honi adósságot, azután pénzt hoznak majd a külföldi adósság törlesztésére.

Mínthogy mostanában csupán a Kabinet tevékenységéről számolhatnak be, ám mert annak működését nagy titok övezi, kevés az, amivel egy levelet megtölthetnék. Ezért a hiányosságot azzal pótolom, hogy néhány szót szóljak a Nemzetgyűlésünk javasolta alkotmányról. Igencsak tetszik nekem az az általános elgondolás, amelynek keretében a kormányzat békésen működhet tovább magától, anélkül hogy örökösen az egyes államok törvényhozásához kellene folyamodnia. Tetszik nekem a kormányzat törvényhozó, bírói és végrehajtó szerkezetének kialakítása. Tetszik, hogy a törvényhozásnak adatott az a hatalom, hogy adókat vessen ki, s kizárólag ez okból helyeslem, hogy a törvényhozás nagyobbik Házát a nép közvetlenül választja. Jóllehet úgy vélem, a nép választotta képviselőház igen kevésbé lesz képes arra, hogy törvényt alkosson az Unió számára, egyezményeket kössön külföldi nemzetekkel etc., ez a veszedelem, ez a rossz mégsem mérhető össze azzal a jóval, amit annak az alapvető

elvnek a sérthetetlen megőrzése jelent, miszerint az embereket senki se adóztathassa meg, kivéve azok, akiket ők maguk közvetlenül választanak meg. El vagyok ragadtatva a nagy és a kis államok ellentétes – az utóbbiaknak az egyenlő, az előbbieknek pedig az arányos képviselőre vonatkozó – igényeit feloldó kompromisszumtól. Az is nagy örömmel tölt el, hogy az államok szavazatát az egyének szavazatának módszere váltotta fel; és tetszik, hogy a végrehajtó hatalom vétőjogot kapott, amennyiben valamilyen Ház egyharmadának egyetértését bírja, bár jobb szerettem volna, ha a bírói testület kapott volna ebben szerepet, vagy ha ezt a testületet ruházták volna fel hasonló és önálló hatalommal. S vannak egyéb, kisebb jelentőségű jó dolgok is.

Most kiegészítem mindezt azzal, ami nem tetszik.

Mindenekelőtt, hogy kimaradt az alapvető emberi jogok nyilatkozata, mely világosan és egyértelműen, szofizmak nélkül szavatolja a vallásszabadságot, a sajtószabadságot, rendelkezik az állandó hadseregek elleni védelemről, kiköti a monopóliumok korlátozását, a *habeas corpus* törvények örök és felfüggeszthetetlen érvényességét, továbbá az esküdtzéki tárgyalást minden olyan ügyben, amely – a nemzetközi jog kivételével – az ország törvényei alapján bírósági tárgyalást igényel. Az, amit Wilson úr mond, hogy az emberi jogok felsorolására nem volt szükség, mivel az általános kormányzat tekintetében minden jog megőrződött, amit nem ruháztak át rá, míg az egyes államok esetében minden jogot átruháztak, kivéve, amelyeket fenntartottak – nos, ez megteszi talán egy olyan hallgatóság számára, amelynek címezték, de vitathatatlanul egyfajta *gratis dictum*. És fontos következtetések szólnak ellene, amelyek az alapszövegből, valamint a jelenlegi konföderációnk ezt félreérthetetlenül kimondó cikkelye kihagyásából vonhatók le. Nehéz ezt a konklúziót elfogadni már csak azért is, mert az esküdtzéki tárgyalás tekintetében semmiféle egységes gyakorlat nincs a különböző államokban, s mert néhány állam meggondolatlanul felhagyott a bírósági tárgyalás ezen formájával, így a megfontoltabb, óvatosabb államok kerülnek majd ebbe a vesztes helyzetbe. Sokkal helyesebb és bölcsőbb lett volna az ellenkező konklúziót levonni, azt, hogy mivel az államok többsége jó ítélőképességgel megőrizte eme palládiumot, biztosítékot, azokat kellene inkább visszatéríteni, akik elhagyták a helyes utat – megteremtve ezáltal az általánosan helyes az általánosan helytelen helyett. Hadd tegyem hozzá, az emberi jogok nyilatkozata olyasvalami, amelyhez minden embernek joga van bármely kormánnyal szemben a földön, legyen az akár általános, akár speciális, helyi kormányzat, és amit egyetlen igazságos és törvényes kormánnyal szemben lenne szabad elutasítania vagy következtetésekre, értelmezésekre bízni.

A második elem, ami nem tetszik, mégpedig nagyon nem tetszik, hogy lemondtak a rotáció elengedhetetlen feltételéről minden hivatal, legfőképpen az elnök esetében. A tapasztalat és a józan ész egybehangzón azt a következtetést támasztja alá, hogy a legfőbb magisztrátust mindig újra fogják választani, ha az alkotmány ezt megengedi. Ezután hivatala már egy életre szól. S amint ez észrevétetik, bizonyos államok számára oly mértékben fontossá válik egy barátot vagy egy ellenséget tudni államügyeink élén, hogy pénzzel és fegyverrel is be fognak avatkozni. A nép aszerint fog támogatni egy franciát vagy egy angolt, hogy kinek a barátja az elnök. Ha egyszer már megválasztották, és a második vagy a harmadik választáson leszavaznák is egy vagy két szavazattal, hamis szavazatokra, csalásra hivatkozik majd, és meg fogja tartani a kormányzati hatalmat a rá szavazó államok támogatásával, főként akkor, ha ezek az államok magukban zárt tömböt alkotva központi fekvésűek, és elválasztják egymástól ellenfeleiket; és ezeket az államokat Európa egyik, többségüket pedig Európa másik nemzete

fogja támogatni. Pár év múlva Amerika elnökének megválasztása sokkal fontosabb lesz Európa egyes nemzetei számára, mint Lengyelország királyának megválasztása valaha is volt. Gondolkozzék csak el a rég múlt idők vagy a modern történelem választott monarcháinak bármelyik példáján, és közölje velem, ha félelmeim alaptalanok. Gondoljon a római császárokra, a pápákra, már ameddig valamilyen jelentőségük volt, a német császárokra, akiknek tiszte a gyakorlatban örökletessé vált, a lengyel királyokra és az ottomán birodalom uralkodóira. Azt is mondhatják persze, amennyiben a választások ilyesféle rendellenességekkel járnak, minél ritkábban ismétlik a választást, annál jobb. A tapasztalat azonban igazolja, hogy a rendellenesség csak egyetlen módon előzhető meg: ha a választások a gyakori változások révén lényegtelenné, jelentéktelenné válnak. Az egyetlen hatékony megelőzés az lett volna, ha lehetetlen lenne valakit másodsor is megválasztani. Bár a népnek megvan a hatalma ahhoz, hogy az elnököt minden negyedik évben szavazás útján leváltsa, ezt a hatalmat nem fogja gyakorolni. A Diéta bármely nap eltávolíthatja Lengyelország királyát, mégsem távolítják el soha. – A kisebb jelentőségű ellenvetések közé tartozik: a feljebbvitel kérdése de facto és mint törvény, és az, hogy a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom minden tagját kötelezze eskü az alkotmány betartására.

Nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha el tudnám dönteni, mi lenne a legjobb módszer arra, hogy az ebben az alkotmányban lévő számos jó dolgot megtartsuk, és a rossztól megszabaduljunk. Vajon az lenne-e jobb, ha elfogadnánk a későbbi módosítás reményében, vagy az, hogy miután az emberek megfelelőképpen mérlegelték és alaposan megvizsgálták, és miután kiderült, mely részeivel nincsenek általában megelégedve, és általában mely részeit helyeslik, esetleg azt mondanánk nekik: „Most már látjuk, mit akartok. Hívassátok össze ismét küldötteiteket, bízátok meg őket azaz, dolgozzanak ki egy olyan alkotmányt számotokra, amely kihagyja mindazt, amit elvetendőnek találtak, de megteremti azokat a jogköröket, amelyeket helyeseltek. Mindezzel nagymértékben hozzájárultok saját kormányzatotok hatékony működéséhez.” – Mindenesetre remélem, nem fogja Önt elbátortalanítani a további próbálkozásoktól, ha a jelenlegi nem jár teljes sikerrel.

Nos, nyíltan elmondtam Önnek mindazt, ami tetszik nekem és ami nem tetszik: csupán kuriózumként, hiszen tudom, az Ön véleménye már mindezen kérdésekben kialakult, miután meghallgatta mindazt, ami e tárgykörben elmondható volt. Bevallom, nem vagyok barátja egy nagyon hatékony kormányzatnak. Az efféle kormányzat mindig zsarnoki. A zendülés, amely a közelmúltban zajlott le Massachusettsben, több ijedelemre adott okot, mint amennyire véleményem szerint rászolgált volna. Számítsa ki, egy zendülés tizenhárom államban tizenegy év alatt annyit tesz, mint egyetlen zendülés egy államban másfél évszázad alatt. Egyetlen országnak sem volna szabad meglennie ilyen hosszan zendülés nélkül. És a hatalom bármilyen fokú koncentrációja a kormányzat kezében sem fog megóvni a zendülésektől. Franciaország minden despotizmusával egyetemben és a két-háromszázezer állandóan felfegyverzett katonája ellenére három felkelést élt át csak abban a három évben, amióta itt vagyok – mind-egyikben nagyobb tömeg vett részt, és jóval több vér folyt, mint Massachusettsben. Törökországban, amelyet Montesquieu még despotikusabbnak tartott, a lázadások mindennaposak. Angliában, ahol a hatalom keze könnyebb, mint itt, de nehezebb, mint nálunk, úgy hatévenként vannak lázadások. Megint csak hasonlítsa össze a fentiek lázadóinak kegyetlen pusztításait a mieinket jellemző renddel, mérséklettel és majdhogynem önfelszámolással.

Összes ellenvetésem dacára az én alapelvem az, hogy a többség akarata mindig győzedelmeskedik. Ha tehát a többség jóváhagyja a javasolt egyezmény minden részletét, én jó szívvel csatlakozom majd, annak reményében, hogy később módosítják, valahányszor rájönnek, hogy rosszul működik. Hiszem, kormányaink évszázadokon át erényesek maradnak, legalábbis mindaddig, amíg főként mezőgazdaság-központúak; s ez mindaddig így lesz, amíg szabad földek találhatók Amerika bármely részén. Amint azonban az emberek nagyvárosokban zsúfolódnak össze, miként Európában, kormányaink ugyanolyan korrupptakká válnak majd, mint az európaiak. Legfőképpen abban reménykedem, hogy figyelmet fognak szentelni az átlagember oktatásának és nevelésének, meg lévén győződve arról, hogy a legnagyobb biztonsággal az ő józan eszükre támaszkodva óvhatjuk meg a szabadság kellő mértékét.

Igencsak kifárasztottam Önt ez alkalommal értekezésemmel, így már csak őszinte nagyrebecsüléssel és ragaszkodásommal egészíteném ki, amellyel, kedves Uram, maradok az Ön szerető barátja és szolgálja,

Thomas Jefferson

P. S. Törvényeink bizonytalansága, instabilitása valóban mérhetetlenül komoly veszedelem. Úgy vélem, jó lenne, ha alkotmányunk biztosítaná, hogy egy törvény betervezése és elfogadása között mindig legyen egy tizenkét hónapos várakozási időszak; ezután kellene javasolni a törvény elfogadását egyetlen szó változtatása nélkül; és ha a körülmények folytán a törvény haladéktalan elfogadása indokoltnak látszik, akkor egyszerű többség helyett legyen szükség mindkét Ház kétharmadának szavazatára.

JAMES MADISON AZ ALKOTMÁNYRÓL

Balabán Péter fordítása

THE FEDERALIST, 47. sz.
1788. január 30.

New York állam népéhez

Miután áttekintettem a javasolt kormányzat általános formáját és a kormányra ruházandó hatalom összességét, rátérek e kormányzat szerkezetének vizsgálatára, valamint annak az elemzésére, hogy e hatalom miként oszlik meg a kormányzatot alkotó részek között.

Az alkotmány tiszteletre méltó ellenzőinek egyik legalapvetőbb kifogása szerint ez az alkotmány megsérti azt a politikai alaptételt, amelynek értelmében a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmi ágak különállóak, szétválasztandók. A szövetségi kormány struktúrája – szerintük – egyáltalán nem veszi tekintetbe a szabadság e nagyon lényeges biztosítékát. A különböző hatalmi ágak úgy osztódnak el és úgy keverednek, hogy nem érvényesül sem a szimmetria, sem a forma szépsége, és az építmény néhány fontos alkotóeleme annak a veszélynek van kitéve, hogy összeroskad más részeinek aránytalanul nagy súlya alatt.

Nincs alapvetőbb politikai igazság, s nincs olyan sem, amit a szabadság felvilágosult patrónusainak tekintélye jobban fémjelezne, mint az, amelyiken az említett ellenvetés alapul. Ha minden hatalom, a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom egyazon kézben összpontosul – legyen az egyetlen személy, kevesek vagy sokak kezében, legyen e hatalom öröklődő, önjelölt, vagy alapuljon akár választáson –, akkor azt joggal tekinthetjük a zsarnokság definíciójának. Ha tehát a szövetségi alkotmány valóban megvádolható a hatalom ilyen összpontosításával vagy az ilyen összpontosítás veszélyét hordozó hatalmi összefonódással, nincs is szükség további érvekre a rendszer egyetemes elutasításához. Meggyőződésem azonban, hogy mindenki számára világossá válik: ez a vád nem támasztható alá, s az alapelveket, amelyekre épül, félreértik és rosszul alkalmazzák. Annak érdekében, hogy helyes álláspontot alakítsunk ki erről a fontos tárgykörrel, ajánlatos megvizsgálni, hogy a szabadság oltalmazása végett milyen értelemben kell a három jelentős hatalmi ágat elkülöníteni és szétválasztani.

A bölcs tekintély, akit ebben a témában mindig idéznek és tanulmányoznak, nem más, mint a hírneves Montesquieu. Ha nem is ő a politikai tudomány e felbecsülhetetlen értékű alaptételének szerzője, annyi érdeme kétségtől van, hogy ő tárta fel és ő ajánlotta a legeredményesebben az emberiség figyelmébe. Elsősorban tehát igyekezzünk megállapítani, hogyan is értette Montesquieu ezt a dolgot.

A brit alkotmány Montesquieu számára az volt, mint Homérosz a didaktikus eposz-költők számára. Ezek a költők a halhatatlan dalnok éltművét tökéletes modellnek tekintették, amelyből az eposz művészetének alapelvei és szabályai levezetendők, s amelynek alapján minden hasonló mű megítélendő: nos, Montesquieu, e nagy politikai kritikus, minden jel szerint az angol alkotmányt tekintette ilyen mintának, avagy – hogy az ő kifejezésével éljünk – a politikai szabadság tükrének, és – elemi igazságok formájában – meg is határozta e rendszer jellegzetes alkotóelemeit. Hogy biztosak lehessünk abban, mit is akart mondani, menjünk vissza a forrásig, amelyből alaptételét eredeztette.

Ha csupán egy futó pillantást vetünk a brit alkotmányra, máris észre kell vennünk, hogy a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói ágazatok egyáltalán nincsenek teljes mértékben szétválasztva és elkülönítve. A végrehajtó magisztrátus szerves része a törvényhozó hatalomnak. Kizárólag az ő joga szerződéseket kötni idegen uralkodókkal, s e szerződések, mielőtt megkötöttek, bizonyos megszorításokkal törvényerővel bírnak. A végrehajtó hatalom nevezi ki a bírói testület minden tagját, az mozdíthatja el őket a parlament két házának felszólítására, s ha tanácsot óhajt kérni tőlük, a bírói testület tagjai alkotják egyik alkotmányos tanácsadó testületét. A törvényhozás egyik ága a végrehajtó hatalom első emberének fő alkotmányozó testülete: a közjogi felelősségre vonás és az azt követő elmozdítás, leváltás esetén a bírói hatalom egyetlen letéteményese; minden más esetben pedig a legfőbb fellebbviteli fórum. Maguk a bírák is kapcsolatban állnak a törvényhozói ágazattal, gyakorta részt vesznek ugyanis a törvényhozó testület tanácskozásaiban, jöllehet szavazati jog nélkül.

E tényekből – amelyeket Montesquieu figyelembe vett – világos a következtetés: amikor Montesquieu azt mondja, hogy „ha a törvényhozó hatalom a végrehajtó hatalommal ugyanabban a személyben vagy ugyanabban a hatósági testületben összpontosul, nincsen szabadság”, vagy amikor azt mondja, hogy akkor sincsen szabadság, „ha a bírói hatalom nincsen elválasztva a törvényhozó, valamint a végrehajtó hatalomtól”, nem azt gondolja, hogy ezeknek a hatalmi ágaknak semmiféle részleges befolyása ne lehessen egymás ténykedéseire, vagy ne gyakorolhassanak semmiféle ellenőrzést egymás ténykedései felett.

Mint szavaiból kivehető, s főképpen, amint fölhozott példája szemlélteti, nyilván úgy értette a dolgot, hogy ott, ahol az egyik hatalmi ág teljes jogkörét ugyanazok gyakorolják, akik a másik ág teljes jogkörét is, csorbát szenvednek a szabad alkotmány alapelvei. Ez lett volna a helyzet a Montesquieu tanulmányozta alkotmány esetében, ha a király, a végrehajtó hatalom legfőbb letéteményese, birtokában lett volna a teljes törvényhozó hatalomnak, vagy a bírászkodás legfelső irányításának is, vagy ha a teljes törvényhozó testületnek birtokában lett volna a legfőbb bírói vagy a legfőbb végrehajtó hatalom. Ilyesmiben azonban nem található az említett alkotmány fogyatékosai között. A magisztrátus, amely a teljes végrehajtó hatalmat képviseli, maga nem alkothat törvényt, jóllehet bármelyik törvényt megvétőzhatja, s nem ítélezhet személyesen, jóllehet ő nevezi ki az igazságszolgáltatás tisztségviselőit. A bírának nincsenek előjogaik a végrehajtó hatalomban, jóllehet a végrehajtó hatalmi ág hajtásai, és nincs törvényhozói funkciójuk, jóllehet a törvényhozó testületek kikérhetik a tanácsukat. A teljes törvényhozó testület nem bírászkodhat, jóllehet két ágának együttes döntésével a bírakat eltávolíthatja hivatalukból, és jóllehet az egyik ág végső fokon bírói hatalommal bír. Továbbá: a teljes törvényhozó testületnek nincs semmiféle végrehajtó hatalma, jóllehet egyik ága alkotja a legfőbb végrehajtó hivatalt, és másik ága, a harmadik ág vádemelése nyomán, esetleg el is ítélteti a végrehajtó ágban dolgozó valamennyi beosztott hivatalnokot.

Az érvek, amelyekkel Montesquieu alátámasztja alapelvét, még jobban megvilágítják, miként értette a dolgot. *„Ha a törvényhozó hatalom a végrehajtó hatalommal ugyanabban a személyben vagy ugyanabban a hatósági testületben egyesül, nincsen szabadság, írja, mivel attól lehet tartani, hogy az ilyen uralkodó vagy az ilyen testület zsarnoki törvényeket fog hozni, s azokat zsarnoki módon fogja végrehajtani.”* Továbbá: *„Akkor sincsen szabadság, ha a bírói hatalom nincsen elválasztva a törvényhozó, valamint a végrehajtó hatalomtól. Ha a bírói hatalom a törvényhozói hatalomhoz kapcsolódna, az állampolgárok élete és vagyona feletti hatalom önkényes lenne, mert a bíró is törvényhozó volna. Ha a bírói hatalom a végrehajtó hatalomhoz lenne kapcsolva, a bírónak elnyomó hatalma lenne.”** Ez érvek egyikének-másikának a magyarázata más passzusokban megtalálható: de már a fenti rövid megállapítások is kelőképpen megvilágítják, hogyan értelmezzük e hírneves szerző híres alapelvét.

Ha mármost megvizsgáljuk az egyes államok alkotmányát, azt találjuk, hogy jóllehet igen határozottan, sőt némelyik esetben minden fenntartás nélkül tartalmazták ezt az axiómát, egyetlenegy olyan példár sem találunk, amelyben az egyes hatalmi ágakat teljesen szétválasztanák és elkülönítenék. New Hampshire, amelynek alkotmánya utoljára készült el, úgy látszik, teljes mértékben tudatában volt, hogy lehetetlen és nem is célszerű e hatalmi ágak mindennemű összefonódását elkerülni. New Hampshire alkotmánya a doktrínát a következőképpen árnyalta: *„...a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom annyira különítendő el és függetlenítenendő egymástól, amennyire egy szabad kormányzat természete lehetővé teszi; vagy amennyire ez összeegyeztethető azzal a kapcsolatrendszerrel, amely az alkotmány egész szövegedékét az egység és a barátság kötelességében összetartja.”* New Hampshire állam alkotmánya ennek megfelelően nem egy tekintetben összemosza a szóban forgó hatalmi ágakat. A szenátus, amely a törvényhozó hatalom egyik ága, ugyanakkor törvényszék is, amely a közjogi vádemelést és a hivatali elmozdítást tárgyalja. Az elnök, aki a végrehajtó hatalom első embere, egyúttal a szenátus elnökségi tagja (vagy: a szenátus elnöke), s amellet, hogy egyenjogúan szavaz minden kérdésről,

* Montesquieu: A TÖRVÉNYEK SZELLEMEÉRŐL. Akadémiai Kiadó, 1962. Ford.: Csécsy Imre, Sebestyén Pál.

szavazategyenlőség esetén az ő voksát fogadják el döntőnek. A törvényhozó testület évenként választja a végrehajtó hatalom legfőbb emberét, és évente ugyanez a testület választja – saját tagjai közül – a végrehajtó hatalom szervét, vagyis a kormányt. Az állam nem egy tisztségviselőjét szintén a törvényhozó hatalom nevezi ki, a bírói hatalom tagjait pedig a végrehajtó hatalmi ág.

Massachusetts állam alkotmánya a szabadságról szóló alapvető cikkelyt illetően elégséges, bár nem ennyire hangsúlyos óvatossági rendszabállyal élt, ami kimondja, hogy „a törvényhozói ág soha ne gyakorolja se a végrehajtói, se a bírói hatalmat; a végrehajtó hatalom soha ne gyakorolja se a törvényhozó, se a bírói hatalmat; és a bírói soha ne gyakorolja se a törvényhozó, se a végrehajtó hatalmat”. Ez a deklaráció pontosan megfelel az értelmezésünk szerinti Montesquieu-elvnek, s ezt az alkotmányozó gyűlés tervezete egyetlen vonatkozásban sem sérti meg. Nem megy messzebbre, mint hogy tiltja, hogy bármelyik hatalmi ág gyakorolja bármelyik másik ág jogköreit. Ugyanez az alkotmány, amelynek ez a bevezetése, megengedi a hatalmi ágak valamelyes összefonódását, s a szenátus, amely része a végrehajtó hatalomnak, egyben törvényszék is, ha a végrehajtó vagy a bírói hatalom valamelyik tisztségviselője ellen közjogi vádemelés van folyamatban. A bírói testület tagjait a végrehajtó hatalmi ág nevezi ki, és ugyanez mozdíthatja el őket a törvényhozás két házának felszólítására. Végül: bizonyos számú kormánytisztségviselőt évente a törvényhozó hatalmi ág nevez ki. Mivel a tisztségekre, kivált a végrehajtó hatalom tisztségeire való kinevezés természeténél fogva a végrehajtó hatalmi ág feladata, az alkotmány szerkesztői – legalábbis az utóbbi pontot illetően – megsértették a maguk szabta előírást.

Nem tárgyalom Rhode Island és Connecticut alkotmányát, mivel a forradalom előtt keletkeztek, sőt még mielőtt a most vizsgált alapelv a politikai érdeklődés előterébe került volna.

New York állam alkotmánya semmilyen nyilatkozatot nem tartalmaz e tárgyban, de világos, hogy a különböző hatalmi ágak nem megfelelő összefonódásának veszélye tudatában szerkesztették meg. Mégis: lehetővé teszi, hogy a végrehajtó magisztrátus részben ellenőrizhesse a törvényhozó testületet, mi több, hasonló joggal ruházza fel a bírói testületet, s azt is engedélyezi, hogy a törvényhozó és a bírói testület közösen gyakorolja a törvényhozás feletti ellenőrzést. A törvényhozó hatalom kinevezéseket intéző testületében a végrehajtó hatalommal együtt nevezik ki mind a végrehajtó, mind a bírói ágazat tisztségviselőit. Ami a közjogi vádemelés nyomán előadódó ügyeket tárgyaló és a tévedések helyrehozásával foglalkozó törvényszéket illeti, az a törvényhozó hatalom egyik házából és a bírói testület legfőbb tagjaiból áll.

New Jersey állam alkotmánya az előbbieknél is jobban vegyíti a különböző hatalmi ágak jogköreit. A kormányzót, vagyis a végrehajtó hatalom legfőbb letéteményesét, a törvényhozó hatalom nevezi ki: a kormányzó az állam kancellárja vagy megbízottja; tagja a legfőbb fellebbviteli bíróságnak, és ugyanakkor a törvényhozó hatalom egyik ágának szavazati joggal bíró elnöke. Ugyanez a törvényhozó ágazat a kormányzó végrehajtó tanácsadó testületeként működik, s a kormányzóval együtt fellebbviteli bíróságot alkot. A bírói testület tagjait a törvényhozó testület nevezi ki, és a törvényhozás egyik háza mozdíthatja el őket, a másik ágazat vádemelése nyomán.

Pennsylvania alkotmánya értelmében az elnököt, a végrehajtó hatalom első emberét évente választják, s a szavazásban a törvényhozásnak döntő szerepe van. A végrehajtó tanáccsal együttműködve az elnök nevezi ki a hatalom bírói ágának tagjait, és ő alakítja ki azt a törvényszéket, amely a bírói és a végrehajtó hatalom tagjainak közjogi

vád alá helyezését tárgyalja. A legfelsőbb bíróság bírját s a békebírókat a törvényhozó hatalom is elmozdíthatja, s a végrehajtó hatalmat megillető kegyelmi jogkör bizonyos esetekben ugyancsak a törvényhozó hatalomra ruházható át. A végrehajtó tanács tagjai ex officio egyszersmind békebírák az állam egész területén.

Delaware államban a végrehajtó hatalom fejét a hatalom törvényhozói ága választja meg évenként. A törvényhozás két házának elnökei egyben a végrehajtó hatalmi testület alelnökei. A legelső fellebbezési bíróság hét tagból áll: a végrehajtó hatalom első emberéből, hármat a törvényhozás egyik háza nevez ki, hármat a másik. A többi bíró kinevezésében a törvényhozó hatalom együttműködik a végrehajtó hatalom vezetőjével. A legtöbb államban a törvényhozás tagjai békebírák is lehetnek. Delaware államban viszont a törvényhozó hatalom egyik házának tagjai ex officio békebírák: ugyanez a helyzet a végrehajtó tanács tagjaival is. A végrehajtó hatalmi ág fő tisztségviselőit a törvényhozás nevezi ki, a törvényhozás egyik háza pedig közjogi vádemelés esetén mintegy bíróságként tárgyalja a fő tisztségviselők ügyeit. A törvényhozás felhívására minden tisztségviselő elmozdítható.

Maryland állam minden megszorítás nélkül tette magáévá a Montesquieu-doktrínát, kinyilvánítva, hogy a kormányzat törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmi ágazatai egyszer s mindenkorra elkülönítendőek és elválasztandók egymástól. Ennek ellenére a marylandi alkotmány szerint a végrehajtó hatalom fő tisztségviselőjét a törvényhozó hatalom nevezheti ki, a bírói hatalmi ág tagjait pedig a végrehajtó hatalom.

Virginia állam alkotmánya még határozottabban szól e témáról. Virginia alkotmánya szerint „a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatalmi ág elkülönítendő és szétválasztandó, hogy egyik se gyakorolhassa egyidejűleg egynél több hatalmi ág jogköreit: a kivétel csupán az, hogy a megyei törvényszékek bírái beválaszthatók a törvényhozás valamelyik részlegébe”. De nemcsak erről az alsó fokú bíróságok tagjaira vonatkozó kifejezett kivételről olvashatunk. Hanem arról is, hogy a legfőbb tisztségviselőt – végrehajtó testületével együtt – a törvényhozás nevezi ki: hogy a törvényhozás két tagja, a törvényhozás tetszése szerint, háromévenként elmozdítható, s hogy a fő végrehajtó és bírói hatalmi tisztségekbe szintén a törvényhozó hatalom jelöltjei kerülnek. A végrehajtó hatalom kegyelmezési előjogát egy esetben ugyancsak a törvényhozó hatalom gyakorolja.

Észak-Karolina alkotmánya, amely kinyilvánítja, hogy „a kormányzat törvényhozó, végrehajtó és legfőbb bírói hatalma egymástól egyszer s mindenkorra elkülönítendő és szétválasztandó”, ugyanakkor megállapítja, hogy nemcsak a végrehajtó hatalom első emberét, hanem a végrehajtó és a bírói hatalmi ág fő tisztségviselőit is a törvényhozó testület nevezi ki.

Dél-Karolinában az alkotmány megengedi, hogy a törvényhozó testület válasszon, mégpedig a törvényhozó testületből, tisztségviselőt a végrehajtó magisztrátus tiszteré. A törvényhozás nevezi ki a bírói testület tagjait is, beleértve a békebírókat és a seriffeket; ugyancsak a törvényhozás nevezi ki a végrehajtó hatalmi ág tisztségviselőit, le egészen az állam hadseregének és hajóhadának kapitányaiig.

Georgia állam alkotmányában, amely kinyilvánítja, hogy „a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom különálló és szétválasztandó, oly módon, hogy egyik se gyakorolja a másik illetékességébe tartozó jogköröket”, azt találjuk, hogy a végrehajtó hatalmi ág tisztségviselőit a törvényhozás nevezi ki, és hogy a végrehajtó hatalom kegyelmezési előjogát végső fokon szintén a törvényhozás gyakorolja. Még a békebírókat is a törvényhozás nevezi ki.

Amikor idézem ezeket az eseteket, amelyekben nem különítették el és nem válasz-

tották szét szigorúan a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmi ágakat, nem szeretnék olyan színben feltűnni, mintha az egyes állami kormányzatok szervezetét védelmembe venném. Jól tudom, hogy az említett alkotmányok amellet, hogy sok kitűnő alapelvet alkalmaznak, magukon viselik a sietség bélyegét s még inkább a tapasztalat hiányát. Több mint nyilvánvaló, hogy egyes esetekben a vizsgált alapelvet a különböző hatalmi ágak túlságos összefonódásával, sőt túlzott koncentrációjával megsértették, s hogy egyik esetben sem gondoskodtak megfelelő előírásokról, amelyek a gyakorlatban megvalósították volna a papíron felvázolt szétválasztást. Azt kívántam megmutatni, hogy a vádat, amely szerint a javasolt alkotmány megsérti a szabad kormányzás szent alapelvét, sem az alapelv szerzőjétől származó értelmezés nem igazolja, sem pedig az Amerikában ez idáig alkalmazott értelmezés. Következő értekezésünkben folytatjuk e nagyon érdekes téma elemzését.

Publius

THE FEDERALIST, 48 sz.
1788. február 1.

New York állam népéhez

Mint legutóbbi értekezésemben kimutattam, az ott vizsgált fontos politikai elv nem követeli meg a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom teljes mértékű szétválasztását. Az alábbiakban igyekszem kimutatni: ha e hatalmi ágak nem kapcsolódnak össze oly mértékben, hogy egymás alkotmányos ellenőrzésére képcsek legyenek, akkor a gyakorlatban nem érvényesülhet megfelelőképpen az a szétválasztás, amelyet a szabad kormányzat lényegeként a szóban forgó alapelv megkövetel.

Abban mindenki egyetért, hogy egy-egy hatalmi ág jogköreit közvetlenül és teljesen semmiképpen sem szabad valamelyik másik hatalmi ágnek irányítania. Hasonlóképp nyilvánvaló, hogy egyik hatalmi ágnek sem szabad, sem közvetlenül, sem közvetve a többi ágazat felett azok működését megsemmisítő befolyással rendelkeznie. Tagadhatatlan, hogy magában a hatalomban benne rejlik a hatásköri túllépés lehetősége, és hogy eredményesen meg kell akadályozni a számára megszabott korlátok átlépésében. Tehát, miután elméletben szétválasztottuk a természetük szerint törvényhozóinak, végrehajtóinak és bíróinak minősíthető hatalmi ágakat, a soron következő és rendkívül nehéz feladat az, hogy mindegyik hatalmi ágazatnak gyakorlati biztosítékot nyújtsunk a többiek beavatkozásával szemben. Milyenek kell lennie ennek a biztosítéknak – ez a megoldandó nagy probléma.

Elegendő lesz-e az alkotmányban pontosan megjelölni e hatalmi ágak határait, és ezekre a pergamenkorlátokra bízni a védelmet a hatalom hatásköri túllépésének szelme ellen? Az amerikai alkotmányok megszerkesztőinek legtöbbször a jelek szerint főképpen ebben a biztonsági intézkedésben bízott. De a tapasztalat azt bizonyítja, hogy ennek az intézkedésnek a hatékonyságát rendkívüli módon túlbecsülték, és hogy elengedhetetlen szüksége van megfelelőbb védelemre a kormányzat gyöngébb elemeinek az erősebbekkel szemben. A törvényhozói ág mindenütt kiterjeszti tevékenységi szféráját, s minden hatalmat a maga lendületének büvkörébe von.

Koziárságaink alapítói oly bölcssek, hogy nincs kellemesebb feladat, mint rámutatni a tévedésekre, melyeknek áldozatul estek. Az igazság tisztelete viszont arra kötelez bennünket, hogy megjegyezzük: az alapítók – úgy tűnik – egyetlen pillanatra sem feledték, mennyire veszélyezteti a szabadságot az örökölhető tisztség túlméretezett és mindent megkaparintó előjogrendszere, amelyet az örökölhető törvényhozó

hatalmi ágazat támogat és erősít. A törvényhozó hatalom jogbirtoklásának veszélyére azonban, úgy látszik, soha nem gondoltak, tehát arra, hogy ha a törvényhozás minden hatalmat egy kézbe gyűjt, annak ugyanolyan zsarnoksághoz kell vezetnie, mint amilyen a végrehajtó hatalom jogbirtoklásából fakad.

Az olyan öröklődésen alapuló kormányzati rendszerben, ahol kiterjedt és számos előjog összpontosul az uralkodó kezében, a végrehajtó hatalmi ágazatot joggal tekintik veszélyforrásnak, és olyan féltő gonddal figyelik, amilyennek el is kell töltenie a szabadság védelmezőit. A demokráciában, amelyben nagyszámú ember személyesen gyakorolja a törvényhozói funkciókat, és ahol ezek az emberek képtelenek a rendszeres tanácskozássra és lépéseik összehangolására, szükségképpen és folyamatosan ki vannak téve a végrehajtó hatalom becsvágyó intrikáinak, tehát ismét félni lehet a zsarnokságtól, amely az annak kedvező szükségállapot esetén ugyancsak a végrehajtó hatalomból indul ki. A képviselői alapon szervezett köztársaságban viszont, ahol a végrehajtó hatalmat gondosan korlátozzák – mind a hatalom mértékét, mind időtartamát tekintve –, s ahol a törvényhozó hatalmat olyan testület gyakorolja, amelynek a nép felett gyakorolt feltételezett befolyását a maga erejébe vetett rendíthetetlen bizalom támasztja alá, ez a testület elegendően nagyszámú ahhoz, hogy átérzeze a tömegeket mozgató szenvedélyeket, de mégsem olyan nagyszámú, hogy képtelen legyen e szenvedélyek célját nyomon követni, mégpedig az értelm, az ész megszabta eszközökkel. Az embereknek minden éberségüket és elővigyázatosságukat e hatalmi ág becsvágyó törekvéseinek megfékezésére kell összpontosítaniuk.

A mi kormányzatainkban a törvényhozó hatalom más korulmányokból eredezteti felsőbbiségét. Mivel a törvényhozó hatalom alkotmányos jogkörei egyszerre széles körűek és kevésbé alkalmasak a pontos, éles határokra, ez a hatalmi ág rendkívüli adottsággal rendelkezik ahhoz, hogy bonyolult és közvetett intézkedésekkel könnyebben álcázza a többi hatalmi ág elleni hatásköri túllépéseit. A törvényhozó testületekben nemritkán csupán árnyalatnyi megkülönböztetések vagy apró fogások kérdése, hogy egy-egy intézkedés túllépi-e vagy sem a törvényhozói szférát. Másfelől, mivel a végrehajtó hatalom működését szűkebb határok között tartják, s mert ez a hatalmi ág természeténél fogva egyszerűbb és világosabb, a bírói hatalom pedig – a leírás alapján – sokkal kevésbé meghatározott, ezeknek a hatalmi ágaknak jogbirtoklása azonnal elárulná magát, és azonnal megghiúsulna. Ez azonban még nem minden. Mivel egyedül a törvényhozó hatalom nyúlhat bele az emberek zsebébe – egyes alkotmányokban ez az illető állam kizárólagos joga, s a többi alkotmány szerint is uralkodó befolyással bír a törvényhozás a többi hatalmi ág anyagi javadalmazására –, a másik két hatalmi ág nagymértékben függ a törvényhozástól, s ez megkönnyíti az utóbbi hatásköri túllépéseit az előbbiekkal szemben.

Itt kifejtett nézeteim igazságát illetően saját tapasztalatainkra hivatkoztam. Ha egyedi bizonyítékokkal kellene alátámasztanom ezt a tapasztalatot, szinte vég nélkül sorolhatnám őket.

Tanúnak hívhatnék minden olyan állampolgárt, aki valaha részt vett a közigazgatásban, vagy csupán figyelemmel kísérte annak folyamatait. Bőséges igazolásokat gyűjthetnék az Unió minden államának dokumentumaiból és archívumaiból. Tömörebb, ám ugyanakkor elégséges bizonyítékként azonban hadd hivatkozzam két állam példájára: e példákat két kifogásolhatatlan tekintély támasztja alá.

Az első példa Virginiaé. Mint láttuk, ez az állam kifejezetten leszögezte alkotmányában, hogy a három fő hatalmi ágat nem szabad összekeverni. Ezt a tételt Mr. Jef-

feron tekintélye és szakértelme támasztja alá: Jefferson nemcsak jól ismeri a kormányzat működését, hanem egy időben Virginia kormányzója volt. Hogy megismerhessük a tárgykörben szerzett tapasztalatai nyomán leszűrődött elgondolásait, idézzünk egy hosszabb részt NOTES ON THE STATE OF VIRGINIA (JEGYZETEK VIRGINIA ÁLLAMRÓL) című, igen érdekes írásából (195. o.): „A kormányzat minden hatalma – a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom – a törvényhozó testületben csúcsosodik ki. Ha a jogkörök ugyanabban a kézben összpontosulnak, akkor ezt despotikus kormányzásnak nevezünk. Nem változtat a helyzeten, ha e jogköröket több kéz gyakorolja, nem pedig egyetlenegy: 173 despotia természetesen éppoly elnyomó, mint egyetlenegy. Akik kételkednek ebben, gondoljanak csak a velencei köztársaságra. Ahogyan az sem segít, ha a despotákat magunk választottuk. Nem a választott despotizmus kormányformájáért harcoltunk: mi egy olyan kormányformáért harcoltunk, amely nemcsak a szabadság elvein alapul, hanem amelyben a kormányzati jogkörök úgy oszlanak meg és egyensúlyozódnak egymás között, hogy egyikük se léphesse túl a törvényes határokat anélkül, hogy a többi ne korlátozza és fékezze eredményesen e törekvéseiben. Ezért az alkotmányozó gyűlés, amely megszavazta a kormányzati rendet, úgy alkotta meg a kormányzatot, hogy a törvényhozó, a végrehajtó és a hatalmi ág elkülönítessék és szétválasszassék, mégpedig avégett, hogy egyetlen személy se gyakorolhassa egyidejűleg egynél több ágnek a jogköreit. A szóban forgó hatalmi ágak közé azonban nem emeltek korlátokat. A törvényhozó hatalomtól függ, vajon a bírói és a végrehajtó hatalom tagjai megmaradnak-e hivatalukban, illetve megtarthatják-e tisztsegeiket. Ha tehát a törvényhozás gyakorolja a végrehajtó és a bírói hatalmat, nemigen találkozik ellenzéssel: vagy ha mégis, akkor az ellenállás nem lehet hatékony, mert ebben az esetben az eljárás a törvényhozó testület határozatának formáját öltheti, amely határozat kötelezi a többi hatalmi ágot is. Ennek megfelelően sok esetben olyan jogokról döntenek, amelyek voltaképpen a bírói hatalom vitáinak tárgykörébe tartoznának: és a végrehajtó hatalom irányítása az egész ülészak folyamán szokásossá és mindennaposá válik.”

Másik példamul Pennsylvania államát választom: a tekintély pedig, amelyre hivatkozom, az 1783-ban és 1784-ben ülésező Cenzorok Tanácsa. E testület tevékenységének egy része abból állt, miként erről az alkotmány intézkedett, hogy „megvizsgálja, minden részében csorbítatlan maradt-e az alkotmány, s vajon a hatalom törvényhozó és végrehajtó ága teljesítette-e kötelességét a nép oltalmazójaként, vagy pedig más és nagyobb hatalmakat sajátított-e ki vagy gyakorolt, mint azokat, amelyekre az alkotmánytól felhatalmazást kapott”. E megbízás teljesítése közben a testület szükségképpen összehasonlítani kényszerült mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom eljárásait e hatalmi ágak alkotmányos jogköreivel, s a felsorolt tényekből, amelyek többségét a két testület a tanácsban valóságosnak ismerte el, kitűnt, hogy a törvényhozás különféle fontos esetekben kirívó alkotmány sértést követett el.

Számos törvényjavaslatot úgy szavaztak meg, hogy látható kényszerűség nélkül megszüntették a szabályt, mely szerint minden közérdekű törvényjavaslatot előzőleg (a szavazás előtt) nyomtatásban meg kell jelentetni a nyilvánosság számára, jóllehet ez az elővigyázatossági rendszabály az alkotmány egyik legfőbb előírása a törvényhozás túlkapásainak megakadályozására.

Nem egy esetben megsértették az esküdtszéki tárgyalás alkotmányos alapelvét, s a törvényhozás olyan jogkört sajátított ki, amelyet az alkotmány nem ruházott rá. Bitrolta például a végrehajtó hatalom jogköreit. Holott a bírák jövedelmének megállapítását az alkotmány kifejezetten rögzíti, alkalomadtán különbözőképpen állapították meg, s a bírósági testületre tartozó ügyeket gyakran vonták a törvényhozás hatáskörébe és döntési szférájába.

Azok, akik részleteket szeretnének látni a felsorolt esetekről, tanulmányozzák a testület nyomtatásban megjelent jegyzőkönyveit. Néhány jogsértésről megállapíthatják, hogy a háború okozta különleges körülményeknek tulajdoníthatók. Többségük azonban egy rosszul megszervezett kormányzati rendszer spontán megnyilvánulásainak tekinthetők.

A jelek szerint a végrehajtó hatalom sem ártatlan: meglehetősen gyakran sértette meg az alkotmányt. E tekintetben azonban három megjegyzést kell tennünk. *Először:* az ilyen esetek jelentős részét vagy közvetlenül a háborús kényszer idézte elő, vagy a Kongresszusnak, illetve a hadsereg főparancsnokának a javaslata nyomán alakultak ki. *Másodszor:* a legtöbb esetben összhangban állt a törvényhozó hatalom kinyilvánított vagy jól ismert véleményével. *Harmadszor:* Pennsylvániában a végrehajtó hatalom különbözik a többi államtól tagjai létszámának tekintetében. Ebből a szempontból legalább annyira hasonlít törvényhozó testületre, mint végrehajtó tanácsra. S amint a törvényhozás működése mentesül az egyéni felelősség szabta onkorlátozástól, önmérséklettől s az ebből fakadó kölcsönös példából és együttes befolyásból eredő bizalomtól, a felhatalmazás nélkül hozott intézkedéseket természetesen könnyebben kockáztatják meg, mint ott, ahol a végrehajtó hatalmat egyetlen ember – vagy néhány személy – irányítja.

Ezekből az észrevételekből joggal vonhatom le a következtetést, hogy nem eleendő papíron megvonni a hatalmi ágak alkotmányos határait a hatáskori túllépésekkel szemben, amelyek e hatáskori túllépések következtében az összes kormányzati hatalom zsarnoki összpontosításához vezetnek.

Publius

THE FEDERALIST, 49. sz.
1788. február 2.

New York állam népéhez

A legutóbbi értekezésben idézett NOTES ON THE STATE OF VIRGINIA szerzője olyan alkotmánytervezetet mellékel értékes munkájához, amelyet egy alkotmányozó gyűlés elé kellett volna terjeszteni. A Virginia állam alkotmányát létrehozni hivatott gyűlést 1783-ra tervezték, akkor kellett volna összehívnia a törvényhozó testületnek. Az alkotmánytervezet, mint minden, ami Jefferson tollából származik, fordulópont: eredeti, átfogó, nagyvonalú és pontos gondolkodást tükröz, s ez annál figyelemre méltóbb, mivel egyaránt mutatja a köztársasági kormányforma iránti odaadó ragaszkodást és azoknak a veszélyes tendenciáknak a felvilágosult áttekintését, amelyekről a kormányzatot meg kell védeni. Az egyik elővigyázatossági rendszabály, amelyet javasol és amelyre támaszkodik mint a gyöngébb hatalmi ágak végső biztosítékára, valószínűleg teljességgel Jefferson leleménye, s mivel szorosan kapcsolódik jelen vizsgálódásunkhoz, nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

A javaslat a következő: „Valahányszor a kormányzat három ága közül kettőnek a véleménye megegyezik szóban, mégpedig a testületek összes tagjának kétharmadnyi szavazattöbbségével, hogy az alkotmány módosításához vagy az alkotmánysértések orvoslásához elengedhetetlen az alkotmányozó nemzetgyűlés, akkor az alkotmányozó gyűlést e célból össze kell hívni.”

Mivel a hatalom egyetlen legitim forrása a nép, s mivel az alkotmány, amelynek alapján a kormány a hatalmát gyakorolja, a néptől származik, minden jel szerint tökéletes összhangban van a republikánus teóriával az, hogy nemcsak akkor folyamodunk ugyanazon eredeti hatalomhoz, amikor szükségesnek látszik a kormányzati jog-

körök bővítése, szűkítése vagy átalakítása, hanem akkor is, ha a hatalmi ágak egyike beleavatkozik a többi ág alkotmányban rögzített hatáskörébe. Mivel a hatalmi ágak – közös megbízatásuk értelmében – tökéletesen össze vannak hangolva, nyilvánvaló, hogy egyikük sem hivatkozhat arra, hogy kizárólagos vagy magasabb rendű joga van a hatalmi ágak közötti határok megállapítására. És hogyan akadályozzuk meg az erősebb fél hatásköri túllépését, és hogyan orvosoljuk a gyongébbik sérelmeit, ha nem magához a néphez fordulunk? A nép, amely a hatalmat átruházta, csakis a nép nyilváníthatja ki a felhatalmazás igazi értelmét és kényszerítheti ki megtartását a gyakorlatban.

Annai bizonyos, hogy ez az érvelés igen erőteljes: biztosítani kell, hogy a nép döntéséhez vezető alkotmányos út fontos és rendkívüli esetekben ki legyen jelölve és nyitva maradjon. Ám úgy látszik, áthághatatlan akadályai vannak annak, hogy minden esetben a néphez folyamodjunk, amikor gondoskodni kell arról, hogy az egyes hatalmi ágakat alkotmányos kereteik közé szorítsuk.

Először is: az intézkedés nem terjed ki az olyan esetekre, amikor két hatalmi ág szövetkezik a harmadik ellen. Ha a törvényhozó hatalom, amelynek számos eszköz áll rendelkezésére a többi ág működésének befolyásolására, képes megnyerni a maga számára a két másik ág közül az egyiket vagy akár annak egyharmadát, a fennmaradó ágnak semmi haszna sem származik ebből az orvoslásra szánt intézkedésből. Nem akarok azonban hosszan elidőzni ennél az ellenvetésnél, mivel sokak szerint ez inkább az alapelv módosítása ellen szól, mintsem a voltaképpeni alapelv ellen.

Másodszor: az alapelv jellegéből fakadó ellenvetésnek tekinthető, hogy mivel mindahányszor a néphez folyamodunk, ez a kormányzat fogyatékoságaként értelmezhető, s az efféle néphez folyamodás gyakori ismétlődése nagymértékben megfosztaná a kormányt attól a tekintélytől, amellyel az idő mindent megajándékoz, s amely nélkül talán még a legbölcsebb és legszabadabb kormányzatoknak sem lenne meg a szükséges stabilitásuk. Ha igaz, hogy minden kormány a közvéleményre épít, nem kevésbé igaz, hogy minden egyén véleményének súlya és a vélemény gyakorlati hatása az egyén magatartására nagymértékben függ attól, hogy – szerinte – még hány ember osztja ezt a véleményt. Az ember érvelése, mint az ember maga, félénk és óvatos, ha magára marad, és annak arányában lesz kellőképpen szilárd, erősíti kellő önbizalom, hogy hányan társulnak hozzá. Ha a véleményt alátámasztó példák régi keletűek és számosak, akkor, a tapasztalat szerint, tudjuk, két eredménnyel járnak. Filozófusok országában a tétel figyelmen kívül hagyható: a felvilágosult ész szava az emberek elméjébe vési a törvények tiszteletét. De a filozófusok országának eljövetele éppoly kevésbé remélhető, mint a Platón óhajtott filozófus-királyoké. És minden más országban a legésszerűbb kormány is előnynek – s korántsem felesleges előnynek – fogja elkönyvelni, ha maga mellett tudja a közösség előítéleteit.

Igen veszélyes, ha indulatait felkeltve megzavarjuk a népesség nyugalma, és ez a veszély még az előbbinél is nyomatékosabban figyelmeztet arra, hogy nem szabad gyakran kikérni az egész társadalom döntését alkotmányos kérdésekben. Jóllehet értünk el sikereket intézményes kormányzati formáink fölülvizsgálatában – s ez az amerikai nép erényét és ítélőképességét dicséri –, be kell vallanunk, hogy a kísérletek túlságosan kényesek ahhoz, hogy fölöslegesen szaporítsuk őket. Hadd emlékeztessünk rá, hogy minden létező alkotmány olyan veszélyek közepette alakult ki, amelyek elfojtották a rendet és az egyetértést leginkább fenyegető indulatokat, egyszersmind a nép hazafias vezetői iránt érzett lelkes bizalmának légkörében keletkezett, amely vi-

szont a jelentős országok kérdésekben szokásos nézeteltéréseket fojtotta el. Ezek az alkotmányok amaz új, a régivel ellentétes formák iránt érzett egyetemes lelkesedés közepette jöttek létre, amelyet a régi kormányzattal szembeni ellenérzés és felháborodás váltott ki, s ezért a tervezett változtatásokat, a kiküszöbölendő visszasságokat általában kísérő pártoskodás ezenközben nem játszhatott szerepet. A várható jövőbeli helyzetek nem nyújthatnak egyenértékű biztonságot a fenyegető veszélyekkel szemben.

A legnyomósabb ellenvetés azonban az, hogy az efféle döntések – mármint hogy a néphez forduljunk – valószínűleg nem eredményeznék azt, amit el akarunk érni, mármint a kormányzat alkotmányos egyensúlyát. Mint láttuk, a köztársasági kormányzatokban a törvényhozás hajlamos rá, hogy hatalmát a többi hatalmi ág rovására terjessze ki. Rendszerint tehát a végrehajtó és a bírói hatalom fordul a néphez. De akár az egyik oldal teszi, akár a másik, vajon mindkettőnek egyenlő haszna származna-e a kísérletből? Vizsgáljuk csak meg eltérő helyzetüket. A végrehajtó és a bírói testületnek kevés tagja van, s személyesen a nép csupán néhányukat ismerheti. A bírói hatalom tagjai kinevezésük módja, valamint tiszttségük jellege és időtartama miatt túlságosan távol vannak a néptől ahhoz, hogy osztozhatnának gondjaiban. A végrehajtó hatalom tagjait általában irigylik az emberek, működésük elhalványul, és népszerűtlenek. A törvényhozó hatalom tagjai viszont sokan vannak. Nagy a szóródásuk, és sűrűn fordulnak meg a nép között. Vérségi és rokoni, baráti és ismeretségi kötelékeik a társadalom legbefolyásosabb részének jelentős hányadát fogják át. Közéleti megbízatásuk jellege azzal jár, hogy személyes befolyást gyakorolhatnak az emberekre, és közvetlenebb, úgyszólván bizalmi oltalmazói a nép jogainak és szabadságának. Mindezen előnyök birtokában aligha feltételezhető, hogy az ellentétes félnek egyenlő esélye volna a kedvező végeredményre.

De nemcsak arról van szó, hogy a törvényhozó hatalom képviselhetné a legsikeresebben a maga ügyét a nép körében, hanem arról is, hogy valószínűleg önmagukat nevezné ki bírónak. Ugyanaz a befolyás, amelynek révén a törvényhozó testületbe választották tagjait, helyet biztosítana számukra az alkotmányozó gyűlésben is. Ha nem is mindegyikkel, de valószínűleg épp elég sokukkal ez lenne a helyzet, és különösen azokkal a vezető emberekkel, akiktől az ilyen testületekben úgyszólván minden függ. Röviden: az alkotmányozó gyűlés főként olyan emberekből állna, akik egykori vagy jelenlegi, esetleg várományos tagjai egy olyan hatalmi ágazatnak, amelynek magatartása vád tárgya volt. Következésképpen annak a kérdésnek eldöntésében vennének részt, amely rájuk vonatkozik.

Olykor megtörténhet, hogy a végrehajtó és a bírói hatalom kevésbé kedvezőtlen körülmények között folyamodna a néphez. Például, amikor a törvényhozás jogbitorlása oly kirívó és oly váratlan, hogy nincs is mód a félreértésre. A törvényhozáson belül egy erős csoport esetleg a többi hatalmi ág mellett foglalhat állást. A végrehajtó hatalom esetleg a nép különösen kedvelt emberének a kezébe kerül. Ilyen esetben a közösség döntése talán kevésbé fordítható a törvényhozó hatalom javára. Azt azonban soha ne várjuk, hogy a kérdés igazi érdemeinek megfelelő döntés születik. A döntés elkerülhetetlenül a már létező csoportok szemlélete vagy éppen a felmerült probléma miatt szerveződő csoportok szemlélete szerint alakul. A döntés természetesen függne a kiemelkedő, a közösségre nagy befolyással bíró személyektől is. És a döntést éppen azok mondanák ki, akik előmozdították vagy netán ellenezték azokat az intézkedéseket, amelyekre a döntés vonatkozik. A nép indulata, nem pedig józan belátása ítél tehát.

Holott csakis a nép józan megfontolásának kellene ellenőriznie és szabályoznia a kormányt. Az indulatokat viszont a kormánynak kellene helyes mederbe terelnie és korlátok közé szorítania.

Mint az előző értekezésben megállapítottuk, az írott alkotmányban foglalt pusztá kinyilatkoztatások korántsem elegendők, hogy korlátozzák, megfelelő jogi kereteik közt tartsák az egyes hatalmi ágakat. Úgy látszik, az, hogy alkalmanként a néphez folyamodjunk, nem helyes, nem is célravezető eljárás. Azzal nem foglalkozom, hogy mennyire megfelelőek a fent említett tervezetben foglalt egyéb intézkedések vagy előírások. Némelyikük kétségkívül józan politikai elveken alapul, s mindegyiküket rendkívüli leleménnyel és pontossággal fogalmazták.

Publius

THE FEDERALIST, 50. sz.
1788. február 5.

New York állam népéhez

Némelyek véleménye szerint ahelyett, hogy *alkalmanként* fordulnánk a néphez – hiszen ez ellen könnyű ellenvetéseket felhozni –, az lenne a megfelelő eljárás, ha *szabályos időszakokként* tennénk ezt, mert ez lenne a helyénvaló és megfelelő eljárás az alkotmánysértés megakadályozására és korrigálására.

Felhívom a figyelmet: a célszerű eszközök tanulmányozása során arra szorítokozom, mennyire alkalmasak ezek arra, hogy az egyes hatalmi ágakat a kellő határok között tartva *érvényltszerezzenek* az alkotmánynak anélkül, hogy mint az alkotmány módosítását elősegítő eszközökre figyelmet fordítanék rájuk. Első pillantásra az, hogy meghatározott időközönként folyamodjunk a néphez, majdnem annyira elfogadhatatlannak látszik, mint az, hogy alkalmanként forduljunk hozzá. Ha ezeket a periódusokat rövid időszak választja el egymástól, akkor a felülvizsgálandó és korrigálandó intézkedések nagyon is új keletűek, és összefonódnak mindazon körülményekkel, amelyek lerontathatják vagy eltorzíthatják az alkalmankénti korrekciók eredményeit. Ha viszont ezeket a periódusokat hosszú idő választja el egymástól, akkor ugyanez az észrevétel alkalmazható az újabb intézkedésekre is, s igaz ugyan, hogy a távolság elősegíti a többi intézkedés tárgyilagos áttekintését, de ez az előny elválaszthatatlan a mérleg másik serpenyőjében található hátrányoktól. *Először*: a közösség elítélő véleményének távoli kilátása igen gyöngye korlátozást jelentene ahhoz, hogy a jelenlegi indítékok alapján javasolt hatalmi túlkapásokat megfékezze. Elképzelhető-e, hogy egy száz vagy kétszáz tagú törvényhozó testület, amely valamilyen számára fontos célra törekszik, s e cél érdekében át- meg áttöri az alkotmány szabta korlátokat, útközben megtorpanjon, mert attól tart, hogy magatartását tíz, tizenöt vagy húsz év múlva rosszallni fogják? *Másodszor*: a visszaélések kártékony következménye gyakran már jóval a korrigáló intézkedés alkalmazása előtt bekövetkezett. *Végül*: ha nem ez volna a helyzet, akkor a visszaélések régiek és tartósak lennének, mélyen meggyökereszkedtek volna, és nehezen lehetne kiirtani őket.

Az egyik államban megpróbálták felülvizsgálni az alkotmányt, részben avégett, hogy orvosolják az új keletű alkotmánysértéseket, de más célból is. 1783-ban és 1784-ben Pennsylvániában ülésezett a Cenzorok Tanácsa, és a testület egyik célja – mint láttuk – az volt, hogy megvizsgálja, „*vajon megsértették-e az alkotmányt, és vajon a hatalom törvényhozó és végrehajtó ága jogsértést követett-e el egymás ellen?*”. Ez a fontos és újszerű politikai kísérlet több szempontból is komoly figyelmet érdemel. Megeshet, hogy nem tekintik tökéletesen meggyőzőnek, mivel némileg különleges körülmények között

végrehajtott, egyedi kísérletről van szó. Ám az általunk tárgyalt esetre vonatkoztatva olyan tényekre irányítja a figyelmet, amelyek – hadd jegyezzem meg – teljes értékű és kielégítő módon szemléltetik érvelésemet.

Előszór: a Cenzorok Tanácsát alkotó urak nevéből kitűnik, hogy legtevékenyebb és vezető embereik közül jó néhány aktív és vezető egyénisége volt az államban már a korábbiakban is létező politikai csoportosulásoknak.

Másodszor: minden jel szerint a tanácsnak ugyanezen legtevékenyebb és vezető tagjai a törvényhozó és végrehajtó hatalmi ágaknak is igen akív és befolyásos emberei voltak a megvizsgálandó időszakban: sőt pártfogói vagy ellenzői azoknak az intézkedéseknek, amelyeknek próbája maga az alkotmány. A Cenzori Tanács tagjai közül ketten az állam alelnökei voltak, többen pedig a végrehajtó tanács tagjai az előző hét évben. Egyikük a képviselőház elnöke volt, mások a törvényhozó testület neves tagjai voltak ugyanebben az időszakban.

Harmadszor: a jegyzőkönyvek minden egyes oldala tanúsítja mindezen körülményeknek a tanácskozások hangulatára gyakorolt hatását. A Cenzorok Tanácsa az ülészek alatt két határozottan elkülönülő és egymással élesen szemben álló részből állott. Ezt a tényt maguk a tagok is elismerik, sőt el is panaszojkák. Ha nem ez lett volna a helyzet, akkor az ülészek jegyzőkönyve kielégítő képet mutatna. De minden önmagában véve jelentéktelen vagy egymással össze nem függő kérdésben változatlanul mindig ugyanazok a nevek szerepelnek a két ellentétes oldalon. Minden elfogulatlan szemlélő – a tévedés kockázata nélkül és anélkül, hogy a szemben álló pártokról vagy a pártok tagjairól ítélnék – arra a következtetésre jut, hogy a döntéseket sajnos az indulat, nem pedig a megfontoltság uralta. Amikor emberek hűvös fejvel és szabadon gondolják végig az egyes problémákat, némely kérdésekben óhatatlanul eltér a véleményük. Amikor azonban közös indulatok irányítják őket, a vélemények – ha ugyan megérdemlik ezt a nevet – mindig egybehangzók.

Negyedszer: legalábbis problematikus, hogy a szóban forgó testület döntései sok esetben nem értelmezik-e helytelenül a hatalom törvényhozó és végrehajtó ága közötti határokat, ahelyett, hogy az alkotmányban meghatározott megszorításokat és korlátozásokat alkalmazzák.

Ötödözör: soha nem értesültem arról, hogy a Cenzorok Tanácsának az alkotmány kérdéseiben hozott döntései – akár helyesen, akár helytelenül fogalmazódtak meg – bármiképpen befolyásolták volna a törvényhozói értelmezés gyakorlatának változását. Sőt ha nem tévedek, egy esetben az éppen ülészek törvényhozás elvetette a Cenzori Tanács értelmezését, és valójában győzelmet is aratott a vitában.

Ez a döntőnöki testület tehát már a vizsgálataival is bizonyítja a kór létezését, példájával pedig az orvoslás elégtelenségét.

Ezt a konklúziót nem érvénytelenítheti az az állítás, hogy az állam, ahol a kísérletet véghezvitték, válságos helyzetben volt, és hogy már jóval korábban is heves pártharcok dúltak polgárai között. Feltételezhető-e ugyanis, hogy bármely eljövendő hét éves időszakban a szóban forgó állam pártoktól mentes lesz? Vagy feltehető-e, hogy bármely más állam, ugyanebben vagy bármely más adott periódusban mentes lesz a pártoskodástól? Ilyen helyzetet sem feltételeznünk, sem kívánnunk nem szabad, mert a pártok kiiktatásából szükségképpen a közbiztonságáért érzett általános riadalom vagy pedig a szabadság halála következik.

A nehézségek olyan elővigyázatossági rendszabály esetén sem hárulnának el, amely a nép választotta és az előző kormányzat tevékenységét vizsgálni hivatott testületekből

eleve kizárna minden olyan személyt, aki az adott időszakban a kormánnyal kapcsolatban állt. A fontos feladat ilyenkor valószínűleg olyan emberekre hárulna, akik, bár kisebb képességűek, más tekintetben jobban megfelelnek. Mert bár nem működhetek közre személyesen a kormányzatban, és ezért nem voltak résztvevői a megvizsgálendő intézkedéseknek, minden valószínűség szerint kapcsolatba kerültek az intézkedésekben érdekelt pártokkal, és a pártok támogatásával esett rájuk a választás.

Publius

THE FEDERALIST, 51. sz.
1788. február 6.

New York állam népehez

Végül milyen megoldáshoz folyamodjunk tehát, ha a gyakorlatban meg akarjuk valósítani az egyes hatalmi ágak szétválasztását, miként ez az alkotmányban elő van írva? Az egyetlen helyes válasz a következő: minthogy a külsőleges, formális intézkedések elégtelennek találtattak, a kormányzat belső szerkezetét kell úgy felépíteni, hogy az alkotóelemek, kölcsönös összefüggéseik révén, a számukra kiszabott helyen megfelelő egyensúlyban tartsák egymást. Teljes mértékben nem fejthetem ki ezt a fontos gondolatmenetet, de megkockáztatok néhány általános észrevételt, amely talán jobban megvilágítja a problémát, és lehetővé teszi, hogy helyesebb ítéletet alakítsunk ki az Alkotmányozó Nemzetgyűlés indítványozta kormányzat alapelveit és szerkezetét illetően.

Ha meg akarjuk teremteni a megfelelő alapokat a kormányzati hatalom különféle ágazatainak egymástól elkülönített és elválasztott jogköreinek gyakorlásához – amelyet mindenki, legalábbis bizonyos mértékben, a szabadság megőrzése szempontjából lényegesnek ismer el –, akkor nyilván minden hatalmi ágnek saját akarattal kell rendelkeznie, és ezért úgy kell azokat létrehozni, hogy az egyes ágazatok tagjainak a lehető legkevesebb szerepe legyen a többi ág tagjainak a kinevezésében. Ha szigorúan ragaszkodnánk ehhez az alapelvhez, elengedhetetlen volna, hogy a legfőbb végrehajtó, törvényhozó és bírói posztok tisztségviselőinek kinevezése egyetlen autoritás forrásából eredjen, nevezetesen a népből, s ez megkövetelné, hogy a kinevezések egymástól hermetikusan elzárt csatornákon keresztül bonyolódjanak le. Meglehető, az egyes hatalmi ágak ilyen felépítése nem lenne olyan nehéz a gyakorlatban, mint amilyennek első pillantásra látszik. Bizonyos nehézségek azonban fölmerülnének, mint ahogyan többletköltségek is a kinyitkezés során. Ezért el kell fogadni néhány eltérést az alapelvtől. Különösen a bírói hatalmi ágazat kiépítésének esetében valószínűleg célszerűtlen szigorúan ragaszkodni az alapelvhez, e hatalmi ág tagjainál ugyanis alapvető fontosságúak a sajátságos szakmai követelmények, és elsődleges szempontnak kell lennie, hogy a választás módja biztosíthassa ezeket a szakmai követelményeket; másodszor pedig azért, mert az egy életre szóló megbízatás s a kinevezés ebben a hatalmi ágban ilyen természetű lévén, annak hamarosan meg kell semmisítenie a függőség bármilyen érzését ama hatalom iránt, mely őket e tisztséggel felruházta.

Hasonlóképpen nyilvánvaló, hogy az egyik hatalmi ág tagjainak a lehető legkisebb mértékben kellene függniük a többi hatalmi ág tagjaitól a tisztségeikkel kapcsolatos járandóságuk tekintetében. Ha a végrehajtó hatalom fő tisztségviselője vagy a bírák ebben a vonatkozásban nem volnának teljesen függetlenek a törvényhozó hatalomtól, akkor függetlenségük minden egyéb tekintetben is csupán névleges volna.

A hatékony biztosíték az ellen, hogy az egyes hatalmi ágak fokozatosan ugyanazon hatalmi ágban koncentrálódnak, mégiscsak az, hogy megadjuk a hatalmi ágak irányítóinak a szükséges alkotmányos eszközöket és személyes indítékokat arra, hogy ellenálljanak a többiek hatásköri túllépéseinek. Mint minden hasonló esetben, a védelmi intézkedéseknek itt is arányban kell állniuk a támadás veszélyeivel. Egy ambíció kell ellenálljon egy másik ambíciónak. Az emberi érdekek kapcsolódnia kell a helyi alkotmányos jogokhoz. Tekinthejtük akár az emberi természet tükörképének, hogy ilyen eszközökre legyen szükség a kormányzat visszaéléseinek megfékezésére. Mert mi mond többet az emberi természetről, mint maga a kormányzat? Hiszen ha az emberek angyalok volnának, semmilyen kormányzatra nem lenne szükség, s ha angyalok kormányoznák az embereket, sem a kormány belső, sem külső ellenőrzésére nem volna szükség. Az olyan kormányzati rendszer kialakításában, amelyben emberek kormányoznak, igazgatnak más embereket, a nagy nehézség a következő: először képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat, továbbá, hogy kötelezően ellenőrizze önmagát. A függés a néptől kétségkívül elsődleges kontroll a kormányzat felett, de a tapasztalatok arra tanították az emberiséget, hogy kiegészítő óvintézkedések is szükségesek.

Ellentétes, versengő érdekekkel pótolni a magasabb rendű indítékok hiányát – ez a politika nyomon követhető az emberiség köz- és magánügyeinek egész rendszerén. Különösen a hatalom minden alárendelt szétosztásában látni való ez, ahol az állandó cél az, hogy úgy válasszák szét és rendezzék el a hivatalokat, hogy az egyik ellenőrizze a másikat, s hogy minden ember egyéni érdeke legyen a köz javainak őrzése. Az elővigyázatosság e leleményei nem kevésbé szükségesek a legfőbb állami hatalmak megszólásában.

Nem lehet azonban minden hatalmi ág számára az önvédelem egyenlő hatalmát biztosítani. Köztársasági kormányformában szükségképpen a törvényhozó hatalom uralkodik. Ez zavart orvoslandó, a törvényhozást különböző ágazatokra kell osztani, és – eltérő választási módzatokkal, a cselekvés különböző alapelveivel – olyanná alakítani őket, hogy oly kevésbé kapcsolódjanak egymáshoz, amennyire csak közös funkcióik természete és közös függőségük a társadalomtól megengedi. A veszélyes hatásköri túllépések elleni védelemhez talán még további óvintézkedések is szükségessé válnak. Mivel a törvényhozó hatalom súlya megköveteli az efféle megosztást, a végrehajtó hatalom – gyengesége miatt – erősítést kívánhat. Első pillantásra úgy látszik, a végrehajtó hatalom fő tisztségviselőjét abszolút vétójoggal kellene felfegyverezni a törvényhozással szemben. De tökéletes biztonságot talán ez sem nyújtana, és önmagában elegendő sem lenne. Szokványos esetekben nem gyakorolnák kellő eréllyel, rendkívüli esetekben viszont esetleg gyalázatos módon visszaélnének vele. Az abszolút vétónak ez a fogyatékossága vajon nem orvosolható-e a gyöngébb hatalmi ág és az erősebb hatalmi ág gyöngébb ágazata közötti olyan különleges kapcsolattal, amely az utóbbit az előbbi alkotmányos jogainak támogatására készíti, anélkül hogy túlságosan eltávolodna a saját hatalmi ágának jogaitól?

Ha az alapelvek, amelyekre ezek az észrevételek támaszkodnak, helyesek – és meggyőződésem, hogy azok –, és ismérvként alkalmazzák őket az egyes államok alkotmányaira és a szövetségi alkotmányra, akkor megállapítható, hogy ha az utóbbi nem felel meg tökéletesen a fenti ismérveknek, az egyes államok alkotmányai sokkal, de sokkal nehezebben állják ki a próbát.

Ezenkívül még két megjegyzés alkalmazható főleg Amerika szövetségi berendezésére, s ez érdekes szemszögből világítja meg a rendszert.

Először: ha egyetlen köztársaságról van szó, ott a nép átruházta összes hatalmat egyetlenegy kormányzat hatáskörébe utalják: a nép a kormányzatot különálló és elválasztott ágazatokra osztva védekezik a jogtiprások ellen. Amerika összetett, több államból álló köztársaságában a nép átruházta hatalom először is két különálló kormányzat között oszlik meg, aztán mindkét kormányzat hatalmát ismét felosztják a különálló, szétválasztott hatalmi ágazatok között. Ennélfogva a nép jogait kettős biztosíték védi. A különböző kormányzatok egymást ellenőrzik majd, ugyanakkor mindegyik magát is ellenőrizni fogja.

Másodsor: egy köztársaságban rendkívül fontos, hogy a társadalmat ne csupán a vezetők elnyomása ellen oltalmazzák, hanem hogy a társadalom egyik részének a másik rész igazságtalan eljárásaival szemben is védelmet nyújtsanak. Az állampolgárok különböző osztályainak szükségképpen eltérők az érdekei. Ha a többséget valamilyen közös érdek egyesíti, akkor a kisebbség jogai nem lesznek biztonságban. E veszedelem ellen csak kétféle módon lehet védekezni. Az egyik: megteremteni a társadalomban a többségtől, vagyis magától a társadalomtól független akaratot. A másik lehetőség: annyiféle eltérő érdekű állampolgárt tömöríteni a társadalomban, hogy a társadalom többségének jogtalan szervezkedése ne csak valószínűtlen legyen, hanem egyenesen kivihetetlen. Az első módszer az örökösödéson vagy önkinevezésen alapuló kormányzatok esetében érvényesül. Ez a legjobb esetben is csak kétes biztonság, mivel a társadalomtól független hatalom éppoly könnyen teheti magáévá a többségi párt igazságtalan nézeteit, mint a kisebbségi párt jogos érdekeit, és még az is lehetséges, hogy mindkét fél érdekei ellen fordul. A második módszert az Egyesült Államok szövetségi kormánya példázza majd. Itt ugyan minden hatalom a társadalomtól származik és tőle függ, de magát a társadalmat az állampolgárok oly sokféle osztálya és érdeke osztja meg, hogy az egyének jogait vagy a kisebbség jogait nem fogja veszélyeztetni többségi érdek irányította szervezkedés. Minden szabad kormányzatnak éppúgy biztosítania kell az állampolgári jogokat, mint a szabad vallásgyakorlás jogát. A biztosítékot az első esetben az érdekek sokfélesége, a másodikban a szekták sokfélesége szolgáltatja. A biztonság mértéke mindkét esetben az érdekek, illetve a szekták sokféleségétől függ. Mindezt pedig vélhetően az ugyanazon kormányzat fennhatósága alá tartozó ország mérete és a lakosság száma határozza meg. Ez a felfogás a republikánus kormányzat minden őszinte és megfontolt hívének egy megfelelő federális rendszert kell sugalljon. Mert látni való, hogy minél több körülhatárolt konföderációra vagy államra osztható az unió területe, annál könnyebb a többség elnyomó szándékú szervezkedése. Ebben az esetben a köztársasági kormányforma legjobb biztosítékai eltűnnek, és könnyűszerrel megnyirbálhatók a minden rendű és rangú állampolgár jogai. Következésképp arányosan növelni kell a kormányzat valamelyik részének stabilitását, szilárdságát és függetlenségét, mert ez az egyetlen biztosíték, más nincsen. A kormányzat igazi célja az igazságosság. A polgári társadalomnak is ez a célja. Mindig az igazságosság elérésére törekedtek, és arra is fognak törekedni mindaddig, míg eléri ezt a célt, vagy amíg a szabadság elvész útközben. Egy olyan társadalomban, amelyben az erősebb csoport könnyen egyesíteni képes erőit, és el tudja nyomni a gyöngébbet, éppúgy eluralkodhat az anarchia, mint a természetes állapotban, ahol a gyöngébbik embert semmi sem oltalmazza az erősebbik erőszakos föllépésétől. És miként ez utóbbi esetben helyzetük bizonytalansága még az erősebbeket is arra készíti, hogy engedelmessékedjenek egy

kormánynak, amely nemcsak a gyengéket védi, hanem őket magukat is, a fent említett társadalomban hasonlóképpen az anarchia veszélye fokozatosan arra indítja az erősebb csoportokat vagy pártokat, hogy olyan kormányt akarjanak, amely minden csoportot megvéd, a gyengébbeket is, az erősebbeket is. Nem lehet kétséges: ha Rhode Island államot elválasztanák a Konföderációtól, és magára hagynák, akkor a jogbizonytalanság a szűk határok közé szorított népi kormányzásban a pártutó többség olyan ismétlődő elnyomó tevékenységében nyilvánulna meg, hogy rövidesen éppen azok követelnének a néptől teljesen független hatalmat, akiknek igazságtalan kormányzása tette szükségessé e hatalom uralmát. Az Egyesült Államok nagy kiterjedésű köztársaságában, amely az érdekek, pártok, szekták sokaságát foglalja magában, az egész társadalmat átfogó többségi koalíció ritkán támaszkodhatna más alapelvekre, mint az igazságosságra és a közjóra. S minthogy a kisebbséget kevésbé veszélyezteti a többségi akarat, bizonyára kevésbé lesz ürügy arra, hogy a kisebbség biztonságát úgy garantálják, hogy a többségtől, azaz magától a társadalomtól független akaratot érvényesítsenek a kormányzatban. Ez éppen annyira bizonyos, mint amennyire az ellentétes nézetek dacára is nyilvánvaló, hogy minél nagyobb a társadalom – a kezelhetőség határain belül –, annál alkalmasabb az önkormányzatra. És – a köztársaság ügyének szerencséjére – a kezelhetőség határai a föderális alapelv mértékletes, megfontolt módosításával nagymértékben tágíthatók.

Publius

François Furet

AMERIKA FELFEDEZÉSE

Ádám Péter fordítása

Tocqueville rendkívüli eredetisége abban rejlik, hogy ő fedezte fel Amerikát a politikai gondolkodás történetében: 1831-ben, huszonhat éves fejjel vállalkozik a nevezetes utazásra, és 1835-ben közreadja a *DE LA DÉMOCRATIE EN AMÉRIQUE* első részét, majd öt évre rá a másodikat. Harmincesztendőskorára már híres ember, a XIX. század Montesquieu-je, s mindennek csak egy utazás az ára, olyan utazás, amely aligha jutott volna eszébe nagy elődjének. Őt már nem a különféle rendszerek tipológiája izgatja. Ő már nem Arisztotelészt akarja kiegészíteni az európai államok elemzésével, hanem a modern demokráciát kívánja tanulmányozni (mégpedig ott, ahol akadálytalanul kifejlődhetett, vagyis Európa „függelékében”), mégpedig azzal a céllal, hogy összehasonlítsa a XVIII. század végének viharában megszületett francia demokráciával.

Mert Tocqueville-nak már akkor ott volt fejében a nagy ötlet, amelynek hírnevét köszönhetette, amikor – még fiatalon – hajóra szállt. Ezt – igaz, évekkel később – ő maga mondta, abban a Kergorlayhoz írt levélben, amelyet 1835-ben, vagyis a könyv első kötetének megjelenésekor intézett barátjához. Tocqueville itt azt fejtegeti, hogy – mi-

vel a társadalom feltartóztathatatlanul halad a jogegyenlőség felé – az a központi kérdés, hogy ez a jogegyenlőség összeegyeztethető-e a szabadsággal vagy sem. Majd hozzáteszi: „Egyszóval alaposan átgondoltam én ezt a dolgot, még jóval azelőtt, hogy belevágtam volna a könyvem megírásába. Persze nagyon is jól tudom, hogy miért olyan kellemetlen ez az én álláspontom. Azért, mert csak ellenséget fogok szerezni vele. Némelyek azt fogják mondani, hogy szigorúan ítélem meg és talán nem is kedvelem a demokráciát, mások meg azt, hogy hebehurgyán pártfogolom a fejlődését. Bizony, akkor volnék a legszerencsésebb, hogyha el sem olvasnák a művemel, és lehet, hogy a jósors nem is fogja megtagadni tőlem ezt a boldogságot. Mindezt előre látom, és íme a válaszom: csaknem tíz esztendeje már annak, hogy végiggondoltam mindazt, amit most ki fogok neked fejteni. Csakis emiatt utaztam Amerikába; a büntetés-végrehajtás tanulmányozása csak ürügy volt: úgy mutattam fel, mint valami ürlevelet, hogy mindenüvé szabad bejárásom legyen az Egyesült Államokban. Temérdek dolgot láttam ebben az országban, olyasmit is, amire nem számítottam, és olyasmit is, ami mintegy választ adott az engem jó ideje foglalkoztató kérdésekre.”

„Csaknem tíz esztendeje már annak, hogy...”, Tocqueville ezt 1835-ben írja, és 1805-ben született: vagyis húszesztendősen sem volt, de már – ahogyan ő maga mondja – „foglalkoztatták” azok a kérdések, amelyek Amerikába vitték, és amelyeken – crré útinaplója a bizonyíték – ott-tartózkodása alatt is szakadatlanul töprengett. Ami, úgy vélem, viszonylag ritka eset a gondolkodás történetében: ritka eset, hogy valaki ilyen korán végezze el annak a kérdéskörnek a fogalmi tisztázását, amely harmincéves korától egészen ötvenéves koráig, vagyis a *DE LA DÉMOCRATIE EN AMÉRIQUE* (1835–1840) című művétől a *L'ANCIEN RÉGIME ET LA RÉVOLUTION* (1856) című művéig szinte teljesen lefoglalta minden érdeklődését. Mint annyi mást, Sainte-Beuve ezt is világosan látta, amikor, nem minden gonoszság nélkül, ezt írta Tocqueville-ről: „Már jóval azelőtt elkezdett gondolkodni, hogy bármit is tanult volna.” Sainte-Beuve nyomán mi inkább azt mondanánk, hogy Tocqueville az olyan szélsőségesen intellektuális értelmiséginek az őstípusa, aki ha „tanult” is valamit, mindig csak azokon a gondolati kereteken belül, amelyeket előzőleg kidolgozott magában. Mert Tocqueville semmit sem jegyez meg csak úgy, magának a tudásnak a kedvéért. Az amerikai utazás, akárcsak a Franciaország vagy Anglia történetével foglalkozó munkája, mind egy-egy alkotóeleme e deduktív elme rendszeres kísérletezésének.

Csak a hogyan meg a miértet kell megértenünk, ami annyit jelent, hogy – mintegy visszamenőlegesen – az életműből kiindulva kellene megpróbálkoznunk a tocqueville-i gondolkör fejlődéstörténetének rekonstruálásával. Énszerintem a Tocqueville-t egész életében foglalkoztató kérdéskör csakis azért fogalmazódhatott meg ilyen korán, mivel olyan alapzatra épül, amely nem szellemi, hanem – egészen egyszerűen – egzisztenciális természetű: a fiatal Tocqueville ahhoz a világhoz tartozik, amely vesztese a francia forradalomnak. Nemhiába olyan eleven benne, akárcsak kortársaiban, akárcsak egész nemzedékében, az az érzés, hogy itt egy egész világ semmisült meg; márpedig Tocqueville családja ahhoz a világhoz tartozott, amely fölött megfellebbezhetetlenül ítéletet mondott a történelem. Ezt az érzést senki sem „kottázta le” jobban, mint Tocqueville híres rokona, Chateaubriand, és akárcsak Tocqueville, Chateaubriand is szentül meg van róla győződve, hogy immár semmi sem tartóztathatja fel a „demokrácia” előnyomulását. A fiatal Tocqueville-t az különbözteti meg többi nemzedéktársától, hogy önála ez a felismerés nem irodalmi műnek, hanem fogalmi tisztázásnak a kiindulópontja. Az elvontságra hajlamos Tocqueville-nál a híres romantikus „végzet” gondolatrendszer formáját ölti magára.

Olyan gondolatrendszerét, amelynek az a sajátossága, hogy soha, egyetlenegyszer sem kérdőjelezi meg tulajdon alapzatát, vagyis azt, hogy a társadalom modern szervezőelvéként felfogott demokrácia immár visszafordíthatatlan vívmánya a történelmi fejlődésnek. Marx úgy vélte, ki lehet mutatni, hogy mi a történelem lényege, és hogy a kapitalizmus végső összeomlását le lehet vezetni a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségeiből. Tocqueville viszont – Marxtól eltérően – közönséges axiómaként fogja fel a demokrácia győzelmét, olyan axiómaként, amely előre meghatározza az érvek és okfejtések láncolatát. Gondolkodásának a demokrácia győzelme a kiindulópontja: mindez tulajdonképp elvont kifejeződése környezetébe (és az ő saját) életélményének. Mert az ő számára nem az a fontos, hogy megkérdőjelezze és még kevésbé, hogy megtevesztő színben tüntesse fel ezt az evidenciát, őt csakis az érdekli, neki csakis az a fontos, hogy szorgosan számba vegye minden következményét. Tocqueville tudja, hogy a történelemben megkerülhetetlen tény annak a világnak a veresége, amelyhez tartozik, és tudomásul veszi az egyenlőtlenségre épülő arisztokratikus társadalomelv bukását; ő azt szeretné felderíteni, hogy az előzővel ellentétes társadalomelv diadala mennyi esélyt ad a szabadságnak. Tocqueville-t nem is annyira az foglalkoztatja, hogy melyek is az okai az egyenlőségnek; az ő szemében az az igazi probléma, hogy milyen következményekkel jár ez a politikai civilizációra nézve.

Vagyis neki – csakúgy, mint a Restauráció korabeli francia liberálisoknak – a francia forradalom az igazi problémája. S csakugyan: a francia forradalomban, amely valószínű jelképe a demokráciának, az a különös, hogy egyszerre volt liberális és antiliberalis, hogy 1793-mal válaszolt 1789-re, míg végül olyan abszolút diktatúra zárta le, amely összehasonlíthatatlanul önkényesebb volt annál a monarchiánál, amelynek épp a forradalom vetett véget. Ez a látszólagos paradoxon, jóllehet egy csöppet sem zavarta sem a forradalmat egy tömbben elvető ellenforradalmárokat, sem a forradalmat egy tömbben felmagasztaló újjakobinusokat, a XVIII. század végétől kezdve mégis alapvető kérdése a francia liberális gondolkodásnak. Ezt a kérdést legelőször a Robespierre-t megbuktató „thermidoriak” vetették fel, azok, akik a Direktórium alatt, a „közélet szabadságáért”, majd, I. Napóleon bukása után, az 1814-es Charta képviseleti rendszere mellett, végül, 1820 után, az ultraroyalista reakció megdöntéséért és a parlamentáris monarchiáért szálltak sikra. A cél mindhárom esetben ugyanaz: befejezni, mégpedig szabad intézmények létrehozásával, a francia forradalmat. Mindhárom esetben ugyanaz a minta, nem Amerika (ez túlságosan is republikánus egy olyan régi monarchiának, mint amilyen Franciaország, ahol a köztársaság eszméje szorosan összefonódik 1792–1793 sötét emlékével), hanem az 1688-as Anglia, az a forradalom, amelynek sikerült tartósan megvetnie a parlamentáris rendszer alapjait.

Mert ezek a liberálisok született komparatisták, az a legfőbb gondjuk, hogy idegen példákkal világítsák meg Franciaország történelmét – ebből a szempontból Tocqueville az ő örökségük folytatója. Az első, akit meg kell említenünk közülük, alighanem Necker, XVI. Lajos egykori minisztere, aki sokat töprengett rajta, hogy mi is lehetett az oka minisztersége kudarcának, és nem is egy könyvben vetette össze a francia forradalom tragikus fejleményeit az amerikai köztársaság alapítói által is lemásolt angol intézmények kiegyensúlyozott működésével. A téma Necker leányát, Madame de Staël is foglalkoztatja: *CONSIDÉRATIONS SUR LA RÉVOLUTION FRANÇAISE* című művét – amely a Restauráció első éveiben keletkezett, de csak a szerző halála után látott napvilágot – teljes egészében ennek a kérdésnek szentelte. Madame de Staël egyrészt azt a mély árkot próbálja valahogy betemetni, amelyet 1790-ben Burke vont a francia

meg az angol történelem közé, másrészt arra törekszik, hogy a helyreállított francia monarchia előtt megnyissa az „angol mintájú” alkotmányos monarchia felé vezető utat. Alkalmadtán attól sem riad vissza, hogy csodálatát, amelyet az angol alkotmány iránt érez, amannak amerikai csemetéjére is kiterjessze, s akaratlanul is arra gondol az ember, hogy a fiatal Tocqueville alighanem elábrándozott egy-egy ilyen mondat olvastán: „*Öregbítheti-e valami is jobban az egész emberi faj dicsőségét, mint az újvilág, amely a régi előítéletei nélkül rendezkedett be; mint az újvilág, ahol a vallásnak nincsen semmi szüksége az állam támogatására, mert a lelkekben enélkül is erős hit buzog; ahol nem valami katonai erő, hanem a rend tisztelete tartatja be a törvényt? Ki tudja, lehet, hogy – akárcsak Ázsiának – egy napon Európának is az lesz a sorsa, hogy egy pangó, fejlődésképtelen, elkorcsosult civilizáció szintjére süllyedjen.*”

1820 után, vagyis azután, hogy egy köztársaságpárti munkás meggyilkolta a trónörökös Berry herceget, a Chartára épülő monarchiában egyre erősebb az ultrák, vagyis a királypárti szélsőségesek befolyása. Ez az „előrehozott” királygyilkosság (a tettes abban reménykedett, hogy Berry herceg halálával magva szakad az egész Bourbon-dinasztiának) a liberálisokat áttaszítja az ellenzék táborába. Vezetőik – előbb Royer-Collard és Guizot (ők a legnagyobb elmék a „doktrinerek” csoportjában) – ettől fogva unos-untalan az angol példára hivatkoznak, ezzel is bírálva a visszaállított monarchiát. Guizot egyszerre két történelmi munkán dolgozik, egyszerre írja Franciaország- és Anglia-történetét, mégpedig azzal a szándékkal, hogy megmutassa: a két történclem valójában ugyanazokból az elemekből van felépítve, mindössze azzal a különbséggel, hogy ezek az elemek – arisztokrácia, monarchia, demokrácia – másként illeszkednek egymásba a francia és másként az angol történelem esetében: mindamellet mind a két történelem azonos cél felé tör, és ez a cél nem más, mint az egyének és a képviselői intézmények szabadsága. 1688 időszerűbb, mint valaha, ez mutatja az utat a jelenkori Franciaországnak.

Márpedig az angol–francia összehasonlítás a fiatal Tocqueville-nak is kiindulópontja. S csakugyan: Tocqueville, még fiatal korában, miközben jogtudományi vizsgájára készül, a francia és az angol történelem tárgyköréből is végez összehasonlító stúdiuumokat. 1825 januárjában egykori retorikatanára még gratulál is neki, amiért ilyen kutatásokra adta fejét: „*Nehéz lehetett elkezdeni a komoly, rendszeres munkát. Franciaországot összevetni Angliával, bizony, ennél jobb témát keresve se találhatott volna.*” Mindent összevéve, Tocqueville is ebben az irányban indul el, fiatalkori levelezése rá a bizonyíték: erről bárki meggyőződhet, aki végigolvassa azt az 1828. október 5-én kelt és Gustave de Beaumont-hoz intézett levelét, amelyet teljes egészében az angol történelem elemzésének szentel.

És mégis, az az angol történelem, amelyben Guizot és barátai – mivel nekik csak a monarchia és a forradalom közti kompromisszum a fontos (ez lesz az ő szemükben 1830 júliusának lényege) – Franciaország jövőjét látják, Tocqueville számára csak ügyel-bajjal összetákolt, két egymásnak ellentmondó elvre felhúzott rozoga építmény. Szó, ami szó, ő nemigen kedveli a kompromisszumokat. Fialalabb is, hogysem ügyelnie kellene bizonyos politikai érdekekre, s főleg meglehetősen távol áll a polgárságtól, hogysem úgy érezhetné – miként Guizot például –, hogy sorsa elválaszthatatlanul összefonódik az előretörő osztály sorsával. Ő a legyőzöttek világához tartozik, ezért nem köti gúzsba a jelen, ezért érthető meg olyan mélyen a közelmúlt társadalmi megrázkódtatásait. Tocqueville szerint teljesen értelmetlen dolog alkut kötni a demokráciával, hiszen így is, úgy is ové a győzelem; politikai síkon, persze, lehet enyhí-

teni valamelyest a következményeit, de csak tulajdon elvein belül, nem pedig a vele ellentétes elvekre építve. Ez a feltevés viszont, rögtön látni, elválaszthatatlan az amerikai utazástól, hiszen a második levélben, amelyet 1831. június 29-én Kergorlayhoz intézett, már Franciaországra alkalmazza ezt az amerikai példa alapján megfogalmazott hipotézist, amikor elemezni próbálja X. Károly bukásának okait: „*Ha tovább követjük ezt a gondolatmenetet, világos, hogy a Bourbonoknak nem az amúgy is halódó arisztokratikus elvet kellett volna látványosan megerősíteniük, hanem minden erejükkel arra kellett volna törekedniük, hogy érdekeltté tegyék a demokráciát a rend és stabilitás fenntartásában.*”

Mindebből az következik, hogy Tocqueville, igen korán, egyetlen központi kérdésre összpontosítja minden érdeklődését, arra, hogy módszeresen feltárja, milyen következményei lesznek a modern társadalomszervező elvnek tekintett demokrácia fogalmának, annak a demokráciának, amely hamarosan a politikai életet is hatalmába keríti. Ezért utasítja el a vegyes társadalmi rendszereket, ezért bírálja az 1814-es Chartát, ezért olyan eredeti és korát messze megelőző gondolkodó Guizot-hoz meg a „doktrinerekhez” képest. És ezért ejti el végül is a sokáig egyetlen hivatkozási alapnak tekintett angol példát, holott neki épp az összehasonlító elemzés a legerősebb oldala, holott ő is az angol és francia történelem egybevetésével kezdte vizsgálódásait. S csakugyan: ha egyedül a demokratikus elvből kiindulva lehet elemezni és megszervezni a jövő társadalmát, akkor nem vezet sehová egy olyan társadalomra való állandó hivatkozás, amely végül is megmaradt arisztokratikusnak, akkor az 1688-as kompromisszum „vegyes” politikai modellje minden értékét elveszíti. Abban az időben amúgy is nem egy megfigyelő figyelmeztetett rá, hogy Angliát is fenyegeti a francia mintájú demokratikus forradalom, pedig Anglia, épp ellenkezőleg, csak jól ismert külsőségeit vette kölcsön. Akárhogyan is, édes mindegy, hogy arisztokratikus, „vegyes” vagy forradalom előtti volt-e az angol társadalom, az a lényeg, hogy minden érdekességét elveszítette egy olyan gondolkodónak a szemében, akit csakis egy dolog érdekelt: az, hogy milyen jövő vár a demokratikus társadalmakra.

Vagyis Tocqueville ezért mond le az angol és francia történelem összehasonlító elemzéséről, mi több, ezért mond le a tervezett angliai utazásról is, holott a felnőttkor küszöbén ez az utazás volt minden vágya. 1828 őszén keletkezett az angol történelemmel foglalkozó levele, és 1830 őszén, vagyis közvetlenül a júliusi forradalom után fogan meg benne az amerikai utazás szándéka – Tocqueville tehát e között a két időpont között tér le arról a klasszikus útról, amelyen liberális nemzedéktársai jártak: ettől az időtől fogva már nem az a kérdés izgatja, hogy miképpen jöttek létre a szabad demokratikus intézmények, hanem a társadalomszervező elvként felfogott demokráciát kívánja tanulmányozni. De hogyan, ha egyszer Anglia nem jöhet számításba? Tocqueville – láttuk – már igen korán kedvet kap az összehasonlító módszerhez, elannyira, hogy ez a módszer – amelyet nemcsak Guizot-tól, hanem egyik kedvenc gondolkodójától, Montesquieu-tól is tanult – szinte szervesen beépül gondolkodásába. Tocqueville-nak tehát egy *tertium quidre* van szüksége, valamire, amivel mégiscsak összehasonlíthatná a francia demokráciát: olyan történelmi kísérletre, amely már „előbbre tart” (vagyis ahol a demokrácia már teljesen kibontakoztatta következményeit), nem úgy, mint Anglia esetében; de amelynek, ezzel egyidejűleg, mások a jellemzői, hiszen Tocqueville csakis így mérheti fel, hogy a francia demokrácia sajátosságai mennyiben vezethetők vissza ennek forradalmi eredetére.

Vagyis az amerikai utazás ötlete egy töről fakad egy másik ötlettel, nevezetesen az-
zal, hogy Tocqueville elválasztja a demokrácia eszméjét a forradalom eszméjétől: ez

jelöli ki helyét a korabeli liberális politikafilozófiában, és ebben az ő igazi eredetisége (Guizot például sohase jutott el odáig, hogy a forradalmat meg a demokráciát elválassza egymástól). Tocqueville nagyságának titka tehát absztrakciós képességében rejlik, abban, hogy sikerült elszakítania a demokrácia fogalmát annak tapasztalati referenciájától, vagyis a francia forradalomtól, mégpedig oly módon, hogy ő ezzel a fogalommal kétféle demokráciát is tudott értelmezni, a nem forradalmi eredetű amerikai és a forradalmi eredetű franciát. Mindebből az következik, hogy ugyanaz a felismerés szabadítja meg a francia forradalomnak – egész nemzedékére jellemző – rögeszméjétől, amely elülteti benne az amerikai utazás gondolatát. Tocqueville tehát olyan elméletét akarja kidolgozni a demokratikus társadalomnak, amelyből Franciaország esetét is le lehet vezetni: nem is annyira, hogy megtudjuk, milyen jövő vár az országra, mint inkább azért, hogy fel tudjuk mérni a francia forradalomnak, ennek a rendkívüli eseménynek a jelentőségét. Vagyis Tocqueville áthelyezte a hangsúlyt a francia történelemben: ebben az absztrakt műveletben rejlik az ő zseniális eredetisége.

Hogy csakugyan ez volt a mélyebb indítéka az ő amerikai utazásának, azt a Kergorlayhoz 1835-ben intézettnél korábbi levelek is bizonyítják. A másik – gondolatmenetünk szempontjából alapvető – levelet például 1831. június 29-én (azaz nem sokkal megérkezése után) intézi szintén Kergorlayhoz. Tocqueville itt világosan megfogalmazza, mi is a célja vállalkozásának. Az ő szemében az Egyesült Államok szintiszta demokrácia, és mint ilyen, mentes bármiféle – hátramaradó vagy újjászülető – arisztokratikus elvtől: *„Európában azt hallottam, hogy létezik azért Amerikában is egy arisztokratikus társadalmi irányzat. Pedig dehogy! Ha létezne, én örülnék neki legjobban. A demokrácia, épp ellenkezőleg, egyes államokban előretörően van, más államokban pedig már annyira kitéljesegett, amennyire egyáltalán lehetséges. Már beleivódott a szokásokba, a törvényekbe, a többség gondolkodásába. Akik elleneznek, vagy elrejlőznek, vagy kénytelenek magukra öltetni színeit, hogy mégis vihessék valamire.”*

Ilyenformán Tocqueville – attól fogva, hogy partra szállt Amerikában – kétdimenziós rendszerben gondolkodik, ebben a rendszerben az Egyesült Államok jelképezi a tiszta demokrácia pólusát, mivel ott még csak nem is létezik semmiféle arisztokratikus irányzat. Tocqueville ezzel leegyszerűsíti Guizot meg a doktrinerek fogalmi apparátusát, hiszen megszüntette az arisztokratikus és a demokratikus rendszer közt elhelyezkedő monarchikus rendszer eszményi típusát: ő már nem történelmi, hanem szociológiai fogalmakban gondolkodik. Ennélfogva az a két társadalmi szervezőelv, amelyet megőriz, vagyis az arisztokratikus meg a demokratikus, minden társadalmi szintet meghatároz és magába foglal, a politikait éppúgy, mint a közösségit. Csakhogy, míg Franciaországban a demokrácia teljesen hatalmába kerítette a civil társadalmat, a Restauráció politikai rendszere továbbra is arisztokratikus jellegű. Az Egyesült Államokban viszont, épp ellenkezőleg, a demokrácia osztatlanul uralja az egész társadalmat.

Márpedig Tocqueville (és önála korántsem új keletű ez a meggyőződés) váltig meg van győződve arról, hogy – miként ugyanebben a levélben írja – *„mintha valami ellenállhatatlan erő hajtana minket, úgy rohanunk a korlátlan demokrácia felé”*. Ebből a szempontból az 1830-as júliusi forradalom meghatározó hatással lehetett gondolkodására, mivel ez döntötte meg a Chartára felépített „vegyes” politikai rendszert. Amikor – még mindig ugyanabban az 1831 júniusában kelt levélben – abból a szempontból veti össze az Egyesült Államokat Franciaországgal, hogy az örökösödési jogegyenlőség mennyire tünteti el a két országban a legkirívóbb társadalmi különbségeket, arra is utal, hogy a polgári törvényeknek ez az átalakulása előbb-utóbb a politikai jog területét

is hatalmába keríti: „Mármost ha Franciaországra alkalmazzuk ezeket az elveket, óhatatlanul is arra gondol az ember, hogy XVIII. Lajos Chartája nem véletlenül volt olyan rövid életű: XVIII. Lajos arisztokratikus intézményeket teremtett a politikai jogban, a polgári jogban viszont változatlanul meghagyta a demokratikus elvet; ez az elv azonban olyan erős, hogy rövid idő alatt lerombolta annak az épületnek az alapjait, amelyet éppen ő húzott fel. Lehet, hogy X. Károly melléfogásai felgyorsították a folyamatot, de tény, hogy nélküle is minden ugyanígy történt volna.”

Egy szó, mint száz, 1830 júliusa döntő hatással volt Tocqueville elhatározására, vagyis arra, hogy végül is vállalkozott az amerikai utazásra, ám korántsem azok miatt az alkalmi okok miatt, amelyekre hivatkozni szoktak: korántsem csak arról van szó, hogy ez a legitimista családból származó fiatal ember igen kínos helyzetbe került, amikor felesküdt az új rendszerre. Lehet, persze, hogy ez is nyomott valamit a latban, lehet, hogy ez is belejárt abba, hogy Tocqueville úgy érezze, okosabb, ha egy darab időre elutazik Franciaországból. De a legfontosabbat, vagyis azt, hogy miért épp Amerikát választja úti célul, nem magyarázza meg. 1830 júliusa, semmi kétség, főleg azért volt olyan fontos számára, mert bebizonyította a deduktív gondolkodásra hajlamos Tocqueville-nak, hogy jó úton jár, hogy helyesek a következtetései: a Chartára épített „kevert” rendszer igenis belső ellentmondásai folytán omlott össze, a forradalmi demokrácia pedig – dinasztiaváltozás ide vagy oda – folytatta előnyomulását, azt az előnyomulást, amelynek előbb-utóbb „vagy a diktatórikus, vagy a köztársasági államforma bevezetése” lesz a következménye. Tocqueville azért utazott Amerikába, hogy utánanézzzen, miképpen, milyen körülmények között vezetett a demokrácia osztatlan uralma az amerikai köztársasághoz, vagyis a népek a nép által történő kormányzásához.

Ezt az értelmezést mellel az ÚTINAPLÓ elemzése is megerősíti. Csakugyan – attól a pillanattól fogva, hogy partra szállt – az utazót egyetlen gondolat foglalkoztatja, az, hogy miképpen is működik egy önmagát minden kormányzat nélkül irányító társadalom, amelyben minden egyes polgár tevékenyen részt vesz annak a szuverenitásnak a kialakításában, amelynek alá van vetve. A korlátlan demokráciában az ember újra élvezheti a vadember szabadságát, de teljesen más szinten és merőben más okból. A vadembernek eszébe sem jut, hogy társadalmat hozzon létre elemi szükségleteinek kielégítésére. A civilizált ember viszont bonyolult társadalmi lény, s csakis úgy őrizheti meg autonómiáját és szabadságát, hogyha kiterjeszti ösztöneire az értelem ellenőrzését. Látni való: Tocqueville-ra immár nemcsak Montesquieu hat, hanem Rousseau is; ami viszont arra vall, hogy ez az amerikai utazás az előbbi módszerével megfogalmazott válasz egy olyan kérdésre, amelyet az utóbbi vetett fel: vagyis arra, hogy miképpen is kell elgondolnunk a szabad és egyenlő egyének összességéből kikerekedő társadalmat. Tocqueville tehát azt vizsgálja, hogy mit lehet kezdeni a francia történelem által létrehozott elemekkel; és csakis azért kénytelen Amerikában folytatni ezt a képzeletbeli nyomozást, mivel a francia forradalom, legalábbis 1789-től 1830 júliusáig, csak homályos és ellentmondásos válaszokat adott a felmerülő kérdésekre.

Igaz, az amerikai demokrácia is forradalomnak a szülötte. Itt azonban egészen más forradalomról van szó: mivel ez a forradalom felmentette élharcosait a régi arisztokratikus rend elleni harc kötelezettsége alól, egyszersmind a harctól elválaszthatatlan konfliktusoktól és szenvedélyektől is megóvta őket. Az Egyesült Államokat azok a demokratikus érzelmű radikálisok hozták létre, akik mintegy kiszakadtak az arisztokratikus társadalom kebeléből, s méghozzá minden harc nélkül, hiszen ennek a társadalomnak kivándorló telepések voltak az alapítói. Ez a gondolatmenet egyrészt kívált alkalmas arra, hogy Tocqueville megértse a (demokratikus forradalom elvont fogal-

mával összevetett) francia forradalom sajátosságát, mivel belőle eredezteti a nyomában keletkezett konfliktusokat és szenvedélyeket, másrészt hogy visszatérhessen az – igaz, leegyszerűsített – angol történelemhez, hiszen az amerikai polgár végül is nem más, mint az angol polgár demokratikus válfaja. Az utazás tehát (pontosabban az amerikai utazásnak az ötlete) lehetővé teszi Tocqueville számára, hogy meghaladja a francia politikafilozófia régi dilemmáját, vagyis azt, hogy hová, milyen kategóriába is tartozik Anglia. Tocqueville viszont az amerikai társadalom fényében rálel a vegytiszta Angliára: *„Az amerikai polgár végül is olyan angol polgár, aki ura önmagának.”*

De vajon mit akar ezzel mondani? Hogy ezt megérthessük, Montesquieu-hoz, ahhoz a montesquieu-i megállapításhoz kell visszanyúlnunk, amely szerint minden népnek megvan a maga „nemzeti tulajdonsága”. Az utazót, legalábbis a NAPLÓ tanúbizonyossága szerint, igencsak foglalkoztatja a kérdés, vajon megmaradnak-e egy olyan népnek a nemzeti jellemvonásai, amely elszakadt hazájától, megszokott történelmi-társadalmi környezetétől: ezért olyan nagy élmény számára a kanadai franciákkal, a pennsylvaniai németekkel való találkozás. A kanadai franciákról szinte leperreg minden angol hatás, és a pennsylvaniai németek is megőrizték hagyományait az amerikai nyüzsgés közepett. Az Egyesült Államok túlságosan is fiatal nemzet, polgárait nem fogja egybe semmiféle közös emlék, közös szokás, közös hit, közös hagyomány. És az országnak mégis van nemzeti tulajdonsága, nevezetesen az, hogy híjával van minden közös emlékeknek, szokásnak, hitnek, szellemi hagyománynak: ebben a társadalomban, amelyet semmi sem merevít meg, amelyet nem tart össze semmi, csak egy dolog közös, csak egy dolog kapcsolja össze az embereket: és ez az érdek. Pénzszóvárság, szakadatlan változás, nyughatatlanság, a meggazdagodás égető vágya – íme, ezek a legfőbb jellemzői ennek a fiatal köztársaságnak.

Márpedig Tocqueville szerint az angol nemzeti jellem sajátosságai ezek a tulajdonságok. Ez pedig olyan felismerés, amelyre csak utazás közben tett szert, hiszen 1831 decemberében még egészen mást jegyez fel NAPLÓ-jába. Az ő eredeti hipotézise még úgy hangzott, hogy az angolok – szemben az amerikaiakkal – a legigazibb képviselői az arisztokratikus nemzeti jellemnek, mivel történelmük is és társadalmi berendezkedésük is a legtisztább példája az arisztokratikus rendszernek. De egy hónappal később, 1832 januárjában, már egészen másként látja az Egyesült Államok és Anglia közti viszonyt: *„Amerika nyújtja – mégpedig jó és rossz értelemben egyaránt – a legtökéletesebb képet az angol faj nemzeti jelleméről... Ami tetszetős, nagylelkű, büszke, fényűző az angol jellemében, az tulajdonképp nem is angol, hanem arisztokratikus.”*

Kezdetben tehát Tocqueville úgy véli, hogy a nemzeti jellem szorosan összefügg az uralkodó társadalmi elvvel: kezdetben úgy véli, hogy az angolok arisztokratikusak Angliában és demokratikusak Amerikában. Jóllehet azonagy töről sarjad, a két nép két – egymással ellentétes – társadalmi elvnek képviselője, és Tocqueville tulajdonképp arra kíváncsi az Egyesült Államokban, hogy milyen is az az ország, amely az ellentéte Angliának. Az 1832 januárjában papírra vetett feljegyzések azonban egy olyan nemzeti jellem hipotézisét állítják fel, amely – épp megfordítva – időben megelőzi a társadalmi berendezkedést, és független tőle. S csakugyan: ami Tocqueville szerint lényege az amerikai demokratikus jellemnek, vagyis a józan számítás, a hideg és makacs önzés, a pénzszóvárság, a mindenáron való érvényesülés, az valójában nem más, mint az angol jellem mélyebb igazsága. A demokrácia tehát visszatér a nemzet – mondhatni – társadalom előtti alapzatához, és felszínre hozza ezt az alapzatot, mintegy megtisztítva azoktól a rétegektől, amelyek ráakódtak az arisztokrácia több évszázados

uralma alatt. Ez a visszatérés – csakúgy, mint az egyéni szabadság esetében – egyszerűen a „gyökerekhez” való civilizált visszatérés, ezért olyan sorsszerű, ezért olyan elkerülhetetlen.

Eszerint valójában a demokrácia a talpköve az angol nemzeti jellemnek, mivel csak is a demokrácia van összhangban a faj tulajdonságaival. Az arisztokrácia azonban elfedte ezt az ősi réteget, amikor uralma alá vonta a nemzet történelmét. Így, miközben az amerikai németek megmaradtak németnek, csakis az amerikai angolok igazán amerikaiak, mivel csakis ők térhettek vissza az eredeti angol jellemhez. De Tocqueville csak azért tarthatja Amerikát Anglia mélyebb igazságának, mivel, ki nem mondva, már egészen másként látja az angol történelmet és a XVIII. századi angol forradalmat, mint az 1828-as levélben, és másként, mint Guizot és a júliusi politikusok. Tocqueville ráeszmél, hogy az igazi angol forradalom nem 1688, de nem is 1648; az igazi angol forradalom – a kivándorlás, a nemsokára Egyesült Államoknak elkeresztelt Új-Anglia megalapítása. A demokrácia azért törhetett olyan irtózatossággal felszínre, mert a gyökerekre hivatkozott; és azért őrződött meg olyan sértetlenül, mert – kitérve a harc elől – áthajózott az óceán másik partjára, hogy ott szabadon kiteljesedhessen. Ezzel a gondolatmenettel pedig Tocqueville visszatér – ám ezúttal Anglián keresztül – a francia forradalommal való összehasonlításhoz.

Ahogy az elmondottakból is kitűnik, Tocqueville-nak Amerika olyan vizsgálódási terep és olyan képzet, amelyből kiindulva immár meg tudja oldani a francia és angol összehasonlító történelem klasszikus problémáját. Már az utazás legelső hónapjaiban kettős összehasonlítás tükrében próbálja elemezni az amerikai társadalmat. Az Anglia–Amerika fogalompárral azt próbálja megérteni, hogy milyen is az arisztokratikus társadalom meg a demokratikus társadalom ellentéte, hogyha nem forradalmi konfliktus fordítja őket szembe egymással (ez a szembeállítás már csak azért is helytálló, mivel Tocqueville nemcsak második Angliának, de Anglia rejtett igazságának is tartja Amerikát, s mivel ugyanarról a népről, illetve azonagy nép két ágáról van szó: míg a hátramaradtak az arisztokratikus társadalmat, a távozók a demokratikus társadalmat választották), a Franciaország–Anglia fogalompár pedig azt teszi lehetővé számára, hogy megértse, milyen hatással volt az arisztokrácia előzetes felszámolása, vagyis a forradalom a XIX. századi francia demokráciára (ez a szembeállítás meg azért helytálló, mivel – jóllehet mindkét ország mindennél előbbre valónak tartja a szabadságot – mind intézményi rendszerük, mind politikai fejlődésük igencsak eltér egymástól). Amerikának Tocqueville szemében az adja meg a központi értékét, hogy Angliához képest a radikálisan demokratikus forradalomnak, Franciaországhoz képest pedig egy radikálisan nem forradalmi demokráciának a megtestesítője. Az amerikai utazás tehát leegyszerűsíti azt a két európai történelmet, amelyből Guizot még az egész világtörténelmet vélte kiolvasni, és – azzal, hogy, a fogalmi tisztázás végett, egy harmadik történelmi kísérlettel veti össze őket – csak növeli összehasonlíthatóságukat. Ebben az értelemben Alexis de Tocqueville amerikai utazása nem holmi közönséges utazás volt, hanem sokkal több annál: filozófiai felfedezés.

Jászi Oszkár

MILYEN A NAGY ELNÖK?

Babarczy Eszter fordítása

Hogy az ember értelmesen donthessen a mostani elnökválasztáson, tehát nem a családi hagyományokat vagy a csoport-előítéleteket, hanem tudatos céljait és dédelgetett eszméit tartva szem előtt, ahhoz számos lényeges kérdést tisztáznia kell. Ezek közé tartozik az is, amit Wilkins elnök elemzett, azazhogy miért és hogyan lehet szavazni. Fenn professzor megvizsgálta a pártprogramokat. Geiser professzor tisztázta, melyek a valóságos kérdések, tehát a programok azon részei, amelyek ténylegesen is megvalósulhatnak. A három vezető párt képviselői beszéltek azokról az osztályokról, csoportokról és érdekekről, amelyek saját politikai szervezettük irányultságát meghatározzák. Van azonban még egy kérdés, s ez lenne az én feladatom ma délelőtt, hogy ugyanis vajon a jelöltek rendelkeznek-e egy jó, sőt talán nagy elnök tulajdonságaival.

Mivel azonban még kezdő vagyok az amerikai állampolgárságban, nem ismerem megfelelő mélységben jelöltjeink emberi tulajdonságait, s ezért némi szerénytelenségre vallana részemről, ha Hoover, Rooseveltt vagy Thomas urak pszichoanalízisébe kezdenék. Ehelyett *in abstracto* fogom kezelni problémánkat, elméleti szinten, oly módon, hogy lefestem önöknek egy általam ideálisnak tartott elnök képét, s az már önökre vár, hogy megállapítsák, milyen mértékben közelítik meg a jelöltek ezt az eszményt.

Manapság természetesen sokan úgy vélik, hogy a személyiség problémája olyan akadémikus probléma, amelynek komoly gyakorlati következményei nem is lehetnek, meg vannak ugyanis győződve arról, hogy a politikát végső soron a tömegek érdekei és érzelmei, az osztályharcok és a csoportharcok, nem pedig az erős és felvilágosult személyiségek határozzák meg. Azt hiszem, ez alapvető tévedés, éppolyan nagy tévedés, mint apáink vagy nagyapáink felfogása, akik a történelmet kizárólag magasztos eszmék és nagy személyiségek tükrében értelmezték. Az igazság az, hogy a tömegek érdekei és vágyai olyan nyersanyagot alkotnak, olyan változó tendenciákat, amelyeket a nagy államférfiak formálnak meg új struktúrák és intézmények segítségével, hogy a sokaság félig öntudatlan igényeit kielégítsék. Ez az Egyesült Államokban még fokozottabban igaz, mert a demokratikus uralom alatt álló országok közül nincs még egy, amelyben az államfő ilyen óriási tényleges hatalommal, a tudatos alakítás ekkora lehetőségével és igényével rendelkeznek. Mivel nem akadályozza a miniszteri felelősség intézménye, még egy renitenskedő Kongresszusra is rákényszerítheti akaratát, ha kellően erős és magnetikus egyéniség. Az angol király az amerikai elnökhöz viszonyítva pusztán dekoratív szimbólum, a Francia Köztársaság elnöke pedig egyszerű ceremóniamester. Még Anglia miniszterelnökének és Németország kancellárjának (az alkotmányos köztársaságra és nem a jelenlegi katonai diktatúrára gondolok) is sokkal kevesebb hatalma van, mint az Egyesült Államok elnökének.

Nézzük meg tehát, miféle jellemvonásai vannak egy nagy államférfinak a pszichológia tanítása és a történelem tanúsága szerint. Nagyon régi kérdés ez, és sokan foglalkoztak vele a legnagyobb gondolkodók közül. Már a politika tudományának atyja,

Platón is ezt mondta: „Amíg nem a filozófusok lesznek királyokká, vagy amíg e világ királyai és fejedelmek nem rendelkeznek a filozófia szellemével és erejével, addig a polgárokat semmi sem védi meg a bajaiktól.” Van ebben a megállapításban egy alapvető igazság, ha figyelembe vesszük, hogy Platón filozófuson nem az olyan embereket értette, akiket manapság filozófusnak nevezünk, hanem valami egészen mást. Később Machiavelli A FEJEDELEM-ben szintén leírta az ideális uralkodó jellemzőit, s abban az időben nagy népszerűségnek örvendtek azok a könyvek is, amelyek az úgynevezett „keresztény fejedelem” nevelésével foglalkoztak. Valami hasonlóra gondolok én is, amikor megpróbálom saját korunk feladatainak és szükségszerűségeinek fényében bemutatni a nagy államférfi jellemzőit.

Hogy a rendszeresség, a statisztikai adatok és a diagramok iránti amerikai előszeretnek is eleget tegyek, azt mondhatnám, hogy *nyolc* olyan mindenekfelett fontos jellemvonást látok, amelyek hiányában nem lehet az emberből igazi, tökéletes államférfi. Kihagytam azonban osztályozásomból egy abszolút szükséges vonást, a legeslegfontosabbat, mert ez minden valóban hasznos és kreatív foglalkozás alapja. Ez a személyes integritás és tisztaság. Felteszem, hogy jelöltjeink egyenlő mértékben rendelkeznek e tulajdonságokkal, ezt nem szükséges tehát külön hangsúlyoznunk. Csak azokkal a tulajdonságokkal fogok foglalkozni, amelyek eltérő mennyiségben jelennek meg a politika egyenletében.

A nagy államférfi *első* jellemvonása: őszinte rokonszenv a társadalom szenvedői és kisemberei iránt. Nem tisztán humanitárius attitűdre gondolok. Ne feledjük el, hogy a legdinamikusabb réteg mindig a társadalom legalsó rétege. Ez az új forradalmak, a nagy reformok és a tragikus felkelések méhe. Itt lép fel igazán az alantas és végzetes demagógia veszélye. Egy nagy vezető megpróbálja tudatosítani, megszervezni és együttműködésre készíteni ezeket az erőket. Ma e probléma helyes kezelése nem kevesebbet jelent, mint nyugati civilizációnk megmentését.

A *második* vonás a konstruktív képzelőerő. A nagy államférfi, ahogy a nagy művész is, intuitív képet alkot magának egy jobb harmóniáról, egy nemesebb szintézisről s egy ragyogóbb jövőről. A nagy államférfi a társadalmi evolúció eszköze. Elméjében már jelen vannak a még csak eljövendő dolgok, s azért küzd, hogy ezek megvalósuljanak.

A *harmadik* vonás a szintézisalkotó képesség. A nagy államférfi maga ritkán szakértő, olyan ember azonban, aki képes korának legjobb szakértő elméit mozgósítani saját építőmunkájához. Míg a szakértő többnyire szerelmes saját kutatásainak apró részleteibe, s szem elől téveszti a világ teljes bonyolultságát, és ezért gyakran nem látja a fától az erdőt, a nagy politikai vezető mindig érzi a társadalmi erők egységét és annak szükségességét, hogy az eltérő, gyakran ellentmondásban álló elemeket összeegyeztesse, amikor a reformokat és az új intézményeket megalkotja. A nagy politikus képes arra, hogy – a megfelelő pillanatban és a megfelelő kérdésben – megkérdezze a szakértők véleményét, s különbséget tud tenni a becsületes szakértők és a partikuláris érdekek megfizetett ügyvédjei között.

A *negyedik* vonás elképzelésének realizmusa. Ha a politikus tisztán idealista, elvesztett. Képesnek kell lennie arra, hogy helyesen becsulje fel a társadalomban ténylegesen jelen lévő erőket, mert csak így remélheti, hogy meg tudja változtatni ezeknek az erőknek az egyensúlyát. Senki sem fejezte ki szebben ezt az igazságot, mint Henri Bergson legújabb munkájában, amely az idealizmus és a materializmus ellentétével foglalkozik, amikor e kettőt e szavakkal békítette össze: „Azért kell foglalkoznunk az anyaggal, hogy megszabadulhassunk tőle.”

Az *ötödik* kvalitás az egyensúlyérzék. A valódi államférfi a kompromisszumok em- bere. Tudja, hogy még a legradikálisabb reform sem lehet más, mint a jelen és a jövő kompromisszuma. Másképpen csak ideál volna s nem valóság. Ez a különbség a nagy államférfi és a nagy próféta, Cavour és Mazzini, Bismarck és Fichte, Lenin és Marx között.

A *hatodik* jellemvonás a bátorság. A valódi államférfi egyedül is a helyén marad, ha szükséges, a válságos órákban. Nemcsak érzékelnie és követnie kell a közvéleményt, de néha szembe is kell helyezkednie vele, ha úgy érzi, hogy a kétségbeesés, a gyűlölet vagy a félelem hangja szól belőle.

A *hetedik* vonás az emberismeret. A nagy államférfi ismeri az emberi természetet, és tud bánni vele. Bizonyos értelemben persze ki kell elégítenie párthíveinek egoiz- musát, de fontos és felelősségteljes küldetést sosem bízhat kisszerű vagy silány ember- re. A régi mondás, hogy madarat tolláról, embert barátjáról ismerhetni meg, az elnök esetében fokozottan igaz. Ezenkívül nem szabad, hogy kizárólag saját pártembereivel vegye körül magát. A valódi vezető kibírja a kritikát.

A *nyolcadik* vonás a realizusból következik, amelyet már hangsúlyoztam, de amely- nek a mai időkben egy sajátos alkalmazási területe is van. A nagy elnök őszinte inter- nacionalista kell hogy legyen. Oly sokszor visszaéltek azonban e szóval, hogy köze- lebről is szeretném megmagyarázni, mit értek rajta. Nem az teszi az internacionalis- tát, hogy valaki sokat utazik. Többnyire attól sem lesz valaki internacionalista, ha ott- hon érzi magát a nagy nemzetközi luxushotelek divatos halljaiban, ez többnyire az élőködők, néha a gazemberek jellemzője. Egy olyan ember, aki idegen országokban szerezte a millióit, nem szukségszerűen internacionalista, lehet, hogy csak ravasz üz- letember. Kant sosem hagyta el saját kis egyetemi városát, Königsberget, s mégis ő volt talán minden idők legnagyobb világpolgára. Ki az igazi internacionalista tehát? Az az ember, aki érzi, hogy olyan világban él, amely az egység felé halad, aki érti, védi és segíti az egységre törekvő erőket, aki tudja, hogy ma egyetlen jelentős ügyet sem lehet szigorúan nemzeti alapon megoldani. Ugyanakkor megvetéssel fogja kezelni a szentimentális pacifistáknak a világállam vagy az egyetemes béke azonnali megvaló- sítását hirdető szlogenjeit. Tudja, mennyire megosztott, bizonytalan és veszélyes ez a mai világ. Szilárdan áll ennek a megkínzott, diszharmonikus világnak a talaján, amely gyűlölettel, bizalmatlansággal és gyanakvással van teli, hogy megtalálhassa a valódi utakat, amelyek elvezetnek egy távoli egyesítéshez.

Igy fest szerintem, kedves barátaim, a nagy elnök arcképe. Jól tudom, leírásom hi- ányos. Némelyikük talán meglepődik azon, hogy nem vettem fel a listámra azt a kva- litást, amelyet oly sokszor hangsúlyoznak, a nagy vezető magnetikus személyiségét. Szándékosan hagytam ezt el, mert az úgynevezett magnetikus személyiség azoknak a vonásoknak az összességéből kell következnie, amelyeket bemutatam. Máskülönb- en több baj származik belőle, mint haszon. Egy Billy Sunday vagy egy Jimmy Walker magnetikus személyisége nem jó ajánlólevél, ha esetleges elnökké választásukat tart- juk szem előtt. Természetesen a politikai és társadalomtudományokban sosem alkot- hatunk olyan szigorú és jól körülhatárolt osztályozási rendszereket, mint a termé- szettudományban. Mégis azt gondolom, hogy az én általánosításaim alkalmasak arra, hogy az államférfi legmagasabb rendű feladatainak mércéjeképpen szolgáljanak. Ha megvizsgálják a jelöltek életét, közéleti tevékenységét, barátaik és ellenségeik megnyi- latkozásait, nyilvános beszédeiket és magánbeszélgetéseiket, közelebb kerülhetnek az értelmes szavazás nehéz feladatához.

JÁSZI OSZKÁR ELŐADÁSÁHOZ

Ezt az előadást Jászi Oszkár 1932. október 25-én úgynevezett *Chapel Talk*ként tartotta az Ohio állambeli Oberlin College-ban, ahol ekkor már hetedik éve volt a politikai tudományok professzora.

A Chapel Talk a College fontos intézménye volt. Ünnepélyes alkalmakkor a főiskola nagyméretű kápolnájában – templomnak is beillene – valamelyik professzor beszélt kollégáihoz és a diákokhoz általa választott közéleti vagy morális témáról. Jászit gyakran kérték fel a szónok szerepére. Noha angol kiejtése és beszéd-módja végig idegenszerű maradt, a lényéből sugárzó mély meggyőződés és morális erő ezt bőségesen ellensúlyozta. Így többször is ő volt a szónok az Armistice Dayn, a fegyverszünet napján, Washington és Lincoln emlékűnnepén – s ezeket az alkalmakat mindig nagyon komolyan vette, és fontos mondanivaló közlésére használta fel.

Feladatának tekintette, hogy a maga súlyos közép-európai tapasztalatai alapján figyelmeztesse ifjabb és naivabb tengerentúli hallgatóságát a kor divatos, ordas eszméinek és antidemokratikus törekvéseinek veszedelmeire, amelyek az amerikai demokráciát is alááshatják.

Jászi Oszkár jelenség volt Oberlinben. Diákok és tanártársak, még ha nem ismerték is küzdelmes múltját, megéreztek benne a prófétát. Egy magyar származású diákja mesélte, hogy amikor megérkezett az Oberlin College-ba, ott tudva, hogy Európa mely vidékéről jön, felhívták figyelmét egy „osztrák” professzorra, akinél vasárnaponként érdekes összejövetelek szoktak lenni.

Amikor az itt közölt beszédet tartotta, alig egy éve volt amerikai állampolgár. 1931-ben, miután megkapta az állampolgárságot, életének ezt a fordulatát igye-

kezett megmagyarázni a „kápolnában” összegyűlt diákoknak, s közben félig komoly, félig tréfás-ironikus formában fejtette ki, hogy a maga európai szemével milyen előnyös és milyen árnyoldalait látja az amerikai létformának és társadalomnak.

– Láthatják ebből – vonta le a következtetést –, hogy a magam részéről képtelen lennék passzívan elmerülni a nagy olvasztótégelyben. Noha hiszek az ezzel kapcsolatos feltevés érvényességében, úgy vélem, ennek az olvasztónak dinamikusabbá kellene válnia. Nemcsak a tartalmát kellene kicserélni, hanem magát az edényt is, hogy változatosabb, szélesebb és nemesebb amerikai kultúránk legyen.

A javíthatatlan társadalomjobbító alig honosodott meg az Újvilágban, már ezt is jobbítani akarta.

1932 őszén azonban, amikor a „nagy elnök” kívánatos vagy elvárható tulajdonságairól beszélt a kápolnában, nem távlati, morális problémákról, hanem konkrét, közvetlen útválasztásról és döntésről volt szó. Az Egyesült Államok lakosságának ekkor kellett választania Herbert Hoover és Franklin Delano Roosevelttel személye és politikája, a régi és az új gazdasági-társadalmi gondolkodás és stílus között.

Jászi itt kicsit bajban volt. Nem csupán azért, mert professzorként – s ráadásul aránylag friss bevándoroltként – nem illett, sőt nem is volt szabad konkrét választási tanácsot adni hallgatóinak. Sokkal inkább azért, mert ő maga ambivalens – mondhatnánk, szokatlanul bizonytalan – volt a jövő embere, Roosevelttel megítélésében. Csécsy Imrének írta egy évvel később: Roosevelttel politikáját „egy ütteni College-értekezleten a bolsevizmus amerikai kiadásának nevezttem el. Pedig én az Elnök nagy

tisztelője vagyok, őt rendkívüli egyéniségnek s ragyogó jellemnek tartom, sőt azt hiszem, hogy ebben a teljesen meghibbant világban más útja nem is volt, még ha ez az út végeredményben sikertelennek bizonyulna is. Mert szabad kereskedelmet Amerikában nem lehet folytatni egy mindjobban elzárkózó, nyakig militarizált világgal szemben."

A mélyen liberális szemléletű és ifjúkora óta következetesen antietatista Jászi megborzongott a New Deal erőteljes állami beavatkozásától, de Rooseveltben – a Chapel Talk címe is ezt mutatja – már megválasztása előtt felismerte a Nagy Elnököt.

Litván György

Allan Bloom

A BALOLDAL NIETZSCHEANIZÁLÓDÁSA

Lánczi András fordítása

Az egész világ két részre oszlik: az egyik fele Locke-ig vezet vissza szellemi örökségét, a másik Marxig. Az utóbbi szellemi örökség mai képviselői sokkal készségesebben ismerik el szellemi atyjukat, mint az előbbieket. Ez a viszonylagos hallgatagság azonban elkerülhetetlen, amikor az ember fiatal amerikaiakkal kezd el foglalkozni. Marxnak ugyanis nincs mondanivalója a számukra, az úgynevezett marxista tanárok pedig, akik meg akarják őket nyerni, nem használják a marxista nyelvezetet. Nyersebben fogalmazva, Marx unalmassá vált, s nem is csak az amerikai fiatalok körében. Néhány mogorva, a világtól elzárkózó autodidaktát még megborzongtathat „*A világ proletárjai...*” retorika, és a harmadik világ egypártrendszerű államainak elnökei nemtetésük nyomatékként megidézhetik Marx tekintélyét. De azokban a centrumokban, ahol az emberek nyitottak, és ahol az ideológiák képződnek, Marx már jó ideje halott. A KIÁLTVÁNY naivnak tűnik. A TŐKE pedig nem győzi meg az olvasókat a maga igazáról sem a gazdasággal kapcsolatban, sem az ember elkerülhetetlen jövőjéről, és arról sem, hogy megéri megemészteni ezt a művet. Néhány ragyogó tanulmány még elbűvölhet ugyan, de ez kevés ahhoz, hogy egy egész világnézetet alapítsunk rájuk. A baloldal jó részét nem tántorította el névadójának szellemi halála attól, hogy továbbra is marxistának nevezze magát. Marx ugyanis a szegényeknek a gazdagok elleni örök harcát és a liberális társadalmakénál nagyobb egyenlőséget követelők akaratát szimbolizálja. Ezt leszámítva azonban a baloldal ma másból táplálkozik. Marx képtelen megszólítani az olyan lelkeket, melyeket Sartre, Camus, Kafka, Dosztojevszkij, Nietzsche és Heidegger kerített a hatalmába. Még Rousseau-nak is jut hely, ahol Marx dadog.

Hogy mivé lett Marx hatása, annak illusztrálására vegyük szemügyre az *ideológia* fogalmát, az egyik olyan marxi terminust, amely hasonló népszerűsége telt szert, mint a weberi terminusok.

Marx műveiben az ideológia az uralkodó osztály által kidolgozott hamis gondolkodási rendszert jelent, melynek célja ezen osztály hatalmának igazolása a hatalomból

kirekesztettek előtt, miközben az önző motívumok rejtve maradnak. Marx éles határvonalat húzott ideológia és tudomány közé; az utóbbi azonos Marx rendszerével, azaz a történeti szükségszerűség objektív felismerésén alapuló igazsággal. A kommunista társadalomban nem lesz ideológia. A „tisztá értelm”, hogy Nietzsche megfogalmazását használjuk, jelen van Marx gondolkodásában is, mint ahogy jelen van minden filozófiában: annak lehetősége, hogy a dolgokat úgy ismerjük meg, ahogy vannak, egy olyan intellektuális képességnek a lehetősége, amely tovább már nem redukálható semmi másra. Az ideológia a megvetés tartományába tartozó fogalom; át kell látni rajta, hogy mi is az. Jelentése nem önmagában van, mert vissza kell fordítani a realitás nyelvére, melynek megtévesztő interpretációja. Csak az ideológia nélküli ember, aki a tudomány birtokában van, képes a gazdaságot megérteni és észrevenni, hogy Platón politikai filozófiája, amely a bölcsek uralmát ajánlja, csupán egy rabszolgatartó társadalom arisztokratái uralmának racionalizált változata; vagy hogy Hobbes politikai filozófiája, amely a természeti állapotban élő ember szabadságát és az ebből fakadó mindenki harcát mindenki ellen hirdeti, nem egyéb, mint a föltörékvő burzsoázia számára kedvező politikai berendezkedés álcázása. Ez a nézőpont szolgáltatja az alapját annak a történeti megközelítésnek, amely a dolgok mélyére lát. Ahelyett, hogy Platón és Hobbest faggatnánk – egy számunkra fontos kérdésben –, hogy mi is a bátorság, inkább azt kellene állítólag vizsgálnunk, hogy a bátorságról adott meghatározásaik hogyan fejezik ki azoknak az érdekeit, akik a termelőeszközöket birtokolják.

Csakhogy ami igaz Platónra és Hobbesra, nem alkalmazható Marxra; különben az az állítás, hogy ezek a gondolkodók gazdaságilag determináltak, maga is megtévesztés volna, azoknak az új kizsákmányolóknak az ideológiája, akiket történetesen Marx képvisel. Az interpretáció önmagát rombolná le. Marx nem tudná, hogy mire is figyeljen azokban a gondolkodókban, akik elkerülhetetlenül és öntudatlanul a történeti folyamat foglyai voltak, hiszen maga is ugyanolyan helyzetben van, mint amilyenben ők is voltak. Marx tudományának természetesen voltak bizonyos történeti előfeltételei, de ezek persze nem vonnak le semmit meglátásának igazságából, amely ily módon a történelem egyfajta abszolút pillanata, melyet a jövő történelme már nem tud megváltoztatni. Ez az igazság a forradalom garanciája és az amerikai forradalmat garantáló emberi jogok erkölcsi megfelelője. Enélkül minden gyilkosság igazságtalan és öncélú.

1905-ben azonban Lenin már mint ideológiáról beszélt a marxizmusról, ami azt jelenti, hogy a marxizmus sem tarthat igényt az igazságra. Kevesebb mint fél évszázad alatt a marxi abszolútum relativizálódott. Az abszolút momentum és a történelmenkívüliség elfogadhatatlansága – melyet olyannyira hangsúlyozott Nietzsche a saját radikálisan historista nézeteiben – általánosan elfogadottá vált, és ettől kezdve Marx elavultnak tekinthető. Ez volt a belső rothadás kezdete, amely végül is hiteltelenné tette a marxizmust a gondolkodó emberek közösségében. Maga a marxizmus is ideológiává vált. Marx gondolkodásának a historizálása, saját módszerének az ellene való fordítása csakhamar az egyetemes mozgáson belüli határozott állásfoglalásnak, a kreatív ember kézjegyének, a dolgok értelmetlenségével való szembeszállásnak tűnt – legalábbis így érzékelték azok, akik Nietzsche büvkörébe kerültek. Ennek az új szemléletnek a paródiáját találjuk meg Sartre személyében, aki oly csodálatos tapasztalatokat szerzett a semmiről, a mélységről, az undorról, az indokolatlan elkötelezettségről, melynek következménye a párt irányvonalának szinte teljes támogatása volt.

A mai köznyelvben az ideológia először is valami jó és szükségszerű dolgot jelent, hacsak nem a burzsoá ideológiáról van szó. A fogalom átértelmezését a politikai és

erkölcsi dolgokban az igaz és hamis megkülönböztetésének Nietzsche által sürgetett föladata tette lehetővé. Életük során az embereknek és a társadalmaknak nem tudományra, hanem mítoszokra van szükségük. Röviden: az ideológia az értékekkel vált azonossá, és ez az oka, hogy a pozitív fogalmak listáján kapott helyet. Ha szemügyre vesszük a legitimáció három weberi formáját – tradíció, ész és karizma –, amely más embereknek az erőszakra alapított uralmát teszi elfogadhatóvá, egyből látni fogjuk, hogy ezeket nevezhetjük ideológiáknak és értékeknek is. Weber persze arra gondolt, hogy egyetlen társadalom vagy emberi közösség sem lehet meg efféle uralom nélkül, mint az emberi kreatív szellemiségen kívül az egyetlen út, mely által megszületik a rend a káoszból, a rendezőelv nélküli világból, miközben a marxisták továbbra is egy olyan világban reménykednek, melyben lehetségesek uralom nélkül megvalósuló értékek. Ennyi maradt meg mindössze a marxizmusukból, és így elszegődhettek útítársul a nietzscheánusok mellé egy kiadós *bout de chemin*-re. Sorsukat jól kifejezi az a tény, hogy a tudomány már nem partnere az ideológiának, amely magányos nagyságában elkülönül tőle.

Mi több, az ideológia már a gazdasághoz sem igen kötődik, és nem is függ tőle. A kreativitás birodalmában az ideológiát a szükségszerűséggel összefűző szálak meglapultak. A racionális kauzalitás – Nietzsche óta – nem tűnik elegendőnek a történelmileg egyedi esemény vagy gondolat megmagyarázásához. A kapitalista ideológiát ma valahogy jobban kifejezi a protestáns etika, mint az, amit A TÖKÉ-ben olvashatunk. Manapság, ha az ember marxistákkal beszélget, és megkéri őket, hogy objektív gazdasági kategóriákban értelmezzenek filozófusokat vagy művészeket, megvető mosoly a válasz: „Ez vulgármarxizmus”, mintha csak azt kérdeznék: „Hát te hol voltál az elmúlt hetvenöt évben?” Persze senki nem szereti, ha vulgárisnak nevezik, így az ember zavart hallgatásba menekül. Pedig a vulgármarxizmus marxizmus. A nem vulgáris marxizmust Nietzsche, Weber, Freud, Heidegger és baloldali követőik, mint Lukács, Kojève, Benjamin, Merleau-Ponty és Sartre képviselik, akik igyekeztek beavatkozni az osztályharc kimenetelébe. Ennek érdekében meg kellett szabadulniuk az igencsak zavaró gazdasági determinizmus tételétől. A játéknak abban a pillanatban vége, amikor a marxisták a „szentről” kezdenek el beszélni.

A marxizmuson belül a század elején kezdtek először megmutatkozni a Nietzschével való találkozás nyomai. Itt van például a forradalom központi jelentősége. A forradalom és a vele járó erőszak – mint láttuk – a modern politikai filozófiában igazolást nyert, és a modern politikatörténet leglebilincselőbb látványosságaival szolgál. A forradalom a lázadás, viszály és polgárháború helyét foglalta el, melyek nyilvánvalóan rossz dolgok, míg a forradalom a legjobb és legnagyobb eseménynek számít – hivatalosan és az angolok, amerikaiak, franciák és oroszok népi képzeletében. A nagyhatalmak közül egyedül Németország nem büszkélkedhetett forradalommal, és a marxizmust részben azért találták ki, hogy a német filozófia természetes betetőződéséként egy nagyobb és jobb forradalmat robbantson ki, ugyanúgy, ahogy a francia filozófia is a francia forradalomba torkollott. A vérontás persze elkerülhetetlen a forradalomban, annak bizonyítéka, hogy az emberek többre tartják a szabadságot az életnél. Sok vérre azért nincs szükség, és az erőszakot önmagában nem is tartották jónak. A régi rezsim úgymint már düledezik, csak egy lökésre van szükség; a régi mögött ott áll a kifejlődött új rend, amelyet a természet, az ész és a történelem teljes egészében igazol.

Később azonban mindez megváltozott. Az erőszak bizonyos önálló büvöletre tett szert, a kés öröme. Igazolja az elszántságot, illetve az *elkötelezettséget*. Az új rend to-

vább már nem várakozik, hanem az ember az akaratával kikényszeríti ezt az új rendet, amelyet kizárólag az akarat tart fenn. Az *akarat* kulcsszóvá vált mind a jobb-, mind a baloldalon. A múltban azt gondolták, hogy az akarat szükséges, de csak másodlagos az ügy mögött. Nietzsche provokatívan fogalmazta meg az új helyzetet, amikor azt mondta: „*A jó háború minden ügyet szentté avat.*” Az ügyeknek nincs státusuk; ezek ugyanis értékek. A tételezés a lényeg. Az erőszaknak az eszközből célá váló átalakulása segít megmutatni a különbséget – és az összefüggést – a marxizmus és a fasizmus között. A baloldali George Sorel, a *GONDOLATOK AZ ERŐSZAKRÓL* című mű szerzője hatással volt Mussolinira. A Bergson közvetítésével tovább élő gondolat szülője Nietzsche: Ha a kreativitás föltételezi a káoszt – ezáltal a harcot és a győzelmet –, és ha az ember ma a béke rendjének megteremtésén fáradozik, melyben nincs harc, és sikeresen racionalizálja a világot, akkor a kreativitás feltétele, azaz a humanitás, el fog pusztulni. Éppen ezért a káoszt, amely a béke és a szocializmus rendje ellen hat, az akaratnak meg kell zaboláznia. Marx felismerte, hogy az ember történelmi nagysága és haladása azokból az ellentmondásokból keletkezik, melyeket leküzd. Ha – mint Marx ígéri – a forradalom után nem lesznek többé ellentmondások, vajon lesz-e ember? A korábbi forradalmárok békét, jólétet, harmóniát és ést akartak, vagyis az utolsó embert. Az újak viszont a káoszt akarják. Aligha emésztette meg bárki is egészen azt, amit Nietzsche mondott, az érvelése mégis fertőző volt. Az olasz és a német értelmiségiek körében – akiket föllelkesítettek a fasiszta és a náci „mozgalmak” – bizonyosan visszhangra talált. A *magabiztosság* és nem az igazságosság vagy a jövő tiszta képe volt a döntő elem.

Ily módon az elkötelezettség, akarat, eltökéltség, törődés (itt nyerte el az értelmét ez a ma oly ostobán csengő szó), aktivitás képezi az új értékek készletét. Az új forradalmi bűverő a hatvanas években érte el Amerikát, a régi marxisták nem kis ellenérzésével találkozva. Ebből a bűverőből még megmaradt valamennyi a terroristák iránt manapság megmutatókozó együttérzésben: ők ugyanis „törődnek”. Találkoztam olyan szelíd, békeszerető, jó liberális demokratával – fiatalabban és idősebben egyaránt –, akinek elállt a szava az egyéni erőszak csodálatától, illetve az erőszaknak a legjelentéktelenebb és legízléstelenebb okokból való alkalmazásától. Az az elhatalmasodó gyanú tartja őket fogva, hogy olyan emberekkel kerülnek szemtől szembe, akik igazi elkötelezettségből cselekszenek, amely belőlük hiányzik. Azt hiszik ugyanis, hogy az elkötelezettség és nem az igazságosság számít. A Marxot kiigazító Trockij és Mao „permanens forradalma” a forradalmi *cselekvés* utáni vágyra alapoz, és ebben van a vonzereje is. A hatvanas évek radikális diákjai „mozgalomnak” nevezték magukat, mit sem tudva arról, hogy egy harmincas évekbeli ifjúnáci újság, a *Die Bewegung* nyelvezetét használják. A *mozgalom* a haladás helyét foglalja el, melynek meghatározott, jó iránya van, és olyan erő, amely ellenőrzése alatt tartja az embereket. A haladás a régi forradalmak törekvését fejezte ki. A *mozgalom* viszont nélkülözi ezt a naiv, moralizáló felhangot. Inkább a mozgás, mint a szilárdság jellemzi az állapotunkat, de az olyan mozgás, amelyet minden tartalom vagy cél nélkül az emberi akarat nem kényszerít rá az állapotunkra. Manapság a forradalom egyfajta keveréke annak, amit korábban erről gondoltak, és annak, amit André Gide fölösleges tettnek nevezett az egyik regényében, melyben indokolatlan és alaptalan gyilkosságot követnek el egy idegen ellen a vonaton.

A marxisták mutáns nemzedékének a megújuló erőfeszítése arra irányul, hogy Marxot deracionalizálja, és Nietzschéből baloldalit faragjon. Nietzsche óriási politikai

kudarcát bizonyítja az a tény, hogy az a jobboldal, amelybe egyetlen reményét vetette, és amelyről azt hitte, hogy tanításának legmegfelelőbb környezete lesz, végül is eltűnt, és ennek a jobboldalnak az utolsó mocskos lehelete még őt magát is beszennyezte; ma viszont gyakorlatilag minden nietzscheiánus és heideggeriánus baloldalinak számít. Ezt a folyamatot Lukács György, századunk legkiemelkedőbb marxista gondolkodója indította el. Fiatal filozófusként rendszeres látogatója volt Stefan George korének, csakúgy, mint Max Weberének, és nagyon is tisztában volt azoknak a dolgoknak a súlyával, amelyek a történelemmel és a kultúrával kapcsolatban ott elhangzottak. Ennek hatása érződik későbbi munkásságán, és ez készítette arra is, hogy egészen Hegelig nyúljon vissza, akit a régi marxisták szerint egyszerűen fölváltottak Marxszal.

A késői Marxnak már semmi mondanivalója nem volt művészetről, zenéről, irodalomról, nevelésről vagy arról, hogy milyen lesz az emberek élete, miután felszabadulnak az elnyomás alól. Néhányan Marx fiatalkori „humanista” írásaitól várták azt az inspirációt, amely a későbbiekből hiányzik, de a keresés nagyon sovány eredményre vezetett. Mivel a nietzscheiánusok oly nagyszerűen beszéltek ezekről a dolgokról, miért ne lehetne kisajátítani azt, amit mondtak? Így vették át az „utolsó ember” koncepcióját, akit Marx burzsoájával azonosítottak, és az „ember feletti embert”, akit a forradalom utáni győzedelmes proletárral azonosítottak. Az ember lekicsinylésc és szellemi életének az elszegényítése, ahogy azt Nietzsche utólréhetetlenül leírta, Marx pozícióját erősítette, amennyiben valaki elhitte, hogy valamiképpen a kapitalizmus volt az „utolsó ember” oka, és hogy a kapitalizmus folszámolásával új energiák szabadulnak fel. Az egyenlőség okozta sebekre a radikális egyenlőség a gyógyír – ahogy azt oly nagyszerűen Nietzsche ábrázolta.

Egy másik példa: Freud sok olyan érdekes dologról beszélt, melyet hiába keresünk Marxnál. A tudatalatti egész pszichológiája teljességgel idegen volt Marxtól, mint ahogy az volt a tudatalatti belső motorja is, az erősz. Csakhogy ebből semmit nem lehetett közvetlenül átültetni Marxba. De ha a neurózisok freudi interpretációját és a beilleszkedni képtelenek kezelését mint burzsoá hibákat lehetne értelmezni, amely a termelőeszközök kapitalista ellenőrzése révén megvalósuló elnyomást szolgálja, akkor Marx egész jól eligazodna Freud világában. Freud az emberi természet és a társadalom közti állandó ellentmondásokról beszélt, amelyek dialektikus mozgásba hozhatók; egy szocialista társadalomban viszont nincs szükség az elfojtásra, amely a neurózist kiváltja. Így aztán Freudot elegánsan besorozták a marxista légiókba, a gazdaság igézetét megerősítették az erősz igézetével, és ezáltal megoldást kínáltak arra a problémára, hogy mit is fog az ember csinálni a forradalom után – ez az a probléma, melyet Marx nyitva hagyott. Marx és Freud összehasonlásán fáradozott Marcuse és mások is, akik egyszerűen elhallgatják azt a nehézséget, melyet a Marx alapelvei és Freud alapelvei közti ellentmondás okoz. Két hatalmas rendszert szolgálnak fel egyetlen fogásban. Freud alkotja az étel tartalmasabb részét. Marx általános biztosítékot nyújt, hogy a kapitalizmus a bajok forrása, és hogy a problémák megoldhatók nagyobb egyenlőséggel, több szabadsággal, hogy a felszabadított emberek az összes erény birtokosai lesznek.

A burzsoának az „utolsó emberként” való interpretációját erősíti a „burzsoá” szó jelentésében megbújó kétértelműség. A burzsoá szó – különösen Amerikában – Marx nevével kapcsolódik össze az emberek tudatában. De létezik egy másik burzsoá is, aki a művészek ellensége. A kapitalistát és a nyárspolgárt általában azonosítani szokták,

noha Marx csak a gazdasági oldalról beszélt, föltételezve – megfelelő garancia nélkül –, hogy ez a felelős a művészek által megrajzolt burzsoá erkölcsi és esztétikai deformitásaiért és magukért a művészekért is. A kétely azzal szemben, hogy a burzsoának és a művésznek ez a megközelítése valóban helyes, volt az egyik fő oka a Nietzschéhez való vonzódásnak, akinek a központi témája a művész volt. Sokszor és sokféle módon hangoztattam már ama nézetemnek, hogy az elmúlt kétszáz év nagy európai regényírói és költői jobboldaliak voltak, Nietzsche ebben a tekintetben csupán az ő követőjük. Valamilyen formában az egyenlőség – amely nem hagy teret a zseninek – vált számukra a fő problémává. Ily módon pontos ellentétei voltak Marxnak. Aki pedig kijelenti, hogy gyűlöli a burzsoáziát, az a baloldal barátjának tekinthető. Így amikor a baloldalnak megtetszett az az ötlet, hogy Nietzschét a soraiba fogadja, vele együtt megkapta az egész XIX. és XX. századi irodalmi hagyományt. Goethe, Flaubert és Yeats utálta a burzsoáziát, Marxnak tehát igaza volt: ezek a szerzők csupán abban különböznek Marxtól, hogy nem vették észre, hogy a proletariátus legyőzheti a burzsoáziát. Nietzschéről pedig elmondható – megfelelő aspektusból nézve –, hogy a Forradalom híve volt. Ha valaki elolvassa a baloldaliak által szerkesztett *Partisan Review* korai számait, egyből észre fogja venni azt a határtalan lelkesedést, mellyel Joyce-t és Proustot övezték, nyilvánvalóan abban a hitben, hogy ezek az írók a szocialista jövő művészetét képviselik, noha az ő művészi törekvésük épp az ellenkező irányban haladt.

A késői német marxistákat a kultúra eszméje kísértette meg, melyet megrontott a burzsoázia közönségessége, s talán arra voltak kíváncsiak, hogy ki tudnak-e még tölteni egy üres csekket a szocialista jövő kultúrájának a nevére. Meg akarták őrizni a múlt nagyságát, mellyel ők sokkal jobban tisztában voltak, mint elődeik. Marxizmusuk valójában megfenekltt a burzsoázia tradicionális gyűlöletének mocsarában, és abba a halovány reménybe kapaszkodtak, hogy a proletariátus majd úgyis meghozza a kulturális megújulást és fölfrissülést. Adorno esetében ez különösen szembeötlő. De Sartre és Merleau-Ponty esetében is jól kivethető, hogy a burzsoázia állt az érdeklődésük homlokterében. A munkássztyábeli marxisták továbbra is az értékötlettel és más autentikus marxista témával voltak elfoglalva. A kultúra az értelmiségiek rögeszméje volt, amint arra Leszek Kolakowski találóan rámutatott, végül azonban már egyetlen proletár sem maradt. Ezzel magyarázható, hogy miért ünnepelte őket oly sok diák a hatvanas években. Ezért kedvelték Heideggert is. Valamire ugyanis emlékeztette őket.

Nem szabad elfelejteni, hogy ahogy növekedett a jólét, úgy kezdtek a szegények burzsoává átváltozni. Az osztályöntudat és a harci kedv nemhogy nem erősödött, de egyenesen lelohadt. Elképzelhetővé vált, hogy – legalábbis a fejlett országokban – mindenkiből burzsoá lesz. Így tehát egy újabb támasztékot húztak ki a marxizmus alól. A kérdés többé nem a szegények és gazdagok közti konfliktus, hanem a közönségesség. A marxisták vészesen közel kerültek ahhoz az elképzeléshez, hogy az egyenlőségben élő ember, mint olyan, burzsoá, és hogy nekik mellettük a helyük, különben kultúr-sznobokká válnak. Csupán az a teljességgel kiürült dogma – miszerint a burzsoá munkás a gazdasági rendszerünk betegsége és a hamis tudat terméke – tartja őket vissza, hogy kimondják – akár egykor Tocqueville –, hogy ilyen a demokrácia természete, és az ember vagy elfogadja ezt, vagy föllázad ellene. Egy ilyen lázadás nem Marx forradalma lenne. Szinte kísértést érez az ember, hogy kijelentse: ezek a fejlett marxisták túl műveltek az egyenlőség társadalmához. A felismerés ellen már csak azzal védekeznek, hogy nem nevezik burzsoának az ilyen társadalmat.

Általában elmondható, hogy a marxizmus a nyugati demokráciákban az élet kulturális kritikájává alakult át. Ugyanakkor az ismert okok miatt rendszerint kesztyűs kézzel bánt a Szovjetunióval. E kritika egy része alapos volt, egy másik része felületes és kötozkodó. De egyik sem volt visszavezethető Marxra vagy a marxizmusra. Az igazi forrás Nietzsche volt és maradt. Ha egy pillantást vetünk az Amerikában uralkodó pszichológiára, látni fogjuk, hogy a „tradícióra irányult”, a „másikra irányult”, és a „belülről irányított” kifejezések csupán a három weberi legitimációs forma módosított változatai: a „másikra irányult” (értsd: burzsoá) a piac vagy a közvélemény diktálta gazdasági vagy bürokratikus racionalitást jelenti; a „belülről irányított” pedig a karizmatikus legütmációnak, az értéktételező énnel felel meg. Weber prófétáját a szocialista, egalitáriánus individuum váltja föl. Marxból nem maradt meg semmi, hacsaknem az a teljességgel kiürült állítás, hogy a szocialista önmaga számára alkot törvényt. A belülről irányított emberről szóló fejtegetések üresek. Még csak példákra sem lehet hivatkozni. Weber legalább bemutatott néhány példát, még ha azok meglehetősen vitathatók is. Itt van például Webernek az az állítása, hogy az értékadó a szellem arisztokratája: vajon ez a felfogás kevésbé plauzibilis, mint azoké, akik szerint bárkiből lehet értékteremtő, ha jó kezelőorvosa van, vagy szocialista körülményeket teremtenek körül? Webernek ez az egalitáriánus szellemben történő átalakítása lehetővé teszi, hogy aki nem baloldali, azt elmebetegnek lehessen nyilvánítani. A pszichoanalízis baloldali kritikussai burzsoá konformizmust emlegettek ezzel kapcsolatban. Az emberben persze fölmerül a kérdés, hogy ezek a kritikusok nem a lelki terápia manipulátorai-e a baloldali konformizmus szolgálatában. Az adornói autoritáriánus és demokratikus személyiség típusokról alkotott hamis elképzelésnek pontosan ugyanaz a forrása, mint a belülről irányított/másikra irányult tipológiának, beleértve a baljósan csengő következményeiket is.

Nietzsche tehát megérkezett Amerikába. Nietzsche baloldaliasítását itt könnyen elfogadták, mert az amerikaiak nem tudják elhinni, hogy egy valóban intelligens és jó ember a szíve mélyén ne fogadja el a Will Rogers-i *Weltanschauung*-ot: „Még soha nem találkoztam olyan emberrel, aki ne tetszett volna nekem.” Nietzsche meghonosítása Amerikában több hullámban ment végbe: voltak, akik Európából hozták magukkal, az emigránsok a poggyászuk között hozták, majd legvégül az összehasonlító irodalmárok keveredtek bele ebbe az importüzletbe: árujukat Párizsból hozták, ahol a felszabadulás óta Nietzsche és Heidegger dekonstrukciója, majd baloldali rekonstrukciója a legfőbb filozófiai *métier*. Az utolsó hullámot követően Nietzsche és Heidegger most már a saját nevükben lépdelnek végig azon a piros szőnyegen, melyet az előhírnökeik fektettek le. Ezek az előhírnökök sokáig uralták a hivatalos pszichológiát, szociológiát, összehasonlító irodalmat és az antropológiát. Az igazi történet azonban az akadémiától a piacig vezető útjukról szól. Az új nyelvet, amelyen a tudókkal közlik, hogy milyen rosszak vagyunk, magunkévá tettük, hogy kijelenthessük: Milyen érdekesek is vagyunk! Az áru azért kissé megsérült a szállítás közben. Marcuse a húszas években mint Hegel komoly tanulmányozója kezdte a pályafutását Németországban. Amerikában fejezte be közhelyes kultúrkritikát művelve, erős szexuális érdeklődéssel fűszerezve AZ EGY-DIMENZIÓS EMBER-ben és más, jól ismert műveiben. A Szovjetunióban a filozófuskirály helyett ideológiai zsarnokság uralkodik; az Egyesült Államokban kultúrkritikus lett az egykori woodstocki lázadóból.

Richard Slotkin

REVOLVERHŐSÖK ÉS ZÖLDSIPKÁSOK: „A HÉT MESTERLÖVÉS” ÉS AZ ELLENERŐSZAK MÍTOSZA

Léderer Pál fordítása

A kultúra történéskének az a feladata, hogy történetüket követve számoljon be azokról a tevékenységekről és folyamatokról, melyek révén az emberi társadalmak létrehozák az értékek és jelentések azon rendszereit, amelyekhez igazodva élnek. A kultúr-történeti elbeszélés arra az állandó dialektikára összpontosítja figyelmét, amely összekapcsolja a mítoszok és szimbólumok teremtésével, értelmezésével, valamint a képzeletvilágra támaszkodó kivetítésükkel összefüggő tevékenységeket a társadalmi lét megannyi politikai és anyagi folyamatával.

A modern társadalomban a tomegkommunikáció az a legszélesebb alapokon nyugvó s legátütöbbszerű eszköz, amely lehetővé teszi, hogy képet nyerjünk az események világról s arról, mi mindenféle probléma tart számot közérdeklődésre; s amely felidéri nekünk a történelmi előzményeket, s átkölti ezeket azon elbeszélő műfajok nyelvére, amelyek a közösségi mitológiát kiformalják. Mivel a kereskedelmi műsorszórás csak azzal törődik, hogy minél szélesebb közönségből húzzon hasznot, a mindenkori műfajok „készlete” széles és változatos, s képes átfogni a nagy témák és a fontosnak tartott kérdések tág – bár nem mindent felölelő – körét. Ha a mítoszok e strukturált piacán új műfajok bukkannak fel (vagy a létezők igencsak megváltoznak), az az aktív ideológiai tevékenység jele, amelyben mind a tomegkommunikációs médiumok előállítói, mind a fogyasztók részt vesznek. A „termékek” előállítói a maguk gyártotta mitológikus formaalakzatok tulajdonosaiként és haszonélvezőiként, a média fogyasztói pedig közönségként, amely vagy elutasítja az adott mítoszalakzatot, vagy azonosul vele. Egyes műfajok folytonossága, kitartó életképessége egy adott kultúra legmélyebben gyökerező, legállandóbb sorskérdéseit segíthet felismerhetővé tenni, mivel arra utal, hogy az emberek éveken – vagy akár nemzedékeken át – újra meg újra megpróbálják, hogy mítosz képébe öltöztetett válaszokat találjanak a politikai és társadalmi válságokra. S ha így van, a fontosabb műfajok fejlődésében bekövetkező nagyobb törések a kulturális értékek és a kultúraszerveződés következményterhes válságára utaló jelzések lehetnek.

Annak az ideológiai válságnak például, amelyet a vietnami háború eszkalálása vont maga után, a hollywoodi filmipar két legfontosabb világháború utáni műfajában, a „háborús filmben” és a westernben bekövetkezett törés és gyökeres átalakulás volt az egyik jele. 1917 óta az amerikai filmproducerek minden jelentős katonai konfliktus idején rávetették magukat a „háborús” témára, megcsinálták a maguk filmjét a harc-terre került amerikaiáról (s ez mindig be is vált). A második világháború idején, amikor Hollywood hatalma és termékenysége csúcán volt, a filmipart erőteljesen osztoztékelték, hogy támogassa a háborús erőfeszítéseket. S miközben a közérdeklődést egyszerre ki

is szolgálta, ki is zsákmányolta, a szakma megteremtette a „harctéri film” fontos és jellegzetes műfaját – benne a mára már ismerősünkévé vált, különböző etnikumú és társadalmi állású legénységből összeállított *szakasszal*, amely végül is felulemelkedik az őt megosztó belső ellentéteken, hogy szembezállhasson az Ellenséggel. A műfaj a világháború befejeztével is népszerű maradt, sablonjai tehát már rendelkezésre álltak, amikor az 1950-ben kezdődő koreai háborúval elindult az offenzíva, melyet a poszt-koloniális Harmadik Világ színterén indítottunk a kommunizmus ellen. A koreai háború népszerűtlensége s azon viták ellenére, amelyek Trumannak az intervencióval majd a háború korlátozásával kapcsolatban hozott döntése körül zajlottak, Hollywood képes volt felhasználni a második világháborús „háborús filmek” sémáit, hogy az új konfliktusokat a régebbi közmegegyezés fogalomkészletébe ágyazza bele.

A vietnami háborúra már egészen másként reagált a filmipar. John Wayne elfogult, felfújt és álságos A ZÖLDSIPKÁSOK-ján (1967) kívül a háborús cselekmények egész időszaka alatt egyetlen „harctéri film” sem készült. Az, ahogyan Hollywood kerülte a témát, igencsak arra utal, hogy félt olyasmihöz nyúlni, amivel kapcsolatban a közönség élesen megosztottnak mutatkozik. E félelem mélységét és heveségét – s talán a közönség megosztottságát is – jól mutatja, hogy Hollywood inkább *kerülte* a témát, ahelyett, hogy „kooptálására”, „beolvasztására” törekedett volna, mint tette ezt 1950–51-ben, a koreai háború idején. Amióta csak a mozgóképet feltalálták, ez a háború – Amerika XX. századi történelmének *legtovább tartó* háborúja! – volt az egyetlen, amelyet a maga idejében nem dolgoztak fel játékfilmmé. Ám ha közvetetten is, Hollywood mindazonáltal reagált a háború kiváltotta morális válságra, mégpedig olyképp, hogy a „vietnami kérdést” a westernműfaj mitikus terébe helyezte át. A zöldsipkás áttelepedett saját otthoni környezetébe, s magára öltötte a revolverhős kosztümjét és kelméit.

Az ebben az időszakban kibontakozó új filmtípusok között az egyik legfontosabb az úgynevezett „mexikói western” volt. Ez a fajta film általában olyan amerikai fegyveresekről mesél, akik társadalmi szétzúllás vagy forradalmi válság idején átlépik a mexikói határt, és a parasztok segítségére sietnek egy elnyomó uralkodó, egy oligarcha „hadi báró” vagy egy gonosz bandita ellen. Az amerikaiak szerepe a mexikói forradalomban nem volt teljesen új téma. Anno, már a néma westernfilmeknek is témája volt, s a 30-as években két figyelemre méltó játékfilm, a VIVA VILLA! (1935) és a JUAREZ (1939) – meg egy sor B kategóriás western is – erről szólt. A szűzsé újrafelfedezése a Twentieth Century Fox 1952-es VIVA ZAPATA!-jához kötődik, „csúcsa” pedig a Hecht-Lancaster-produkció, az 1954-ben készült VERA CRUZ. E műfaji kategória együtt bontakozott az amerikai részvétel erősödésével abban a küzdelemben, mely a Harmadik Világ szívéért és eszéért folyt, s amely a vietnami háború idején tetőzött.

Először 1969-ben döbbsentem rá, hogy ezek között a filmek között sajátos és jelentéssel rokonság elemei fedhetők fel, amikor megnéztem Peckinpah THE WILD BUNCH című filmjét, ezt a kvintesszenciális westernt, amelyen felismerhető volt, hogy a vietnami háborúról beszél – különösképpen az 1968-as holdhónapi offenzíva irtóháborújáról és My Lai akkortájt frissiben közismertté vált mészárlásairól. Közvetett utalásait tekintve a WILD BUNCH nem állt egyedül; 1965 és 1971 között egy sor western készült, amely többé-kevésbé közvetlenül célzott a háborúra: olyanok, mint a THE PROFESSIONALS (1966), a KIS NAGY EMBER (1970), a KÉK KATONA (1970) és az ULZANA'S RAID (1971).

A westernfilmek képi világukat, cselekményüket és ikonográfiájukat a televízió

közvetített háborútól kölcsönöztek. A westernfilm nyelve – a rock and roll és az álbürokratikus zsargon mellett – egyike lett a legfontosabb szimbólumrendszereknek, amelyeken keresztül a katonák megpróbálták a maguk számára értelmezni azt a háborút, amelybe beleszóptak. A katonák – de a katonáorvosok is – egyetértettek abban, hogy az egyik legsúlyosabb pszichés és elmekóroktani veszély, amellyel szembe kellett nézni, az úgynevezett „John Wayne szindróma” volt. Sokat hivatkoztak az indiánok ellen viselt háborúk „hagyományaira” is, amikor „mítát” vagy racionalizáló magyarázatot kerestek azoknak a katonáknak a rémtetteire, akiknek az „indiánvadászatról” való összes ismerete nem máshonnan származott, mint az olyasfajta filmekből, amilyen, mondjuk, a *THE SEARCHERS*. Michael Herr a *Dispatch*-ben megjelent egyik cikkében felidéz egy esetet, amikor egy gyalogsági kapitány az alábbi szavak kíséretében invitálta őt, hogy vegyen részt egy felderítő és megtorló hadműveletben: „Jöjjon csak!... Elvisszük cowboyosdit és indiánosdit játszani.” Ez a szóhasználat nemcsak a hadműveleti terepen harcoló fiatal, alulképzett katonák sajátja volt. A főparancsnoksági zsargon is „indián övezetnek” nevezte azokat a területeket, amelyek felett a Vietkong gyakorolt ellenőrzést; Maxwell Taylor szenátor pedig, amikor a Szenátus előtt beszámolt a pacifikációs programról, úgy nyilatkozott, hogy az olyan, mintha „a cölöperődön kívül vetnének el a búzát, miközben az indiánok még ott ólálkodnak”. Egészen nyilvánvaló: a westernekből kölcsönözött fordulatok, metaforák és szimbólumok képezték a talán legfontosabb értelmző „sorvezetőt”, aminek segítségével az amerikaiak megpróbálták megérteni és kordában tartani azokat a minden előzményt nélkülöző és megdöbbentő tapasztalatokat, amelyekkel Vietnamban szembesültek.

E tanulmányban – egyetlen film közelebbi bemutatásával – John Sturges 1960-ban készült *A HÉT MESTERLÖVÉSZ* című filmjén keresztül a westernnek az 50-es és 60-as évek amerikai kultúrájában betöltött sajátos szerepéről kívánnék számot adni, valamint megpróbálom értelmezni a műfajnak az ideológiai diskurzusra gyakorolt hatását. Ez a film epikus felidézése volt a hagyományos „piff-puff” westernnek, ugyanakkor a némrég szülte „mexikói western” egész jövőjére is hatással volt. S tegyük hozzá: bár időben megelőzi a vietnami katonai intervenciót, sok vonatkozásban az első „vietnami westernünk”. Mielőtt azonban értelmezni kezdenénk, milyen sajátos jelentéshasználatot kölcsönöz Sturges a műfaj nyelvezetének, szükségesnek látszik, hogy áttekintsük a műfaj történetét, s kapcsolatát az amerikai mítosz- és ideológiarendszer kibontakozásával.

*

A mítoszok olyan történetek, amelyek egy társadalom történelmében gyökereznek, s amelyek – állandó és gyakori felidézésük révén – szert tesznek arra a képességre, hogy jelképekben jelenítsék meg egy társadalom ideológiai nézeteit, hogy dramatikus formában érzékeltessék, mit tud egy társadalom önnön erkölceiről – mindazzal a bizonyultsággal és mindazokkal az ellentmondásokkal együtt, amelyek e tudás birtoklásával járnak. A történelmi események mitikus változatai az elismert „tényeket” a gondolkodás, a hit és a tett vezérfonalául szolgáló ideológiai imperatívusokká alakítják át. Az olyan mítoszok, mint Custer tábornok bekerítése, az Alamo-erőd vagy Pearl Harbor, mind történelmi tényeken alapulnak, de szimbólumként és metaforaként idézzük fel őket, s megpróbáljuk a jellegükben eltérő, más-más történelmi helyzetekben bekövetkező válságokat e mítoszmodellek segítségével értelmezni, hogy aztán e modellekből levonhassuk a politikai cselekvés szentesített „forgatókönyveit”.

A Határvidék mítosza egyike legrégebbi mítoszainknak, mely a szépirodalom, a folk-

lór, a rítus, a történetírás és a politikai viták háromszáz év során felhalmozott anyagában ölt testet. Jelképei és sorskérdései a maguk képére formálták a XIX. századi irodalom és a XX. századi film legjellegzetesebb műfajait. E mítosz a vállalkozó hajlamú individualista egyének himnikus dicsérete, akik igába hajtják a vad természetet, hősiiesen vállalt kockázat jutalmaként nem is remélt haszonra tesznek szert, s szélesben meggazdagszanak.

Az erőszak mind a Határvidék történeti fejlődésében, mind annak mitikus leképezésében központi szerepet játszik. Az angol-amerikai kolóniák úgy tudtak terjeszkedni, hogy a fehér telepesek javára kiszorították az indiánokat, és rabszolgasorba taszították a négereket. Ennek eredményeként az indiánok ellen viselt háborúskodás a nyugat felé való terjeszkedés minden szakaszának jellemző epizódja lett. A kultúrájukban és etnikumukban egyaránt különböző szemben álló felek konfliktusa a Határvidék Mítoszában központi dramaturgiai struktúrájává vált, s ezzel szimbolikus vonatkoztatási támpontokat nyújtott másfajta konfliktusok leírásához és értékeléséhez, akár olyanokéhoz is, mint a nemzedéki vagy a társadalmi rétegek közötti ellentétek.

A mítoszban mind az anyagi gyarapodás, mind az erkölcsi fejlődés erőszakos vállalkozások sikeres végrehajtásához kötődik. A természet, az ősvadon meghódítása révén az amerikai telepes javakban gyarapszik, az indiánok (vagy a civil társadalom az indiánokkal analóg „fenevadjainak” csoportjai) elleni harcban az amerikai ember erkölcsileg gazdagszik. A morális problémát és diadalmas megoldását a Határvidék mitikus hősei testesítik meg: a népszerű történetírás és a népszerű szépirodalom „nyomolvasói”, „indiánvadászai”, az olyan „élő legendák”, mint Daniel Boone, és az olyan irodalmi figurák, mint Cooper Vadölője. A róluk szóló tanmese a közös ellenség ellen összefogó faji szolidaritás szükségességére nevel, ez a szolidaritás lesz kötőanyaga annak a társadalmi konglomerátumnak, amely, ennek híján, áldozatául eshet az önös érdekeknek. Ezek a figurák vadság és civilizáció határmezsgyéjén élnek; azok a fajta emberek ők, akik „ismerik a rézbőrűt” – értékeik, szokásaik és gondolkodásmódjuk rendszere sok vonatkozásban nem más, mint *tükörképe* a vad ellenségéének. S éppen ezért: vadság és civilizáltság morális összezsapása mindig e hősökben belül is megvívandó gondolati vagy lelki küzdelmet jelent, amelyből azért kerülhetnek ki győztesen, mert megtanulják fegyelmezni vagy felszámolni saját emberi természetük vad vagy „sötét” oldalát. Ily módon kétféle értelemben is közvetítők, képesek megtanítani a civilizált embereket, hogyan győzzék le a vadságot – a vadon őstermészetét és az emberi lélek elvakultan vad erőit – a maga természetes terepén.

Mire a filmipar felkarolta a témát, a Vadnyugat – csakúgy, mint a Határvidék – teljesen átmitologizált helyszínné vált, melyet kulturális illúziók és ideológiai képletek kifinomult rendszere határolt körül. 1903-ban, amikor Potter THE GREAT TRAIN ROBBERY-je a westernműfaj legelső termékeként napvilágot látott (hogy rögtön képletet adjon a cselekményes meseszövegű film további fejlődése számára), a Határvidék mítosza már meghatározó eleme volt az amerikai történetírásnak és geopolitikai stratégiának. Frederick Jackson Turner „Határvidék-hipotézise” egész Amerika történelmét az előretolt telepesek határvidéki tapasztalatainak következményeként kívánta értelmezni. Theodore Rooseveltt, a filozófus John Fiske és a szociáldarwinizmus szükségyszerű sorsról szónokló képviselői ezt a metaforát az egész világ fajtörténetének modelljévé bővítették ki, s arra használták, hogy igazolják Amerika világhatalmi törekvéseit.

1903-tól 1929-ig a némafilm-western kialakította a maga változatos sémáit a Ha-

tárvidék-történetek kezelésére. Ezt a fejlődést megakasztotta a hangosfilm színre lépése s a Nagy Válság. 1931-gyel kezdődően a műfaj kilenc évre gyakorlatilag letűnt a színről, úgyszólván alig készültek nagyjátékfilmek. 1939-ben aztán beköszönt a western reneszánsza, s ez egy harmincéves időszakot nyit meg, amelyben a western volt a cselekményes film legkövetkezetesebben népszerű formája; mind a közönség, mind a producerek körében, mind a moziterem filmvásznán, mind az új médium, a televízió képernyőjén. Ezek a westernnek tudatosan nyúltak „történelmi” referenciákhoz, és sikerült is igen erős kapcsolatot teremteniök a Vadnyugat képvilága és a progresszív vállalkozói szellem heroikus korszaka között. A western által kínált hol bukolikus, hol zordon képvilág ezeket az erős és a teljesítmény dicséretét zengő „meséket” a természet romlatlan ártatlanságának aurájával ovezte. A western narratív struktúrája mindazonáltal nyomatékosan kiemelte, hogy bármi legyen is a „névleges” történelmi színtér, a végkimenetelt szükségszerűen és jogosan az erőszak alkalmazása határozza meg. A western minden válfajának megvan a maga jellegzetes erőszakformája. A „lovassági” westernben a végső lovasroham és az indiánok lemészárlása; a revolverhős-westernben (ahol egy magányos hős egy szál maga szembefordul az egész várossal, és győz) az elnéptelenedett főutcán megvívott pisztolypárbaj jelenti a csúcspontot; a „törvényen kívüli lovag” variáns az utolsó, drámai végkifejletbe forduló fegyveres útonállásban kulminál; a „romantikus” westernben mindig szerepel a golyósüvítéstől hangos megmentési jelenet. Mindehhez tegyük hozzá, hogy – mivel a westernben mindig is az amerikai történelem megjelenítését vélték látni – az a nyomaték, amelyet a műfaj az erőszakra helyez, felér egy hitvallással a történelem és a politika feltételezett lényegéről.

A koreai háború idejére a western művelői már rég kialakították annak kifinomult, egyszersmind ökonomikus jelképnyelvét. A cselekményvezetés és a jellemábrázolás sémái olyannyira közkinccsé váltak, hogy a média folklórájának meghatározó elemeként vehetjük számba őket. Ezért aztán még a tabunak minősülő vagy legalábbis „nehézzen kezelhető” témákkal (polgárjogok, homoszexualitás, pszichoanalízis, békés egymás mellett élés) való virtuózan allegorikus eljátszózásra is módot adtak. Minthogy azonban a műfaj alapanyagába kitorólhatetlenül bele voltak kódolva a történelmi és politikai vonatkozások, ez a művészkedő játszázás valójában mindig nagyon is komoly; egyfelől leképezi a vietnami háborút megelőző évek hidegháborús liberalizmusának és konzervativizmusának ideológiáit, másfelől erőteljesen visszahat azokra.

A westernen belül az egyik legfontosabb változat az, amelyet az „útonálló kultuszának” is nevezhetnénk, s amely Henry King 1939-es, epikus sodrású JESSE JAMES-éből eredeztethető. Ezek a filmek vállalták a Nagy Válság korabeli világképet, amelyben az útonálló mindig úgy jelenik meg, mint akit társadalmi okok hajtának a bűnözés útjára; annak gyökereit, hogy törvényen kívül helyezi magát, mindig az olyanfajta szociális elnyomásnak a megtapasztalásában lelik fel, amelyért egymással szövetségre lépő pénzügyi hatalmasságok vagy katonai despoták felelősek. Az „útonálló western” testesítette meg a Vadnyugat történetének legpopulistább olvasatát, s kiváló eszközül szolgált a társadalomkritikára és a politikai irányvonallal való szembehelyezkedésre.

1950-től azonban, Henry King THE GUNFIGHTER-ének, a „revolverhősnek” színre lépésével, a „törvényen kívüli lovag” karaktere a filmvásznon bemutatott csupasz jegyekre redukálódik: magányosságára és elidegenedettségre, törvényenkívüliségére s arra, hogy jól bánik a colttal. A törvényenkívüliség társadalmi előzményeinek részletezett bemutatása immár elmarad. A revolverhős olyan emberként jelenik meg, aki-

nek múltjáról gyakorlatilag nem tudunk meg semmit, mint ahogy azokról a társadalmi gyökerű motivációkról sem, amelyek helyzetébe belekényszerítették. Ez a tendencia Clint Eastwood a korai hetvenes években forgatott westernjeiben érte el a csúcspontját, a főhősnek itt már oly mértékben nincs kapcsolata semmiféle történeti dimenzióval, hogy úgy jelenik meg, mint „az ember, akinek nem volt neve”.

Annak a váltásnak az ideológiai jelentősége, amely az „útonálló” helyébe a „revolverhöst” lépteti, leginkább King JESSE JAMES-ének és George Stevens SHANE-jének (1953) összehasonlításában érhető tetten. King filmjében a cselekmény nagyobbik része arra szolgál, hogy bemutassa, illetőleg elemezze, hogyan reagál az útonálló az elnyomásra és az igazságtalanságra; mindezt összeköti a banditaközösség életének ábrázolásával, megmutatva, hogyan emelkedik ki Jesse James e közösségből, hogyan szolgálja azt, s végül, hogyan távolodik el attól, s válik általuk is kiközösítetté. A SHANE főhőse is jól bánik a fegyverrel, s a szegény farmerek oldalára áll a zsarnoki nagybirtokos ellen vívott harcban. De Shane valahonnan kívülről érkezik, múltját homály fedi. Stílusa, viselkedése és beszédmódja valamiféle arisztokratát sejtet, s az őt övező üzleteket legalább annyira szól „finom” viselkedésének, mint annak, ahogy a colttal bánik. A film szereplői közül ő az egyetlen, akit *sosem* önérdék vezérel a cselekvésben (vagy az attól való tartózkodásban). Ám minthogy a motívumok, amelyek Shane-t a farmerek oldalára állítják, egyediek, s nem vezethetők le semmilyen történeti vagy társadalmi háttérre való utalásból, ezért természete – jelleme – kifejeződésének látszanak lenni, olyan nemes lovagiasság megnyilvánulásának, amely független bármiféle „előtörténettől”, s inkább egy felsőbbrendű faj attribútumának tekinthető. Shane sosem úgy tűnik fel, mint aki beletartoznék a közösségbe, felsőbbrendű értékei sosem a közösség értékei. Az erősszak arisztokratája ő, egy „vonzóbb” világból ideszakadt idegen, aki értékesebb, mint azok, akiknek segítségére siet; azoknak, akikért feláldozza magát, nincs joguk elszámoltatni őt.

A SHANE népszerűségét a westernnek egész hulláma használta ki, amelyek aztán elaborálták a revolverhősnek mint az elesettek lovagias megsegítőjének figuráját. Hogy az agyonhasznált nyersanyagból új meg új történeteket állíthassanak elő, ezek a filmek bőven merítettek a SHANE romantikus idealizmusából; az erőszakhoz vezető lovagias és anyagi motívumok ütköztetésének összes variációját feltalálták; s újsémákat ágaztattak le a főhős a szexualitáshoz és a pénzvagyonhoz fűződő viszonyának problematikájáról. Kezdett feltűnni a revolverhősnek egy realistább változata; a történet kezdetén a főhős professzionális zsoldosként bukkan fel, aki a cselekmény folyamán „megtér”, s vállalja a lovagias eszményeket. Hogy mi vezet a megtéréshez? Általában egy nő szerelme, aki és amely egyszerre ígéri a romantikus vágy beteljesülését, no meg a kibékülést azzal a társadalmi normarendszerrel, amely megkívánja a főhőstől az önfeláldozás gesztusát. E nemben az egyik első – egyszerűs mind leglátványosabb – ujjgyakorlat az 1954-ben készült VERA CRUZ volt (az egyik legelső „mexikói western”!), melyet Robert Aldrich rendezett, a két főszerepet Gary Cooper és Burt Lancaster játszotta. A filmet elég sok kritika érte, amiért – nem kevés humorral – nemcsak a negatív, de a pozitív főhős esetében is tobzódott a cinikus és önérdék vezérelte motívumokban. Mégis, az az erős kapocs, amelyet a heroikus kompetencia és a zsoldospragmatizmus között teremtett, iránymutatónak bizonyult az eljövendő, „felnöttesen” illúziótlan western számára.

Az amerikai „mintahős” személyében bekövetkezett szerepváltás – a népi lázadó helyébe a vonzóan csillogó profi lép, aki egyszerre kóbor lovag is, zsoldos is – nem

más, mint annak leképezése, ahogy a New Deal-féle liberalizmuson belül a radikális kritika szellemét felváltja a technokrata önelégültség. De a westernnek fiktív politikai töltete többet érzékeltet, mint egy vezetői stílus felszíni jegyeinek megváltozását. A hatalom és az erő alkalmazásának alapkérdéseiről szól mindvégig. A western cselekményvezetésének csupasz lényege nem más, mint hogy olyan racionalizáló keretekkel lát el bennünket, amelyek a látványos erőszak-cselekedetek magyarázatául és igazolásául szolgálnak. S minthogy erőszak és erő a politika és a társadalmi ellenőrzés aspektusai, amikor a filmes szakma a westernben műtűművet és forgatókönyvet bocsát az erőszak rendelkezésére, ez a társadalom legalapvetőbb ideológiai elkötelezettségeit érinti. A western adta válasz kulcsfogalmai szükségszerűen a mítosz terminológiája szerint kódolódnak, azaz a politikai stratégia finoman kidolgozott racionalizációi helyébe a heroikus képvilág és viselkedési stílus lép. E mitológiai kódrendszer tette lehetővé, hogy a filmesek hozzányúlhassanak azokhoz az ideológiai problémákhoz, amelyek az 50-es és 60-as évek politikacsinalóit állásfoglalásra kényszerítették. S módot adott arra is, hogy a „mexikói western” forgatókönyve a zendülések, lázadások elleni háború forgatókönyvének mitologikus megfelelője legyen. A politikusok és a forgatókönyvírók tevékenysége nyomán elénk vetülő világképek együttesen teljes rendszert alkottak, amelyben a mítosz és az ideológia egyaránt úgy működött, hogy kölcsönösen befolyásolhassa és erősíthesse a másikat.

*

1954 és 1960 között jelentős változás állt be a hidegháború jellegében, s ez komoly problémákkal szembesítette a politikát, miközben jelentős ideológiai dilemmákat hozott felszínre. A Marshall-terv és a NATO sikere hatásosan korlátozta Európában a kommunista befolyás terjeszkedését; ugyanakkor az, ahogy a Nyugat elhatárolta magát attól, hogy beavatkozzék a keleti tömb 1953–56-os felkeléseibe, világossá tette, hogy nem fog kísérletet tenni „a vasfüggöny felgöngyölésére”. Kelet és Nyugat között a versengés központi terepévé az úgynevezett Harmadik Világ vált – Ázsia, Afrika, Latin-Amerika fejlődő országai, ahonnan kevéssel azelőtt vonultak ki az európai gyarmati nagyhatalmak.

E terepváltás változtatást igényelt a diplomáciában és a katonapolitikában, valamint szükségessé tette a populáris politika ideológiai újraorientálását. A németek és a japánok elleni háború ideológiai premisszáira az antikolonializmus nyomta rá bélyegét, amibe (a jószomszédsági politika értelmében) beletartozott az amerikai imperializmus Latin-Amerikában gyakorolt nyersebb formáinak elutasítása – a retorika szintjén legalább. Jelentős erőt képviselt az antimilitarizmus – még a háborús propaganda virágzása idején is –, amely felerősítette az amerikai elszigetelési politika hosszú tradícióra visszanyúló jelszavait. A hidegháború első éveiben az amerikai vezetők úgy érezték, a legnehezebb politikai problémát az jelenti számukra, hogyan legyenek úrrá a közvélemény izolacionista beállítottságán és a hadvezetéssel szembeni bizalmatlanságán, hogy megépíthessék az európai szövetséget, és újra működésbe hozhassák azt a katonai potenciált, amelynek leépítésére 1945–46-ban oly gyorsan és oly boldogan sor került. Az orosz atomfegyver kifejlesztése, Sztálin agresszív lépései az 1948-as cseh-szlovák és berlini válság kapcsán, valamint a nyugat-európai kommunizmus aratta politikai sikerek megeremtettkék azt a válsághangulatot, amely szükséges volt ahhoz, hogy a közvélemény támogassa a NATO létrehozását, de az már korántsem volt világos, vajon arra is hajlandó lesz-e a közvélemény, hogy hasonlóan egyöntetű megér-

téssel fogadja a kommunizmussal való széles körű (és meglehetősen sokba kerülő) versengést három kontinens szaporán sokasodó új országaiban is.

Ez az új hidegháború jellegében különbözni látszott mindattól, amit a nagyközönség a közelmúltban támogatásáról biztosított. Úgy látszott, hogy ez a harc a megsemmisítés fenyegető veszélye elleni küzdelem lesz – ahogy a világháborúk is azok voltak –, de nem nyílt sisakkal vívott küzdelem a nyilvánvaló ellenség ellen. Sokkal inkább közvetett és titkos csatornákon vívott háború, ahol a prímet kémek, szabotázsakciók és titkos hadműveletek viszik. Az 1954-es Doolittle-jelentés, amely új irányt szabott a CIA tevékenységének, drámai képet festett a konfliktusról, amely szükségessé teszi a választást: van egyfelől az amerikai módra történő hadviselés, a fair, tisztességes, decens – és ezért voltaképp „ártatlan” – küzdelem formáival, és van az ellenség módszere, amely brutális, álnok és visszataszító.

„Mára világossá vált, hogy egy könyörtelen ellenséggel nézünk farkasszemet, akinek bevallott célja a világuralom. Olyan meccs ez, amelyben nincsenek játékszabályok. Az emberhez méltó viselkedés eddig általánosan érvényes normái többé nem alkalmazhatók. Ha az Egyesült Államok élve akar kikerülni e háborúból, a fair play hosszú múltra visszanyúló fogalomrendszerét újra kell értékelnünk. Meg kell tanulnunk élni a felforgatás, az aknamunka, a szabotázs eszközeivel; az ellenfelet saját fegyverével, az ellenünk bevetett eszközök ügyesebb, kidolgozottabb, hatékonyabb alkalmazásával kell térdre kényszerítenünk. Szükség mutatkozik arra, hogy Amerika népe megismerkedjék ezzel a, valljuk meg, undort keltő szemlélettel, s eljusson odáig, hogy megérti és támogatja ennek alkalmazását.”

Bár a Doolittle-jelentés főleg a Szovjetunió európai jelenléte ellen folytatott földalatti küzdelem szükségességét hangsúlyozta, gyakorlati alkalmazására elsődlegesen Ázsia, Afrika és Latin-Amerika primitívebb színterein került sor. Korlátozott mennyiségben ugyan, de rendelkezésre állt olyan friss keletű történelmi tapasztalat, amelyre az amerikaiak építhettek az újfajta harcmodor kidolgozásakor. A legfrissebb példát az európai impériumok seregei nyújtották, amelyeket Malajziában és Vietnámban vetettek be a „lázadók” ellen. (A féltékeny bürokratikus elkülönülés azzal járt, hogy a szárazföldi hadsereg vezérkara nem vett tudomást a Haditengerészet tapasztalatairól, amely az 1915 és 1935 között lezajlott „banánháborúk” során kidolgozta a zendülések leverésének „ellenerőszak”-stratégiáját.) Ha voltak „amerikai” modellek, ezek jóval korábbiak voltak, és főként az indiánok elleni háborúskodás történelmi mitológiája közvetítette őket.

Akárcsak az indiánt, az új ellenséget is primitívnek, könyörtelennek és elvadultnak tekintik. Nem civilizált szabályok szerint verekszik, és csak olyan valaki győzheti le, aki Cooper Vadölőjéhez vagy a pengős regények Buffalo Billjéhez hasonlít, olyan valaki, aki „elég jól ismeri a rézbőrűt” ahhoz, hogy hozzá hasonló módon tudjon küzdeni. A nemzeti felszabadítási mozgalmak kommunista háborúira adott amerikai válasznak meg kellett teremtenie az ellenség „tükörképét”, az amerikai gerillavadászt, a „zöldsipkást”.

A háborús politika J. F. Kennedy 1960-as választási győzelmével ült diadalt. Kennedyt a választási hadjárat úgy mutatta be, mint aki új és újító, fiatalos lendületet ad a külpolitikának. Aki olyan szellemet képvisel, amely a Határvidék mítoszára rímel (nem véletlenül választotta elnöksége idejének eposzi jelzőjéül az „újjaéledt Határvidék” szlogenjét). Bár maga a doktrína és a Speciális Alakulatok Eisenhower alatt fejlődtek ki, mindkettőt Kennedy „újításaként” volt szokás számon tartani. A Zöldsipkásokat meg végképp és egyértelműen Kennedyhez kötötte a közvélemény, az elnök heroikus stílusának katonapolitikai „megjelenítőiként”.

Kennedy külpolitikája előrevetítette a kommunizmussal szemben a Harmadik Világ hadszínterén, liberális eszmények nevében folytatott ellenoffenzívát. Beiktatási beszéde, s aztán stratégiai döntései, a személyes erkölcsi megújulás vonásait látszottak a „projekt” lényegévé emelni, mely megújulás leginkább hősiességük végrehajtásán keresztül valósítható meg. Az új „határvidéki hősök” Hemingwaytól kölcsönözték az egyszerre kemény és érzelmes manírt (melyet a filmvásznon városi közegben Humphrey Bogart, a háborús és westernműfajban pedig John Wayne jelenített meg utolérhetetlenül). A Kennedy-korszak stílusához igazodó hőstől elváratott, hogy keménynek mutatkozzék az emberi érzelmek csapdáival szemben, ennek ellenére legyen elég idealista ahhoz, hogy elfogadja a jelszót: „ne azt kérdezd, mit tehet érted a hazád, azt kérdezd, te mit tehetsz a hazáért”. A hazafias szolgálat vállalása most már nem korlátozódik egyetlen, Errol Flynn „stílusában” lezavart lovassági rohamban való részvételre. Amit vállalni kell, az most már a „szürkületi homályban vívott hosszú, ádáz harc” a zsarnokság és a hatalom ellen. De ez az erkölcsi célkitűzés egy politikailag és gazdaságilag konzervatív sémába szervült bele: „Ha nem tudunk segíteni azok sokaságán, akik szegények, nem tudjuk megmenteni azon keveseket, akik gazdagok.” Végső soron ez a politika nemcsak arra szolgált, hogy fenntartsa Amerika hatalmát, hanem arra is, hogy igazolja – például azzal, hogy megpróbálja azt a látszatot keltetni, mintha a szociális jóléttel való törődés New Deal-i tradícióiból táplálkoznék. Ami azt illeti, Kennedy a New Deal ideológiáját átköltötte a lovagregények mitológiájának nyelvére: egy olyan világpolitika vízióját fogalmazta meg, amelyben „aki erős, derék; aki gyenge, annak védelmére sietnek”.

Amerika egész népének hozzájárulását kellett volna adnia a Harmadik Világ szegényeivel való „törődés” összetett programjához. Ám a jótékonysági akciók még ebben az esetben sem lettek volna egyebek pótcselekvésnél. A tényleges munkával önkéntesek kis elit csoportjai voltak megbízandók, olyanok, akik hajlandók a bennszülöttek között élni, és eltanulni életmódjukat, de akik képesek ellenállni annak, hogy maguk is „bennszülötté” váljanak, s ehelyett készek a bennszülött kultúrák modernizálásának – értsd: amerikanizálásának – folyamatát beindítani. A Békehadtest és a Zöldsipkások – ugyanannak az éremnek két oldala. Mindkettő a Kennedy-stílusú heroizmus fényével ragyog. Mindkettő büszkén hivatkozik az önkéntesség szellemére s a radikális pragmatizmusra – arra a képességre, hogy a helyszínen ötlőjk ki az adekvát technikát, s felülemelkedjenek a bürokratikus korlátozás elavult rendszereire. Mindkettő azal kezd a maga tevékenységét, hogy elsajátítja a helyi játékszabályokat, elsajátítja a „bennszülött” fortélyait, hogy saját terepén győzze le az ellenséget. A Békehadtest számára ez olyan munkastílus vállalását jelentette, amely megkövetelte az önkéntestől, hogy „bepiszkítsa a kezét”. A CIA tagjait és a zöldsipkásokat illetően pedig eleve benne volt a pakliban, hogy megtanulják a „piszkos hadviselés” fortélyait, megtanulnak „indian módra” verekedni. Vietnamban azt várták, hogy ez a küzdőstílus a terepen igazolja majd létjogosultságát.

A Speciális Alakulatok körüllengő misztikum szinte a kezdetektől magával vonta az ellenféllel való sajátos azonosulást (mellékterméke volt ez a gerillaellenes küzdelem „tükörkép-definíciójának”), ami mind a Zöldsipkások öndefiníciójára, mind a közzélemény erre adott reakcióira hatással volt. A Speciális Alakulatok sikere ebben a – ha úgy tetszik, „indian”, ha úgy tetszik, „útonálló” stílusú – hadviselésben jól lemérhető a reguláris hadsereg tisztjeinek az Alakulatok pusztá fennállásával szemben mutatott ellenérzésén s azokon a legendákon, melyek az akciók vadságáról, könyörtelenségé-

ről, a tabukkal és a bürokratikus tiltásokkal kapcsolatban tanúsított megvető közönyéről szólnak. Rambo alakja csak friss keletű tükröződése a jelenségnek, de a „misztérium” gyökerei azokhoz a pszeudotörténelmi alakokhoz nyúlnak vissza, akik „ismerték a rézbőrűt”, akik többé-kevésbé számot tarthattak a „Vadnyugat Robin Hoodja” címre, valamint a „kemény hapsi” típusú detektív modernebb figurájával való rokonságra. Shelby Stanton, a Zöldsipkások krónikása, úgy írja le őket, mint professzionális elitet, „speciálisan kiválasztott és magasán képzett katonák” maroknyi csoportját. Ezzel együtt – és emellett – persze klasszikusan „megrögzött individualisták”, akik ugyanabból az öntőformából kerülnek ki, mint a John Wayne alakította figurák az olyan filmekben, mint a *FORT APACHE* (1948) és a *THE SEARCHERS* (1956); akik képesek a rutinizott működésükön keresztülgázolni, felülemelkedni a működési normákon, s lenézik a bürokraták fanyalgását, amely az „eszeveszett, nem hadsereg-szabványos” módszereket fogadja; akik képesek beilleszkedni a világ bármely pontján, képesek „túlélni a legmostohább körülményeket, sőt még mások gondját is viselni [...] megmaradni autonóm gondolkodású embernek, megragadni minden kínálkozó alkalmat, s maradéktalanul kihasználni a rendelkezésre álló lehetőségeket”. Ezek a fikciók csapatban dolgoztak, úgynevezett *A-csapatokban*, amelyek egy tisztből és hat őrmesterből álltak össze. Vagyis hétfős csoportokról van szó.

Szezzel már A HÉT MESTERLÖVÉSZ-nél vagyunk, amely néhány amerikai revolverhős történetét beszéli el – mindegyikük az erőszak profi technikusa, s megrögzött individualista –, akik Mexikóba mennek, hogy megvédjenek egy parasztfalut a környéket sarcoló banditától. Mielőtt Kennedy hivatalba lépett volna, mielőtt a Speciális Alakulatok Saigonban landoltak volna, a filmesek – nem kevés képzelőerőről tanúbizonyosságot téve – elkezdték felderíteni és kipróbálni az „újjáéledt Határvidék” gerillaellenes tevékenysége mögött meghúzódó mitológikus és idológiai premisszákat. A film bonyolult tükröző mechanizmus, nem egyszerűen a hidegháborús értékek propagálásának eszköze. Az új hidegháború legfontosabb politikai kérdésfeltevéseit a western hagyományos problémakészletével kombinálva A HÉT MESTERLÖVÉSZ olyan képet vetít elénk, amely egyfelől racionális magyarázatot és igazolást nyújt a lázadások leverésére, de ugyanakkor rávilágít ennek az ideológiának, illetve az ezzel járó katonapolitikának az ellentmondásaira és gyengeségeire is.

•

John Sturges A HÉT MESTERLÖVÉSZ-e néhány hónappal azelőtt jelent meg a filmvászonon, hogy Kennedyt beiktatták, a forgatás pedig jóval az 1960-as elnökválasztási kampány előtt megkezdődött. Szemlátomást nem a közvetlen befolyásolás esetével van tehát dolgunk (hacsak a film nem befolyásolta az elnököt). Sokkal inkább arról van szó, hogy a film és az elnök oszroznak egy sor ideológiai előfeltevésben, egy mitológiában s a heroikus stílus mibenlétéről alkotott elképzelésekben.

Sturges filmje bevallottan nem egyéb, mint Akira Kurosawa HÉT SZAMURÁJ-ának amerikai „remake”-je. Egy olyan filmc, amely maga is sokat köszönhetett az amerikai westernstílusnak, s amely – míg az USA-ban vetítették – mind a közönség, mind a kritikusok tetszését kiváltotta. A HÉT MESTERLÖVÉSZ sikere túlmutat a bevételek jövedelmezőségén: sokan utánozták, s gazdagon táplálta a populáris ikonográfiát. Yul Brinner és Eli Wallach kókadózó karrierje ezzel a filmmel ívelt fel újra. A szereplők közül Steve McQueen azonnal sztár lett, s ebben mások is követték a Hetek közül: Horst Buchholz, James Coburn, Robert Vaughn és Charles Bronson. Az elmúlt huszonöt

év során Európában és az Egyesült Államokban a filmnek több folytatása, illetőleg utánzata született mind a western, mind a háborús film, mind a sci-fi műfajában.

Adva van egy szegény mexikói falu, amelyet időről időre, de rendszeresen megsarcol és terrorizál egy Calvera nevű bandita (Eli Wallach személyesíti meg). Brutális jellemvonásai ellenére is bonyolult személyiségű figura, aki ugyan banditaként viselkedik, de a paternalista tekintélyelvűség nyelvén beszél – „apjuk vagyok ezeknek, tölem függenek” –, amikor igazolni akarja a falura kivetett sarcot. Belekényszerülve az ellenállásba, a falusiak néhány embert az Államokba küldenek, hogy puskákat vásároljanak, ám ott megtudják, hogy a puska drága, „a puskás olcsó”. Elég egyértelműen arról van szó, hogy a határvidéken is véget ért a vadnyugati korszak, s emiatt egy sor fegyveres állástalanná vált. A parasztok gyorsan alkalmazkodnak a „modernizációs eszményhez”, azaz kapitalista mentalitással gondolkodnak, és kihasználják a helyzet adta előnyöket: úgy döntenek, hogy egy amerikai zsoldost fogadnak fel.

A parasztokat segíti a döntésben az az erkölcsi „dráma”, amelynek szemtanúivá válnak. A városka részeges hobója, „öreg Sam”, az indián, fogta magát, és elhunyt. Ám a városka bigottjai nem engedik, hogy a hegy, az „öreg Kopasz” oldalában fekvő temetőbe temessék. A 40-es és korai 50-es évek útonállókra és indiánokra kihelyezett westernjeire visszautalva a film bizonyos bukolikus nosztalgiával idézi fel az amerikai társadalom képmutatásának kritikáját. De a jelenet a ma történelmét is megidézi, nevezetesen a megelőző öt év polgárjogi mozgalmait, amelyek nemritkán az amerikai Dél katonai temetőinek szegregáltságát támadták.

A történet e pontján két „puskás” lép ki a tömegeből, felviszik a halottaskocsit a temetőhöz, leszerelik a hözöngőket, és eltemetik az indiánt. Ez a kettő: Chris és Vin (Yul Brynner és Steve McQueen). Chris ünnepélyes, feketébe öltözött figura, Vin amolyan beleváló, könnyed típus (kicsit Mark Twain-i stílusban), beszédét jópofa bemondások és ironia fűszerezik, és rámenős nagyotmondás. Nem világos, hogy miért teszik, amit tesznek. Nem papol itt senki fajgyűlöletről vagy szociális integrációról, pénzt sem fogadnak el, pedig egyiküknek sincs egy vasa sem. Úgy látszik, az igazságtalanság látványa és az, hogy egy fontos munka elvégzetlenül maradna, több, mint amit el bírnának viselni. „Ne azt kérdezd, mit tesz érted a hazád, azt kérdezd, mit tehetsz te a hazádért.”

Az öreg indián eltemetése élesen megvilágítja, milyen központi jelentőségű a Kurosawa-film amerikai westernadaptációjában a faji kérdés. A HÉT SZAMURÁJ-ban két konfliktus ellenpontozódik: a samurájok harca, hogy megmentse a falut a rablóbandától, és az osztálykonfliktus a gyökerét veszített karonai arisztokrácia, illetőleg a paraszti értékrend és szokások között. A Határvidék-mítosz ideológiai hagyományai, még legkifinomultabb historiográfiai megfogalmazásaikban is mindig nyomatékosan kiemelték, hogy Amerika milyen kivételes módon ment maradt az Óvilág osztálykonfliktusaitól. Azok a gesztusok, amelyeket a Nagy Válság idején tettek az osztályharc mitikus ábrázolására, mindig erőtlen próbálkozások maradtak: még az 1939 és 1950 közötti időszak „útonálló-westernjeiben” is méltatlanul kárvallott érdekcsoportként jelent meg az elnyomott farmerek tomege, nem pedig mint „parasztság”. Most, 1960-ban, a HÉT SZAMURÁJ által felvetett osztályproblémák amerikai megjelenítését az amerikai filmproducerek csak abban a formában tudják elképzelni, hogy a társadalmi osztályt összemoszák a fajjal, s az egész konfliktust áthelyezik az Egyesült Államok határán túlra, a Harmadik Világba.

A revolverhősöket és a parasztokat mozgó ellentétes motívumokat társadalmi és

faji különbségként kezelik. Amikor a parasztek meg akarják győzni Christ, hogy segítsen rajtuk, a földhözragadt anyagiasság („jól megfizetnénk”) és a rokonszenvére apelláló szentimentalizmus naiv és inkohérens keverékével érvelnek. Nos, a felkínált bér az „amerikai” tarifához s Chris profigázsijához képest nevelésesen kevés, másfelől Chris már tanújelét adta korábban, mennyire hidegen hagyják az „érzelmek”, amikor lerázta magáról egy városi vigéc túlláradó dicséretét, amellyel az az indián eltemetését fogadta. Az amerikai erkölcsi választásait és döntéseit kifinomultabb motívumok bonyolultabb szövevénye határozza meg, mintsem azt a mexikói parasztek elképzelhetnék és megérthetnék. Engedni az emberi rokonszenv kísértésének, nyitottnak lenni az elesettek hívó szavára – mindezt kiegyenlíti és egyensúlyban tartja a zsoldos keményfejű materializmusa és taktikai pragmatizmusa s a hivatásos fegyveres büszkesége, aki számára az erőszak egyszerre hivatás, szakma és mesterség. A mérleget az bilenti a parasztek oldalára, hogy Chris megtudja: amit a parasztek felkínálnak, a kis zacskó pénz és az aranyóra – ez minden vagyonuk. De lovagias rokonszenvét a profi keménysége mögé bújtatja: „Sokszor kínáltak már sokat a szolgálataimért, de *mindent* meg soha.”

Chris aztán – próbatételek és rituálék hosszú sorozata után – még hat további fegyverest toboroz a csapatba. A cselekményvezetés így teszi világossá, hogy a mexikóiak segítségére siető csapat elit egység, amelyet mind szakmai, mind erkölcsi szempontból kifinomult eljárások révén válogattak ki. De a csoport összeverődésének folyamata azt is nyomtatékosan aláhúzza, mennyire átfogóak és változatosak egy ilyen elit kommandó készségei, jártasságai és motívumai. A közös nevező a keménység és a professzionalizmus. Ennek tesztpróbája az önérdék képletéhez való ragaszkodás. A Harmadik Világ megmentésének nemes művét nem a romantikus hittérítők érzélgős vagy idealista hevületének szellemében kell véghezvinni. Annak szilárdan a realizmus és az önérdék követésén kell alapulnia, mintegy azt érzékeltetve, hogy a tiszta idealizmus túlságosan ritka és túlságosan törekeny tulajdonság ahhoz, hogy a félárnyék homályában hosszúra nyúló küzdelemben *mindvégig* építeni lehessen rá.

Mindazonáltal csak egyetlen szereplő van a csapatban, aki tisztán és csakis zsoldos, Chris régi barátja, Harry, aki nem hajlandó elhinni, hogy ne lenne az „üzlet” mögött valami titkos, rejtett kincs. A többiek számára a profi mivolt – mint eszmény és mint státus – legalább annyit nyom a latban, mint a készpénzfizetség. Vin azért csatlakozik, mert le van égve, s az olcsó pénzért vállalt bér munkán kívül nincs más választása, mint elszegődni könyvelőnek egy vegyesboltba. „Jó, komoly, állandó munka” – mondja neki az egyik mexikói paraszt, de Vin megalázónak tartja ezt a fajta munkát s azt a státus- és önérdetvesztést, ami – számára – ezzel jár. S paradox módon azzal fejezi ki, mennyire lenézi a mexikói értékvilágát, hogy azonnal a parasztek ügye mellé áll. Számára fontosabb a profistátus megőrzése, mint a jó kereset és biztonság „parasztos” (értsd: nyárspolgári) megfontolásai.

Az első pillanattól azt látjuk tehát, hogy a mexikóiak és amerikaiak közötti különbözőségnek faji és osztályaspektusai is vannak. Az amerikaiak egy fehér arisztokráciát (vagy elitet) testesítenek meg, olyan kasztot, amelyet a hatékony erőszak alkalmazásának képessége jellemez. A mexikóiak pedig színészek, parasztek, akik nem értenek se a modern technikához, se a hadviseléshez. A professzionalizmus tehát az amerikaiak magasabbrendűségét jeleníti meg a mexikóiakhoz képest mind társadalmi, mind faji szempontból. A többi zsoldos toborzása során ez a képlet részletesebben, árnyaltabban is kibomlik. A csapat ásza, Reb (James Coburn), mintha revolverhősként is Zen-

mester lenne; azért csatlakozik a csoporthoz, mert ebben alkalmat lát arra, hogy próbára tegye magát, képességeit, s ez ellensúlyozza az alacsony fizetséget – a professzionalizmus az ő esetében egyfajta vallásos önsanyargatás, illetve hivatástudat. Lee (Robert Vaughn) a neurotikus revolverhős, aki azért csatlakozik, hogy meneküljön, megszabaduljon saját múltjától s az ellene bosszút esküdött Johnson fivérektől – számára a professzionalizmus a kudarcban felcsillanó utolsó erényt jelenti, a lelkileg összeropant férfi utolsó energiaforrását. A legfiatalabb és legkevesbé rutinos fegyveres, Chico, a „kölyök” (Horst Buchholz) mexikói peónok gyermeke (a szülőket vélhetőleg mexikói banditák vagy gringó fegyveresek nyírták ki valamikor), aki kétségbeesetten tori magát, hogy bekerülhessen az elitbe – a professzionalizmus nála az „amerikaivá” válásnak, a magasabb státus elnyerésének, saját újjászületésének lehetséges eszköze. Ezt a fajta motívumot felerősíti Bernardo Riley (Charles Bronson) alakja, akinek identitása – mexikói anya és ír bevándorló apa gyermeke – meghasadt: büszke arra, hogy amerikai, büszke státusára, amit a gyilkolási szakember mivolt teremtett neki, ugyanakkor nosztalgiát érez a mexikóiak képviselte anyás és családias értékek iránt.

E hét embert bemutatva, Sturges zseniálisan kiválasztott mintát állít elénk az elmúlt évtized filmtermésében kifejlesztett revolverhősök főbb típusairól. Hőzöngő kölyök, széteső neurotikus, magányos arisztokrata, népies figura, befogadtatást kereső idegen etnikum. A hősök ilyenén megsokszorozásával Sturges kitágítja azt az ábrázolási kánont, amely korábban a magányos revolverhősrre koncentrált. Magányos hősök olyan csoportját állítja elénk, akiknek motívumai – együttesen – felölelik a heroikus motívumok teljes együttesét, s még az etnikai különbségek megjelenítésének is teret ad. Reb az amerikai legdélebb Dél fehér emberét képviseli, Chris New Orleansból jött „cajun”, Riley ír–mexikói keverék, Chico mexikói. Nem vitás, Sturges vegyítette és egybeolvasztotta a western és a háborús film konvenciórendszerét: a magányos hős kalandjai a társadalom keresztmetszetét felvillantó szakasz megpróbáltatásaival keverednek. Bár e férfiak mind „revolverhősök”, toborzásuknak és közösséggé válásuknak eseménytörténete azt jelzi: zöldsípkás kommandócsapat ez.

Benn a faluban aztán a csoport elkezd az onvédelmi harc módszereire tanítani a parasztokat. Mint a „harctéri filmekben” általában, itt is felvillan a komikus kontraszt a peónok (a besorozott újoncok) hozzá nem értése és naiv „ártatlansága”, valamint a revolverhősök (a kiképző őrmesterek) szaktudása és profi viselkedése között. Ott van a filmben az etnikai feszültség és a kölcsönös gyanakvás; a parasztok elrejtik a fehérek elől lányukat és feleségeiket, s más módon is kimutatják bizalmatlanságukat – mindaddig, amíg a fegyveresek megfelelő akciók során tanúságot nem tesznek értékeikről. A másik oldalról: a fegyveresek megőrzik a maguk profi távolságtartását; segítségnyújtásuk fejében megkövetelik, hogy a parasztok betartsák a szerződés feltételeit, s engedelmeskedjenek a parancsoknak. Újra meg újra emlékezetükbe idézik professzionális szakmai kódexük szabályát, hogy a munkába nem szabad érzelmekeket keverni. Ugyanakkor a két tábor kölcsönösen hatással van egymásra. A falu életében való részvétel old a fegyveresek kemény merevségén, s lassan atyai érzéseket hív életre. E nyomvonalon Riley a kulcsfigura, akit néhány falubéli gyerek apafigurául választ magának, s aki a végén pontosan ezért – és óertük – fog meghalni. Riley számára a gyerekek elfogadása egyenértékű saját személyisége mexikói felének elfogadásával, de mindezt olyan stílusban teszi, amely a maga felsőbbrendű paternalizmusát – az erőszak pater- nalizmusát – erősíti, még akkor is, ha ezt nem ismeri el. Amikor a gyerekek arra kéri, hogy vele távozhassanak a faluból, mert megvetik paraszt apáik gyávaságát, Riley el-

fenekeli s arról próbálja meggyőzni őket, hogy apáik, csak azért, mert nem tudnak fegyverrel harcolni, még nem gyávák; több bátorság kell ahhoz, hogy valaki a kenyérkereső és családjáról gondoskodó apa felelősségét vállalja magára, mint ahhoz, hogy az ember a pisztolyával keresse a kenyerét.

E kimondott ideológiának a film egész szerkezete persze ellentmond, hiszen képsorról képsorra azt mutatja be, hogy a revolverhős mind technikailag, mind morálisan felette áll a parasztnak. A névleges és tényleges ideológia ütközése a maga teljes artikuláltságában a film vége felé jelenik meg, egy jelenetben, ahol a fegyveresek, Chico kérdéseire felelve, kórusszerűen fogalmazzák meg a maguk becsületkódexét. A fegyveresekben érzelmek ébrednek a falu és lakosai iránt; íme a magányos technokrata pásztorábrándja. De Chico durván megzavarja a nosztalgikus hangulatot, amikor emlékezteti őket: „ti mindent a fegyvereteknek köszönhetek”. Chicót nem szédíti a hamis romantika, ő maga túlságosan is jól ismeri a parasztélet sötét oldalát. Chico kérdéseire a profik gondolkodóba esnek, s egyesével mind válaszolnak a kölyöknek. Válaszaikból legelőször életük üressége derül ki. Vin szavával: „Otthonod? Nincs. Felleséged? Nincs. Kölykeid? Nincsenek.” Aztán Chris és a többiek is bekapcsolódnak a felsorolásba, és a mérleg lassan hivatásuk büszkeségének és erejének fitogtatásává válik. „Hely, amihez kötődnél? Nincs. Ember, aki elől kitérnél? Nincs.” Bár a jelenet – szándéka szerint – azt az ideológiai tételt lenne hivatva ábrázolni, hogy a mexikóiak a családi életben gyökerező munkásosztályi értékei magasabb rendűek, mint a fegyveres harc, a képsor mégis inkább a megrögzött individualizmus pogány himnuszává válik. A néző érzelmi reakcióit Chico válasza tartalmazza, azé a paraszté, aki „puskás”, revolverhőssé akar válni: „Ez a nekem való számtan!”

Így a film vizuális szerkezete és stílusapparátusa fölértékeli a fegyveresek erőszakra, társadalmi felemelkedésre és individualizmusra irányuló etikáját, fölébe helyezi azt a paraszterkölcst, a peónok értékeinek. A fegyveresek igazi „paternalista” hősök, akiknek világképe jól illeszkedik a lovagfilmek eszményéhez, mely olyannak írja le az ideális világot, amelyben „az erős az igazság oldalán harcol, a gyengét megvédi”. A film mégis igen tudatosan alkalmaz iróniát e lovagi/paternalista struktúra kibontása során, mert a paternalista ideológia legfőbb szószólója, a rendpártiság legékesszólóbb képviselője végül is nem más, mint Calvera, a bandita.

Calvera vonásai egészen mások, mint Kurosawa bandavezéréé. Utóbbi nem egyebé a gonosz, fékevesztett vadság absztrakt megjelenítésénél. Calvera bonyolult alkat, van benne irónia s egyfajta szardonikus humor, amely nagyon is vonzó a filmvásznon. Még valami perverz ártatlanság is vegyül abba a hitébe, miszerint bizony lehet számítani arra, hogy minden ember – s különösen minden tolvaj és profi zsoldos – az önérdék racionális számításainak alapján cselekszik. Amikor először látjuk a faluba bevonulni, azt mondja, azért kényszerül erre, mert „apaként gondoskodik embereiről”, akiknek jóléte rajta múlik, és dicsérelőleg nyilatkozik a faluról, ahol még élnek a jámborság és a kemény munka régi vágású értékei. Gyakran él cinikus közmondásokkal: „Ha Isten nem akarta volna, hogy megnyírjuk őket, nem teremtette volna őket birkának.”

Több tehát, mint egyszerű bandita. Filmlakja az olyanokhoz kapcsolja, mint Villa és Zapata, akik (legalábbis filmbeli figurájukban) jóval többek lóháton ülő útonállóknál, sokkal inkább társadalmi forradalmároknál. Calvera, ha külső megjelenésében hasonlít is Villára vagy Zapatára, beszédmódjában inkább Porfirio Diazra vagy Huerta tábornokra hajaz, cinikusan szájal paternalista jelszavakat és kegyes vallási mondatokat, miközben „megadóztatja” a falut. Sokkal inkább tekinthető „hadi bárónak”, mint ban-

ditának, de mivel sem a forradalmi baloldalhoz, sem a patriarchális jobboldalhoz nem köthető igazán, voltaképp a „szélsőségekben” benne rejlő zsarnoki potencia jelképévé válik. E paradox kombinációnak köszönhető, hogy Calvera ideális ellenségnek bizonyul, olyan ellenségnek, akit a gerillavadások mindig is kerestek, de sosem találtak. Az az ellenség ő, aki bennszülött, mégis jobban gyűlölik még az idegen amerikaiaknál is; aki egyszerre képviseli a végletes rendet (zsarnokság) és a végletes rendetlenséget (banditizmus, forradalom), s aki – mert minden szélsőség benne ölt testet – lehetővé teszi, hogy a kiegyensúlyozott centrumot az amerikaiak népesítsék be.

Calvera keserű paródiája a paternalizmusnak, de egyben – utalásszerűen és expliciten is – az amerikaiak karakterének és motívumainak kritikai élű torzképe. Akárcsak azok, ő is „profi”, azaz olyan ember, akinek cselekedeteit a tiszta pragmatizmus, az önérdék s a fegyverek és taktikák magas fokú ismerete mozgatja. Ezt a párhuzamot minden mexikói érzi, Calvera is, Chico is, a falubeliek maguk is. Amikor Calvera a minden profiban meglévő önérdekre és pragmatizmusra hivatkozik, azt várja, hogy a Hetek megértik, és tökéletesen elképed, amikor azok makacsul nem profi módon viselkednek. „Ugyanabban utazunk”, mondja Calvera. Mind zsványok, miért tesznek hát úgy a Hetek, mintha csendőrök volnának?

A párhuzam mind szembeszökőbb, ahogy a cselekmény fonala a drámai végkifejlet felé gombolyodik. Calvera első támadásának visszaverése után a falu ráébred, hogy nincs visszaút, halálig kell küzdeni a felhergelt bandita ellen. Néhány paraszt azt kezdi hangoztatni, hogy ki kellene egyezni Calverával, mire Chris azt követeli a parasztoktól, hogy döntsenek: tovább folytatják-e a harcot vagy feladják. Afféle hamisított „népszavazást” rendez ott helyben, Sotero kocsmájában, s amikor a jelenlévők (Chris átható pillantásától megriadva) végül is a küzdelmet választják, azt mondja nekik, hogy most már elkötelezték magukat, s ha bárki meghátrálna, ki akarna szállni, azt könyörtelenül lepuffantja. Chris úgy bánik Soteróval és a falu felnőtt férfiival, mint Riley a gyerekekkel: képletesen jól „elfenekeli” őket, erővel kényszeríti rájuk a maga fegyelmező akaratát, autoritásuk helyébe a magáét állítja, még ha szavai ellentmondanak is ennek: azt állítja ugyanis, hogy az általa gyakorolt paternalista kényszert követve szabad és független felnőtt egyénekké válnak majd.

A Chris Soterónak adott válaszában megbújó paradoxon jól tükrözi azt az ellentmondást, amelyen a zoldsipkások gerillaellenes ideológiája megfeneklett. Ennek az ideológiának a középpontjában az a feltevés – sőt meggyőződés – állt, hogy az amerikaiak felsőbbrendűek; nemcsak technológiájukat és technikai felszereltségüket tekintve, de politikai kultúrájukban, tudatosságukban és elkötelezettségükben is. Mint arról egy tanulmány beszámol, 1956 és 1962 között a zendülések leverésének amerikai doktrínája arra épített, hogy „a belső eredetű, külső támogatást nem élvező felkelések szükségképpen életképtelenek”. Az amerikai politika „általánosan bevett lözungja volt, hogy a felkelések nem lehetnek belső eredetűek”, a háttérben feltétlenül „idegen szponzornak” kell rejtőznie, nemcsak a hadifelszerelés biztosítására, de a politikai akaratnyilvánításhoz is, vagyis azon motívumok megteremtésére, amelyek kirobantják, illetve évekig, évtizedekig fenntartják a céltudatos politikai tevékenységet.

Ez a hiedelem elvakította a politikusokat, akik így nemcsak az észak-vietnami rendszer jellegzetességeit nem voltak hajlandók meglátni, de még azt sem, hogy Dél-Vietnamban létezik egy bennszülött politikai kultúra. Ha pedig bennszülött politikai kultúra úgymond nincs, ebből világosan adódik, hogy az amerikaiaknak feladatuk és hivatásuk a semmi helyét valamivel benépesíteni; a prenatalista kultúra „tiszta lap-

jára” felvázolni a nemzetszerveződés körvonalait. Mint Cooper Súlyomszeme, a zöldsípkás is „ismeri a rézbőrűt”, felveszi annak tulajdonságait, de küldetése (végső soron) nem az, hogy magáévá tegye és óvja kultúrájukat, hanem az, hogy megfossa azt hiteltől, átalakítsa, s helyébe „valami civilizáltabb” modellt állítson. Így a különböző „reform-”, illetve „nemzetépítő programok” többnyire nem voltak egyebek az amerikanizálás programjainál. S mivel valójában Vietnamban igenis létezett egy erős és megtörhetetlen politikai kultúra, a háború amerikanizálása csak azzal az eredménnyel járhatott, hogy elidegenítette magától azokat az embereket, akiken segíteni volt hivatott, s lehetővé tette a kommunisták számára, hogy a bennszülött kultúra védelmezőiként lépjenek fel, s a külvilág előtt is ekként tetszelegjenek.

Attól a pillanattól kezdve, amikor Chris kinyilvánítja, hogy ő az úr, A HÉT MESTERLÖVÉSZ cselekménye radikálisan eltér Kurosawa HÉT SZAMURÁJ-ának meseszövegétől. A szamurájokat és a falubelieket a bajtársiasság szálai kötik egymáshoz, szolidaritásuk egy pillanatra sem szakad meg. Chris és fegyveresei viszont diktálni akarnak a falunak, a parasztok pedig elárulják őket Calverának. Már csak azért is, mert nem egy peón számára Chris és Calvera erkölcsé miben sem különbözik egymástól; ráadásul Calverát választani bizonyos értelemben előnyösebbnek látszik – de legalábbis ő látszik ketjük közül az erősebbnek, úgy tűnik, tőle nehezebb megszabadulni. Az erkölcsi „azonosságot” Calvera meg is fogalmazza, amikor a szólást idézi: „tolvaj tolvajának megbocsát az Ég... Én is megbocsátok”. Életben hagyja őket, s még fegyvereiket is visszahagyja, azért az ígéretért cserébe, hogy elhagyják Mexikót. Indokai tisztán professzionálisak. Számol azzal a lehetőséggel, hogy a Heteknek lehetnek az Államokban barátai, akik megbosszulnák őket. Márpedig Calvera nem akar összehalhéznia jenkikkel. Neki elég, hogy ő győzött, bebizonyosodott, hogy Chrisék vállalkozása hiábavaló volt. Feltételezi, hogy a hozzá hasonlóan profi szakemberek felismerik a tényeket, s azok előtt – racionálisan, érdekektől el nem vakítva – meghajolnak.

Calvera békét kínál a fegyvereseknek – a becsületükön, önérzetükön ejtett foltért cserébe. Világos, hogy feltételei amazok számára megalázók. De Chris viselkedése és vitája Harryval, a csapat leginkább zsoldosmentális tagjával, megerősíteni látszik Calvera álláspontját, miszerint ez az alku racionális, és teljes mértékben összhangban van a többé-kevésbé felvilágosult önérdeknek azon elvrendszerével, amelyhez a modern, professzionális ember a maga tetteit igazítja. Bizony, a Calvera által kínált szerződés a fenyegetés és mézesmadzag ugyanazon pragmatikus vegyülete, mint Johnson elnök híres ígérete az észak-vietnamiaknak (a Johns Hopkinson 1965 áprilisában tartott beszédében). Az ajánlat mögött megbűvő logika a politikai doktrína elretentést szolgáló elemére épített; bizonyosságot kell tennünk szilárd elhatározásunkról, hogy az ellenséggel mindenért „végzetesen nagy árat” fizettetünk majd.

A Hetek azért „nagyszerűek” (a film címe eredetiben THE MAGNIFICENT SEVEN – a ford.), mert a buszkeség és becsület parancsát követik, nem pedig az ésszerű önérdek etikáját. Az ésszerű, racionális önérdek mint tetteink vezérfonala azáltal válik erkölcsileg megkérdőjelezhetővé, hogy princípiuma Calvera személyéhez köthető. Ideológiai kettősség munkál itt, amely úgy láttatja a világot, mint amelyben az amerikaiakat és (nem fehér) ellenfeleiket alapvetően különböző motívumok és normák vezérlik. Ami józan és ésszerű lépés az ellenfél számára, az a mi szemünkben örültség és becsületlenség; ami „önzetlen idealizmus” a Hetek részéről, az az ellenfél oldalán nem lenne egyéb irracionális fanatizmusnál. Ráadásul egyértelműen kitűnik, hogy a kettő közül az amerikaiak lovagiasságának normarendszere a magasabb rendű. A fenyegetés és

mézesmadzag taktikája csak az erkölcsi intelligencia alacsonyabb fokán bizonyul hatásosnak. Az amerikaiak nem azt kérik, mit tehet értük a haza (s attól sem félnek, mit tehet ellenük) – azt kérik: ők mit tehetnek a hazáért.

A Hetek döntése, hogy visszatérnek a faluba, csak még jobban kiemeli a különbséget a tehetetlen mexikóiak és az erős amerikaiak között. A fegyveresek a parasztok árulása ellenére fordulnak vissza megváltani a falut, annak tudatában, hogy a falu népe nem áll százszázalékosan mellettük, hogy kultúrájuk idegen az övéktől. Motívumaik megint sokfélék. Chris, Vin és Riley megtanult érzékenynek lenni a falu kisembereinek problémái iránt; Chico meg akarja bosszulni a fajtáját. A közös nevező e motívumokban csupán az, hogy mindegyik *személyes* ügy. Azért mennek el a küzdelemben a legvégsőig, hogy olyan morális dilemmákra találjanak megoldást, amelyek sokkal inkább természetük és jellemük amerikai és profi vonásaiban gyökereznek, mintsem az őket a faluhoz kötő valódi kapcsolatokban. Azért térnek vissza, mert együttérzésük a faluval és jelképértékű bosszúra sóvárgásuk egyfelé vezeti őket. A „make love” és a „make war” az ő történetükben nem egymás ellenalternatívái! Egy és ugyanaz a két hajtóerő.

A film ebben is precíz olvasatát adja annak az értékamalgámnak, mely a Zöldsipkás mozgalom külföldi beavatkozásának politikai ideológiáját jellemezte. De ennél többet is ad! Előre jelzi, milyen irányba fog elmozdulni ez az ideológia. Azt a *tételt*, hogy Vietnámot a nemzeti érdekek materiális megfontolású indokai miatt kell megvédeni, fel fogja váltani az az állítás, hogy a háborúra az amerikai eltokélttség „szimbólumaként” van szükség, s eljutunk Nixon és Kissinger patetikus felhívásáig: a háborút folytatni kell és kiterjeszteni – jelentsen ez akár véráldozatokat követelő gyalogsági rohamokat szimbolikus jelentőségű célpontok ellen, vagy szőnyegbombázás formájában sugárzott „üzeneteket” –, hogy elkerüljük annak látszatát, hogy nem vagyunk egyebek „szánni való, tehetetlen kolosszusnál”.

A filmben ezt a fordulópontot a gyilkos mészárlásnak az a jelenete követi, amely – ha néhány évvel később forgatják – a My Lai-i eseményekre vert volna visszhangot. A Hetek igazi kommandós stílusú rohamot intéznek a falu ellen, ahol a banditák és helybéliek összevegyültek. Technikájuk azonban annyira profi, hogy támadásuknak egyetlen paraszt sem esik áldozatául; kérlelhetetlen pontossággal csak a banditákat irtják. A mitologikus „sebészeti beavatkozás”, amelynek centrális témája oly drága volt a katonai forgatókönyvgyártók számára, az ellencsapás ideológiájának az a fantazmagóriája, hogy a gerillákat úgy fogjuk majd kinyírni, hogy senki másnak nem esik bántódása – nos, ez jelenik meg itt képi formában. De a támadás lényegének szó szerinti értelmezését – mármint hogy itt a banditákkal való leszámolásról van szó – gyengíti az a képi látvány, hogy végtére is az őket eláruló falut támadják meg. Kurosawa filmjével összevetve a különbség látványosan megmutatkozik: a szamurájok sosem hagyják el a falu területét, s a végső csatában szamurájok és parasztok bajtársakként, vállvetve harcolnak. Sturges nem kevés erőfeszítést tesz annak a gondolatnak a bemutatására, hogy a krízis tetőpontján teljes a parasztok kiszolgáltatottsága, az amerikaiak erőszakos külső beavatkozása nélkül semmire nem jutnának – magatehetetlenül függenek olyan emberek lovagi jótékonyaságától, akik semmivel nem tartoznak nekik... legfeljebb lenézéssel. Csak amikor az amerikaiak megkezdik a maguk önfeláldozó akusát, akkor csatlakoznak hozzájuk a parasztok.

A csatát túlélő fegyveresek a győzelmet követően nem kívánnak a faluban maradni. Egyedul Chico marad ott, hogy – a film egyetlen szerelmi románcának betetőzéseként

– elvegye az egyik falubéli lányt. Az amerikaiak segítséget nyújtanak ennek a világnak, de ez – a szó legszorosabb értelmében – nem az ő világuk; ők nem az a fajta szerzet, „akik a fát vágják, és a vizet hordják” – ők *profik*. A film záróképe a gerillaellenes háború vélt forgatókönyvére rímel, amelynek víziójában a győzedelmes zöldsipkások – mint egykor George Washington a forradalom végeztével – elutasítják a felkínált „császári palástot”. A hajdani gyarmatbirodalmak felbomolván, a kommunista hatalomátvétel meghiúsítottán, a Zöldsipkások nyugodtan átadhatják a Hatalmat a bennszülötteknek (mondjuk inkább: az amerikanizálódott vezetők újsütetű rétegének), annak a – minden definíciós kísérletnek mindig ellenálló – „harmadik erőnek” (a politikusok vágyálmának), amely sem kommunista, sem reakciós nem lesz, s nem válik sem a parasztok, sem az oligarchák eszközévé. Amikor a harc elül, az amerikaiak levonulnak a terepről, akár azért, hogy hazamenjenek, akár azért, hogy – mint a Magányos Lovas – egy másik fenyegetett városban bocsátkozzanak hasonló kalandba.

*

A HÉT MESTERLÖVÉSZ – mint igyekeztem bemutatni – szinte allegóriája az amerikaiak vietnami politikájának. Mint az azt időben megelőző hagyományos westernnek mindegyike, maga is „eredetmítoszt” kínál a fiktív történetírás számára, olyan mítoszt, amelyben a hajdani Vadnyugat egy-egy válsága voltaképp nem egyéb, mint primitív anticipációja a mi korunk, a mi jelenünk egy-egy válságának. (Mintha a revolverhősök a történelem során zöldsipkásokká „nőtték volna ki magukat”). Ám nyomatékkal kell újjólag leszögeznünk, a film azt megelőzően született, hogy az amerikai kormányzat eldöntötte volna, Vietnamból próbaterepet csinál az ellenerőszak politikájához. A film szemlátomást egyszerre előlegezi meg e politika életbe lépését és azt a válságot, amelyen a feltételezések megmérettek, s amely végül megkérdőjelezte e politikát magát is. Ám ez nem valami próféta tehetség műve. A film azért jeleníti meg a maga problematikáját éppen így, mert ugyanabban az idológiai gondolatrendszerben gyökerезik, amelyből az ellenerőszak politikája is táplálkozott. A filmesek és a politikusok a mítosznak ugyanazon nyelvet beszélnek (s fordítják a maguk hasznára), a hősiességnek és az ellenfél vad könyörtelenségének ugyanazon képeivel élnek, ugyanolyan szűklátókörűen – és lényegét tekintve fajgyűlölő módon – szemlélik az olyan emberek kultúráját, akiknek nem fehér a bőruk.

Akárcsak a hadműveletek megtervezői, a forgatókönyvírók is rávetítik a maguk erkölcsei parancsait egy fiktív konfliktusmodellre, amelynek elemeit a mítosz öntőformája alakítja. Mindkét „szcenárió” sztereotip hősökkel és gonoszokkal dolgozik, típuszerepeket gyárt, hogy a végkifejlet „magától adódjék”. Mindkettő fiktív forgatókönyvvel dolgozik, hogy a konfliktusból „kijöjjen” a végső megoldás. De a filmes mitológia forgatókönyvei belül maradnak a fikció és a képzeletvilág keretein. Még az olyan, ideológiai jelképekkel és elkötelezettséggel átütött film, mint A HÉT MESTERLÖVÉSZ sem fokozható le egy meghatározott ideológia allegóriájává, mely csupán egyetlen irányba mutatna. A film csüri-csavarja az ideológiai problémát, ironikus mellékvágányok felé indáztatja, amelyek alternatív látószöveget kínálnak – ezek közül nem egy magának a filmnek a „tétéles” ideológiáját is kérdésessé teszi (mint ahogy Sotero, Calvera, de maguk a fegyveresek is, ki-ki a maga módján, megkérdőjelezi Chris motívumait, jellemét és taktikáját). Az úgynevezett „mexikói western” legjobbika, Sam Peckinpah THE WILD BUNCH-a emésztő iróniával fordult nemcsak a hábo-

rú elvi premisszái s a háborúskodás kimenetele ellen, de a maga választotta műfaj mitológiai öröksége ellen is.

A politikusi fikciók – ha egyszer megnyilvánultak a politika terepén – a hatalom valódi allegóriáivá válnak. Ráerőltetik tapasztalatainkra a maguk látásmódját, befolyásolják, milyennek látjuk a világot, s milyen választ adunk arra, amit látunk. Olyan történelmet írnak, amelyben minden erény a mi oldalunkon található, s amelyben nincs helye annak az ironikus látásmódnak, amely megkérdőjelezhetné a kiindulási alapokat, vagy megoldási ellenjavallatokat kínálhatna. A hatalmat arra használják, hogy olyan „tényeket” gyártsanak vele, amelyek aztán igazolják, hogy élni kelljen a hatalommal, s az eseményeket szántszándékkal olyan végkifejlet felé terelik, amit az allegóriakészítő mesteremberek eleve kitaláltak. Mindenekfölött: szándékosan „félreértik” azokat az eseményeket, amelyek arra utalnának, hogy a forogatókönyv „mellétrafált”: Vietnamban vagyunk, nem Western-Mexikóban; és nem a revolverhősökből lesznek a zöldsipkások.

Stephen Jay Gould

EREDETI PULTOK, EREDETI VILLAMOSOK

Barabás András fordítása

San Francisco, 1989. október 11.

A feltűnő dialektusbeli különbség teszi, hogy a magamfajta New York-iak „sorba állnak”, míg az ország más vidékein az emberek „végigállják a sorukat”. Megjegyzem, életem nagy részét az tölti ki, hogy – függetlenül a szóhasználatától – megpróbálom teljesen kiiktatni a sorbaállást. Szilárdan hiszek a divatból kiment éttermekre vonatkozó YBBBB- (Yogi Berra Bunkó Baseball-Bajnok-) szabályban: „Ma már egy lélek se jár oda. Túlságosan zsúfolt.”

Következésképpen ma reggel napkelte előtt ébredtem San Franciscóban, hogy reggelire elfogyaszthassam a Sears étterem nevezetes, tizennyolcfélc palacsintáját (nyugalom, nagyon kicsik!), még mielőtt a mozgalmasabb délelőtti órák forgalmában a hely a YBBBB-szabály szerint emberi táplálkozásra alkalmatlanná válna. Fél nyolckor már ott várok a Union Square-i villamosmegállóban. Az útvonal ma, életem delén ugyanúgy lázba hoz, mint kisfiú koromban, amikor először utaztam végig rajta. Van-e a tömegközlekedésnek pompásabb szakasza annál az utolsó lejtőnél a Russian Hillen? (Messze lemaradva a második, illetve a harmadik helyezett a New Orleans-i Saint Charles, az utolsó régi típusú trolivonal, amikor elhalad a polgárháború előtt épült házak mellett a kertvárosban; meg a Staten Island-i komp, amely fiatalkoromban csak öt centbe került, és szerintem a világ legkiválóbb olcsó randevűző helye, mert még a Szabadság-szobrot is megkerüli.) A kényelmes, zsúfoltság nélküli időszak utolsó perceit csípem el. Kilenc órára a turisták már hosszú sorokban fognak a villamosra várni, és kinek volna kedve úgy villamosozni?

Bennünk, paleontológusokban szinte szakmai ártalom az az alázatos tisztelet, melyet a változások végtelen óceánján is épségben megmaradó, sőt virágzó dolgok és intézmények iránt érzünk (bár azt hiszem, örömmel üdvözöljük, mi több, támogatjuk is a *szellemi újításokat*). Imádom a Sears étterem otthonias, egyenletesen kitűnő, a yuppie ízlésnek fittyet hányó reggeli kínálatát. Csodálom a fapados viktoriánus villamoskocsikat meg a jellegzetes hangjukat – a kettős csongetést induláskor, a kocsi alatt szuntelenül mozgó drótkötél zümmögését, meg amikor a drótkötélfogó pofa rászorul a kötéltre, hogy magával vonszolja a lomha kocsit.

Menet közben pszichológiai talányon torom a fejem. Már régóta foglalkoztat a kérdés: mi az oka, hogy az *eredetiség* – ez a teljesen elvont fogalom – olyan nagyon megragadja az embert? Ha egy ugyanilyen, de újonnan épített étteremben kellene ennem a Világvárosi Vezérmotívumok San Franciscó-i Parkjában, akkor csak öromtelen kálóriafelvételben lenne részem; a villamoskocsi tökéletes hasonmása pedig még egy disneylandi dimbes-dombos terepen is csak üveggyöngyöt érne.

Ami autentikus, az sokféle formában jelenhet meg, s valamennyi forma hozzátesz egy kicsit a hamisítatlanul valódi dolgok nyújtotta elégedett érzéshez. Engem a *tárgyak* eredetisége nyugtöz le a legjobban, mert ezeknek a vonzereje tisztán elvont és fogalmi. A másolatkészítés művészete ugyanis olyan tökélyre fejlődött, hogy csak a minden hájjal megkent profik tudják kapásból megmondani, hogy teszem azt, egy dinoszaurusz-csontváz valódi vagy csak utánzat. Az eredeti és a másolat minden tekintetben azonos, csak hogy kozbeszöl az eredetiségre vonatkozó elvont tudásunk: emiatt érzünk félelemmel párosuló tiszteletet az előtt a csontváz előtt, amely hajdan valóban a dinoszaurusz testét hordozta, míg az azonos külsejű üvegszálás csinálmányt legfeljebb érdekesnek tartjuk.

Hadd meséljek el egy idevágó, nagyon megható történetet. Egyszer világtalan látogatók csoportja érkezett a washingtoni Repülési és Űrhajózási Múzeumba, és arról beszélgettek az igazgatóval, miként férhetnének hozzá jobban a kiállított tárgyakhoz, különösen az átrium mennyezetéről lelógó nagyméretű darabokhoz, amelyeket semmiképp sem lehetett kézbe venni. Az igazgató megkérdezte tőlük, hogy megfelelő Lindbergh *Saint Louis szelleme* nevű repülőgépeinek méretarányos, jól tapintható makettje az igazi helyett. Erre a látogatók azt felelték, hogy a megoldást tökéletesnek találják, de csak akkor, ha a modellt pontosan a mennyezetről lógó eredeti alatt állva vehetik a kezükbe. A megfoghatatlan eredetiség pusztja jelenlététől is könnyekre fakadhatunk.

Az emberek az eredeti *helyszínt* is nagy becsben tartják. Az eredeti összefüggéseiből és környezetéből kiragadott tárgy nagy érdeklödést kelthet, de ritkán van ihletőereje. A lebontott és Amerikában újra felépített London Bridge csupán furcsa különlegesség. Én is szeretem állatkerti ketrecükben bámulni a zsiráfokat, azonban szogletes és mégis kecses mozgásuk csak az afrikai szavannában váltja ki a félelem és tisztelet érzésének élményét.

Arra azonban csak ma jöttem rá, hogy az eredetiségnek van egy harmadik, nem kevésbé tiszteletre méltó fajtája is, a *használaté*. Az eredeti helyén álló eredeti tárgy hatását csökkenti az újfajta használat, különösen akkor, amikor az üres, tartalmatlan pihenés utáni mohó vágyunk szabadidős tárgyá teszi a tiszteletre méltó, becsületes, mindennapi munkában használatos eszközt.

Magam is turista vagyok, akkor meg isten tudja, milyen alapon morgok a villamost elözönlő többi turista miatt. A látogatók elidegeníthetetlen joga, hogy San Franciscó-

ban a Halászzrakpartra meg a Ghirardelli Square-re utazzanak a város által rendszeresített és fenntartott eszközökkel. Ettől függetlenül én mégiscsak inkognitóban szeretek villamosozni, reggel fél nyolckor, együtt a munkába igyekvő San Franciscó-iakkal – az ázsiai diákokkal, akik a kínai negyednél szállnak fel iskolába menet, meg a havi bérlettel utazó, jól öltözött tisztviselőkkel.

Ezt az esszét azonban azért írom, mert ma reggel a Sears étteremben az eredeti használatnak másikkal, váratlan és roppant kellemes példájával találkoztam. (Megfelelőbb környezetet kívánni sem lehet. Ezen a héten a San Franciscó-i öböl környéke annyira önmaga, hogy az már ritkaság. Az *Oakland A's* és a *San Francisco Giants* baseballcsapata most készül a bajnoki döntőre. Képzeld csak el, mit veszítenénk, ha az októberben várható rossz idő miatt, elővigyázatosságból, a döntő meccseit a két csapat saját pályája helyett – ami az egész idényes dráma méltó befejezése lenne – a balzsamos Miami-ban vagy New Orleansban, semleges pályán rendeznék meg.)

Korábban mindig másokkal együtt jártam a Searsbe, és egy asztalhoz ültünk le. Most viszont magam voltam, és a pulthoz telepedtem. Fogalmam se volt arról, hogy a pult a törzsvendégek felségterülete: ide az óslakosok ülnek le munka előtt. Az egyik vendég feláll a helyéről, és azt mondja a pincérnőnek: „Oké, lehet, hogy ma még benézek.” – „Minden reggel itt ül nálunk” – sűgja oda nekem a pincérnő. Egy másik vendég leül egy üres helyre, és „Hódolatom, drágám!”-mal köszön a szomszéd széken ülő nőnek. „Ma nagyon korán jött” – válaszolja a nő. „Hja, a sok munka” – magyarázza a vendég, amikor a pincérnő áthalad a színen. „Jól kifogta” – fejezi ki együttérzését a pincérnő, aki pár perc múlva egy tányér palacsintával és egy tál rántottával tér vissza hozzá. A tojást azonban először átcsúsztatja egy szalvétára, hogy felitassa róla a vaját. „A vaj árt neki” – magyarázza. A vendég rövid értekezésbe fog a ruha-, illetve papírszalvéta különféle előnyeiről az efféle műveletekben. Autentikus használat, baráti légkörben; az emberek hosszú távon, apró figyelmességekkel vigyáznak egymásra.

Mivel Amerika-szerte az evolúcióról tartok előadásokat, előre tudom, hogy bizonyos kérdéseket mindenképpen nekem szegeznek a beszédem végén. Például, hogy merre tart az ember fejlődése; mit gondolok a génebézszertről, igaz-e, hogy a feketék jobban kosárlabdáznak a fehéreknél stb. (Ezt sem a tokfejek, sem az értelmesek nem tudják kihagyni.) A visszatérő listán előkelő helyet foglal el a hol együttérzőn, hol harciasan elhangzó kérdés: „És tulajdonképpen miért kell megmentenünk ezt a sok fajt?”

Ismerem a gyakorlatiasságban gyökerező szokványos válaszokat, sőt még hiszek is bennük. Elvégre sosem lehet tudni, milyen orvosi vagy mezőgazdasági haszna lehet egy ma még ismeretlen vagy figyelembe se vett fajnak; a tenyésztett fajok génkészletének felfrissítéséhez gyakran nyújt segítséget a vadon élő rokonokkal történő keresztezés; az ökológiai rendszerek összefüggései szándékolatlanul is nehéz helyzetbe hozhatják az „értékes” fajokat, ha a „jelentéktelen” fajok kivesznek. Mindezek ellenére szívesebben adok etikai, pontosabban: lényege szerint esztétikai választ, melyet szinte minden evolucionista biológus fizikai szükségszerűségnek tart: szeretjük a sokféleséget, szeretjük az alak és a viselkedés kis eltéréseit, és tudjuk, hogy e pazar változatosság valamelyik jelentős összetevőjének elvesztése kioltaná érzékeinket és kíváncsiságunkat bármilyen, emberi szempontból szóba jöhető jövőkép iránt (a sokféleség évmilliók után esedékes helyreállása túlságosan elvont és bizonytalan lehetőség az efféle, joggal önző érvelés számára). Hiszen mi lehet csodálatosabb a földön, mint az, hogy a bogarak anatómiája több mint félmillió csoportban (úgynevezett fajban) jelenik meg?

Mindig óvakodtam a biológiai fejlődés és a kulturális változások közötti „puha”, felületes, előre gyártott analógiáktól. (Bizonyos összehasonlítások helyénvalók és jól tájékoztatnak, de azért a biológiai fejlődés és a kulturális változások mechanizmusai annyira különböznek, hogy a szoros analógiák több zavart okoznak, mint amennyit segítenek a megértésben.) Az esztétikai kijelentéseket ugyanakkor jogosabb általános érvényűnek tartani, különösen, ha a felszíni formát és nem az azt létrehozó mechanizmusokat tekintjük. Ha valakinek esztétikai élményt nyújt az arany metszés, akkor hasonló élményben lehet része egy nautilusz kagyló vagy egy görög épület megszemlélésekor, pedig ezek a lehető legkülönfélébb okokból és módszerekkel jöttek létre. Emiatt érzem magam felhatalmazva, hogy esszét írjak természet, illetve ember alkotta tárgyak erkölcsi és esztétikai különbözőségeinek értékéről – s egyúttal megpróbálom összekapcsolni a sokféleség eredetét és védelmét az eredetiség különböző értelmezéseivel.

(Most hadd tegyek egy olyan vallomást, amelytől a gyakorló biológusok és természettudósok minden haja szála égnek áll. Engem a New York-i utca nevelt, s hiszek abban, hogy senkiben sem múlik el az eredendő élményei iránti vonzalom – nevezhetjük ezt az eredeti helyszín iránti vonzalomnak is. Úgy vélem, hogy Amerika délnyugati sivataga, Utah, Colorado, Arizona és Új-Mexikó államok találkozási pontjának környéke és a Monument Valley a világ legcsodálatosabb tája. De amikor a fenséges helyett a sokféleség pártjára állok, mégiscsak a városokat és az ember készítette tárgyakat választom, mert ellenállnak az egységesítésnek, és magukban hordozzák a tárgy, a hely és a használat eredetiségét. Jelszavam csakis Milton két sora lehet a L'ALLEGRO-ból és az IL PENSEROSO-ból – persze a vidám s nem az elmélyedő részből: „*Hát a tornyos városok! / Mily nyüzsgőn bazárosok!*”*) Néhány évvel ezelőtt a Harvard Egyetem természettudományi múzeumának költségén részt vettem egy indiai utazáson. A kollégáim boldogok voltak, amikor hajnali négykor kellett felkelniük, hogy egy buszba zsúfolódva kimenjenek a természetvédelmi területre, ahol hatalmas távolságról szemrevételezhettek egy légy piszoknak látszó tigris – a távcső sem segített igazán. Ami engem illet, százszor szívesebben leszálltam volna a buszról, hogy bevegjem magam bármelyik város bazárjába.)

A természet sokfélesége különböző szinteken figyelhető meg. A változatosság áthatja az összes nem mesterséges populációt. Még a legszorosabb rokon embercsoportokban is vannak kövérek és soványak, magasak és alacsonyak. A józan népi bölcsesség is tudja, hogy édestestvérek között milyen óriási kedélykülönbségek lehetnek. A természetes sokféleségnek azonban a földrajzi megosztottság a legfőbb oka – a föld különböző sarkaiban más és más környezethez alkalmazkodott az ember, és a különbségeket csak fokozta, hogy csupán korlátozott kapcsolatai voltak a többi közösséggel. Ha – a patkányokhoz vagy a galambokhoz hasonlóan – minden faj az egész földkerekségen egyenletesen elterjedt volna, bolygónkon a ma tapasztalható változatosságnak mindössze a toredéke létezne.

Emiatt aztán leginkább a földrajzi egységek megkülönböztető sokféleségében gyönyörködöm, mikor a változatosság okozta esztétikai élvezeten töröm a fejem. Mivel elősorban az ember alkotta dolgokhoz vonzódok, elmondhatatlan örömet szerez a helyi dialektusok megismerése, a köszönés és az étkezés sokféle módja vagy a sok, korhoz és helyhez kötött építészeti stílus. Gyakran képzelem magam e törékeny vál-

* Tóth Árpád fordítása.

tozatosság házörző kutyájának és az egységesítő, homogenezáló törekvések rendíthetetlen ellenségének (bár tetteim csak ritkán felelnek meg képzelgéseimnek).

Látom én persze, hogy a hivatalos város- és útépitési programok szükségképpen több egyforma elemmel járnak, mint amennyit a lehető legnagyobb sokféleség szigorú esztétikája megenged. Hiszen a megrendelők kikötéseinek olyan általános hatása van, amely egyre inkább a méretek és a gyorsaság felső határa felé szorítja a tervezőt. Ha egyszer adott számú kocsinak adott sebességgel kell áthaladnia egy területen, akkor az út nem kanyaroghat a folyópart mentén, és nem szelheti át régi vásárvárosok főutcait. A középületek és a városi utcahálózatok a leghatékonyabb elrendezést igénylik, és ez is kikényszerít bizonyos – még elviselhető – egyformaságot.

A regionalizmus szent feladata azonban az, hogy a hézagokat betöltse a különböző helyi hagyományok burjánzó sokaságával – lehetőleg a termelőmunka és nemcsak a szabadidő világából. A jelenlegi modellt, amelyben a meglehetősen szabványosított utak és közterületek kereteit kitöltik, meglágyítják és emberszabásúvá teszik a helybeliek által helyben készített, helyi célokat szolgáló helyi tárgyak – eredeti tárgy, helyszín, használat! –, szóval a most uralkodó modellt ismerve végre meg tudom fogalmazni, miért imádom a Sears pultját meg a kora reggeli villamosozást. Mert bennük van minden, ami csak autentikus lehet, ugyanakkor tárt karokkal várják a tiszteletudó idegent. (Tessék, a természet és az emberi élet engedelmesen hajba kap a strukturális szerveződés alapelvein. Az ökológiai szabályok és elvek – a szövetszintek közötti energiaforgalom, a hatásmechanizmusok hálózata, amely meghatározza a „természet egyensúlyát” – általános érvényűek, ami a közterületeken megengedhető egyformaságot illeti. A helyi sokféleség azonban nem hagyja magát, mert a szabályok más és más helyen mindig más és más szervezetben testesülnek meg – az oroszlánok vagy a tigrisek vagy a medvék három földrész jellegzetes húsevői –, ahogyan a helyi vállalkozások is betöltik a hézagokat a nagyobb léptékű egységes keretek között.)

Most már azt is értem – hogy korábbi érzésemet észérvel támasszam alá –, miért tartom annyira aggasztónak a szabványosítási ösztont – az olcsó, mindenki által elérhető szinten (pl. McDonald's) éppúgy, mint az előkelő üzletekben (pl. a Ghirardelli Square-en vagy a Harborside-ban vagy a Quincy Marketban, illetve a fene se tudja megmondani, melyik melyik és hol található, hiszen mindegyikben ott van ugyanaz a desszertes kocsi meg ugyanaz a pipereszappan-osztály). Nem tiltakozhatom eleve a homogenezálás miatt, mivel bizonyos egységesítést magam is megengedek közterületeken. De a McDonald's hibás szinten vezeti be az egységes arculatot, amikor a közvetlen napi használatra szolgáló kisebb területeket fosztja meg egyéniségüktől – olyan helyeket, amelyek szinte kiáltanak az egyéni jellegért és a vele járó közösségi atmoszféráért. A McDonald's olyan galambraj, amely minden tájjellegű madarat ugyanabba a lakótelepi kalitkába parancsol be; olyan patkányhorda, amely lesöpörte a színről az összes egeret, pockot, horcsögöt, csincillát, mókust, hódot és tengerimalacot. Az arizonai Phoenix és Tucson városok Mom-and-Pop áruházláncra már egész egyszerűen durva tréfa, rút önellentmondás.

Queensben nőttem föl, a nevezetes T-Bone Diner műintézet szomszédságában (*mirabile dictu*: még ma is ugyanott áll!). Ifjúkorom étkezőkocsi-stílusú étterme és az életem delén működő McDonald's üzletek ellentéte a dilemma lényegéhez vezet el. A Diners éttermeket néhány szabványosított formában és méretben állították elő – sokat a Worcester Car Company gyártott a második hazámban –, aztán elszállították őket a végleges helyükre. A tulajdonos átvette a gyári készterméket, majd azon kezdett dol-

gozni, hogy valami eredetit hozzon ki belőle, s így az amerikai kultúrát jellemző értékes, egyedi darabbá tegye. Az étlapon hemzsegnék a helyi különlegességek, melyek a tulajdonos ügyességét és ízlését fejezik ki, a személyzetnek is van érzéke az egyediséghez, sőt a hóbortokhoz, a hirtelen fellángolásokhoz és egy kis pimaszsághoz vagy az egyszerű barátságossághoz, s mindennekfelett: a törzsközönséget a közös gondoskodás levegője veszi körül. A McDonald's épp az ellentéte mindennek, úgyszólván perverz módon képtelen jelenség. A még megengedhető mértékben szabványosított keretek közti hézagokat kitöltő, egyénített, kis léptékű szférába tipor bele. Az eltérő formatervek, elrendezések, régebbi használati módok elől is elszívja a levegőt. Azután a sokféleségből az egyenruha-szabóság módján rémes egyformaságot csinál, amely még a hasábburgonya méretén sem enged egy millimétert változtatni, Los Angelestől New Yorkig.

Mégsem szenvedtünk vereséget. Az egyediségnek megvan az a jó szokása, hogy ha kidobják az ajtón, hát visszamászik az ablakon, hiába a központi tervezés sok futószalagon készülő tárgya. Az egyediség fennmaradása a kommersszel szemben – bár a gyakorlati esélyek ellene szólnak – mégis bizonyos, mert az eredetiség közvetlenül a lelkünkhez szól. Sok régi étkezőkocsi-stílusú étterem ma is közkedvelt hely New Englandben. Magam is félig-meddig törzsvendége vagyok az egyik legjobbnak. Amikor a legutóbb ott jártam, a pult mögött álló hölgy rábökött egy dolláros bankjegyekkel teli befőttesüvegre. Az egyik törzsvendégnek nagyon beteg a gyereke, mondta, a műtét egy vagyonba kerül, és mindenki beszállt valamennyivel, még ha csak annyival is, amennyivel kifejezi együttérzését és a közösséghez tartozását. Az alkalmilag betérő vendégeknek senki sem szólt egy szót sem az üvegről aznap délelőtt, nekem viszont szépen, egyenesen megmondták, hogy járuljak hozzá. Semmi hangzatos könyörgés, semmi díszbeszéd, magyarázat vagy tiszteletkor, csak a pusztá tények. Az ilyen, egymást átfedő, különböző kohéziójú közösségekből rendkívül sok létezik. Büszkeség tölt el, hogy része vagyok ennek a sokaságnak, hogy egy helyi közösség által vagyok tagja a közös fajnak. Amíg ezek a kicsiny közösségek folyamatosan létrejönnek a konformizmus réseiben, addig derűlátó maradok a sokféleség erejét illetően. És nem felejttem el Illés megfigyelését, amikor Jézabtól elröpült (1 Kir 19:11–12): *„Es a szél után földindulás lett... Es a földindulás után tűz jöve... Es a tűz után egy halk és szelíd hang hallatszék.”*

Utóirat. Amint a keltezés is mutatja, ezt az esszét épp egy héttel az október 17-i San Franciscó-i földrengés előtt írtam. Ez az erőszakosan bekövetkezett körülmény az írás utolsó sorából – ha az esemény utánra szánom, és nem előtte írom ártatlanul – triviális poént, sőt durva tréfát csinálhatott volna. Amikor Illést citáltam, hogy még egyszer hangsúlyozzam a lényegi ellentétet a kis léptékű, helyi, megkülönböztető szerepű sokféleség (a „halk és szelíd hang”), illetve a globális hatások között (égszakadás, földindulás), bevallom, egy szerény poént is bele akartam csempészni esszém keletkezési helyének földrajzi fekvésére utalva – ugyanis az 1906-os földrengés is az utólagos tűzvészrel okozta a legnagyobb pusztítást.

Nem is sejtettem, hogy humorbéli igyekezetem hamarosan megkeseredik a természet miatt. Megtehettem volna persze, hogy átirom az esszé végét, ezt az utóiratot kihajítom, és összezagyalok valamit a történelmi egybeesésről – ez a hosszú átlutású folyóirat előnye a napilappal szemben. De inkább azt szeretném közzétenni, amit eredetileg írtam – bár csak az adott pillanatban aktuális, egy héttel később már nem –

bizonyoságképpen, hogy a természet továbbra is ura a sorsunknak, és mint ékes példáját az egykori történelmi események ellentmondásos szerepének, mind a természetben, mind a társadalomban.

A földrengés számos más kérdést is megvilágított, melyet az eredetiséggel és a helyi sokféleséggel kapcsolatban vetettem fel. A baseballdöntőt, bár elhalasztották, mégsem vitték el semleges pályára, hanem a gyakorlati nehézségek ellenére itt játszották le, az előre kijelölt helyen, a sportág erős hagyományainak nagyobb dicsőségére. Azt a mondatomat, hogy a Searsben a vendéget „a közös gondoskodás levegője veszi körül”, hamarosan az egész térségre ki lehetett terjeszteni. Minden tűzvész vagy árvíz végtelenül sok együttérzést vált ki, s ilyenkor mondjuk ájtatosan, hogy vajon miért van szükségünk katasztrófákra ahhoz, hogy énünk legjobb része nyilvánuljon meg. Ám a közhelyeket azért koptatják el az unalomig, mert igazak; s ez az esszé is egy kozhelyet csűr-csavar: ahogy a McDonald's az árnyékos oldal, mert a nagy léptékben megengedhető viszonylagos egyformaságot a helyi sajátosságok tönkretételére használja fel, úgy a katasztrófa utáni emberi kedvesség van a napos oldalon, mert pontosan ellenkező hatást tesz – a helyi, kis közösségek egymással törődését kiviszi a névtelenség és kérges szívűség hatalmas, nyílt mezőire. De hogyan lehet mindenütt, mindig meghaladni azt a halk és szelid hangot?

Bálint Tibor

A SZABADSÁG HITELKÁRTYÁI

Valahányszor a sors kegyéből és segítő barátaim jóvoltából sikerült távolibb országokba eljutnom, s egy ízben az Óceánon is átkelnem, fölzengett bennem a mindentudó germán óriás, a világirodalom fogalmának megteremtője, Goethe intelme: az írónak, ha útra kél, tudnia kell, mi az, ami őreá tartozik a látottakból, s csakis arról szabad írnia!

Bölcs tanácsát annyira megfogadtam, hogy eddigi kőszálásaimról alig írtam pár arasznyit, ellentétben néhány pályatársammal, akik kötelességüknek érezték egy-egy turisztikai kalandjukat vaskos kötetben megörökíteni. Mikor az óriásgép kék párában úszott velünk a tenger fölött, ahonnan alápillantva kedves kis papírcsónaknak tűnt sok óceánjáró hajó, magam sem tudom, miért, azt a reggelt idéztem fel magamban, amikor ott ültem Madrid főterén. A teret szegélyező vasbeton tömbök szeszélyesnek tűnő formáikkal talán a sziklazátonyokat és a partokat akarják jelképezni – a sziklákat, amelyeken a hajósok bevésései fölött a nagy távolságoktól megigézett gondolkodók szavai világítanak, közöttük a Senecáéi. Ültem egy padon, és néztem Kolumbuszt, aki harmincméternyi magas oszlop tetején áll, a zászló rúdját szorongatva, határozott nélkülendüléssel. S miközben néztem őt, az Óceán felől áradó friss levegő szagát beszívva, az úszó felhők játéka miatt egy idő után úgy tűnt föl nekem, hogy Kolumbusz előrelép, mint aki hajóra száll, s újra elindul a nagy vizeken. És ekkor különös érzés fogott el, aggodalom és izgatottság, s kissé még föl is emelkedtem a padon, hogy utánakiáltlak:

– Gondold meg, Kolumbusz, selyemtakácsok fia, akit a vékony aranylő szálak már korán az ismeretlenséghez és a titokzatossághoz kötöttek! Fontold meg, érdemes-e hinni Toscanelli térképeinek és számításainak, hiszen e csillagász már az utat is felénél kevesebbre becsülte Európa és Amerika között! Fontold meg, érdemes-e a portugál királynál kunyerálni támogatásért, hogy aztán megbántottan örökre otthagyd szép Felipádat s gyermekeidet?... Érdemes-e beleöszlődnöd a várakozásba, amíg valaki a meggazdagodás reményében hitelt ad vakmerő terveidnek?... Gondolj a matrózokra, akik a végtelen vizek láttán előbb-utóbb csüggedni kezdenek, gondolj a zátonyokra, a hatalmas viharokra, a végpusztulásra!... Lehet, hogy majdan ágyúdörgés és harangzúgás fogad, de második utadon már emberevőkre bukkansz, és a Haiti szigetén maradt legényekből egyetlenegy sem találsz meg!...

Várj, Kolumbusz, mert ellened fordulnak saját híveid is, s az udvarnál seregnyi irigy rágalalmazó támad, midőn pedig megtérsz, már nem is fogadnak olyan lelkesedéssel, hisz közben Vasco da Gama tőmérdek kincset hoz haza Indiából, míg te csak pénzt és emberi áldozatot pazaroltál eddigi utadon... Ne menj sehova, mert minden előzőnél nagyobb szégyen és megaláztatás vár rád!... Szinte el sem merem mondani, hogy Izabella királynő bilincsbe veret, és úgy hozat haza Haitiből Spanyolországba!... Mi szükséged rá, hogy csörgő láncokkal vonulj végig Cádiz utcáin, miközben azt is igekeznek elfelejteni velcd, hogy admirális voltál?

Az óriásgép, ez a „Bő ing”, azt a hatást tette rám, mintha Szindbád társaságában utaznék, aki a bálna hátát úszó szigetnek képzelte, de a gép belsejének a leírását sem részletezem: már pusztán amiatt sem tartozik rám, mert sokan értekeztek róla az elmúlt évek során; de úgy érzem, az kimondottan reám tartozik, hogy a mellettem ülő néni, aki Erdélyből a fiához indult látogatóba a tengercenitúlra, miután beszélgetni kezdtünk, táskájából kenyérvágó kést vett elő, amelyet unokája kérésére hozott magával, arra az esetre, ha a gép lezuhan, és nagyanyó vad és mohó cápák közé kerül... Erre a kedves, de ismeretlen kislány gondolván, játékos szeszéllyel ismét eltűnődtem: vajon az a kurta farkú malac, amely a mi meséink indító motívumaként szerepel, elhatárolva a végtelen távolságokat, onnan, az Óceán másik feléről tekintve, vagyis az amerikai gyermekek hite szerint, esetleg valahol itt túr, kelet végső határpontjain?

Mikor ereszkedni kezdett velünk a repülőgép, már láttam, hogy az Egyesült Államok fővárosa, széles, aszfaltozott utcáival, hatalmas fás tereivel és kiterjedt erdőszegélyével éppannyira nem sajátosan amerikai város, mint amennyire Pétervár sem orosz. A város területét annak idején Washington kívánságának megfelelően alakították, és 1802 óta főváros. Eredetileg ugyan sakktableszerű alaprajza van, de ezt az alapot a Capitoliumtól kiindulva, fákkal szegélyezett és roppant forgalmas hosszú utcák áttörik. A kereskedelemnek és iparnak itt még ma is kevés jelentősége van, a város jólétét fontos közigazgatási állásának köszönheti. Már a harmincas években ötvenezer hivatalnok és tiszt lakhelye volt.

Apró termetű házigazdám és meghívóm akkora kocsival várt a reptér bejáratánál, hogy öt Trabantot is ki lehetett volna szabni belőle. Meglepődésemet látva a kedves emlékü dr. Hám Tibor később mosolyogva magyarázta, hogy az ő nemzedéke már nem tudja megszokni a kisebb méretű kocsit; ha ilyenbe ül, hamarosan a bezártság érzésétől szenved, így aztán sem a Ford cég, sem a General Motors, sem a Chrysler nem tud átállni közepes vagy pláne törpekocsik sorozatgyártására, s emiatt valamennyien kétségbeesetten, szinte üvöltve figyelik a japán autóipar betörését az Egyesült Államok piacára. Meg aztán az is furcsa törvény erre, hogy minél drágább kocsi vesz valaki, amely elérheti a félszázezer dollárt is, annál kevésbé esik adóztatás alá.

Dr. Hám Tibor Magyarországról vándorolt ki, és *cselédkönyves*ként kezdte, ami az Egyesült Államokban azt jelenti, hogy a betelepülni óhajtó orvosnak bármilyen hírneve volt is azelőtt odahaza, s bármilyen diplomát mutat is fel, nem sokra megy vele; a klinikán vagy a kórházban, ahol alkalmazásra jelentkezik, mosolyogva meghallgatják, hogy kicsoda is volt azelőtt; ez a mosoly azonban semmiként sem kételkedést fejez ki, hanem épp ellenkezőleg: bizalmat. Ennek ellenére közlik az illetővel, hogy három évig kell *szolgál*nia valamelyik professzor mellett, vagyis addig lesz *cselédkönyves*, eléggé alacsony fizetéssel. Hogy jó ez a módszer vagy ósdi, én magam nem tudom eldönteni. Bizonyára van sok előnye is. Például az, hogy a „segédorvos” három esztendő alatt megtanulja a nyelvet, a kórmegállapítás ottani módjait és az értekezést a páciensekkel.

Európában a szakmai tudás és rátermettség ellenőrzése másként történik, s mikor a cselédkönyvesekről hallottam, földéreztem magamban egy erdélyi orvos barátom, a megboldogult Komáromi Mihály nőgyógyász esetét. Áldott kezű ember volt, s még eléggé fiatal a szakmában, amikor már hozzá irányították a teherbe ejtett feleségeiket és kedveseiket a felsőbb vezetéshez tartozó *elvtársak* és a magas rangú állambiztonsági tiszték. Miután sovén igazgatója elüldözte, egy nyugatnémet kórházban jelentkezett egy olasz meg egy görög orvos társaságában. Harántfekvéses szülést kellett levezetni, s amikor a professzor megtudta, hogy Komárominak százon is jóval felüli hasonló esete volt, kérte, hogy ő mosakodjék be, s Misi oly tuneményesen vette ki a csecsemőt az anya hasából, mint aki egy nagyobb borítékot bont fel; de természetesen, mire végzett, szakadt róla a víz.

– Meg van elégedve, Herr Professor? – kérdezte, a fő asszisztáló azonban csak mosolygott, és megveregette Komáromi vállát. – Ebben ön a professzor, nem én! – mondta, ami egyet jelentett az azonnali felvétellel és az előnyös alkalmazással.

Gyakran hallottam és olvastam idchaza az Occidental Press kiadóról, amely díjakat nyert a frankfurti könyvkiállításon, s már magát a nyomdaépületet is meseszerű palotának képzeltem el, ahol több száz ember szorgoskodik a legmodernebb gépek körül, s mikor a házigazdám elvezetett a valóságos kiadóhoz, nemsokára egy idősebb bácsikával, Csicseri Rónay Istvánnal álltam szemben, aki családi házában egyetlen szobáját rendezte be nyomdának és kiadónak, s ott ült ama csodatevő gép mögött szerkesztőként és szedőfiúként, korrektorként és gépmesterként, a kiadó igazgatóját is képviselve. Ő mutatta meg a várost ugyancsak rettentően hosszú kocsijából, ő vezetett körbe a Capitolium környékén, s vitt végig a Potomac folyó mentén. Mikor a díszcserejéktől pompázó főtérre értünk, magamra hagyott egy órácskára nézelődni, hogy bankügyeit intézze. Bámészkodás közben egyszer csak arra figyeltem fel, hogy csinos babák tucatja dohányszínű kötényben, barna fityulával valamit nagyon buzgón kínál tálcákról. Eléjük kerültem, s akkor már láttam, hogy egy újfajta cigarettát osztogatnak reklámból, ingyen. A járókelők udvarias mértéktartással vettek belőle, volt, aki mosolyogva ki is tért előlük, én azonban mohóságomban, s hogy itthon is bemutatthassam a reklámozott újfajta cigarettát, négy-öt dobozt is zsebre vágtam.

Reklám, pénz, leleményesség... Egy idő után már sok mindent láttam a *fura* Amerikából, és már sok minden másként élt bennem, mint gyermekkoromból átörökölt sejteéseimben: de Mammon, a pénz istene, éppoly tisztelt, éppoly imádott, mint ahogy hallottuk, olvastuk, mint ahogy belénk rögződött, s e fogalom lábához naponta telik ölnyi tündöklő virágra, a szorgalommal, ésszel szerzett dollárokból. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden amerikai polgár reggeltől estig a szerencse, a sansz lepkefo-

gójával rohangál, hiszen a tanárok, hivatalnokok, katonaelemek milliói a maguk dolgával foglalkoznak, és meghatározott jövedelmük van; de egy kis többletmunka, egy kis leleményesség, egy kis szerencse nekik is pénzt hozhat... Azt tapasztaltam az Óperenciás tengeren túl, hogy még a jobb módú családokban sem szégyen, ha a gyerekek alkalmi munkával egy kis zsebpénzt óhajtanak szerezni, s ezzel gyakorlatra tesznek szert az eljövendő küzdelemhez. Egy washingtoni család kislánya, ahol pár napra le-sátoroztam, egy reggel így szólt hozzám:

– Megkérem Tibi bácsit, hogy segítsen egy kis pénzügyi kaland lebonyolításában... Legyen az a mogorva ember néhány percig, akit rá akarok beszélni, hogy fizessen elő a *Déli Magazinra*.

– De én nem tudok mogorva lenni, mert elnevetem magam! – tréfálkoztam, mire ő oldalt billentve a fejét így rimázkodott:

– Igazán kérem, hogy legyen olyan rideg, amilyennek csak elképzelsz egy fukar, ingerült embert... Akár meg is cibálhatja a hajam...

Végül belementem a játékba. A kislány nemsokára csengetett, mikor pedig ajtót nyitottam, a hóna alól előkapta a terjesztésre vállalt vaskos újságot, és az arcom elé tolta, én meg ráripakodtam:

– Ejnye, te ilyen-olyan mihaszna!... Azt hiszed, egyéb dolgom sincs, mint efféle kis szemtelen házalókra pazarolnom az időm?

És már úgy tettem, mintha visszavonulnék, de a kislány előrevetette magát:

– Ne csapja be az ajtót a szerencséje előtt, uram!... – szuszogta a kis taknyos kihevülve. – Lapunk érdeklődésének minden területét, kerületét kielégíti, uram!... Szenteljen hát rám egy percet!

– Elég, elég! – mondtam erélyesen, tovább alakítva a szerepemet. – Semmi szükségem több újságra!... Maholnap elnyel a papírtenger!...

Ettől azonban a kislány csak még makacsabb lett, s beljebb nyomult.

– Elhiszem, uram, hogy több lapra is előfizet – pörgött a nyelve –, de ha a miénket megismerné, a többi egyszerre fölöslegessé válna... Ugyanakkor egy újabb nemes cselekedetet írnának a javára odafent, mivel lehetővé tenné, hogy egy szorgalmas, becsületes kislány, aki áldozatos munkával akar pénzt szerezni, a vakációban eljusson Disneylandbe, a saját pénzén!

Ez már sok volt; mély lélegzetet vettem, és végre kitártam az ajtót. A kislány azonban csalódottan ült le:

– Az a baj, hogy Tibi bácsi túl hamar belement az előfizetésbe! – biggyesztette le az ajkát. – Tibi bácsi még nem ismeri a goromba, kiállhatatlan embereket!... Villogtatnia kellett volna a szemét, és mindenáron arra törekednie, hogy lerázzon magáról!

Ült még egy keveset, koravén csalódással, aztán fölállt, nyújtózott, mint a cica, s elfojtott ásítással mondta:

– Ha az emberek mind olyanok volnának, mint Tibi bácsi, lehetne akár tízezer előfizetőm is... No sebjaj... Este még rendezünk egy főpróbát!

De a gyerekek néha ésszel is pénzt tudnak szerezni, nemcsak munkával és makacs elszántsággal; egy columbusi ismerősöm mesélte, hogy luxuskocsiját kamasz fiának köszönheti, aki az arany mérhetetlen drágulása idején rábeszélte, hogy a nyugdíjalapra félretett pénzén vásároljon ezüstöt, mert bizonyára annak is rövidesen fölmegegy az ára, s lám, a kölyöknek lett igaza: a befektetett néhány ezer dollár egy esztendő múlva tizennégyszer annyit fiadzott! Egy másik ismerősöm, ugyanebben a városban, különös szerencséjének a történetét mondta el, amely sajátosan amerikai story: egy

napon unalmában addig nézegette a sarokba állított konyhaseprűt, amíg megállapította, hogy a nyél végére csavart alumíniumkupaknak valójában semmi szerepe nincs, s még csak dísznek sem dísz: de az is lehetetlen, hogy minden cél nélkül tették volna rá. Nosza fölállt, lecsavarta a kupakot, s ekkor egy kicsiny cetli hullott elé, s azon ez a szöveg állt:

„Ön a tízmilliomodik konyhaseprűt vásárolta meg cégünkötől, s ezzel egy szép feleséget telek boldog tulajdonosa lett! Kérjük, hívja központi irodánkat az alábbi telefonszámon...”

Washingtonnak egy kis dombos emelkedőjén áll a mormonok temploma, oly fehéren, mintha alabástromból volna kifaragva; éjjel is fény ömlik rá, rejtett forrásokból, s bokrait, fáit, díszcserjéit, egész környékét valami időtlen és sejtelmes csend veszi körül. Kik ennek az egyháznak a tagjai, miben hisznek, mit hirdetnek? Ahogy ők nevezik magukat, a *latter day-saints*, vagyis az utolsó napok, a világvég szentjei, annak az új vallásnak a hívei, amelyet Joseph Smith, egy házaló fia alapított 1930-ban. Látomásai voltak, melyekben angyalok jelentek meg neki, és ő, egy Moroni nevű angyalra hivatkozva azt állította, hogy az Amerikába kivándorolt zsidó törzsek kincsét, az Urimot és a Tummimot feltalálta, és ebben a ládában volt az az aranykönyv is, amelyben Mózesnek a Bibliában leírtaknál tökéletesebb (*more mon*) kijelentései olvashatók: egyesek ebből származtatják a mormon nevet. Joseph Smith e könyv alapján megengedte a többnejűséget, és minden hatalmat a maga kezében összpontosított. De mint igazi amerikai, nem maradt meg a lelkiek terén, vállalkozásokba kezdett, azonban belebukott. A többnejűség miatt hamarosan üldözni kezdték, és börtönbe került, ahol a nép meglincselte. Halálakor híveinek a száma elérte a másfélszázezret. Utána Brigham Young vette át a vezetést, aki új hazát keresett a mormonok számára, és hónapokig tartó vándorlás és súlyos megpróbáltatás után a Nagy Sóstó környékén telepítette le őket, s megépítette fővárosukat, Salt Lake Cityt. A mormon egyház ma gazdasági hatalom, vagyonát az egyházi tized is évről évre gyarapítja, azonban hívei életmódjukban puritánok, alkoholt nem fogyasztanak. Ennek ellenére némi titokzatosság veszi körül őket, s mert vannak rejtett szertartásaik is, a pajzán képzelettel megáldottak különös orgiákról suttoznak, a mormon férfiak „háremeinek” tündérszép nőiről, jöllehet az amerikai kongresszus a közvélemény nyomására már 1862-ben az Egyesült Államok egész területén megtiltotta a többnejűséget, és a törvényt a mormonok sem szegik meg...

Ha már Washingtonban vendégeskedtem, nem mulaszthattam el, hogy be ne tekintsek a Kongresszusi Könyvtárba is, amely a világ legnagyobb ilyen intézménye: százmilliónyi könyvet, eredeti kéziratot, térképet őriz és bocsát az érdeklődők rendelkezésére föld fölötti és föld alatti, látható és láthatatlan, klasszikus kiképzésű és modern olvasótermeiben. Már az is lenyűgöző, hogy 4500 alkalmazottja van. Úgy vélem azonban, hogy ezeknek a részletezése sem tartozik rám, de annál inkább az a történetecske, amelyet itt röviden elmondok. Kedves kalauzom, Bakó Elemér főkönyvtáros és könyvbeszerző, a magyar részleg irányítója, bemutatott a keleti osztály amerikai vezetőjének, aki rövidre nyírt vörös szakállával és sörteszerű hajával Van Goghhoz hasonlított; a házigazda előzékenységgel fogadott irodájában, majd pár percnyi beszélgetés után leíratta a nevem, a születési évszámom, ezt betáplálta a gépbe, s a zöld képernyőn nemsokára feltűnt jó néhány könyvem címe, az elsőtől az utolsóig, a kiadó nevével és a megjelenés évszámával. Közben előkunkorodott a szalagra írt szöveg is, s én

már-már kiejtettem a számból a hiúság hatalmas sajtját, amikor különös, váratlan és ünneprontó dolog történt. Az ötödik könyvcím alatt ugyanis hatodikként ezt olvastam: 6.80–450320; *Adalékanyag előállítási technológiája karbontátos közetekből.*

Előbb zavar fogott el, de aztán szinte felnevettem arra a gondolatra, hogy a másik Bálint Tibort, aki velem egy évben született, mekkora meglepetés érné, ha látná, hogy szigorúan tudományos munkája mellett másik kalandor énje éjszakánként novellákat és regényeket ír. Mert az ember tévedhet ugyebár, de a gép soha...

Valójában csak Washingtonban és New Yorkban töltöttem annyi időt, hogy valamelyest a várost s lakóinak az életmódját is megismerhettem, a többi pusztán turisztikai kaland volt, ahol futó benyomásokat szereztem. Zúgó, zengő, zakatoló, dübörgő Amerika, ahol mindenki idegbajos, ahol a Coca-Cola kábulatában ödög öreg s fiatal; ahol már a kisiskolás is pisztolyt rejtget a zsebében, s az emberek egymást mérlegelő, gyanakvó tekintettel suhannak el egymás mellett: mennyi ostoba tévhit és előítélet tartott hatalma alatt bennünket, amíg a vasfüggönyön nem tudunk áttekinteni! Íme, még a legártatlanabb hűsítőt is lebaltázó tömény italnak képzeltük, amelynek üvegei a lábukat az asztalon pihentető, bódult amerikai katonák zsebéből lógnak ki... Igaz, hogy a nagyvárosokban szédületes a forgalom, de talán éppen ennek a zajártalomnak az ellensúlyozására tisztelik a sajátosan két lakrészes házakban a családtagok egymás csendjét oly mértékben, amelyre más államokban alig akad példa. És régebbi tájékozatlanságunkból fakad az a félreismerés is, hogy az amerikai ember, miközben igyekszik fülni ragadni a szerencsét, gonosszá, önzővé, kapzsvá válik – számos magyar bevándorló mesélte nekem, hogy miután a semmivel érkezett, de végül valahol mégis sikerült fészket találnia, a szomszédok, anélkül hogy akár csak a nevüket is ismerték volna, rögtön a segítségükre siettek, s ki egy széket, ki néhány tányért, ki egy marék evőeszközt hozott, mások asztalt, összecsukszerű ágyakat cipeltek át, s még köszönetet sem vártak érte...

Mikor e sorokig ér az olvasó, bizonyára csóválni kezdi a fejét, mert azt gondolja, hogy túlságosan is egyoldalú s elfogult képet festek az Egyesült Államokról; de vajon reám tartozik-e annak a bűnözővilágnak a leírása, amelyről százával, ha nem ezrével készülnek a krimifilmek? A Broadwayn, amely harminc kilométer hosszúságban húzódik Yonkers felé, s amely hihetetlen forgalom színhelye, a nappal is szemképráztaató reklámok tűzijátéka közepette, a fel-alá száguldó furcsa és gyanús alakok között engem is félelem és szorongás fogott el. Láttam pederasztákat, akik suttogó félhangon kínáltak fel, s hamis kábítószerket áruló négerok tucatjait, melynek következményeként itt is, ott is összeesett embereket lehetett látni a gyalogjárón, olyanokat, akik már a kapuk alatt bekapták a kábítószeret, s nemsokára ki is nyúltak tőle. Egyvégtében szírenáztak a mentőkocsik, s az orvosokat kísérő izmos segédek úgy kapták fel és vetették hordágyra ezeket az eszméletlen szerencsétleneket, mint rongybálákat. Láttam a környéken, ahol egymás mellett sorakoznak a pornófilmeket vetítő mozik, olyat is, ahol a pénztáros kérésre zsebkendőt ad a jegy mellé, ha az illető férfi attól tart, hogy izgalmi állapotában közel kerül a beteljesedéshez; a dolgok további részletezése helyett azonban hadd idézzek egy szakaszt abból a verses levélből, amelyet a sokat látott, sokat szenvedett és mindent megélt Faludy György írt Philadelphia polgármesterének. Miután elpanaszolja, hogy a szeretet városában barátai tanácsára lakása ajtajára pántot és lakatot szerelt, és sötétedéstől otthon kushad, mint állatbőrös őseink a barlang od-
vában, így folytatja:

„a könyvesboltból baktattam haza,
 mikor a Ciprus utcánál suhancok
 támadtak reám – szerencsére csak hárman,
 vagy tizenöt év körüli, még mafla
 s gyakorlatlan fekete huligánok –
 járókelő felebarátaim
 behúzott nyakkal iszkoltak odébb,
 én meg gyorsan kirántottam övemből
 az irdatlan csavarhúzó, egyellen
 támaszomat e dzsungelben, melyet
 ön, polgármester úr, oly tévesen hív
 metropolisznak, s pofacsonton kentem
 az egyiket, hogy vért s fogat köpött,
 és hangos jajgatással cimborái
 után futott. Én pedig felemeltem
 könyveimet a sárból, és hazatértem.”

Igen, ez is Amerika, és nem tévednek, akik szerint a túlzott liberalizmus is oka a kihágások és bűncselekmények elszaporodásának. Egy esct: az ENSZ-palotával szemben egy parkocska bűzlik, ahol éjjelenként tizenöt-húsz otthontalan hever hálózsáknak tűnő rongyaiba göngyölközve; alkalmilag ott táplálkoznak, szeretkeznek, s végzik szükségleteiket, a hatóság szeme láttára, szinte jelképezvén a korlátlan szabadság és korlátlan lehetőség hazáját. Egy másik eset: a vendéglők, kocsmák és fogadók környékén nem strázsál rendőr, hogy meglesse, vajon fogyasztott-e szeszes italt a gépkocsivezető étkezés közben, csak azt ellenőrzik, aki gázolt. Európai értelemben itt nincs is személyi igazolvány; a hitelkártya mindent helyettesít. S ha az imént az italról szoltunk – bár nem mondtuk el, hogy ritkán látni lódörgő amerikaiit az utcán, hiszen az üzletben hatszor olcsóbban vásárolhat sört, bort, pálinkát, mint a csapszékben, s még az utca-seprőnek is van odahaza egy kis italótékája – most hadd beszéljünk röviden az étkezésről, s mindjárt az elején azt kérdezzük: van-e az Egyesült Államoknak nemzeti konyhája? Egy-két turisztikai szakácskönyv föltüntet néhány ételt, de a pulykasült kolbászos-gesztenyés töltelékkel (roast turkey with chestnut and sausage dressing) éppoly kevésbé amerikai, mint a hamburger, amelyet nem tudom, miért neveznek amerikai vagdalt húsnak. Az nem kétséges, hogy a marhanyelv mandulamártással csak Argentinában készül, s hogy a marhagulyás egyik változata, a ropa viteja egyedül Kubában; az Egyesült Államokba a szakácstudomány terén minden ízlést és tudást a bevándorlók hoztak, az ősi zsidó ételektől a pekingi kacsaig, az erdélyi töltött káposztától az olasz pizzafélékig. A házon kívüli étkezés hosszú évtizedeken át kalandszámba ment itt, és az amerikai ember nem sokat adott a gyomrára – inkább az ételfélék külleme érdekelt. Most azonban, főként a háború után, az ízek és ízlések valóságos robbanása következett el. Mintha a tengerentúliak egyszeriben ráébredtek volna, hogy enni nem pusztán étkezést jelent, táplálkozást vagy üzemanyag-felvételt, amiként a szerelmi élet is már rég túlnőtt a fajfenntartás ösztönén és szükségén, s a csodás ízek és zamatok fölfedezéséből egy új dimenzió nyílt meg előttünk, a lét átélésének és kiélvezésének egy új dimenziója. Az olyan nagyvárosokban, mint New York vagy Chicago, egymástól ötven-hatvan méternyire találni egy-egy kisebb vendéglőt: a déli órákban elszedül a gyalogjáró a csábító illatoktól, s ha bármelyik helyiségbe bepillant, meglepődve látja,

hogy minden asztal foglalt: emitt a tenger gyümölcseit tálalják fel (sea food), amott a kínai, olasz, görög vagy arab szakácsok kínálják sajátos ínycségeiket, s mindenik tulaj jól megél a jövedelméből.

Egy este Kóvi Pál, a New York-i Négy Évszak (Four Seasons) társtulajdonosa hívott meg vacsorára saját vendéglőjébe. Akkor ismerkedtünk meg, amikor az ERDÉLYI LAKOMÁ-t szerkesztette, s engem is bevásárolt az irodalmi kuktacsapatba. Különös vendéglő ez, amelyet valójában csak közismert üzletemberek, filmszillagok, világhírű előadók és milliomos sportolók látogatnak. A pincérek évszakonként más-más színű öltönyt váltanak, a délszaki dísznövényeket, amelyek között az asztalok sorakoznak, évente kétszer viszik Kaliforniába és hozzák vissza onnan. És sorolhatnám tovább, hogy még mi minden teszi drágává ezt a luxusvendéglőt, egészen addig, hogy a szarvasgombának kilóját ötszáz dollárért szállítják Amerikába az olaszok. Így hát nem csoda, hogy Kóvi Pál és egy magyarországi házaspár társaságában kilencszáz dollárért vacsoráztunk, miközben szinte észrevétlenül „ettük végig” az étlapot, amely, ha jól emlékszem, a pekingi kacsával fejeződött be. E vacsora egyik nagy pillanata mégis az volt, amikor Kóvi Pál megkérdezte, melyik évben születtem, s öt perc múlva már az asztalon volt egy üveg 1932-es évjáratú bor...

A bevándorló munkával, leleményességgel sok mindent elérhet. Egyetlen dolgot nem ér el soha, mintha ez volna a büntetés a szülőföld elhagyásáért: nem ehét frissen sült hazai kenyeret, s ebben az sem vigasztalja, hogy némelyik üzletben százötvenféle, a világ minden tájáról odaszállított cipőt, veknit, szeletelt és előcsomagolt kenyérfélet kínálnak. Ez még Kóvi Pálnak sem elégtétel, és a szülőföldre emlékezve egy szép valomásában ezeket írja:

„Anyám kenyeré tokéletes elevenséggel él emlékezetemben. Megszegésének szertartása az ő kiváltsága volt. Minden, ami hozzátartozott a kenyérsütés csodálatos ceremóniájához, nálunk szent volt, pedig protestáns családban nem dobálóznak ezzel a fogalommal. Ide tartozott két szakajtó is: egy hosszúkás nagyobb és egy kicsi gömbölyű. A kisebbiket később nagy kegyelettel el is vittem földi vándorutamra. Négy szép fehér damasztabrosz volt még a sütés kelleke, amelyeket csak anyám keze érinthetett, és a meleg, illatos fehér liszt. De a legfontosabb a kovász volt. Anyám a nagyanyámtól kapta, mikor férjhez ment, és önálló háztartást kezdett, nagyanyám pedig dédnagyanyámtól. És ez így ment a maga rendjén vissza a századokba...”

Gondolatban ismét ott ülök Madrid főterén, és Kolumbusz után kiáltozom:

– Vigyázz, Kolumbusz, mert lelki bánat öl meg!... A legnagyobb csendben fognak eltemetni, hogy aztán háborgó lelked a halál után se nyugodhassék meg – sőt ismét átkeljen az Óceánon: előbb Haiti szigetére viszik hamvaikat, harmadfélszáz esztendő múlva Kubába kerülsz, a havannai székesegyház kriptájába, de kálváriád még ezzel sem ér véget, mert amikor az amerikaiak elveszik Kuba szigetét a spanyoloktól, ismét fölnyalabolják koporsódat, és megint lebegni kezdesz a vizek fölött, ezúttal Európa irányába... Állj meg, Kolumbusz Kristóf, állj meg!

De hiába kiáltok fel hozzá gondolatban: ő csak megy. Csak markolja a zászlórudat elszántan, mintha evezőlapátot szoritana.

Delmore Schwartz

AKI MAGYAR SZERETETT VOLNA LENNI

Gyere, gondoljunk bele egy kislány sorsába, akinek vágyálma
Magyarnak lenni! Mikor a szüleivel új városrészbe költöztek,
s új iskolába, a városrész egyetlen katolikus iskolájába
írárták,
Ahol az összes többi gyerek magyar volt,

Nagyon szomorúnak és elveszettnek érezte magát az első nap, egyre
fokozottabban elveszettnek és elszigeteltnek a többiektől,
Mert az összes többi fiú és lány szánta őt és sajnálta,
mivelhogynem volt
Magyar! Így hát szánták őt és sajnálták olyannyira, hogy szépséges
ajándékokkal halmozták őt el,
Képregényekkel, üveggolyókkal és külföldi pénzekkel, mentolos és
savanyú cukorkával, egy pisztollyal, s mindehhez odaadó
részvétükkel, szánakozásukkal és szeretetükkel,

Hogy még sokkal szomorúbb lett, mivelhogynem látta, hogy a magyarok
mind milyen kedvesek és nagylelkűek, és ő nem

Magyar! Így hát egy bevándorló, egy idegen: az volt és az marad,
Örökké, bármi legyen, soha nem lehet belőle magyar!
Magyar! Így hát hazament az első nap, és vitte az ajándékait,
és elmondta a szüleinek, mennyire szeretne
Magyar lenni. Gyötrődött, haragudott,
Mevádolta őket, hogy kismizmizték és kijátszották, megnevezték őket,
Úgyhogynem még nagyobb haragra lobbant, kiabált, vádolt:

Miattatok vagyok idegen, egy szörnyeteg, egy oráng-utáng!
Miattatok vagyok (mondták a forró könnyek) egy oráng-utáng! és nem
Magyar! Rosszabb ez, mintha nem lenne biciklim, cipőm...

Lám e szegény kislány, aki olyan szenvedélyesen szeretett volna
Magyar lenni,

Hogy szenvedett és hogynem tudta, milyen sors amerikainak lenni.
Mindegy, ha Ellis Island, Plymouth Rock,
Vagy ha a szív és agy valahány rejtekhelye –
Ez Amerika – akár a költészet és a remény,
Ez a hírnév, a játszma, és ezek sorsunkhoz a nevek.
Ezt kell megszenvednünk vagy ezt megünnepelnünk.

Kántor Péter fordítása

Kántor Péter

KIS AMERIKAI ÓDA

1492 óta

olyan sokan fedezték fel Amerikát,
 például a Koren Gabi;
 New Yorkban, a First Avenue-n,
 abban a lakásnak sehogy se nevezhető kis oduban,
 ahol az apró előszoba egyszerre
 nappali, konyha és fürdőszoba,
 a Gabi széttárta a kezét, voilà!
 és van még egy hálófülke is,
 amiben éppen elfér egy ág.
 Hanem a műterem, az hatalmas!
 igazi betonhodály a Brooklyn szélén,
 ott él a Gabi reggeltől estig a szobrai között,
 onnan rohan minden este a sötétben a metróig,
 ott várja a sok nedves agyag,
 amiből kiformázhatja minden szeretetét és dühét,
 minden energiáját,
 azt a hihetetlen energiát, ami az idők cécjén
 Budapesten költözött belé,
 ami kihajtotta Amerikába, New Yorkba,
 ahol a fekete lett a választott színe,
 azt az energiát, ami minden reggel hétkor
 ébreszti, katapultálja a világba,
 és nem hagyja őt nyugodni éjfélig, halálig,
 azt a csodálatos energiát,
 ami nem hagyja őt éhen halni,
 futtatja a lábát, pergeti a nyelvét,
 szabadegyetemekre járhatja és költői estekre,
 szerelmekkel bugyolálja és horzsolja,
 és a fájdalom könnyeit csalja a szemébe,
 amikkel öntözheti a mások növényeit, gazait,
 azt az energiát, amit egyedül érdemes imádni
 fedetlen fejjel és kalapos fejjel,
 ami Barackízt tölt a barackszín márványba,
 sóhajtásra készíti a bronzot,
 és megengedi a Koren Gabinak,
 hogy a szépség koldusa legyen,
 a megalázottak és megszorítottak nővére legyen,
 maga is megalázott és megszorított,
 és fürödjön az örömben, ahogy a verebek a homokban,
 és hülyeségekben higgyen a legtisztább hittel,

és gipszbe ölje egyetlen nem könnyű életét,
és reménykedjen,
és tolja, húzza, formázza és emelje
a maga negyvenöt vagy hány kilójával
azt az irdatlan Gólemet, aminek a neve Amerika.

Békés Pál

MAJOMTÁNC

A Halál a sofőr felé nyújtotta a jegyét. A busztársaság feszes egyenruháját viselő öszülő néger a vezetőülésbe suppedt, és intett, nem, nem vesz át semmit a koszfehér kesztyűbe bújtatott kézből. A Halál előzekényen tartotta a kék keménypapírt, a sofőr ingadozott, összehúzta szemét, távolról ellenőrizte, igen, érvényes, majd ügyel-bajjal kilyukasztotta a fényes krómnikkel szerszámmal – kézzel nem érintette.

Harmincnégy fok volt odakint, de az új felszálló vastag düftinnadrágot viselt, magas szárú, fűzős cipőt, és a vásott cérnakesztyű meg a szakadt porköpeny kurta ujjá között szürkés fásli borította csuklóját. A fején nyűtt, puha panamakalap, karimája alól gyűrött selyemrongy lógott az arc elé, rajta két kerek lyuk a szemnek. Nyakát, tarkóját sál burkolta. Nem látszott ki egyetlen apró bőrfelület, egyetlen hajtincs vagy köröm sem. Szája helyén a selyem a légzés ütemére behorpadt-kisimult, csupán ebből lehetett sejteni, hogy a szedett-vedett holmiból tákolt textiltokban egyáltalán van valaki.

Már vagy hetedik órája haladtunk a sivatagban, Új-Mexikóból föl, Arizonán át, Nevada felé. A sárgásszürke síkságot fűcsomók pettyezték, a lapály fölött izzott, vibrált a levegő. Egy nevenincs településen megálltunk, s míg a busz tankolt, az egyetlen vároteremnyi állomás steril automatáiból az utasok is beszerettek valamit, fehér szivacskenyérből szabdalt, háromszögforma szendvicset, dobozos üdítőt. Amint lehetett, visszamenekültünk a légkondicionált acéldobozba. Csak egy új felszálló toporgott a depó előtt: a Halál.

Rafael nevezte így. A rongycsomó mellérogyott, ő pedig nyomban felpattant, és menekult hátra, a busz farába, segélykérőn nézegetve jobbra-balra. Sietve kapkodtam össze a holmimat a szomszédos ülésről. Úgy szökkent a szabaddá tett helyre és bújt az üléstámla mögé, mint aki fedezékbe menekül.

– Megismertem! – előrelesett, a panamakalap felé, melynek innen épp csak a pereme látszott, és szinte síkoltotta: – Engem nem ver át!

Borzongtam én is, de azért nyugtattam: a rongyok alatt talán valami szornyű, ismeretlen betegség kelevényei sötétlenek, vagy adódhat más, mégoly gyomorforgató, de azért ésszerű magyarázat. Lassan csillapodott. Ez délelőtt történt. Csak késő este mutatkoztunk be, amikor célhoz értünk; valahogy nem siettük el.

Rafael mexikói volt, kreolszín mesztic, a haja kékesfekete. Szája enyhe ívben lefelé görbült; nem a rosszkedv tette, és nem a rettenet, mely a sivatagi felszálló láttán ráte-

lepedett, hanem így kívánta az arc szerkezete, ezt a fiziognómiát vitték Közép-Amerika felfedezettjei a Cortez vasembereivel kötött halálos házasságba.

Úgy beszélt, olyan szünettelen áradással, mintha az élete függne tőle, mintha a puha panamakalapos elé akarna falat emelni a szótéglák ezreiből, s egy pillanatnyi csönd a végzetét jelentené. Eldarálta egész életrajzát, kapkodva és zavarosan; követhetetlen villódzással váltogatták egymást az össze nem illőnek tűnő elemek, a Ciudad Mexicó-i egyetemi tanulmányok archeológia szakon, a segédmunkás-korszak egy Los Angeles melletti acélontödében, a határrendőrként, chicagói Ford-ügynökként, amazóniai révkalauzként meg a vándor költőként töltött évek.

Mire célhoz értünk, sok mindent tudtam róla, mégis szervetlenül kavarogtak a töredékek, és végeredményben titok maradt, hogy kicsoda Rafael.

Akkor már második hónapja jártam az Államokat a busztársaság vonalai mentén, szigorú beosztással éltem, az éjszakák java részét a légkondicionált fémdobozok műbőr üléseire tapadva töltöttem, de tudtam aludni állva is, ha kellett. Fogyott a holmim – száradni akasztott trikókat feledtem itt-ott, Alabamában meg egyenesen egy jól kitaposott cseh szandált –, és fogytam én is: tobbnyire salátán éltem. Mindezt elmondtam Rafaelnek, hiszen kérdezte, bár csak tessék-lássék, inkább azért, hogy monológjának valamilyen hagyomány okán a dialógus látszatát kölcsönözze. Mondataimat nem hagyta befejezni, közbevágott, és fújta a magáét. Csupán egyvalami érdekelte valóban: jártam-e már igazi kaszinóban. Amikor azt feleltem, csak egyszer, félórára egy barátommal, Várnában, fölvonta a szemöldökét, de hallgatott, holott úgy sejtettem, nem tudja, merre fekszik Várna. Mégis szemtelenségnek véltem volna hozzátenni: nem Nevadában.

Ettől a pillanattól kezdve védcének tekintett. Jótett helyébe jót várj – majd ő beavat Las Vegas titkaiba. Úgy ismeri, mint a tenyerét, nem szórakozni jár oda.

A sivatag nem fogyott és nem változott, az utat vonalzóval húzták a fűcsomókkal tarkított homokban.

Később megálltunk még egyszer, Rafael ujjai elfehéredtek, úgy markolta az ülés karfáját, és lesett előre; a roncs letámolygott a szűk lépcsőn, kísértetiesen csuklott félre bebagyulált nyaka.

Mintha egy lépést sem haladtunk volna: az út mellé hajított maroknyi ház között ugyanolyan állomás, ugyanolyan automatákkal és háromszögszendvicsekkel.

Rafael szeme ide-oda villant, míg a szivacsos kenyeret falta, de a selyemrongyost nem láttuk a váróteremben, s amikor a busz befejezte a tankolást, és útra készen a bejáráthoz gördült, visszarántott. A karomba kapaszkodott. Utolsónak léptünk föl, az ajtó bezárult mögöttünk. Rafael korábbi helye, melyet a panamakalapos megszállt, most üres volt, óvatosan araszolt előre az ülések közötti keskeny folyosón, ellenőrzött minden helyet, még a csomagtartót is, s hogy meggyőződött róla, a kísérteties uras valóban eltűnt, megkönnyebbülten rogyott vissza mellém. Felderült az egész légkondicionált doboz. A néger sofőr dudorászott, azután bekapcsolta a rádiót, már egy Las Vegas-i adó zenéje repkedett a sivatag fölött. Az út szelíden kanyarodott, és amint a füstszín ablakon át visszalestem az elhagyott kis településre, mintha valaki állt volna az elnéptelenedett depó előtt, persze játszhatott szememmel akár a hőségtől vibráló levegő is.

Rafael vagy negyedórát hallgatott, hátradőlt, lehuntya a szemét, ajka szeglete olykor megreszketett, amint ismét visszatért belé az élet. Most sokkal kerekebben beszélt.

Azt mondta, fontos dolga van Las Vegasban, de ne aggódjak, szakít rám időt, és nem engedi, hogy torkomra forrjon a város.

Hátravolt még négy óra út. A sivatagban reklámtáblák tünedeztek föl, luxust ígértek fillérekért, negyedáron bérelhető szobákat, autókat, nőket.

Igyekeztem kitudni, mi hajtja útítársamat a városba, ha nem a játékszenvedély, de csak köntörfalazott. Az elejtett félmondatokból annyit sikerült kiszűrni, hogy Las Vegas eddig kétszer mentette meg őt, és most harmadszor is szüksége van rá. Bizonyos szerény büszkeséggel mesélt korábbi diadaláról; egy óra alatt összenyerte, amire szüksége volt, és hátat fordított nyomban a városnak – ha megvan a pénz, futni kell, mert Las Vegas nem kegyelmez, ha ott ragadsz, bosszút áll és megzabál, visszavesz mindent kamatostul, és hozzá a véredet is. Szinte sistergett az indulattól: rohadt kóceráj, tolvajok városa, lopott országban épült, lopott pénzen, csak hogy még többet lopjanak általa. Mexikótól rabolt földön húzták föl a szeszcsempészek véren és whiskyn vett millióiból, rablóállam rablótanyája, maga is olyan, mint egy óriás, félkarú rabló, csillog-villog, pénzt zabál, és élveztegen csörömpöl – meglátom majd.

Szerettem volna elmondani, hogy engem csupán a kíváncsiság hajt; körülnézek egy éjszakára, eljátszom az egy napra szánt összeget – csak kihúzom vele hajnalig –, és már megyek is tovább... A mesztic mondat közben hunyta le a szemét.

– Aludjunk.

Elöl föllobbant a sivatag. Színes fénytornyok nőttek az égre, villódzó neopiramidok. A valószínűtlen színek dőzsölve szaggatták az éjszakát, s ahogy közeledtünk, kirajzolódtak az egyes alakzatok, neonszillagzár szökött a magasba és hullt vissza a földre, lila neonszlamingók keltek szárnyra, fehér neongyémántok szórták hideg lángjukat, kék neontevék meneteltek egymás nyomában, messze világító geometriai alakzatok, tetra- és oktaéderek forogtak, ingerkedtek a levegőben. A busz lassan elérte a semmiből fölmeredő fényfalat, és megállt a tövében.

A tágas váróteremben körös-körül pénznyerő gépek, vörös felirat pislogta valamennyin: Isten hozott! Mindegyiknek a karját rángatta valaki; érkezők, akik még ki sem tették a lábukat az utcára, vagy indulók, akiknek maradt néhány percük és néhány centjük.

Rafael siettetett, de én előbb a csomagmegőrző automatába erőltettem a hátizsákot – csak az egy napra kimért pénzt gyűrtem a zsebembe, és eltöltöttem néhány percet a menetrend előtt.

– Biztosítod a hátad, mi?

Kiléptünk a fotocellás ajtón, Rafael lefelé görbülő ajka kemény volt és elszánt, kékesfekete haja zöldbe, sárgába, lilába borult a neonszillaghullásban.

A fényugárút két oldalán kaszinók, nyitott portálok, a földszinti termekből zene ömlött elő, meg a félkarú rablók szaggatott csörgése.

– Itt enni is adnak – húzott be Rafael az egyik terembe.

A mélybordó kárpittal borított falak mentén pultok álltak, s a belépőnek mélybordó egyenruhás, mosolygó lányok nyújtottak egy mélybordó papírtálcát, rajta egy pohár ital és valami szendvics; a pohárból mélybordó szívószál meredt elő.

– Az első ingyen van – nyelt nagyokat a mesztic. – És mindenki rendel másodikat. Rajtunk kívül.

A pultba játékautomatákat építettek. A visszajárót minden vendég az éhes kis nyílásokba hajtotta. Csörgött a pult.

Az utca egy szakaszát zölden-sárgán foszforeszkáló lapokkal kövezték ki. Rafael bevonszolt egy óriás kupola alá.

– Ha ezt láttad, mindent láttál.

Odafönt trapéz lendült, flitteres dresszbe öltözött gyereklány suhant a magasban, a párja elkapta. Lelkes taps csattant, majd százak fordultak vissza a gépekhez, a rulett- és Black Jack-asztalokhoz. Sétáltunk közöttük föl-alá. Rafaelból éppoly fütötten dőlt a szó, mint a buszon. Hanghordozása már-már deliriumos – akár egy hisztérikus idegenvezető.

A mulatóhoz szálloda tartozik. A tetőről függővasút szállítja a cirkuszba a vendégeket, a pálya nyílegyenes, csak egy a fontos: nehogy másik kaszinóba tévedjenek. Itt ragadnak a kupolában, fejük fölött új és újabb produkciónak, éjjel-nappal, félóránként. A gyerekek egy pillanatra sem akadályozhatják szüleiket, így azután dajkák a csecsemőknek, óvoda a nagyobbaknak és vurstli nyereményekkel – az óriás plüssállatokat olykor felemelni sem tudja a győztes –, kamaszoknak két diszkó, három mozi, szünetelen tombola, szeresse meg a gyerekek a kaszinót, ha felnő, majd visszatér, a szülők pedig érezzék: addig szabadok, amíg nem mozdulnak a gépek mellől. A pincér a kártyaasztalhoz viszi az ételt, csak abba ne hagyják, csak ki ne lépjenek a körből, és ha mégis, hát menjenek isten hírével, csak a pénzt hagyják itt. – Így azután – taszigált a mesztic kifelé – a kijáratokat áruhálmok rckesztk el, degeszre tömött üvegvirinck labirintusán kell kiverelkedned magad a szabadba, utadat állja mindaz, amiről a könnyen jött pénz mámorában a könnyen költekező nyertes álmodhat, tiéd a bonbon és a Mercedes, tiéd a gyémánt és az orrszarvúbőr öltöny, minden, minden, minden, csak a pénzed el ne vidd.

– Szemét, aljas, rohadt gringók... – Rafael hangjából gyűlölet süvített, ha energiává alakulna, atomfelhőben párologna el Las Vegas.

Kiléptünk az utcára, a kupolába feszített drótköteleken éppen két törpe kerék-pározott.

Egy másik kaszinóba rántott be; két helyen szokott játszani, ha akarom, várjam meg – azzal faképnél hagyott.

Arany- és bíborspirálok borították a terem falát, de a szemhatárt itt is félkarú rablók határolták. Az embermagas gépek tetején egy-egy lány, telt formájú valamennyi, mélyen kivágott flitteres ruhát viseltek, lábszárközépig érő cowboysizmát apró sarkantyúval, övükre bőrtasakot fűztek, melyben aprópénz csörgött – ügyeltek rá, ki ne fogyjon senki a tízcentesekből, ott ne hagyják a játékot aprópénz híján.

Néztem a legközelebbi, ingerkedőn táncoló lányt, csörgött az övé és a talpa alatt a pénz, észrevette pillantásomat, rám ragyogott: – Váltani szeretne, uram? – és magához intett. A játékép tővéből néztem a magasba, enyhe terpeszben állt a fejem fölött, melle két telt dombja között mosolygott le rám, miniszoknyát viselt, és csöppnyi, áttetsző bugyit.

– Fáradjon beljebb! Jöjjön, jöjjön!

Odabent nagyobb gépek álltak, súlyos fém egydollárosokat váltottak a lányok. Szélesebb terpeszben álltak, és egyáltalán nem hordtak alsóneműt.

Nem áztatott senki semmivel, és nem leplezett senki semmit. A pénz nyers célratoréssal szaporította önmagát, befektetés és nyereség között nem állott semmi kézzelfogható, csupán az izzó játékszenvedély.

Eltévedtem az arany-bíbor bozótban, bolyongás közben sápadt, ráncos öregemberekbe botlottam; a csilingelő ládák karját rángatták, mákonyos tekintettel lesték,

hány banán, cseresznye vagy eper áll meg a fekete vonalon, az eres kezekben aprópénzzel telt műanyag pohár, abból etették az automatákat, mint a galambokat a téren, ütemre rántották a rudakat, egyforma volt cifra öltözetük és tökéletes műfogsoruk is, odakint pálmafákkal ékített autóbusz várta őket, orrán narancsszín felirat: Naplemente Otthon.

Rafael érintette meg hátulról a vállamat. Az arca merev, mintha kőbe faragták volna. Intett, kövessem, és fűjtatva állt meg odakint.

– Tetves gringók, fel kéne robbantani mind, írmagjuk se maradjon – csikorogta. – Majd a másikban – tette hozzá nyugtatóan, mintha én szorulnék biztatásra. Sietve indultunk tovább.

A szállók és diszkók közé ékelve a gyorspénzen vett gyorsházasságok lebonyolítására szolgáló gyorstemplomok valamennyi felekezet számára – bárkit, bárkivel, bármikor, különlegességre vágyók számára helikopteren, léggömbön vagy medence mélyén búvárfelszerelésben – összemosódtak az éttermek, lokálok, drink- és dzsesszbarok.

– Miért nem dől rájuk? – zihálta Rafael, és megálltunk egy palota előtt.

– Várj meg valahol.

Fölfutott a lépcsőfeljárón, eltűnt a diadalívet formázó kapu mögött.

A fény sugarút, a Strip végére igazi palotát építettek, az antik Róma műmárvány burkolatú vasbeton mását. Oromzatán és a kertben a Vatikáni Múzeum császárszobrainak öntvényei; az európai klasszicitás kaszinósított és neonizált gipszimitációja fehérlett a sivatagban. Az előkertben Augustus állt egy szokókút közepén, sárga fénykévek keresztüzében, vele átellenben Néró vörösben, középtűt Julius Caesar, a Nevada Győző, kaktuszok között.

Tanáctalanul toporogtam a lépcsőfeljáró tövében. Sombrierós férfi lépett az utcán sorakozó újságautomaták egyikéhez, pénzt hajított a nyílásba, s a műanyag doboz fedele felkattant. Kivett egy lapot, ment tovább, de véletlenül kirántotta a következő példány csücskét – a doboz nem tudott becsukódni. Kihúztam – a címlapon egy jáspisba öltözött lány delejezte pillantásával a vásárlót – a lapot gyűrögetve tébláboltam, azután Rafael nyomába eredtem mégis.

A diadalív mögött Traianus oszlopa nőtt az égbe, és következett a kaszinó: Caracalla fürdőjéből, a Pantheonból és a Colosseumból összegyűrt hatalmas csarnok, a belső tér ragyogásában rulett és baccarat tündökölt, a krupiéek tógát viseltek, a pincérnők tunikát, a fal félkoríves mélyedéseiben folváltva császárszobrok és a harmincas évek legendás közép- és nehézsúlyú világbajnokainak másai. Egy gipszcsászár, egy bronzbokszoló. Középtűt jókora medence sással, náddal és egy terebélyes rózsás valamivel, mely időnként vizet sistergett a magasba, és alaposabb vizsgálódás után élethű művivilónak bizonyult. A medence tükrén nilusi papiruszhajó, tatján Cleopatra szobra, s míg szólt a lassú, érzéki zene, egy elmés szerkezet ritmusra ringatta a medence vizét. A hajó fedélzetén párok táncoltak összekapaszkodva, egy férfi olykor megfricskázta Cleopatra orrát.

Le kellett ülnöm.

Italt hozott nyomban egy tunikás pincérnő, az asztallapon képernyő villódzott, Black Jack, a visszajárót a nyílásba dobtam és elveszítettem, annak rendje és módja szerint. A gép udvariasan érdeklődött: meghívhatom egy újabb játékra?

Caligula és Sugar Ray Robinson szobra állt a legközelebb.

Idő múltán érteni véltem a látomás mögött rejtőző elképzelt: császárok és bajnokok beteges göggye oly hasonlatos.

Szólt a zene, ringott a papiruszhajó, sistergett a műviziló. Rövidesen újra megjelent a tunikás, rendeltem, fizettem, elvesztettem a visszajárót. Ültem, bámultam, és nem kíváncsoztam már sehová.

Később kinyitottam a hónom alatt feledett újságot. Nem is újság, katalógus volt az. Minden oldalon egy-egy nő, fehér, fekete, indián, mesztic, mulatt, kínai. Fátyolban vagy anélkül, hívogató mosollyal, csábító pózban, csücsörítve néztek a kamerába. Mellettük az árjegyzék részletes bontásban. Az egy- vagy kétórás, fél- vagy egész napos díjak, és a pózok árfekvése. A képek alatt kárminvörös telefonszám és apró betűs, zárójeles szöveg: az árak áfával és óvszerrel értendő.

Amikor harmadszor is elnyelte az asztal a visszajárót, megjelent Rafael. Arca zárt, a szája kőkemény, mintha az örökkévalóságnak faragták volna. Mellém ereszkedett. Szólt a zene, ringott a papiruszhajó, sistergett a műviziló, s ahogy múlt az idő, úgy gyült bennem a vágy, hogy mondjak valamit, egy vigasztaló szót, talán arról, hogy mint volt a világ túlfelén, a mulatságos várnai kaszinóban, a Las Vegast álmodó bolgárok között. De Rafael megérezhette, hogy beszélni akarok, és gyors, tiltó mozdulattal emelte a kezét.

– Holnap kellene visszaadnom – mondta. Majd hosszú szünet után: – Kész.

A rövid szó után támadt csond elviselhetetlen volt, dermesztő, pusztító.

– Maradt nálam valamennyi... – mondtam sietve. – És ha visszamegyünk az állomásra...

Először nevetett, mióta megismertem. A lefelé görbülő száj zárva maradt, az ajkak nem nyíltak el, a nevetés erősödött és dagadt mégis, talán az orrnyíláson bújt elő, s ahogy terebélyesedett, úgy kívántam egyre hevesebben: bár hallgatna el.

– Hallottál azték rabszolgáról? – kérdezte hirtelen. – Nem hallottál. Csak négerről. Abukás után, amikor Cortez bekerített és lefegyverzett minket, egy szomszédos völgybe terelt. A völgytorokhoz öröket állított éjszakára, hogy másnap eldönti, mi történjen. De nem ő döntötte el. Hajnalban ott feküdt mind a tízezer harcos a völgyben, és nem mozdult egy sem. Visszafojtották a lélegzetüket. Meg akartak halni, és meghaltak.

Szólt a zene, ringott a papiruszhajó, sistergett a műviziló. Egy pár szétvált, a lány Caligula majd Sugar Ray Robinson szobra előtt illegette magát, mintha velük táncolna, és közben biztatta a fiút, fényképezze le a hírességekkel.

Rafael meglátta az asztalon heverő katalógust, fölkapta, mohón lapozta, szaggatta szinte, úgy hajtotta mind gyorsabban, átlapozta a feketéket, a meszticeket, kínaiakat és malájokat, azután megállt, habozott még, a két legfehérebb, legkékszeműbb lány között ingadozott – az egyiknek platinaszőke volt a haja, négykézláb állt, s válla fölött kacsintott a kamerába, a másik jógaulásban ült, bodorított mézszínű fürtök fedték felsőtestét, olébe nézett, mellének bimbója két tincs közül kacsintott elő.

– Ezt! – Sietősen böngészte az árjegyzéket. – Ennyire telik! – Kitépte a kármin telefonszámot. – Legalább ezt!

– Mennyi kell? – kérdeztem. – Mert maradt egy kevés, ha visszamegyünk az állomásra...

Felpattant, és futott.

– Rafael! Rafael!

Rémülten láttam, hogy rövidesen indul a buszom.

– Rafael! Rafael!

Lekanyarodott a Stripről, tülekvő csoportban tűnt el, nyoma veszett az ácsorgók között, ott, ahol az öblösödő teret egy kaszinó kékezüst portálja zárta le. Kihallatszott bentről a csorgás, és ahogy átnyomakodtam az álldogálók félkörívén, nevetés harsant.

Középutt holmi játékskatulya, telefonfülkéhez hasonló plexidoboz állt egy dobozban – a kékezüst kaszinó reklámja. Tetején timpanon forgott szivárványszínből villogó felirattal: Aki kapja, marja! A doboz alján térdig halmozódtak a gyűrött bankjegyek.

Széles vállú, kékezüst zekés kaszinóalkalmazott tárta szélesre a doboz áttetsző ajtaját, és egy kuncogó, tornacipős vakarcs gázolt a bankóhalomba. A laza gombócba gyűrűt dollárok épp csak addig fődtek a szűnyoglábat, ameddig a virágmintás bermudanadrág szabadon hagyta. A beesett vállú, nyamvadt tinédzser vihogva kacsintott kifelé, a többiekre. A plexiajtó bezárult mögötte. A kékezüst kaszinóalkalmazott fölemelte ujját, és látványosan megnyomott egy öklömnyi, sárga gombot. Zene harsant, komikusan pattogó charleston, lábukat groteszkül kapkodó parkett-táncosokat idéző szaggatott ritmus. Zúgás támadt odabent a fülkében. Alulról fölfelé süvítő légáram kapta a magasba a bankókat, a bermudás egy pillanatig moccanatlanul állt a dollárviharban, majd arcáról leolvadt a mosoly, és kapkodni kezdett. Nehéz volt megragadni a műforgósztel cibálta pénzt. Sóvár szenvedély ült a neonszínekben vibráló arcra. Zsebébe tömködté, amit röptében elkapott vagy a falnak szorított. Gyakran hibázott: új markolásra nyitotta tenyerét, elkapott egyet, de eleresztette korábbi zsákmányát – gyorsuló mozgással igyekezett begyűjteni minden begyűjthetőt.

Odakint biztatás és rohögés harsogott. – Mint egy majom! Tisztára, mint egy majom! – rikoltotta valaki. – De tisztára, figyeljed, hát nem mint egy majom?!

A charleston gúnyosan festette alá a látványt, torz és szálnalmas riszálássá stilizálta az erőlködést, mohó majomtáncá.

Avakarcs a doboz falára vetette magát, hogy minél nagyobb testfelülettel minél több bankót ejtsen fogságba, arca a plexihez szorult, egy zöld dollárt épp az állával csipentett oda, amikor elállt a forgósztel, és elhallgatott a zene. Az alkalmazott ajtót nyitott, és kitessekelte. Mentében lázasan számolta a zsákmányt.

– Huszonegy! – kiáltotta. – Huszonegy! – Diadalmasan nézett körül.

Elismerő moraj volt a válasz, az ácsorgók körülhőmpölyögték a távozót. Tülekedtek, hogy a pénzbe gázolhassanak. Az élen azok könyököltek éppen, akik azt imént majomnak mondták. Majd letaposták egymást, a kékezüst fickó alig tudott rendet teremteni, végül a legerőszakosabb és legélelmesebb mégis beverekedte magát a fülkébe, és rázárult a plexiajtó.

Rafael állt a pénzben, és a startra várt.

Föharsant a zene, zúgva indult a szél, a bankjegytenger fölörvénylett, és megkezdődött a következő forduló – oly sebesen kapkodott a mesztic, hogy az iménti kamasz mozgása lassított filmnek tűnt hozzá képest. Ahányszor megragadott egy-egy zöld papírdarabot, feszes trikója alá gyűrte a nyaknyílásnál. Izmos felsőteste rövidesen eltorzult, mintha itt is, ott is dudorok, kinövések támadtak volna rajta. Verejték áztatta a szoborarcot. Állt Rafael a charleston ritmusú pénzviharban, és harcolt.

Az utolsó pillanatban aztán ő is rávetette magát a fülke áttetsző falára, arca a plexihez lapult, úgy festett, mint egy barna lepény. Fekete szeme az összekaristoltság anyagon keresztül rám meredt.

Elfordultam. Éppolyan kiáltozás és tulekvés fogadta őt is, akár az előtte távozót, a gyarapodó tömeg körülörvénylette a fülkét. Rafaelt hiába kerestem, eltűnt ismét. Szól-

ni akartam neki: nem várhatok tovább. Talán hívni akartam, hagyja a fenébe a várost, talán mondani valamit, magam sem tudom, micsodát – mindegy most már. Sietősen kutattam az öklöző, nyomakodó népség között, míg végül feladtam a reményt, és kiveredtem magam a mindegyre hízó embergyűrűből.

A térség pereméről visszánéztem. És megint Rafael állt a dobozban. Micsoda megátalkodott szívósság és erőszakosság kellett hozzá, hogy másodszorra is visszaküzdje magát. És micsoda acsargó irigységet és gyűlöletet korbácsolhatott.

Fölzúgott a zenés forgószeél, a mesztic odabent újramezdte a majomtáncot. Barna keze mint a motolla, kapkodott eszelősen, hogy osszekaparja a szőke, kacsintó bimbójú lányra valót, akinek kármin telefonszáma ott lapult a zsebében.

Igy láttam Rafaelt utoljára a sárgás hajnali derengésben: bankódudorok borították mindenütt, göcsörtösen rángott a viharban.

Épp csak kiszaggathattam a hátizsákot a csomagmegörző acélketrecéből, amikor elhangzott az utolsó figyelmeztetés. Rohantam az indulóállás felé, a földön vonszoltam a megviselt holmit. A motor már járt, a sofőr a nyitott csomagtér mellett téblábolt, és zárni készült a fedőlapot. Kikapta kezemből a nyűtt hátizsákot, sietve ráragasztotta az azonosítócédulát, és a helyére taszította.

Az útra kész autóbusz mögé begördült egy másik. Élesen fékezett, sárga por szitált a kerekekről. Szisszenve nyílt az ajtó, egy pillanatig üresen tátongott, azután a puha panamakalapos jelent meg a keretében. Gyűrötten lifegett arca előtt a selyemrongy a két kerek szemnyílással, s ütemesen horpadt-simult a száj magasságában.

Elnémult minden, elhallgatott a váróterem automatáinak csörgése is. Csak a fűzős cipő csikordult a gumipadlón. Nem vettem lélegzetet. Elhaladt mellettem lassan, bizonytalanul. A fotocellás kijárat, s azon túl a fénysugárút, a kaszinók felé tartott. Men-tében előkotorta a kék buszjegyet, kettőbe-négybe-nyolcra szakította, s a diribdara-bokat a földre szórta, kis híján az orrom elé. Eddig jött.

Villányi László

MANTEGNA NEW YORKBAN

Örület. Itt valamiképp betegesnek tűnik
leguggolni vagy odahajolni a különös
világhoz.

Botrány ez a harmónia. Néhány látogató
füllhallgatóján – védekezésül – rádió
szól.

Mária arcán láthatod: sejti már a fejlődés
komédiáját.

MANHATTAN – BARÁNSZKYVAL

Veled – miután végigvezetsz a Fricken,
majd sétálgatunk a Madison Avenue-n
– érdekelem először az élvezhető New
Yorkot, a kis idilleket: hozzájuk
lépve már nem csupán elviselhető ez
az egész.

Vezetőként Te kellesz, aki reggelente
felhúzza édesanyja és édesapja órá-
ját, aki körülbástyázza magát a vá-
ros fellelhető örömeivel, aki hét
éve Bellini Szent Ferencéhez zárán-
dokol, s tudja a templom hiányát.

V. S. Naipaul

CHARLESTON: A MÚLT VALLÁSA (I)

Fencsik Flóra fordítása

Az államközi autópálya a Charleston-félszigetbe torkollik: az ember nyomban ott találja magát a történelmi városmagban. Atlanta után mintha Játékvárosba érteztünk volna. A szállodahallban turistaruhás emberek; hangjuk, léptük zaját visszaverte a fal, a márványpadló, s morajuk ott kavargott az előkelő csillár fölött, amelyet időnként megcélzott egy-egy újonnan érkezett vendég fényképezőgépe. Merthogy ez a csillár is hozzátartozott a turisták Charlestonjához, a szállodahall sok-sok boltjával együtt; akárcsak a Slave Mart – vagyis a rabszolga-árverési csarnok – meg a Konföderáció Múzeuma odakinn a tizennyolcadik, tizenkilencedik századi utcákban; meg a fölújított régi piac a sok-sok standjával és boltocskájával; meg a kosarat fonó komor fekete asszonyok a járdán. A turisták Charlestonja nemcsak a rabszolgaság és a polgárháború emlékét őrző tizennyolcadik századi város, de a modern turizmus kellékeit is kínálja, akárcsak a Karibi-szigetek.

A történelmi városmagban ló vontatta hintók hordták-vitték a turistákat; a lovak hasa alatt „pelenka” a potyadéknak. Aki nem kocsikázott, az gyalog sétálgatott és bá-méskodott. Mások – furán rituális testtartásban, kissé hátradőlve – kettésével pedáloztak kis kocsijukon, ahogy az újfajta turistamódi diktálta.

Nem nagy ez a történelmi városmag. Az ember nem is hinné, mennyi minden maradt itt fenn eredeti formájában. Charleston megőrizte mutatós tizennyolcadik szá-

zadi utcáit, templomait és temetőit, s még élnek itt olyanok, akik az utcatáblán szereplő neveket viselik. (– Mit csinálnak most? – kérdezte késő délelőtt egy turista a hintó kocsisát. A kérdés a régi házakban élő régi családokra vonatkozott, abban a naiv hiszemben, hogy még hiánytalanul megvan az a világ, amelyhez a kérdező belépőjegyet váltott. – Hát alszanak még – felelte csodaárusító szerepéhez híven a kocsis. Az egyik ház lakói hallották a párbeszédet; ők mesélték el nekem, annak illusztrálására, hogy feszül azért némi távolság a bémész vendég és bémészködása tárgya közt a charlestoni belvárosban.)

A történelmi Charleston voltaképp az idegenforgalomból él, ez tartja ott a régi családokat; bár az is megeshet a belátható jövőben, hogy a turizmus fölveri az ingatlanárakat, s ezzel elúzi innen néhányukat. Charlestonban az a hír járja, hogy a pénz lassacskán visszaszivárog néhány régi familiához, s állítólag komoly szerepet nyert olyanoknál is, akik azelőtt beérték nevük patinás csengésével. Igen, a nevek: ezeket ünneplik a házfalak emléktáblái. Maguk az események aprócskák, gyarmatiasak, nem sokat mondanak az idelátogatóknak.

Az utas hamarosan szűknek érzi a turista-Charlestont. De a város nagyobb, több ennél. Gazdag elővárosok a félszigeten kívül. A flottabázis Charlestonja. A feketék kerületei. Tágas, takaros polgárnegyed; a „fehér pánik” idején épült, és konszolidálódott. A város központjában, nyilván hajdani régi házak helyén ma fekete lakótelepek emelkednek, csupas, lepusztult téglapületek. Lakóik nem bírnak bennük megmaradni, gyerekeikkel, száradó fehérneműikkel együtt az utcán tanyáznak; a nyomortanyajelleg, a zsúfoltság éppoly szembeötlő, mint a lakók feketesége. Charleston keleti felét ugyancsak feketék lakják. Az ottani házak öregek – néhányat rendben tartanak, a legtöbbjét nem –, a régi charlestoni stílusban épültek. De erre nem járnak turisták. A Játékváros-szerű óvároshoz képest ebben a szintén régi negyedben a feketék mintha illetéktelen betolakodók volnának. Pedig éppoly régen élnek itt, mint a régi familiák.

Csak amikor az ember a félsziget-Charlestonból kijebb jön a hajdani rabszolgáültetvények helyére, a város irdatlan hátországaiba, akkor elevenedik meg a rabszolgamúlt – pedig ma már szinte csak erdő található erre felé.

A föld hosszú mérföldeken át lapos, mocsaras. Termékeny a talaj; erre vallanak a jókora tölgy-, gumifa-, juhar-, fenyő-, szikamor-, magnóliaerdők. A lapos, könnyen kezelhető, terjedelmes terület láttán világos, miért volt szükség a múltban a kiadós rabszolgamunkaerőre. Egyszersmind fájdalmas csak belegondolni is.

Most azonban békesség honol a tájon. Itt-ott egy-egy kapu az erdő belsejében, annak jeléül, hogy a föld valamilyen nagyvállalaté. Azután egy régi templom – és fekete települések. Ezeknek is megvan a maguk története. Legtöbbjük régi ültetvények helyén épült, amelyeket a szövetségi kormány foglalt el a polgárháború után, és parcelázott föl huszonöt hektáros telkekre a hajdani rabszolgák számára. Mára régi birtoknak számítanak, jobb-rosszabb állapotú házakkal; ám százhusz éven át végrendelet és közjegyzői szerződések nélkül cseréltek gazdát, így a legtöbb tulajdonjog kétséges.

Vasárnap reggel jártam ebben a dél-karolinai erdőben. Jack Leland volt a kalauzom. Leland nyugalmazott charlestoni lapszerkesztő, patinás familia leszármazottja. És alapos ismerője a látogató számára oly egyforma földeknek, erdőknek. A növényzetet gyermekkortól ismeri, s még mindig varázslatosnak látja. Manapság már nemigen termelnek ezeken az ültetvényeken. Némelyiken juhokat tenyésztene. Egyiket-másikat gazdag jenkik vásárolták meg, és vadrezervátummá alakították át.

A második jenkii invázió, ahogy apám nevezte, az 1880-as években kezdődött, és az

1930-as évekig tartott. És jól jött, mert megőrizte a régi épületeket, munkát adott a helybeli négereknek, s jókorát lendített a gazdaságon.

Jack Lelandet még most is foglalkoztatta a múlt: a föld meg a rajta dolgozó feketék sorsa. Pedig az ő családi ültetvényét már több mint ötven éve eladták. Vasárnap délelőtti kirándulásunk is a múltidézés jegyében telt.

A Middleburg-ültetvényre tartottunk. Egy több mint kétszáz éves kis kápolnához, amelyet egy ideig az a veszély fenyegetett, hogy elviszi a víz; de alapjait most egy szövetségi alapítványból megerősítették. Aznap délelőtt istentiszteletre készültek a kápolnában – tavaszi istentiszteletre, de egyúttal hálaadási istentiszteletre is. Hat évvel ezelőttig a Gibbs család tulajdonában volt a Middleburg-ültetvény; az öreg Gibbs, Jack Leland apósa meghívókat küldött szét azoknak, akiről úgy vélte, szívesen ott lennének az istentiszteleten. A szertartás után pikniket terveztek az udvarház körül. A házat az ingatlanügynök, a birtok új gazdája rendbe hozatta.

A kápolnához hosszú erdei ösvény vezetett. Puha, kövezetlen ösvény volt, a napsütés jókora fénypázmákat vetett rá. A fák árnyékában hűvös volt; a napon azonban nyomban megcsapta az embert a hőség. A kápolnát Pompion-hegyi kápolnának hívták; a dél-karolinai lapályon már egy méteres emelkedő is hegynek számít. A kápolna mellett mocsár, valaha rizs termett ott. A víz felszínén élénkzölden csillogó foltok. Dél-Karolinának ezen a részén a rizsföldeket egy holland ember létesítette, aki Kelet-Indiában tanulta a lépcsőzetes rizstelepítést. A mocsár vízszintje a közelben folyó gát- és vízépítési munkálatok miatt annyit emelkedett, hogy veszélyeztette az 1763-ban épült kápolnát. A szövetségi kormány pénzén kőgátat emeltek a „hegy” körül a vízparton.

A kocsik a puha ösvényen zötyögtek a kápolna felé. Az öreg Gibbs nagy kockás zakóban fogadta a kocsikat, s dirigálta a parkolást.

A kápolna egyetlen helyiségből álló, belül dísztelen, hófehér, kívül vörös téglás épületébe két oldalajtó vezetett; az egyik végében emelkedő barokk kupolát és pilléereket leszámítva különösebb építészeti cikornyával nem ékeskedett. Padlója kövezett; a telepések Jack Leland szerint csak nagy ügyel-bajjal tudták kifaragni a padlóköveket. Az egyetlen figyelemre méltó berendezési tárgy a szószék volt; egyidős a kápolnával, helybéli cédrusfából készítette egy charlestoni műbútorasztalos, akinek máig ismerik a nevét. Az ültetvényes és rabszolga-tulajdonos jámborságát hirdető IHS-tábla* most egy másfajta jámborságról ad hírt. S valóban: miután az öreg Gibbs végigcsoszogott a padló kőkockáin, s köszönetet mondott mindenkinek, aki a kápolna megmentésében segített, a prédikáció témája – miközben időnként motorcsónak robogott át a nádason, de a hullámok immár ártalmatlanul verődtek a védőtornáznak –, szóval a prédikáció témája ez volt: a vallás mint az embereket összekötő kapocs. A „közösség” új értelme egyszerre szűkebb és tágabb.

Azután átmentünk a házhoz. Téglaoszlopok, zöld kapuszárnyak, a kerítés nélküli kapu az útról egy széles tölgyfasorra nyílt. Százötven éves tölgyek ezek; a dél-karolinai tölgyfák formája, terebélyes lombozata Közép-Amerika sámfánfáit idézte. A Karibi-szigeteken bizonyos vetemények, kakaó- és kávécseszerjék árnyékolására ültették, s onnan jutott el olyan távoli tájakra is, mint Malaysia; így aztán a birodalmi idők tropikus ül-

* I. H. S. – Jézus görög nevének első három betűje, széles körben használatos keresztény szimbólum. A latin kultúrában két jelentése is van: „Jesus Hominum Salvator” (Jézus, az emberek megváltója), illetve „In hoc salus” (ebben üdvözülünk). (A ford.)

tetvényei és gyarmatai a világ különböző részeiről összehozott vegetációval hasonlítani kezdtek egymásra. Itt, Dél-Karolinában engem Trinidad sámánfáira emlékeztettek.

És ismét a perzselő nap, áthatolt a lombokon, szemkápráztató foltok vetültek az árnyékos földre. A hosszú, széles sétány végén a helyreállított udvarház meglehetősen szerény képet mutatott; a fehérre meszelt faépület emeletén is, földszintjén is három-három szoba. Csalódás annak, aki fényűzőnek képzelte az ültetvényes életét. Jack Leland szerint a ház azért ilyen kicsi, mert egy hugenotta építtette. Az angol telepesek, ha jól ment nekik, hajlottak a hivalkodásra, a hugenották azonban takarékosak és igénytelenek maradtak, pénzüket mindig földbe és rabszolgákba fektették. (Sőt, mint a helyreállításról szóló könyvecskéből megtudtam, az ültetvény eredeti udvarháza még ennél is szerényebb volt; földszintjén csupán nappali és ebédlő; se veranda, se hátsó tornác.)

Külön volt egy „függelék”, ahogy a melléképületet nevezték; ebben a nagyjából rendben tartott házban volt a téglakéményes nyári konyha. A másik „függelék” leégett, semmi nem maradt belőle a téglakéményen kívül. A tüzet a fekete cselédek gondatlansága okozta, magyarázta Jack Leland. E gondatlanság miatt tiltották a charlestoni szabályzatok, hogy fából építsék a melléképületeket. A főépület lehetett fából, a „függelékekhez” azonban téglát kellett használni.

Több melléképület is tartozott a Middleburg-házhoz: istállók kinn a mezőn, meg egy élelmiszerraktár. Jack Leland ragaszkodott hozzá, hogy megnézzem a raktárat. Kétszintes épület, faszindelyek a felső, téglazalazat az alsó szinten. A felső szinten egykor rizst tároltak, az alsón két cella volt, rácsos ablakokkal. Ezekben hajdan rabszolgák voltak; nem büntetésben, csupán „őrizetben”; a vérmesebb újoncokat itt csillapították le, és törték hozzá egyesével az ültetvényesülethez.

Az egyik cellában őrizték a nehéz természetű új rabszolgát, a másikban pedig egy öregebb, „betört” rabszolga élt. Őt be se zárták, szabadon járt-kelt, beszélgetett az új emberrel, és csitította; erte az ottani kosztot, dicsérte, milyen finom, kínálhatta a másikat, amíg el nem múlt belőle a félelem és a dac.

A szikrázó földön gyalogoltam a raktárhoz. Forró, szúrós terep volt, nem holmi tavaszi rét. Egyik oldalán zöldes tavacsok – mintha a mocsár ütött volna át a talajon – telis-teli fehér vízililiomokkal. Lótuszok, magyarázta Jack Leland. De nem az indiai kecses vörös lótuszok, hanem azok a fehér liliomok, amelyek oly könnyedén honosodnak Dél-Karolinában, hozzátartoznak a mocsárhoz, sűrűn egymáshoz nőnek, tülekednek kifelé a vízből. A raktárépület túloldalán volt a két rabszolgacella, köztük csupán lukacsos válaszfal, padlójuk földes, s a kicsi, rácsos ablakok elérhetetlenül magasán.

Csöpp helyiségek voltak ezek, nagyobbacska dobozok csupán. Könnyű elképzelni az Afrikából érkezett új ember, ahogy Nyugat-Indiában nevezték, „új néger” rémületét; pár hete vagy hónapja fogták el Afrika belsejében, a tengerpartra terelték vagy vitték, ott a rabszolga-kereskedő raktárában vagy sokadmagával olyan helyeken őrizték, mint a Dakar melletti Gorée-sziget, végül pedig behajózták, s irány az Atlanti-óceán. Könnyű tehát elképzelni a rémületét annak, akit sorra szakítottak el mindentől, ami számára valóság. És könnyű belátni annak a másik embernek a szívébe is, a válaszfal túloldalán ülő megbízható rabszolgáéba, aki beszél hozzá, és próbálja könnyűnek és kellemesnek s egyedül valóságosnak mutatni az új életet.

Az öreg Gibbnsné az ebédnél megkérdezte, láttam-e a cellákat, amelyekben az új rabszolgák annak idején „akklimatizálódtak”. (Addig nem is hallottam ezt a szót, csak

később tudtam meg, hogy Délen közhasználatú fogalom.) Mindenképp látnom kell, mondta; mutatják, mennyire igyekeztek a hajdani ültetvényesek könnyíteni rabszolgáik helyzetén. Az ültetvényeséletnek ezt a mozzanatát kevésbé ismerik, tette hozzá.

A pikniket a fák árnyékában, összecsukható asztaloknál rendezték. És mindenfelé, a sétányt szegélyező nagy tölgyek alatt is – a templomi szertartás résztvevői mind eljöttek a nagy közös ebédhez a helyreállított udvarház kertjébe.

A ház ebédlőjében az egyik asztalt a vendégek lakomájához terítették, egy másikon fényképek sorakoztak a helyreállítási munkálatokról, továbbá öreg feketékről, akik egykor a háznál dolgoztak. A pikniken feketék nem vettek részt, de e hajdani cselédekről megemlékeztek. És Mr. Hill, aki megvette az ültetvényt Gibbséktől, és sok gonddal-bajjal helyreállította a házat a közösség, a történelem és az ország iránti gesztus gyanánt – szóval ez a Mr. Hill elmesélte nekem: a ház iratai között találtak olyan dokumentumokat, amelyekből sok fekete ősei visszanyomozhatók. Mr. Hill könnyű, kék csíkos öltönyt viselt; nagydarab, kövérkés, barátságos férfiú volt, ünnepélyesen fogadott a házban.

Számos vállalat és sok magánszemély járult hozzá az újjáépítés költségeihez. A szobákat különféle lakberendező cégek bútorozták be. Ez magyarázza a ház rejtélyes leírását azokban a hirdetésekben, amelyeket előzőleg olvastam: „Áttervezett udvarház, Middleburg-ültetvény, 1987.” A tizenkilencedik századi „dísztermet” például a „Lowcountry Decorators and Lowcountry Antiques” cég hozta rendbe; azzal reklámozta magát, hogy „drámai hatású huzatokat” készít hagyományos, kárpitozott bútorokra. Kiegészítőként többek között „fekete szolgaleányt ábrázoló, kb. 1894-ből való gyönyörű olajfestményt” választottak, meg „újselyemfákat, -növényeket, a modern lakberendező ezzel segíti az időszerűben lévő háziasszonyokat”.

A szobák voltaképpen kiállítótermek voltak, egy korszak hangulatát idézték; a helyreállított házból látványosság lett. S az ide várt látogatók számára a hátsó tornác egyik végében ajándékboltot alakítottak ki, másik végében konyhát.

A helyreállítási munkálatokat nagy gondossággal végezték. Nem akarták pompásabbnak mutatni a házat, mint amilyen egykor volt; s igyekeztek e munkák révén jó időre meghosszabbítani a ház életét. A nagyszerű kert épen maradt. Jack Leland idős apósát, aki sokáig lakott itt, mélyen meghatotta, hogy a ház túlélte az idő múlását. És ugyanígy érzett lánya, Anne is, Jack Leland felesége. Anne kisgyermekként került ide, hogy a „vidéki élettel” ismerkedjék. Akkoriban még nem volt villany, s a kislány olajlámpással világított a hálószobában.

Nagy tiszteletben tartották a földet, a múltat; az ültetvényt s mögötte a folyót, amelynek vizével a rizsföldeket árasztották el, akárcsak Kelet-Indiában. Csak a rabszolgakunyhók hiányoztak. Az udvarház és melléképületei mellől eltűnt a legfontosabb és leghíresebb jellegzetesség. Jack Lelandtól megtudtam, hogy a hajdani rabszolgakunyhók a tölgyfásor mentén sorakoztak, s „szállásoknak” vagy „a falunak” nevezték őket. Mindig szem előtt voltak. És, tekintve az akkori idők higiéniai körülményeit, eléggé mocskosak lehettek.

Mára azonban megtisztították az ültetvényt a kunyhóktól. Csak a csodálatos, egyre terebélyesedő tölgyfásor maradt. Nem könnyű odaképzelné a kunyhókat ebbe a pompás környezetbe, amely inkább az európai kastélyparkokra hasonlít. Csak a mocsár forrósága s az árnyékból kilépő látogató szemébe vágó fény idézi fel, mitől nő gyorsan a trópusi vetemény; kemény munka, veríték, emberek, szenny.

Az üres vasárnap délutáni országút ismét erdőkön és elszórt fekete községeken, a

rabszolgák utódainak falvain haladt át; rabszolgákén, akik százhusz évvel ezelőtt röpke diadalt arattak gazdáik fölött.

Indigó, rizs, gyapot – valamennyi jelentős rabszolgatermény kipusztult erre felé; akárcsak a Karibi-szigeteken a kókuszdió, melyet valamiféle „rozsdá” falt fel; és a ka-kaó, ültetvényes nyelvek szerint a szigetek egykori „királya”, amelyet egy boszorkányseprűnek keresztelt vész söpört el. Úgy látszik, ha az emberek túltermesztenek bizonyos veteményeket, szukségképp felüti fejét valami kórság, s ez helyreállítja az egyensúlyt. Miként a járványok az emberiség körében vagy a myxomatosis nevű betegség a nyulaknál, ha túlságosan elszaporodnak.

Nem messze onnan, ahol az országút az autópályába torkollik, feketék áradtak ki felé egy nagy templomból. Öltönyök, ünnepi ruhák; kalapok; autók. A Middleburg-piknik után egy másik közösség: az eltűnt rabszolgakunyhók helyén valami egészen más jött létre. Nemcsak régi erdei falusi közösségek, hanem fekete negyedek magában Charlestonban is: néhány polgárnegyed, jóval több lakótelepi otthon és öreg házak a keleti városrészben. Ahol nem járnak turisták, se ló vontatta hintón, se pedálos járgányon.

Egy idős hölgy, aki az óvárosban lakott, hallván, hogy Trinidadban születtem, így szólt: – A családomban az a legenda járja, hogy philadelphiai Burke-őseim valaha megörökölték Trinidad szigetét.

A kis kertben üdögéltünk, limonádét ittunk. A szomszéd ház, bár téglából épült, feltűnően régi volt, kicsi és különös.

– Az egész szigetet? – kérdeztem.

– Az egész szigetet. Így mondják. A déli ember szereti hinni, hogy legalább valaha, a régmúltban gazdag volt. De a Burke-ök odavesztek a Szélfelöli-átjáróban, amikor útra keltek, hogy visszaköveteljék a földjüket.

Megkérdeztem, mikor volt ez.

A hölgy bement a házba, majd egy családfa rajzával tért vissza. Az édesanyja rajzolta, nagy munkával. S az egyik bal oldali alsó ágon ott állt a fölirat a Burke-okról: „Megtartak 1795 májusában, amikor Trinidadba indultak, a földjükért.” *Trinidad*, így állt a családfán pontatlan helyesírással, utalva arra a romantikus távolságra, amely a családi legendákban Trinidadot Charlestontól és Philadelpiától elválasztja.

Érdekelt a történet. Felfedeztetése után Trinidad csaknem háromszáz évig úgyszólván elfeledett része volt a Spanyol Birodalomnak. A spanyolok a tizennyolcadik században, dél-amerikai hódításaikat féltve, végre elhatározták, hogy megnyitják a szigetet a bevándorlók előtt, és rabszolgákkal cukortermelő gyarmattá alakítják az öserdőt, Santo Domingo, Jamaica és Barbados mintájára. De már elég bevándorlóra sem tudtak szert tenni, nemhogy rabszolgára. Nem voltak embereik; túlságosan nagy volt a birodalom. A hatóságok – önvédelemből – megkövetelték a Trinidadba érkező bevándorlóktól, hogy legyenek római katolikusok; viszonzásként ingyenföldet ígértek a telepés által behozott rabszolgák arányában. Akikre számítottak, és akik valóban odaértek, franciák voltak, a francia Nyugat-Indiából. A francia forradalom, majd Toussaint L'Ouverture Santo Domingó-i fekete forradalma, aztán a napóleoni háborúk hódításai és visszahódításai során a Karibi-szigeteken bekövetkezett forrongások, mindenféle zászlócsereket alaposan felkavarták a francia Nyugat-Indiát.

Így hát ez a történet az 1795-ben Trinidadba indult emberekről, akik a „földjeikért” tartottak oda, nem pusztán a képzelet szüleménye. Sőt még abban is van valami, hogy

az egész szigetet követelték. Ami újdonság volt számomra, hogy philadelphiai írek vágtak neki az útnak – akiknek nem lehetett sok rabszolgájuk, és aligha voltak jogsultak ingyenfoldekre.

De a történetben szereplő Burke-ék nem jártak sikerrel. Vízbe fúltak, s Trinidad a hajdani, elvesztett nagy vagyon legendájaként maradt fenn. És a családi krónikákban a történetnek volt még egy fejezete. A Burke család ügyvédje – mesélte a charlestoni hölgy – feleségül vette a család nevelőnőjét. S ők ketten aztán kitérték atyai örökségükből a Burke árvákat. A gaztettre nemzedékekkel később derult fény. Mégpedig úgy, hogy az ügyvéd leszármazottai egy napon vendégül látták az egyik örökös leszármazottját. Az ügyvéd utódja antik porcelántányérjait mutogatta vendégének. Csak tizenegy volt belőlük. Mire az örökös leszármazottja így szólt: – A tizenkettedik nálam van. Az egyik legértékesebb kincsem. Családomban azt mesélik, hogy a többi tizenegyet ellopták.

Igazi déli történet: egy régi család legendája, álom a múltbéli gazdagságról. De engem más okból érdekelt. A Trinidadról szóló egyik legelső könyvet egy philadelphiai pamfletíró írta. Pierre Franc MacCallumnak hívták. Radikális, sőt forradalmi nézeteket vallott; saját bevallása szerint minden hatalmat gyűlölt. A brit hódítás után hat évvel, 1803-ban ment ki Trinidatba. Ott szembefordult a brit kormányzóval, általában a brit hatalommal; olyannyira, hogy végül is deportálták. A Port of Spain-i, igen szigorú börtönből a kikötőbe vitték, és föltették egy New Yorkba induló hajóra.

MacCallum francia keresztnevei részbeni francia eredetre vallanak. Ez magyarázhatja radikális vagy britellenes nézeteit. De könyvéből az is kiderül, hogy a brit kormányzóra és a trinidadi brit hatóságokra inkább azért haragudott, ahogyan a szegény íreket és skótokat annak idején partra dobták a Karolinákon. Mindig is rejtély volt a számomra ez a philadelphiai pamfletíró a félfrancia nevével. Most kezdtem megérteni. Ebből az imént hallott családi legendából, amely a Trinidatban kétszáz éve elveszített családi vagyronról szól, egy visszavándorlási és vagyonkeresési történetet láttam kirajzolódni: elnyomorodott emberek felkerekednek a sivár Philadelphiából, s elindulnak az épp megnyíló Trinidad felé.

A történelemből sok minden kihullik. Csak a legszélesebb mozgalmak és történetek őrizhetők meg. A sok-sok fordulatról, változásról, egyéni véletlenről és bukásról nem szólhat a fáma. A történelem telis-tele van titkokkal, mint ahogy a családi történetek hézagokkal és kacskaringókkal. Bizonyos dolgok elvesztek; nekem például, az Indiából Trinidatba kivándorolt ősök unokájának titokzatosak még a nagyszüleim is; némi ősömről mit sem tudok, s így képtelen vagyok válaszolni efféle kérdésekre: „Hová valósi a családod?”

Ma már nehéz elképzelni, hogy a rabszolgaság korában milyen közeli kapcsolat volt a Karib-tengeri és a déli rabszolgatartományok között. Amikor a nyugat-indiai francia ültetvényesek a trinidadi letelepedésről tárgyaltak a spanyol hatóságokkal, azzal a fenyegetéssel próbálták nyomást gyakorolni rájuk, hogy az amerikai Délre viszik rabszolgáikat. Ez előnyösebb lesz számukra, mondták, merthogy a háború után – mármint a Függetlenségi Háború után – látszott: az Egyesült Államok fontos tényező lesz a féltekén, tehát jobban védelmezheti majd népét. És micsoda csábítás a vízben gazdag karolinai síkság azoknak, akik csak a szigeteket ismerték!

Különös elképzelni: Trinidad feketéi, akik közt felnöttem, éppenséggel születhettek volna Karolinában is, s teljesen más történetük lehetett volna. A legfőbb különbség: a két társadalomnak a rabszolgaságtól való távolsága. A brit gyarmatokon 1834-ben

eltörölték a rabszolgaságot, a Karib-tengeri kolóniákat attól kezdve elhanyagolták. Így a brit Karibi-szigetek fekete lakosságát százötven év választja el a rabszolgaságtól. Az amerikai rabszolgaság a polgárháborúval ért véget. De lehet mondani, hogy a feketék számára csak 1954-ben érkezett el a szabadság; így az amerikai feketék alig három évtized alatt jutottak el oda, ahol most tartanak. Ezekben az évtizedekben az amerikai feketék lehetőséghez jutottak; míg a brit Karibi-szigetvilág független tartományait – Trinidadot, Jamaicát, Guyanát – így vagy úgy kifosztották és tönkretették.

Az történhetett, hogy lassacskán hozzászóltam a déli tájszóláshoz. Időről időre azon kaptam magam, hogy gyermekkoromból ismerős barbadosi kiejtést hallok a charlestoni feketék beszédében. Fura: a parányi Barbados nyomot hagy a hatalmas Karolinában! A tizennyolcadik században Barbados – cukorban, rabszolgában gazdag lévén – a lehetőségek gyarmata volt. Benjamin Franklin ONÉLETRAJZ-a szerint oda vándoroltak ki az emberek, hogy ügyvédként vagy tisztviselőként szerencsét próbáljanak, mert a nyomorúságos Philadelphiában egy vasuk se volt. Barbados volt a dél-karolinai ültetvénygyarmat mintája. És ott volt Barbados az ős-charlestoni Jack Leland arisztokratizmusában is.

Legértékesebb kincseiből kettő barbadosi volt. Két tengerészláda, egy őse hozta Barbadosról 1685-ben, tizenöt évvel a dél-karolinai gyarmatalapítás után. A ládák negyven éve voltak Jack Leland tulajdonában, egy nagynéni hagyta rá őket. Leland beszélt róluk egy történésszel, tőle tudta meg, hogy az ilyen ládákat mérték után készítették, úgy, hogy beférjenek két hajógerenda közé. Ács készítette, nem asztalos. Magas és dísztelen ládák, a sarkok csapolva és nem szogelve; előkelő helyen álltak ebédlőjében.

Leland egy régi, igen keskeny „egyes” házban lakott, az óváros központjában. A szűk telken épült ház alig öt méter széles, nemigen véteti észre magát. S mégis, egy keskeny utca igen egyszerű házában élve, Leland jellegzetesen, szinte jelképesen ős-charlestoni volt, nem a pénzére, hanem a családjára, a földre s a hozzá fűződő kapcsolatára büszke.

Vitte magával a történetét. Amikor a middleburgi vasárnapot követően meglátogattam, egyik első dolga volt, hogy megmutassa a környék térképét, amely néhány éve készült, s a hajdani sok ültetvényt mutatta. Rengeteg volt. Az országút, amelyen előző nap autóztunk, hosszabb és egyenesebb volt ugyan bármely barbadosi útnál, csak töredékét tárta fel annak, ami létezett. Minden ültetvény egy-egy egész, külön kis királyság, élén az ültetvényessel; mindegyiken ház és a szállások; és – mint mesélte – a szállások mindig középen voltak, hogy a különböző ültetvények rabszolgái ne érintkezhessenek egymással.

A térkép a lépcső alján volt. A lépcső pedig a keskeny ház közepén; elválasztotta az utca felőli szobát a hátsó szobától. A bejárat a ház oldalán nyílt. Ezen az oldalsó főbejáraton s a lépcső helyén nyugszik a charlestoni „egyes ház” eszméje; az egyes ház ugyanis nem holmi kicsi, különálló faház, mint előzőleg hittem, hanem olyan, ahol a lakó nyugalma érdekében nem elől, hanem oldalt van a bejárat, és ahol egy-egy szoba van a bejárat s a lépcső mindkét oldalán. Egy „kettős” házban két-két szoba található a lépcső két oldalán.

Mint megtudtam, az egyes ház ötletét a rabszolgatelepekével együtt Barbadosról és általában a Nyugat-Indiákról importálták. Jómagam Trinidadban sose láttam a charlestoni házakhoz hasonlót. De Trinidad késői nyugat-indiai alapítású gyarmat;

spanyol és francia eredetű. Charleston viszont a régiebb, brit eredetű nyugat-indiai gyarmatokra ütött.

Mindvégig furcsálltam, hogy Charleston vérségi örökségnek tekinti a gyarmati brit Nyugat-Indiákat. Az alapításig visszavezethető gyarmati arisztokrácia eszméje az én időmben Trinidadban nemigen volt ismeretes, és ma sem létezik az egykori brit Nyugat-Indiákon. Az ok egyszerű: a brit nyugat-indiai gyarmatok az 1830-as években a rabszolgaság eltörlésével többé-kevésbé bezárultak, s azóta stagnálnak. A brit birodalom kelet felé mozdult, azután pedig Afrikába. És a hajdani brit Nyugat-Indiákon értelmetlen lenne ma azt bizonygatni, hogy az ember az itteni első leszármazottja. Talán mert nehezen mondhatná arisztokratának magát valaki egy olyan helyen, amely semmire sem jutott – ezek egyszerűen rossz helyre tévedt emberek, mint Robinson Crusoe. Charlestonra viszont a kontinens történelmének nagy eseményei vetik fényüket; és ma már leírhatatlanul romantikusan hatnak a kezdetek, amikor egy ideig még azonos szinten volt olyan rabszolga-kolóniákkal, mint Antigua, Barbados vagy Jamaica, és hozzájuk fordult kereskedelemért és támogatásért.

Egy gyarmat fontossága elvileg gazdasági lehetőségeitől függ. A franciák elcserélték Kanadát (vagyis az akkor ismert Kanadát) a csöppecske nyugat-indiai cukorszigetec, Guadeloupe-ra. A hollandok 1667-ben New Yorkot adták a briteknek Surinam dél-amerikai part menti gyarmatért cserébe. (Amikor 1961-ben Surinamban jártam, egy holland tanárnőtől hallottam, hogy a holland iskolákban úgy tanítják: a hollandok csináltak jobb vásárt, mert a britek elveszítették New Yorkot, míg Surinam – 1961-ben – még mindig a hollandoké volt.) És az ültetvényes korszak utáni Charleston, ha nincs a háta mögött az Egyesült Államok, alighanem ugyanolyan helyzetben lenne, mint Surinam, vagy Guyana Dél-Amerikában, Belize Közép-Amerikában, azaz mint az egykori kontinentális rabszolgagyarmatok, ahonnan – mihelyt nem hoztak több pénzt – a rabszolga-tulajdonosok és utódaik eltávoztak, s az országot otthagyták a volt rabszolgáknak és azoknak, akik a rabszolgákat pótolták. A ma is eleven Charleston pedig a régi familiák Charlestonja, a romantikát kereső turisták Charlestonja: fehér város, ahol a feketék (noha többen vannak, mint a fehérek) berolakodóknak tűnnek.

Így hát alig ötórányi délkeleti autóútra Atlantától (amelyet 1837-ben vasúti végállomásként alapítottak) teljesen más történelmet találni, mint Atlantához és Georgia északi részéhez hasonlóan ez a történelem is rétegesen látható: a turistaváros, a szegregáció, a polgárháború, az ültetvények, a nagy rabszolgalakosság, a gazdagság – és legalul a tizennyolcadik századi gyarmat.

Az indigó volt a hajdani vagyonok alapja, mesélte Jack Leland.

– Amikor a forradalom kezdődött, Nagy-Britannia minden pénzt megadott az indigóért. Kiváló textilfestő anyag volt. És India még nem jött számításba. A brit indigó zöme innen érkezett. A forradalom után nem volt többé brit piac, az indigónak bealkonyult. 1800 után nem ültettek indigócserjét. Az ültetvényesek a rizsre és a gyapotra álltak rá. Ezek addig melléktermékek voltak.

– A rizstermesztők voltak legfelül – folytatta Leland. – A gyapottermelők közvetlenül alattuk. Az átlagos farmer meg legalul, a boltosokkal együtt. Akár egy kasztrendszer. Még hallani, bár most már ritkábban, hogy valakiről azt mondják: „üzletel”. Ami annyit tesz, hogy az illető nem egészen szalonképes. Manapság ez gyorsan változik. A pénz nagy úr. Azelőtt a származás mindig fontosabb volt a pénznél.

Anglia társadalmi előítéletei – megtévezve gyarmati vagyonnal; szavaiból kitűnt: (a

rabszolgáság tényétől eltekintve is) a siker, mielőtt eljutott a charlestoni ültetvényekig, máris megkeseredett. De a föld, az áldott volt: termékeny, csapadékos, lapos és könnyen művelhető.

– Az indigó megszűnése után ez a terület igencsak fölvirágozott. Ez a földcsík, amely Észak-Karolinától Floridáig húzódik, alighanem a világ leggazdagabb mezőgazdasági területévé lett. És ezek a telepések alapították meg Newportot Rhode Islanden. Ott építették nyári rezidenciáikat.

– A polgárháború hozta az első nagy robbanást – folytatta. – Fölzabadította a rabszolgákat, azontúl fizetni kellett a munkájukért. Az ültetvények a szó szoros értelmében széthullottak.

Most könnyű volt ezt elképzelni. Csak a middleburgi tölgyfasorra kellett gondolnom, a tölgyek alatti valaha volt rabszolgakunyhókra a rabszolanépséggel; elképzeltem a vízzel elárasztott, gyorsan termő rizsfoldeket, a nagy távolságokat, a hőséget; a sok-sok feketét, a kevés fehéret. És máris láttam, ahogy ezek a kis királyságok, amelyek jólétet teremtettek néhány nemzedék számára, házakat építettek Charlestonban és nyaralókat Rhode Islanden, egyszerre összeomlanak.

– A kegyelemdőfést a hurrikánok adták meg. Három volt: 1885-ben, 1893-ban és 1912-ben. Jóvátehetetlenül elsodorták a töltéseket. Ugyanakkor megindult a rizstermesztés a fennsíkokon Mississippiben, Louisianában, Arkansasban és Kelet-Texasban. Egy csapásra kiűtötték az itteni ültetvényeseket. Így aztán 1920-ra többé már nem természetek errefelé rizst kereskedelmi céllal. Csak a saját szükségleteinkre.

– A gyapotzsizsik 1915-ben jött, és három év alatt kipusztította a Sea Island-i gyapottermést. A farmerek ekkor kezdtek piacra termelni. Zöldséget ültettek, burgonyát, babot, paradicsomot, tököt, s eladták a New York-i és a keleti piacokra. Ez addig ment, amíg Kalifornia fel nem támadt, miután öntözni kezdték a sivatagot. A földje ugyanis nagyon termékeny, csak víz kell neki.

– Szóval az ültetvények története egy bizonyos ponttól csak balszerencséről és hanyatlásról szól?

– Ez engem nagyon elszomorít. A családom rabszolgákat tartott. Szerintem nagyon jó gazdák voltak. Néhány évvel ezelőtt kifaggattam olyan rabszolgákat, akik egykor a családom tulajdonában voltak; azóta már mind meghaltak. Elismeréssel beszéltek arról, milyen jól bántak velük. A rabszolgáság helytelen volt, ezt nem tagadom. De létezett. Az agrárgazdaságunk fölépítését szolgálta, és meglehetősen jól működő intézmény volt.

– Mikor értesült a család ültetvényes múltjáról?

– Gyerekkoromban az ültetvényen még ott állt húsz rabszolgakunyhó, négerlakók bennük. Kezdetből fogva tisztában voltam vele, hogy ezek az emberek hajdan a családom tulajdonát képezték. Jó barátságban voltunk.

– Addigra már lepadt a családi vagyon?

– A rizsnek lóttek, aztán a gyapotnak is, aztán a zöldségtermesztésnek is. Azután jött a Nagy Gazdasági Válság. És apámnak mindent el kellett adnia. Ez volt a vége.

Mint később megtudtam, ez idő tájt került használcikk-kereskedők kezére a régi charlestoni házak bútorzata is. A charlestoni bútor manapság szórványosan bukkan fel az Egyesült Államokban; igen értékesek, különösen a charlestoni műbútorasztalosok művei (mint a Pompion-hegyi kápolna szószéke). E veszteségtörténet eszembe juttatta, amit Parkman írt le hajdan: az 1840-es években az oregoni úton a Nyugatra tartó emigránsok az út veszedelmeitől és a nyomorúságos utazástól elgyő-

történ elhagyogatták értékes bútorait, amelyekkel eredetileg új otthonaikat akarták berendezni.

Noha a föld elveszett, Jack Leland ábrándozva gondolt rá:

– A föld nem az enyém. De érzem, hogy az én örökségem. – Gyakran hallottam szájából az „örökség” szót, mintha ez magyarázná viszonyát Charlestonhoz, családjához és őseihez. – Ezt a bizonyos ültetvényt, amelyen születtem, 1832-ben vette a családom. Apám 1935-ben veszítette el. Tehát százhárom éven át volt a miénk. Más birtokok még ennél is hosszabb ideig voltak a családban.

A családom egyik sajátossága: a Leland-ág New England-i. Az első dél-karolinai Lelandet Aaron Whitney Lelandnek hívták. – Lassan, nyomatékkal mondta ki mind a három nevet, majd elismételte, hogy leírassam: – És Aaron Whitney Leland Massachusettsből származott. Mihelyt elvégezte a massachusettsi William College-t, idejött házitánítónak a Hibben családhoz – e család neve megint nagyon fontos volt neki –, övék volt a mai Mount Pleasant, a kikötő keleti partja. Okos Jenki kereskedő lévén vallást változtatott, és feleségül vette Hibbenék egyik lányát. Így keletkezett az itteni Leland család. Az unitárius hitről áttért a presbiteriánusra, mi több, presbiteriánus lelkész lett.

De anyám és apám családja a kolónia keletkezésétől, 1670-től élt itt. – Ezekről a korai ősektől örökölte Jack a hajóladákat, melyek itt állnak a nappaliban, a lépcső túloldalán.

– És hogyan élte meg a családja elszegényedését?

– Nagyon jól éltünk. Böven volt mit ennünk. Tulajdonképpen nem is voltam tisztában vele, hogy szegények vagyunk. No persze jobban éltünk, mint a négerék meg az úgynevezett őserdei fehérek. Nem tudtam, hogy szegények vagyunk, hogy kevés a jövedelmünk.

Egy évet végeztem itt, a College of Charlestonban. Akkoriban ez magániskola volt, a nagyanyám fizette a tandíját. Aztán meghalt. Munkát kerestem magamnak nyárra, s egy norvég kereskedelmi hajón találtam, amely banánt szállított Kubából Charlestonba és a floridai Jacksonville-be. Aztán a kapitány, aki kétharmad részben a hajó tulajdonosa is volt, egy szénszállítmányt vitt Argentínába. És míg Argentínában jártunk, újabb ajánlatot kapott: menjen Ausztráliába. Úgyhogy ott cikáztam ebben a háromszögben: Sydneyből Szingapúrba, onnan Manilába, majd vissza Ausztráliába. 1939 augusztusában tértünk vissza ide; Hondurasban fölvevünk egy banánszállítmányt, és azt vittük az alabamai Mobile-ba. Aznap kötöttünk ki, amikor Hitler megszállta Norvégiát. A hajónk ezáltal hadviselő ország hajója lett. A parti őrség azt tanácsolta, szálljak ki. Hazatértem ide, visszamentem a főiskolára. És a következő évben persze behívtak katonának a második világháborúba; Charlestonban a legelső közt sorozták be.

Tehát nem sikerült hivatalos diplomát szereznie. Azokat az éveket, amikor az egyetem padjait kellett volna koptatnia, a tengeren töltötte. Vajon hiányzott-e az előkelő társaság?

– A hajón sokan angliai angolt beszéltek, brit angolt. Nagyon komoly iskola volt az nekem. Aztán a háború – a következő nagy egyetem. Anglia, Észak-Afrika, Szicília, Olaszország. És hát a családi háttér; a szüleim rengeteget olvastak, belém plántálták az olvasás és tanulás vágyát, képességét.

Amikor 1945-ben visszatértem, megint folytattam a főiskolát. A helyi újságnál kaptam állást, attól fogva ott dolgoztam.

– Látta Charleston újbóli fölemelkedését?

– Az átalakulását is. Gyermekkoromban Charlestonban nem volt külön fekete és fehér negyed. A fehérek és a feketék egymás mellett éltek. A változás a válság idején kezdődött, amikor rengeteg farm és ültetvény tönkrement, és az ott dolgozó feketék közül sokan Charlestonba költöztek, sokan fel északra. Azután jött a második világháború, és hatalmas gazdasági fellendülést hozott, mert egy nagy tengerészeti támaszpont alakult ki itt, repülőteret építettek, s ez sok négert vonzott a vidékről a nagyvárosba.

A háború után szállingóztak haza a fiatal férfiak. Akkoriban még a tizenkilencedik századi emigránsok, németek, írek, olaszok, görögök laktak a mai fekete negyedekben. Legfeljebb közepes jövedelműek éltek itt. De a háborúból hazatért fiatalok nem kaptak bankkölcsönt, hogy öreg házakat vegyenek a városban. Új házakat kellett építeniük – másutt. S amikor a szüleik házai megürültek, feketék költöztek oda. És ma hatalmas a fekete negyed. A régi Charleston, a félszigeti Charleston hatvan százalékban fekete és negyven százalékban fehér. Az állami iskolák tanulói kilencvenöt százalékban feketék.

Micsoda sors egy város számára, amely valaha az ültetvényekből élt!

– Hatalmas társadalmi mozgás indult meg. Gondolja csak el. Ezt a házat, amelyben most lakom, hét éve tatarozták. Egy ír ács építette 1840-ben, aki talán még a nagy krumplihínség elől jött Amerikába. A szobák szörnyen kicsik. Az építész, aki átépítette, jó szakember volt, kihasználta minden helyet. És ma már mi vagyunk az egyetlen fehér család az egész tömbben. Sőt az egész utcában. Az utca csak két sarok; az összes többi lakó fekete.

Vagy itt van a szomszéd ház. Talán érdekli magát. Néhány éve az anyósom, Mrs. John E. Gibbs megtudta, hogy bajba jutott néhány öreg „Gibbs-követő”, ahogy ő nevezi őket. Anyósom erre megvette nekik azt a házat, rendbe hozatta, két lakást rendezett be benne, meg egy kis melléképületet a hátsó udvarban. És most ott laknak az öreg Gibbs-cselédek, az anyósom épp csak annyit fogad el tőlük, amennyiből a biztosítást és az adót kifizeti. Nagyon jó, hogy itt vannak, csodálatos emberek, sokat segítenek nekünk.

De van itt az utca végén egy olcsó bérű lakótelep. Ott aztán rémes alakok laknak. Csupa fekete; az a telep egy zsványtanya. Mindig történik ott valami borzalom, az ott lakók követik el.

– Nehezére esik együtt élni olyan négerekkel, akik fölött nincs hatalma?

– Világéletemben négerekkel éltem. Mindig jól megvoltam velük. Segítettek nekem. Jó barátságban vagyunk. De társadalmilag nem keveredünk. Ez ellen nincs mit tenni. Viszont, amikor tavaly a mostohalányom esküvője volt a Szent Fülöp episzkopális templomban, a Délkeleti Egyesült Államok anglikán közösségének anyatemplomában, és a nagyszabású, ünnepélyes esküvő után fogadást adtunk a városházán, akkor a cselédek is eljöttek, hiszen a családhoz tartoznak. Van egy öregember, egyidős az apósommal, nyolcvankét éves. A Gibbs-ház melléképületében nőtt föl a Logan Streeten. Ez az öreg cseléd nem tud írni-olvasni, hivatalos ügyeiben tehetetlen. És az anyósom veszi föl neki az élelmiszerbélyegeket, ő váltja be a jólétségély-csekkjeit. Ez az öregember úgy érzi: ő is Gibbs, a család tagja. Szerencse, hogy itt laknak a közeliünkben. – A régi cselédek, itt, a helyrehozott szomszéd házban. – Sokat segítenek nekünk.

– És ha a faji kérdés alakulására gondol, nem érzi néha, hogy a rabszolgaság szerencsétlenséget hozott a Délre?

– A rabszolgaság valóban szerencsétlenség volt. És elkerülhetetlen, ami bekövetkezett. De ne feledje, hogy a New England-ieknek is voltak rabszolgáik. Nem olyan sok; a farmjaik kisebbek voltak. A Dél gazdasága a rabszolgákra épült. A vég kezdete 1800 után volt, amikor Nagy-Britannia törvényen kívül helyezte a rabszolga-kereskedelmet. És azután az Egyesült Államok törvényt hozott a rabszolga-behozatal ellen.

– Szóval a vég már felderengett, amikor az ültetvények még busásan jövedelmeztek?

– A nagy vagyonok még csak akkor halmozódtak.

– A mai helyzetet tekintve, nem lett gyöngébb az ország?

– De igen. A fiatalabb négerrek, a hatvan alattiak képtelenek igazodni a fehér ember életformájához. – Ezt úgy értette, hogy ez a fekete korosztály zárt közösségben él, soha nem szolgált a fehér ember házában, mint a szülei és a nagyszülei. – Állnak kint, és néznek befelé. És nem fogadják el a fehér ember normáit.

Vegyük csak a gyerekszülés kérdését. Nyilván tudja, a négerknél az asszony tartja össze a családot. Rengeteg a gyerek. Dél-Karolinában a törvénytelen gyerekek többnyire feketék. És nem számít szegénynek; igaz, ez mostanság a fehér családoknál is változóban van. Ezek az emberek hajlandók segélyből élni, illetve hajlandók vagy nem: abból élnek. A templomokban, amelyek valaha a közösségck központjai voltak, soha nem bélyegezték meg a törvénytelen gyerekeket. Tudomásul veszik. Igazi tragikus helyzet: fiatal fekete kislányok tizenhárom-tizennégy éves korukban gyereket szülnék; férj meg sehol, aki eltartaná őket.

A polgárjogok s a háború utáni politika felől kérdezgettem.

– 1947-ben egy szövetségi bíró, bizonyos Julius Waties Waring – tagolta a három nevet, s a fura középsőt még betűzte is; csak később jöttem rá, milyen gyakori ez a név Charlestonban –, Julius Waties Waring. Igen régi charlestoni családból származott. Hozott egy bírói döntést, mely szerint a feketéket nem lehet többé kizárni a demokrata párti elnökjelölő választásból. És ez helyes döntés volt. Helytelen kizárni őket. Akkoriban a demokrata párti elnökjelölés volt az igazi választás, mert nem volt ellenzék. És 1952-re a négerrek már nagy számban szavaztak. Ma pedig fontos tényezői a választási rendszernek. Hosszú utat tettek meg. Sajnos a vezetésük nagyon gyenge. Vezetőik a negatívumokra figyelnek, kedvelik a retorikát, s kevés megértést mutatnak a kormány erőfeszítéseit iránt.

Ezt hangsúlyozta: a kormány erőfeszítéseit. Charlestonban is heccelték ugyan a csöcseléket, de az itteni fekete tisztviselők között akadtak nagyon rendes emberek. S a sokat megért Leland bölcsen ennyit mondott: – Azt hiszem, remekül kijövünk egymással.

Érdekelt, hogyan alakultak ki nézetei a faji kérdésben.

– Olyan családban nőttem föl, ahol azt mondták, barátkozhatom a feketékkel, tiszteljem őket, s nem szabad kihasználnom őket. De társadalmilag egyenlővé nem emelheti őket az ember. Ebben a meggyőződésben nevelkedtem.

Egy másik alkalommal, amikor visszatértem a szavaira, ezt mondta: – A feketéknek is megvolt a maguk kasztrendszere. Charlestonban élt egy kőművesmester, bizonyos Pinckney. Mulatt volt. A charlestoni öreg házak tatarozásakor rengeteg kőművesmunkát végzett. Tudta, hogy apai ágon magas rangú dél-karolinai családból származik; a

munkásait csak így emlegette: „a niggereim”. Ez megdöbbenett, mert apám mindig tiltotta nekünk, hogy ezt a szót használjuk.

– A fekete házicselédek lenézték a mezőgazdasági munkásokat. Becsmérlően emlegették őket. „Kukoricás nigger.” Ez a szó a házicselédektől ered. Ők csak egymással érintkeztek. Csak tizenhét éves voltam, mikor arra a hajóra kerültem. Ebben a korban az embernek még nemigen vannak kialakult eszméi. De ahogy hajóztam a Karibi-szigetek, Dél-Amerika, Manila és Szingapúr kikötői közt, lassacskán megváltozott a véleményem más emberfajtaokról. Idehaza a kínaiakat „csinkeknek” csúfolták. Odaát Szingapúrban minden az övék. Ők vannak legfelül.

Hadd meséljek el valamit. Amikor a Légierőnél szolgáltam, az illinois-i Chanute Fielden tanultam meteorológiát. Volt az osztályban négy néger fiú, akik előzőleg Tuskegee-ben tanultak, és sokat kínlódta a matematikával. A meteorológiában az ember sok mindent tanul, a különféle természeti erőket és közben sok matematikát. Ezeknek a fiatal négereknek ez egyszerűen felfoghatatlan volt. Az iskolán többnyire jenkik tanultak. Én a kevés déli közé tartoztam, és tisztában voltam a feketék problémájával. Följárnítottam nekik, hogy segítek: segítettem, és sikerült is levizsgáznuk. Sose felejttem el: Floridába kellett utaznom az állomáshelyre, siettem a buszhoz, amely Chanute Fieldről odavisz, amikor megjelent ez a négy fekete fiú egy üveg whiskyvel, búcsúajándéknak hozták. A jenkik ott az iskolán haverkodtak ugyan a feketékkel, de észre se vették, hogy segítségre szorulnak, ezért aztán nem is segítettek nekik. Engem viszont úgy neveltek, hogy segítenem kell a feketéknek. Ez kötelesség volt, az örökséghez tartozott.

Szerintem ez is az élethez tartozik. Például: ha ma az utcán látom, hogy egy fehér ember koldul, oda se figyelek. De ha fekete, megállok, szóba elegyedem vele, hogy lássam, csakugyan segítségre szorul-e, vagy itálra tarhál. Sok fekete – akiket jól ismerek – tudja, mit gondolok erről. De a többiek szemében én csak egy nyavalyás fehér vagyok, az ellenség, az ösgonosz megtestesítője. És készséggel elfogadom, hogy van okuk utálni a fehéreket.

– Nehéz egy feketét ide leültetni. – Az ajtó melletti pamlagra mutatott, melyen túl, a lépcső másik oldalán állt a két barbadosi hajóláda, amelyek 1685-ben kerültek a család tulajdonába mint a charlestoni arisztokrácia, a barbadosi gyarmati ős öröksége. – Nehéz rávenni a feketét, hogy üljön le és beszélgessen velem. Nem mondják el, mit éreznek. Nem bíznak a fehér emberben. A Tamás bátyák... nem léteznek. 1952-ben azzal bíztak meg a lapnál, írjak riportot arról, hogy az állam déli részében miként fognak szavazni a feketék. Az 1952-es választás volt az első, amelyen a feketék nagy számban vettek részt. Beaufort megyében, lenn a tengerparton magam is elképedtem. A Republikánus Párt volt Lincoln pártja. Miután beszélgettem vagy száz feketével, kiderült, hogy mind a demokratákra szavaznak. Leadtam a riportot, és a szerkesztőm, akinek volt egy csomó „Tamás bátya”-ismerőse, nem akarta elhinni.

Megkérdeztem Jack Lelandet, foglalkoztatta-e a Karibi-szigetek sorsának alakulása, és hogy ez befolyásolta-e nézeteit az amerikai feketékről.

Így felelt: – Nézze meg, mi történt Santo Domingóban. A szigetet két részre osztották. Az egyik fele Haiti, a másik a Dominikai Köztársaság. Haitiban minden fehér embert megöltek. És ha átmegy Santo Domingóba: ég és föld. A Dominikai Köztársaság gazdasága stabil. A haiti nép éhezik. Ez hallatlanul nagy hatással volt rám, amikor azzal a hajóval a Dominikai Köztársaságban jártunk, és banánt rakodtunk. Megismerkedtem néhány angolal, ők vittek át Haitiba. Ég és föld. Nem szívesen hiszem, hogy azért,

mert Haitiban nincsenek fehérek, a Dominikai Köztársaságban pedig vannak. De valahol valami el lett rontva. És ha azt nézem, mi történik manapság Afrikában... alig hiszem, hogy számít, mit gondolok én. Az amerikaiak behunyják a szemüket az efféle dolgok előtt. „Globálisan” gondolkodnak. Egyetlen világot, egyetlen népet látnak maguk előtt. Ez helytelen, célszerűtlen. Én másképp gondolkodom, mint egy bennszülött nigériai, és ő másképp gondolkodik, mint én. Másmilyenek vagyunk.

Már megismerkedésünkkor láttam, hogy Jack Lelandnek baj van az egyik lábával. Amikor a harmadik vagy negyedik alkalommal találkoztunk, úgy láttam, különösen rosszul érzi magát, és rákérdeztem a lábára. Elmondta: Észak-Afrikában, 1943 februárjában mindkét lába megsebesült. Bombázóbevetésen volt Szicília fölött, és az utolsó bomba beakadt. A visszatérő legénység azt a parancsot kapta, hogy ugorjon ki, és ő ugrott; életében ekkor használta először az ejtőernyőt. Egy sziklán landolt, és mindkét bokája eltört; két és fél hónapig lábadozott. A történet ironiája, hogy a pilótának, aki a parancsot adta az ugrásra, végül sikerült baj nélkül földre tennie a gépet.

Hát így járt ő a háborúval. Mégis úgy mesélt róla, mint tanulási lehetőségről és kalandról; amíg nem kérdeztem, sose beszélt erről a sérülésről. Mintha ez a szemérmesség is a kiképzéséhez tartozott volna. Meg a jó modorához. Ha nem értette pontosan, amit mondok, így kérdezett rá: „Uram?” A jó modora a Dél önmagáról alkotott képének része.

– Olyasmi ez, mint a vallás – mondotta a mississippi előkelő asszony családjának (s a hozzájuk hasonló mississippibeli családoknak) a polgárháborúhoz és a múlthoz való viszonyáról mesélve: arról, ahogy a régi családi házukhoz kötődnek, meg ahogy bizonyos napokon, a házuk megmutatásakor korabeli ruhákba oltöznek. Nem megjátszás ez és nem hiúság, inkább vallás. Itt Charlestonban is ez csapja meg az embert; a múlt mint vallás.

Nemcsak a régi házakra, régi családokra, régi nevekre, a helyi vagy országos történelem múltórző jellegére vonatkozott ez. Hanem a múltra mint sajtó sebre: arra a múltra, amelyről a fölszámolt vagy elveszített ültetvények beszélnek, melyek közül számos mementóként őrzi még a házakat, a melléképületeket, a tölgyfasorokat. A múltra, amelyről ez az inkább fekete, mint fehér város beszél, a rabszolgaság és a polgárháború emlékeivel terhelt múltra.

(Az írás lelőhelye: V. S. Naipaul: *A TURN IN THE SOUTH*. Alfred A. Knopf, Inc., New York, 1989. Folytatása a következő számban.)

FIGYELŐ

KRITIKAPÁLYÁZAT

AZ ADMIRÁLIS (B)IRODALMA

Kolumbusz útinaplója
Akadémiai Kiadó, 1991. 68 oldal, 250 Ft

Irodalom-e Kolumbusz naplója? A kérdést nem a korszakoló irodalomtörténész teszi fel, hogy megjelölhesse, mikor és kivel kezdődik az Újvilág irodalma, hanem a kíváncsi olvasó, aki műfajleméleti dilemmának véli a földrészi írásművészetének egyik alapkérdését. Soha jobb alkalom a válaszkérésre, mint a nevezetes hajónapló újbóli megjelentetése: nemcsak azért, mert az 1941-es kiadást maga Szerb Antal válogatta és magyarította, hanem mert úgy érezzük, a mű fordítás felőli megközelítése más fényben tüntetheti fel az eredeti problémát.

Minden fordítás szükségszerűen metonimiás és metaforás megfeleltetések sorozata, ezek aránya azonban művenként, műfajonként és fordítónként is változik. Ha Kolumbusz naplója nem esztétikai céllal készült, hanem az „igazságra” koncentrálnak dokumentumjellegű írás, a magyar változatában valószínűleg túlsúlyban vannak az érintkezésen alapuló megfeleltetések.

Tegyük próbát. Egymás mellé helyezve az eredeti és a fordítás, nyomban szemünkbe ötlük, hogy a két szövegtest távolról sem egyezik: a magyar változat egynegyede sincs a szövegnek. Szerb Antal bevallottan szelektál, mondván, hogy „az egész napló, számos ismételése révén, kissé fásaszító olvasmány volna” (6. o.); noha az indoklás inkább elgondolkasztató, mintsem meggyőző, joggal válogathat a közreadó egy amúgy is mozaikszerű műből. A szövegek összevetésekor azonban hamar kiderül, hogy nem egyszerűen erőskező válogatásról van szó, hanem mindenütt jelen levő szövegkezelési elvről: Szerb a megtartott szövegben is bátran válogat, kivonatol és

csonkít. Hol ismétlődő fordulatokat gyomlá ki, hol a szövegtagolás miatt hagy el sorokat. Az október 28-i bejegyzések között például a pálmafák leírásánál egyszerűen elhagyja a fa törzsére utaló megfigyelést: „*los pies sin aquella camisa*” – mondja az eredeti, ami nem megoldhatatlan fordítói feladat; Tassy 1968-ban így fordítja: „*törzsük alja sima kergű*”, Hargitai pedig 1977-ben a „*törzsükről hiányzik a szoknya*” fordulattal.

Nézzünk hát egy másik hagyományos fogódzót, a szövegben előforduló számszerű adatok magyarítását; ezek természetüknél fogva jobbra könnyen elérhető érintkezési pontot teremtenek egy dokumentum fordításakor. Szerb verziójában távolról sem ez a helyzet: a legváltozatosabb módszerekkel alakítja, módosítja, manipulálja a számokat. A távolságok leírásánál például megkülönbözteti a tengeri és a földrajzi mérföldet, de nem követi szorosan ezt a terminológiát, nem is pontosítja őket, hanem mindent átszámol tengeri mérföldre; ha ellentmondást vél Kolumbusz adataiban, akár el is hagyja őket (pl. szeptember 10.). Az átalakítás egy ilyen dokumentum esetében már önmagában is megkérdőjelezhető (ráadásul, tudjuk, az Admirális „kettős” könyvelést vezetett), hát még ha pontatlan is (lásd például a szeptember 25-i bejegyzésben a felfelé kerekítést). Ennél még meglepőbb a tájolásra utaló adatok kezelése: az iránytű „vonásai”, amelyek több mint tíz fokot jelöltek, alig kerülnek Szerb Antal fordításába; mindjárt az első naplórészletből is kimarad, s ezzel az augusztus 3-i indulás leírása máris pontatlan.

Lássunk még egy hagyományos biztos pontot: a naplóíró megjelenítését, ami gyakran az egyetlen állandó elem e képlekeny formában. Szerb Antal következetesen egyes szám első személyben beszélteti Kolumbuszt, csak a kurzívval szedett, rövid összekötő szakaszokban vált át harmadik személyre. Épp ez a bökkenő: a fordítandó szöveg bővelkedik a harmadik személyű mondatokban – mindjárt látjuk, miért –, s azok mind az Admirális szájából hangzanak el, holott sok közülük

nyilvánvalóan nem származhatott tőle. Például a **napló** agyonidézett mondata sem: „*E földet először egy Rodrigo da Triana nevű tenge-
rész pillantotta meg, bár én éjszaka 10 órakor a
hajófar emelvényéről világosságot láttam.*” (Októ-
ber 11.)

Talán ennyiből is látszik, hogy Szerb Antal nem tekinti szorosán követhető dokumen-
tumnak Kolumbusz naplóját, s nem hogy
nem él az eredeti szövegből természetesen
adódó megfeleltetésekkel, hanem olykor ki-
fejezetten az eredeti szöveg ellen dolgozik.
Az eredeti szöveg? Hát igen, ez a következő
gyenge láncszem: az eredeti tudniillik nem
maradt fenn, sőt az a másolat is eltűnt,
amelyből Las Casas atya a XVI. században ki-
jegyzetelte és egy nagyobb munka részeként
közölte a hajónaplót. A spanyol szöveg tehát
a **napló** alapvetően kétséges, nyilvánvalóan
kivonatolt és gyakran ellentmondásos válto-
zata. A spanyol szöveg? Még ez sem biztos
támpont: nem arra gondolunk, hogy Kolum-
busz közismerten hibásan beszélt Kasztília
nyelvét, hanem arra, hogy Szerb Antal min-
den bizonnyal közvetítő nyelvből (olaszból,
franciából, angolból?) fordította a **naplót**.

(Ha meg tudnánk állapítani, hogy Szerb
Antal melyik fordításból dolgozott, termé-
szetesen arra is fény derülne, hogy az eltéré-
sek mennyiben származnak tőle és mennyi-
ben attól az olasz, francia vagy angol fordí-
tótól, akit ő továbbfordított.)

A magyar fordítás tehát csak egyik lánc-
szeme annak az áttételrendszernek, amely
így fest:

SPANYOL EREDETI (elveszett) > SPA-
NYOL MÁSOLAT (elveszett) > KIVONA-
TOLÁS (XVI. sz.) > FORDÍTÁS (olasz-
ra/franciára/angolra) > FORDÍTÁS (ma-
gyarra)

Az utolsó elemre, láttuk, olyan fordítási
mechanizmusok jellemzők, amelyek önma-
gukban is gátolják az eredetivel való megfe-
leltetést; a lánc puszta léte és különösképpen
a harmadik elem természete tovább erősíti
ezt a tendenciát, és alapjaiban ingatja meg a
mű dokumentumértékét. Némi túlzással azt
mondhatnánk, hogyha az újkor kezdetét és
az Újvilág létét csak Kolumbusz naplója rö-
gízítette volna, Amerika ma is az óvilági utópi-
ák birodalmába tartozna.

Közelítsünk akkor a műhöz a metaforás
sorok felől, azt feltételezve, hogy a napló for-
dítása inkább irodalmi mű, mintsem esztéti-
kailag „semleges” dokumentum, s így a köz-
vetettebb megfeleltetések, a „hűtlen hűsé-
gek” jelentős szerephez jutnak benne.

Ha szemügyre vesszük a spanyol szöveg
stílusát, elsősorban is a leírásokét, az az em-
ber benyomása, hogy egyetlen iskolai fogal-
mazást olvas. A mindig árulkodó mellékne-
vek például nemcsak „primitívek”, hanem –
már-már állandó jelzőként – változatlanul is-
métlődnek: a föld mindig „termékeny”, a mező
„zöld”, esetleg „szép”, a fák „magasak”, a ma-
darak „sohkfélék”, a folyók „nagyok”. Szerb An-
tal verziójában ennek jobbára nincs nyoma.
Az előszóban ugyan azt írja, hogy „*Igyekezünk
stilisztikus eszközökkel is visszaadni a napló régies na-
ivitását, naiv öszinteségét*” (6. o.), de a fordítás
nemcsak naiv, hanem hagyományos stilisztí-
kai szempontok szerint szép is. Lássunk né-
hány jellegzetes példát. Kolumbusz egyik
leggyakrabban ismétlődő szava a „*mu*”,
amely az imént említett melléknevekkel ilyen
kapcsolatokat alkot: „*nagyon nagy*”, „*nagyon
zöld*”, „*nagyon sima*”. A fordító megoldásai ma-
gyarul: „*fölötte széles*”, „*üde zöld*”, „*nyugodt és si-
ma*”. A „*fölötte*” bár más regiszterben szól,
mint a „*mu*” spanyolul, még elfogadható
mint hangsúlyos, régies megfeleltetés, az
„*üde*” azonban nyilvánvalóan fonetikai érteke-
miatt került a „*zöld*” elé, a végeredmény pe-
dig – „*üde, zöld füvet*” – már költészet; a stil-
isztikailag szintelen „*nagyon*” melléknévvél
való fordítása melléknévkettőzést eredmé-
nyez, az pedig jól érezhető szöveglejtést. Ha-
sonló jelenséget látunk a segédigék fordítá-
sánál. Nincs laposabb állítmány spanyolul,
mint az „*haber*”, „*tener*”, „*ser*” valamelyik
alakja; így például „*no habia mar grande*”, „*co-
sas que tenian en la sierra*” feltétlenül üresen
cseng; nem így magyarul: az óceán „*sose vel
nagy hullámokat*”, „*olyan dolgokat, amelyeket a he-
gyek közt rejtettek el*”. A határozatlan számne-
vek is nagyon egyhangúak a spanyol szöveg-
ben, Kolumbusz leírása szerint mindenből
„*sok*” van vagy éppen „*kevés*”; e fekete-fehér
képletet Szerb Antal nemcsak hogy megtart-
ja, hanem erőteljesen sarkítja is: a „*muchas co-
sas*” a fordításában „*töméntelen dolog*”-ként sze-
repel (október 15.), a „*con mucha alegría*” pe-
dig így: „*örömiől megindult hangon*” (szeptem-
ber 25.).

A stílári megoldásokon túl sokatmondó az is, hogy a fordító milyen előzetes elképzeléssel magyarította Kolumbusz szövegét. Szemléletéről sok jel árulkodik; a legjellegzetesebb talán az, hogyan oldja meg az időbeli távolságból eredő, elkerülhetetlen értelmezés feladatát. E folyamat során, amit G. Steiner *diakronikus fordításnak* nevez, nemcsak hangsúlyok áthelyezéséről, illetve elhagyásáról van szó, hanem a betoldással, magyarázással, modernizálással létrejövő „többletről”. Szerb Antal hozzáadásai nagyon jellegzetesek: többnyire azt a képet csempészik be a fordításba, amit a művelt olvasó más irodalmi-történelmi művekből alakított ki Amerikáról. Forrásait csak gyanítjuk; biztosan csak az előszóban jelzett Kolumbusz-életrajz említendő (Fernando Colón: COLUMBUSZ KRISTÓF ÉLETE ÉS AMERIKAI FELFEDEZÉSE), valamint Madariagának a lábjegyzetekben szereplő munkái, de a naplón feltétlenül érződik az indián- és kalandregények nyoma is. Egy ártatlan mondatfűzéskor például a mesés Amerika képe bukkan föl: Szerb félbevág egy hosszabb mondatot, elhagyja a „*que*” kötőszót, s ezt írja az új mondat élére: „*Ilyen csoda utoljára csak a zsidók idejében történt...*” (Október 23.) Amikor Kolumbusz „*gentes*”-nek hívja az Újvilág lakóit, magyarul többnyire „*benmszülött*” lesz belőle; olykor még hangsúlyos birtokosjellel is ellátja a fordító: a november 12-i bejegyzésben például így szerepel: „*Az én benmszülöttem...*”, holott spanyolul csak „*otros*” van. Hasonló szemléletről árulkodik, hogy a „*los más honrados del pueblo*” kifejezést (a település legtiszteltebb férfiai) Szerb a november 6-i naplórészletben egyszerűen „*fönökök*”-nek fordítja, a „*kacika*” mellé pedig beszúrja, hogy „*király*” (december 17.). Érdekes az „*almada/almadia*” magyarítása is: tutajt, illetve indiai (nem indián) csónakot jelent, a fordító pedig következetesen kenunak fordítja, ami ugyan épp Kolumbusztól eredeztethető jövevényszó a spanyolban, de magyarul jóval későbbi és más konnotációjú átvétel, s itt semmiképp sem használható állandó jelleggel. Másutt az indokolatlan konkretizálásból ered az a bizonyos többlet: a felfedezett birodalom újdonságait érthetően csak kerülgeti vagy épp máshoz hasonlítgatja az Admirális, de nem nevezi meg. A paprikát például így mutatja be: „*dióhoz hasonló, róti dolgok*”, ebből Szerb Antal „*vörös epreket*” csinál (november 4.); egy külön

nös földképződményt Kolumbusz így érzékelte: „*egy földdarab, amely olyan, mint egy sziget, de nem az*”, ami magyarul a „*félsziget*” nevet kapja (október 14.); Kuba szigetéről azt hallja a felfedező, hogy „*era muy grande y de gran trato*” (október 24.), mire Szerb Antal azt írja, hogy „*igen kiterjedt, és hogy iparúzó nép lakja*”.

Talán ennyi stílári és szemléleti példa is elegendő, hogy – visszatérve az eredeti kérdéshez – belássuk, hogy Kolumbusz naplója magyarul inkább irodalom, mintsem kortörténeti dokumentum, inkább szép, mint igaz. Az „irodalmasítás” változatos formái ismertek a magyar műfordításban, a fordító egyénisége is eleve ezt az irányt sejtette, így az eredmény első látásra korántsem meglepő. Csak hogy a „szépítésnek” ezek a mechanizmusai a spanyol eredetiben ugyanígy fellelhetők: a napló nemcsak magyarul irodalom, hanem spanyolul is! Szerb Antal látványos „*túlfordításai*” nagyon is hű képet adnak az eredeti szöveg mélyebb viszonyairól: Kolumbusz Kristóf hajónaplója ugyanis felsorakoztatja a fikciótérítés teljes eszköztárát, s a ténytársulás leple alatt igazi fikciós művet tár elénk. A napló nem azért irodalom, mert minden verbalizálás szükségyszerűen ferdít és torzít (lásd Gibbon és a római birodalom esetét), hanem mert szerzőjének szüntelenül úgy kellett írnia, hogy a valótlanágokat valóságosnak tüntesse fel. Erre két oka is volt: az egyik, tudjuk, hogy nem azt találta az Újvilágban, mint amire számított, s tévedését élete végéig sem korrigálta; a másik, hogy mind királyi megbízói, mind tengerészei olyan eredményeket vártak tőle, amiket nem tudott teljesíteni. Mindkét helyzetből úgy talált kiutat az Admirális, hogy az irodalom eszközeivel művi valóságot teremtett.

Ha csak röviden is, mutassunk néhány példát, hogyan működnek a fentebb vázolt fordítói mechanizmusok alkotói modellként Kolumbusz szövegében.

A valóságalelemek erőteljes szelekciója és folytonos manipulálása a hajónapló minden lapján érzékelhető. Az Újvilágban talált természet leírásakor például elsősorban azt nevezi meg az Admirális, ami valamilyen módon egybevág az elképzelésével, vagy ami igazolhatja utazása hasznosságát – a többit elhagyja, vagy mint látni fogjuk, tartalmilag kioltja. Október 21-én többek közt ezt jegyzi

fel: „Ahogy az egyik öblöcske környékén jártam, megláttam egy kígyót, megöltük, majd a bőrét elvisszem Felsőteknek.” Mesteri szófüzés: a korábban jelzett tengernyi új növényt nem írja le, a kígyót viszont megemlíti, nemcsak azért, mert ismeri, hanem mert majd eldicsekedhet vele az udvarban, ha már aranyat és fűszerféléket nem talált, vagy nem annyit, amennyit remélt. Ezt a szelekciós mechanizmust gyakran egyetlen elv vezérli, a merkantíl szellem. Kolumbusz mindent – embert, állatot, növényt, földet, vizet – aszerint ítél meg s von be a leírásba, hogy az milyen hasznot hajthat. Az áloé „leírása” például így fest: „Itt álóéra is bukkantam, s elhatároztam, hogy holnap tízmázsányit vitetek belőle a hajóra, mert azt mondják, hogy sokat ér.” (Október 21.) A szelekciós elvhez gyakran társul a tartalom specifikus jegyeinek a kioltása: Kolumbusz miután drámaian redukálta a feltárandó valóságot, olyan általános mizban mutatja be, hogy az szinte alig hordoz egyedi tartalmat. Néhány jellegzetes példa: „és van itt annyi fajta, a miénktől eltérő, kisebb-nagyobb madár, hogy az már kész csoda”; „és ezernyi fa is, mindegyiknek más a gyümölcse, és mindegyiknek pompás az illata” (október 21.); „zöld fákkal borított és vízben és mindenfajta gyümölcsben gazdag tájék tárult a szemünk elé” (október 11–12.). Az általános felé közelítés, mint láttuk, nem esztétikai indítatású, de hangsúlyos, ismétlődő használatú áttételesen az arisztotelészi distinkciót igazolja: „a költészet inkább az általánost, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el” (POÉTIKA, 9).

Az elbeszélő azonosságának szüntelen megkérdőjelezése szintén jelen van a naplóban: létezik egy jobbára rejtett, látszólag őszinte hang, amely esendő emberként jeleníti meg Kolumbuszt; egy másik szál a királyt mindenáron szolgálni kívánó alattvalót mutatja be, aki a váradan körülmények ellenére teljesíti ígését („Biztos vagyok benne, Felsőges Parancsolóim, hogy ezek az emberek jó keresztények lesznek”, november 6.); a harmadik Kolumbusz a hajókat vezénylő Admirális, aki a tengerészek előtt elhallgatja a tényleges helyzetet, s hamis adatokkal áltatja őket („De embereimnek csak 52 tengeri mérföldet mondtam, hogy az utazást rövidebbnek lássák. Ily módon kellett számadást vezetnem: e kisebb számú csak szemszfényvesztés volt...”, szeptember 25.). A különböző „én”-ek gyakran egybefolynak, szeszélyesen váltakoznak, s az amúgy is mozaikos szerke-

zetben rendkívül fikciósan hatnak. Jellegzetes regényszerű megoldás az is, hogy egyik „én” sem vállalja a pontatlanságokat és a várható fiasót, hanem ködösen egymásra vagy épp másra hártják a felelősséget, például így: „Az indiánok azt mesélték, hogy ezen a szigeten aranybányák és gyöngyök találhatóak”; vagy: „...számos bennszülött kijelentése szerint mind déli, mind északnyugati és délnyugati irányban földnek kell lennie...” (Október 28.)

A legizgalmasabb Kolumbusz írói fogásai közül talán az, amikor nem azt írja le, amit lát, hanem azt, amit várt. „Kolumbusz nem felfedez, hanem nyugtáz” – mondják a történészek – s joggal. Ha összeállítjuk azt a főnév- és melléknévlístát, amellyel az Admirális először írta le a karibi tájat, egy olasz reneszánsz kert tárul elénk, vagy talán a bibliai paradicsom képe. A következő részlet nyilvánvalóan egy korábbi irodalmi élmény felidézése, nem pedig egy friss megfigyelés közlése: „Sosem láttam még ennél szebb helyet. A folyó mindkét partját viruló zöld fák szegélyezik, amelyek egészen mások, mint honi fáink. Ezerféle virág és gyümölcs függ rajtuk, közöttük számtalan, egészen kicsi madár édesen dalolgal.” (Október 28.) Hasonló elv érvényesül az őslakók leírásánál: Kolumbusz szerint „nagyon jó nővérsűek, testük szép alakú, arcvonásaik megnyerőek” (október 11–12.), továbbá „tavaszsgot nem ismernek, és nemigen harciasak” és „meztelenül járnak-kelnek, ahogy Isten megteremtette őket” (november 6.). Ezek az ismertetőjegyek nem a felfedezett, hús-vér „indiánt” ábrázolják, hanem azt a mitikus lényt, aki Kolumbusz képzeletében jutott el az Újvilágba, s akit „jó vadember”-nek szoktunk nevezni. A korabeli klisé csak annyiban módosítja, hogy szüntelenül hozzárendeli a már említett hasznossági kritériumot: „E bennszülöttek minden bizonnyal hűséges és okos szolgálkává válhatnak” (október 11–12.); „ezek az emberek jó keresztények lesznek, míhelyt jámbor és hívó férfiak beszélni tudják a nyelvüket” (november 6.).

Még sorolhatnánk a példákat és párhuzamokat, de reméljük, így is kiderült: Kolumbusz éppúgy „bánik” a valósággal, ahogy Szerb a napló eredetijével. A szövegek megfeleltetése ellentmondásos, de a bennük rejlő viszonyok egybevág. Szerb Antal magyartitása tehát nem romanikus, irodalmiasított historizálás, nem is a gyakran látott „szépség esztétikájának” a rávetése a XV–XVI. szá-

zadi „igazság kritériumára”, hanem a szöveg „hamisságának”, eredendően fikciós voltának hű és leleményes visszaadása. Az Admirális műve pedig nem esztétikailag semleges hajónapló, amelyben egy új birodalom tényeit-adatait rögzítette, hanem az igazságot megkerülő, az igazság elől az irodalom legváltozatosabb fikciós formáiba való menekülés.

Kolumbusz naplója így inkább irodalom, mint dokumentum, akárcsak a „spanyol-amerikai krónikák” címkéjével ellátott XVI. századi művek egész sora. Hogy mennyire irodalom, s főleg hogy milyen irodalom ez a corpus, amelyben oly különös elegyet alkotnak a hagyományos szerző-, nyelv- és műfajfelfogások, már túlfeszítené e fordításkritikának induló recenzió kereteit. Most elégedjünk meg Szerb Antal bravúrával s Borgesnak azzal a bölcsességével, hogy a fordítás az alkotás egyik legszemléletesebb metaforája.

Scholz László

FEDEZZÜK FEL AMERIKÁT!

Daniel J. Boorstin: Az amerikaiak. A gyurmatosítás kora

Fordította Magyarics Tamás
Gondolat, 1991, 540 oldal, 496 Ft

Paolo Emilio Taviani: Kolumbusszal Amerikába. 1492

Fordította Toth Éva
Helikon, 1992, 110 oldal, 590 Ft

Carl N. Degler: Az élő múlt. Milyen erők formálják Amerika mai képét?

Fordította Szuhay-Havas Ervin
Európa, megjelenés előtt

Amerikát nem ismerjük. Az utolsó olvasmányos és nagyközönségnek szánt USA-történet 1946-ban jelent meg hazánkban (Nevins és Commager: AMERIKA. EGY SZABAD NÉP TÖRTÉNETE. Cserépfalvi, Budapest), az 1960-as években kiadott, szovjet szerzők által írt két-kötetes Amerika-történettel pedig kultúrpolitikánk irányítói minden bizonnyal el akar-

ták venni az érdeklődők kedvét a téma tanulmányozásától (AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK TÖRTÉNETE. I-II Gondolat, 1964). Az Egyesült Államok megalakulásának kétszázadik évfordulóján, 1976-ban mindössze egyetlen vékonyka kötet jelent meg a függetlenségi háború történetéről (Szuhay-Havas Ervin: TIZENHÁROM CSILLAG Kossuth). Olykor-olykor kiadtak egy-egy életrajzi művet, de Carl Sandburg nagyszabású és klasszikus értékű Lincoln-életrajzától eltekintve (Gondolat, 1965) valamennyit magyar vagy szovjet szerzők írták, s ez utóbbiak távolról sem voltak a történeti tárgyilagosság megtestesítői. Az amerikai történelmi szakirodalom klasszikus műveiből csak a nyolcvanas években adtak ki néhányat (Henry Adams: THOMAS JEFFERSON ELSŐ ELNÖKSÉGE. Európa, 1986; Charles A. Beard: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ALKOTMÁNYÁNAK GAZDASÁGI ÉRTELMEZÉSE. Európa, 1988). Ezek azonban egy-egy rövidebb időszak problémáit mélyebben feldolgozó tudományos művek, s nem pótolhatják a népszerű, ismeretterjesztő, összefoglaló művek hiányát. Aki napjainkban magyar nyelven szeretne megismerkedni az Egyesült Államok történetének egészével, annak ötven évnél is régebbi, elavult összefoglalások állnak a rendelkezésére, vagy ha ezekkel nem elégszik meg, át kell rágnia magát tucatnyi, különböző jellegű és egyenetlen színvonalú feldolgozáson.

Nem ismerjük Amerikát, pedig a rendszerváltás óta egyre inkább jelen van mindennapi életünkben. Politikusok, üzletemberek és diákok látogatnak el hozzánk az óceán túlsó partjáról, egyre több amerikai filmet vetítenek a mozikban, sorra nyílnak az amerikai gyorsétkeztetés vendéglői, s magyar diákok is egyre nagyobb számban jutnak el amerikai egyetemekre. Aki azonban nem ismeri Amerika történelmét, az nem értheti meg társadalmának, intézményeinek és kultúrájának sajátosságait sem. Az amerikai úti beszámolókat nemegyszer értetlenséggel, idegenkedéssel és gyanakvással hallgatják hazánkban. Van ebben az Amerika-jelenségben valami kihívó, zavarbaejtő, nyugtalanító és bosszantó. Talán az, hogy európai méretekhez és előítéletekhez szokott gondolkodás-módunkkal egyszerűen képtelenek vagyunk felmérni ezt a túlságosan is hatalmas, gazdag és sokszínű országot? Könnyű jóindulatú ér-

deklódással figyelni a sajátunkhoz hasonló vagy a sajátunktól mindenben eltérő kultúrájú társadalmakat. Ellenszenvünket és előítéleteinket az a kultúra kelti fel, amely a sajátunkból fejlődött ki, bizonyos elemeire könnyűszerrel ráismerhetünk, s mégis más úton fejlődött, mégis idegen. Európa úgy néz Amerikára, mint a szülő, akinek a gyermeke túlságosan is erős, gazdag és magabiztos lett, s ő minden fiatalossága ellenére is kissé régmódinak tűnik mellette. Hogy is ne bosszankodna! Kétszáz éve az USA még csak jelentéktelen, vidékies, part menti gyarmatáncolat volt, s most a világ vezető nagyhatalma! Európai segítséggel vívta ki a függetlenségét Nagy-Britanniától, majd katonai beavatkozásával eldöntötte két európai eredetű világháború kimenetelét. „Ki olvas amerikai regényeket? Ki ismer egyetlen amerikai zeneszerzőt is?” – tették fel a kérdést gúnyosan a XIX. század elején, napjainkra pedig az amerikai nagyvárosok és egyetemek váltak a világ tudományos és művészeti életének legfontosabb központjaivá.

Kolumbusz felfedezőútjának ötszázadik évfordulója alkalmából két kiadónk is részántha magát egy-egy nagyobb szabású, átfogó jellegű, amerikai szerző által írt történelmi szintézis megjelentetésére. Daniel J. Boorstin és Carl N. Degler művei több szempontból is hasonlítanak egymásra. Mintha szerzőik közös célt tűztek volna ki maguk elé: egyikük sem írt hagyományos, narratív történelmi feldolgozást, amely többé-kevésbé kiterjed minden fontosabb történelmi jelenségre és eseményre. „*Másfél évszázad alatt ezen az ijesztő földrésen egy új civilizáció körvonalai bontakoztak ki. Hogyan történt mindez?*” – teszi fel a kérdést Boorstin könyve előszavában, Degler pedig így fogalmazza meg céljait: „*Könyvünk arra a kérdésre keresi a választ: hogyan váltak olyanná az amerikaiak, mint amilyenek most, a huszadik század derekán? Más szavakkal, az amerikai múlt sokféle mozzanatát itt a jelen látószögén át szemléljük... A múlt azon vonatkozásaira szorítkozom, melyek hatással voltak a jelenre.*” Vagyis mindkét szerző azoknak a társadalmi, politikai és kulturális sajátosságoknak a kialakulását mutatja be, amelyek olyannyira jellegzetessé teszik a mai amerikai életformát.

E célkitűzésnek megvannak a maga előnyei és a maga hátrányai. A könyvekből

megismerhetjük a sajátos amerikai gondolkodásmódnak, az idealizmus és pragmatizmus különös elegyének a kialakulását, megtudhatjuk, miért került sor arra, hogy „*az egyetemi oktatás Amerikában, akárhogyan is nézzük, egyetemi hallgatók középfokú képzése lett*” (Boorstin, 238. o.), Boorstin külön fejezetben mutatja be, miért és hogyan vesztették el a műveltek a kiváltságaikat, melyek voltak az Újvilág XVIII. századi, kezdetlegesebb orvostudományának sikerei és kudarcai, hogyan alakult ki a „*célszerű vallásosság*” és az *angliainál jóval egyöntetűbb, „művelt köznyelv*”. (Boorstin eredetileg háromkötetes művéből egyelőre csak az első, a gyarmati korszakot feldolgozó kötet jelent meg, s csak reménykedhetünk abban, hogy a másik két kötetről könyvkiadásunk válságos helyzete miatt sem kell lemondanunk.) Deglertől megtudhatjuk, hogy kik is voltak tulajdonképpen azok a sokat emlegetett puritánok; kitűnően tisztázza, mit képviseltek a konzervatívok és a radikálisok az amerikai forradalom különböző szakaszaiban; és hogy egyáltalán mennyiben volt forradalmi ez a forradalom. Megismerkedhetünk az Egyesült Államok területi terjeszkedésével, a „*közlekedési forradalommal*”, a krónikus munkaerőhiánytól szenvedő ipar kialakulásával, a turneri „*határvidék*” fogalmának ellentmondásaival s a kormányzat demokratizálódásának folyamataival. Igen érdekes fejezetek mutatják be a rabszolgaság összetett problémáját, a polgárháború következményeit, a faji ellentéteket, a nagyarányú bevándorlás társadalmi hatását és a progresszivismus „*reformhurrikánját*”. Mind Boorstin, mind Degler könyve terjedelmes bibliográfiai fejezettel zárul, s minden bizonnyal bekerülnek majd a felsőoktatás leghasznosabb és leggyakrabban forgatott történelmi kézikönyvei közé.

A baj csak az, hogy mindkét szintézis egy olyan olvasótábor számára íródott, amely már többé-kevésbé tisztában van az amerikai történelem eseménytörténetével, s amelynek rengeteg egyéb, leíró jellegű, narratív ismeretterjesztő történelmi munka áll a rendelkezésére – vagyis nem a szélesebb magyar olvasótábor számára. Degler is bevallja az előszóban, hogy könyvéből „*sok olyan tényanyag hiányzik, amely általában szerepel az Amerika történelét tárgyaló művekben. Az olvasókat figyelmeztet-*

telrünk kell, hogy semmit sem találnak itt az 1868 és 1901 közötti elnöki kormányzatokról, nem történelmi említés az amerikai indiánokról vagy a tizenhetedik századi gyarmatok településtörténetéről; az 1812-es háborúra pedig csupán egy lóbjegyzet utal". E könyveket nem azok fogják élvezettel és haszonnal forgatni, akik arra kíváncsiak, hogy mi is történt tulajdonképpen Amerikában, hanem azok, akik arra, hogyan is értelmezzük mindazt, ami ott történt, s mindezek milyen módon járultak hozzá a mai Egyesült Államok sajátos arculatának kialakításához. Félő, hogy a magyar olvasók nem fogják tudni, ki is az a Cotton Mather, William Penn és John C. Calhoun, akiket oly gyakran emlegetnek a szerzők, hogyan is „kettőzte meg” Jefferson kormányzata az Unió területét, s hol is van az a „Dixiland”, amelyet itt nem zenei irányzatként, hanem földrajzi-kulturális régióként említenek meg. Boorsün és Degler kötetei – bármennyire fontos, mély és tanulságos interpretációi is Amerika történetének – nem pótolhatják a szélesebb olvasóközönség számára is befogadható, népszerűbb, átfogó jellegű feldolgozásokat. Azokat, amelyek – Degler szavaival élve – „a múltbeli eseményeket olyan aprólékos pontossággal adják elő, amennyire csak ezt a kulatás, az irodalmi stílus és a rendelkezésre álló terjedelem megengedi”.

Paolo Emilio Taviani kötete, a KOLUMBUSSZAL AMERIKÁBA viszont éppen ilyen alkotás. Nem hiányzik belőle sem az elemző, sem az interpretáló törekvés, elsősorban azonban mégis narratíva. A szerző Kolumbusz első utazásának történetét dolgozta fel, s könyvét mind a szakember, mind a történettudományban járatlanabb olvasó élvezettel forgathatja. Taviani nemcsak a történeti forrásokkal és a Kolumbusz-irodalom korábbi eredményeivel ismerteti meg az olvasót, de maga is végigjárta a nagy „Genovai” útvonalát, s megismerkedett azokkal a szigetekkel és partszakaszokkal, amelyeket Kolumbusz ünnepélyesen birtokba vett Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella számára. Számos elterjedt legendát is megcáfol: a források elemzésével arra az eredményre jutott, hogy semmiféle komolyabb lázongásra nem került sor a tengerészek körében a nyugat felé tartó hajózás idején. A közhiedelemmel ellentétben Kolumbusznak nem kellett fásztó viták során meggyőznie szűk látókörű kortársait

arról, hogy a Föld gömbölyű, hiszen ezt az elméletet akkoriban már egyetlen komolyabb szakember sem vitatta. Az sem igaz, hogy a nagy felfedező magányosan és nyomorogva halt meg: módos emberként hunyta le szemét, fia és barátai pedig ott álltak halálos ágya mellett. Taviani Martín Alonso Pinzont is felmenti az árulás vádjá alól: nem azért hagyta el Kolumbuszt a hazafelé vezető úton, hogy elsőként közölje a felfedezés hírért a spanyol királyi párral, hanem a vihar következtében távolodott el Kolumbusz hajójától.

A szerző nem elfogult hőseivel szemben, nyíltan beszél „beképzeltségéről”, rögeszméiről és macacsságáról, hozzátéve persze, hogy „pontosan gógós és macacs természetének köszönhető, hogy képes volt véghezvinni azt a vállalkozást, amely sokak szemében lehetetlennek, abszurdnak tűnt”. (74. o.) Taviani azt is tisztázza, mit jelent tulajdonképpen a „felfedezés” érdeme, amit újra meg újra el akarnak vitatni Kolumbusztól, hol a vikingekre, hol az írekre, hol másokra hivatkozva. Nem az a felfedező, aki mindössze eljut valahová, hanem az, aki közlésezi eredményeit, kijelöli az útvonalat, s lehetővé teszi, hogy mások is eljuthassanak az újonnan felfedezett területre. Ebben az értelemben tehát mindenképpen Kolumbusz kell Amerika felfedezőjének tekintenünk.

Minden történelmi korszak kialakította a saját ideológiai szükségleteinek megfelelő Kolumbusz-mítoszt. 1792-ben – a felfedezés háromszázadik évfordulóján – az Egyesült Államokban azt a Kolumbuszt ünnepelték, aki elsőként jelölte ki az utat, merre lehet elmenekülni az Óvilág zsarnokai elől, s hol lehet megalapítani egy szabad köztársaságot. Az új állam az ő tiszteletére nevezte el Columbia Egyetemnek a New York-i King's College-t s Columbia Kerületnek tervezte fővárosa helyszínét. A XIX. század egyrészt a magányos, romantikus hőst, másrészt a terjeszkedés és a fejlődés megtestesítőjét tisztelte a nagy felfedezőben. A francia katolikusok még szentté avatásának a lehetőségét is felvetették, arra hivatkozva, hogy Kolumbusz tette lehetővé a keresztény vallás kiterjesztését egy új kontinensre. A XX. században felszabadult gyarmatok és az úgynevezett „harmadik világ” népei számára viszont Kolumbusz az európai hódítás és a gyarmati kizsákmányolás megtestesítőjévé vált. Az Amerikai Indián

Mozgalom egyik vezetője kijelentette róla, hogy Hitler jelentéktelen, fiatalkorú bűnözőnek tűnik mellette, mások pedig őt nyilvánították felelősnek mindazon erőszakért, pusztításért és elnyomásért, amelyre az európai hódítás következtében sor került (s amelyekre, sajnos, Kolumbusz nélkül is minden bizonnyal sor került volna).

E nyilvánvalóan abszurd és történelmietlen vádaskodások korában üdítő és tanulságos olvasmány Taviani könyve. Sok ilyen látványosan illusztrált, olvasmányos és mégis tudományos pontossággal megírt ismeretterjesztő műre lenne szükségünk ahhoz, hogy hazánkban is egyre többen felfedezzék maguknak Amerikát. Csak abban reménykedhetünk, hogy lefordíttatásukhoz és kiadásukhoz nem kell megvárnunk a következő Kolumbusz-évfordulót.

Hahner Péter

AZ „ÚJRAOLVASÁS” LEHETŐSÉGEI

*Urs Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak”
Gondolat, 1982. 624 oldal*

Éppen tíz éve jelent meg a Gondolat Kiadónál Urs Bitterli könyve, amely alcíme szerint AZ EURÓPAI-TENGERENTÚLI ÉRINTKEZÉS SZELLEM- ÉS KULTÚRTÖRTÉNETÉ-ről szól. A több mint hatszáz oldalas munka akkoriban szolid tudományos teljesítménynek látszott, amely számos érdekes leírást, megdöbbentő adatot, korabeli tudósítást tartalmazott a felfedezések történetéről, a gyarmatosítás korai időszakáról, a gyarmatosítók és a bennszülöttek történelmi jelentőségű találkozásáról. A könyv azon elgondolkoztató s egyben figyelemre méltó kritikai érzéket és erkölcsi elkötelezettséget mutató etnológiai, történeti, kultúrtörténeti kötetek sorát gyarapította, amelyet az ember megvásárolt, majd átlapozott, itt-ott beleolvasott, s végül feltette a polcra, mondván „most nincs annyi időm, de egyszer még elolvasom”. Aztán a könyv, osztozván a „szolid tudományos munkák” sor-

sában, évekig csendesen porosodott a polcon.

Ha azonban ma veszi valaki kézbe e könyvet, meghökkenve állapíthatja meg, a szöveg olvasata jelentős mértékben megváltozott – vagy talán pontosabban fogalmazva, átalakult – az elmúlt évtizedben. Mintha az egykori szöveg a teljes elfeledettség ellen azzal védekezett volna, hogy újjászületett, létrehozta önnön olvasatának újabb és újabb dimenzióit. Vagy talán azt kellene mondani, míg e kötet Csipkerózsika-álmát aludta, összeomlott az a világ, amelyben megszületett, s most ébresztgetésének pillanataiban a megváltozott világ új olvasatot követel? S ha így van, miért olvassuk ma másként ugyanazt a szöveget, mint tíz évvel korábban; hol vannak az összefüggések a megváltozott világ és a másfajta olvasat között? Egy szöveg különböző dimenzióinak különböző időpontokban történő felfedezéséről avagy a megváltozott világnak a szöveg radikális újraértelmezésére irányuló kísérletéről van-e szó? E kérdések ma már nemcsak filozófiai dimenziókkal bírnak, hanem számos társadalomtudományi diszciplínán belül – irodalomtudomány, nyelvészet stb. – kérdőjelezik meg az eddigi tudományos gyakorlatot, s készítenek az embert a szövegek mibenlétének ismételt átgondolására. Nincs ez másképpen a különösen az angolszász országokban jelentős tudománytörténeti hagyományokkal bíró kulturális antropológia esetében sem. E tudományterület tradicionálisan a „primitív”, az „egzotikus”, azaz az Európán kívüli kultúrákkal foglalkozik, ezekről a kultúrákról szóló beszámolókat, leírásokat állít elő. Ez a tevékenység azonban csak látszólag ártatlan szórakozás, valójában igen lényeges ismeretelméleti és morális problémák húzódnak meg mögötte. E problémák persze nem kötődnek kizárólagosan a kulturális antropológiához, hanem általában jellemzik azokat a tudományterületeket, amelyek empirikus eszközökkel vizsgálnak más kultúrákat. Másrészt ezek a problémák nemcsak a tudományos megismerés következményei, folyamatai, hanem az emberek közötti együttélés történetileg kialakult sajátosságai. Itt ugyanis az *idegenség*, a *kulturális másság* létrejöttének folyamatáról van szó; ez az a probléma, amely ott rejlik a tudományos kutatás hátterében, és mélyen benne

gyökeredzik a mindennapi életben, gyakorlatban.

Urs Bitterli könyve ennek a történeti folyamatra az első szakaszról szól. A kora újkornak azokról az évszázadairól, amikor a technikai fejlődés már lehetővé tette a távoli tengereken való utazást, s amikor Európa nyugati részéből kiindulva megtörtént a világ felfedezése. Az Európán kívüli földrészek felfedezésében érdemes a történések két szintjét megkülönböztetni. Az egyiket azok a politikai-történeti törekvések alkotják, amelyek új földterületek elfoglalására, meghódítására, valamely európai ország területének kiterjesztésére irányultak, s amelyeket az „én találtam meg elsőnek ezt a területet, tehát az enyém” elvén alapuló durva hódítás jellemezte. A másik szintet – és ez jelenti a felfedezések fenomenológiai tartalmát – az egymás számára idegen kultúrák találkozásának eseménye alkotja. A fogalmazásnak ez a módja azonban igencsak megszépíti a valóságot, hiszen a felfedezések, majd a gyarmatosítás története nem egymás számára idegen kultúrák találkozásának, hanem az Európán kívüli kultúrák kíméletlen leigázásának, meghódításának, az Európán kívüli világ minden telerenciát nélkülöző elpusztításának a története. Noha a tényeken nem lehet már változtatni, nem árt tudatosítani, a felfedezések, AZ EURÓPAI-TENGERENTÚLI ÉRINTKEZÉS SZELLEM- ÉS KULTÚRTÖRTÉNETE nem egyszerűen a hódítás, a kalandvágy, az arany utáni hajsz, hanem mindenekelőtt az *etnocentrizmus*, a saját kultúrához, valláshoz, világképhez való tántorítatlan és merev ragaszkodás, az idegen kultúrákkal szembeni türelmetlen értetlenség tragikus következményeinek krónikája. A felfedezések nyomán a korabeli Európa megrázó empirikus tapasztalattal szembesült. Kiderült, hogy a világ távoli vidékein élő emberek ugyanolyanok, mint az európaiak, ugyanakkor azonban egészen mások is. Ez a másság nem annyira az ott élők biológiai, fiziológiai tulajdonságaiban, mint inkább kulturális gyakorlatában ragadható meg. Az egykorú hajónaplók, útleírások, beszámolók jól mutatják a felfedezők megrökönyödését a számukra idegen és érthetetlen kultúrák látán. A rácsodálkozás, meghökkenés persze mindenekelőtt a „különös” kulturális jelenségeknek, megnyilvánulásoknak szólt; ott rej-

lett azonban mögöttük – ha nem is tudatosan, de jól érzékelhetően – a mélyebb megdöbbenés. A kulturális sokféleségnek a földrajzi felfedezésekkel együtt járó észlelése ugyanis egyet jelentett a kialakult világkép, az ember antropológiai lényegével kapcsolatos elképzelések összeomlásával. Az egymástól nagyon eltérő, egymás számára érthetetlen kulturális praxisok felfedezése mélyen megrendítette azt a felfogást, amely az emberi létet nagyon pontosan körülírt és szigorúan meghatározott kulturális modellek kontextusában értelmezte. A középkorban s a kora újkor nagyobbik részében az ember attól létezett emberként, hogy bizonyos – történetileg persze változó és alakuló – kulturális sajátosságokkal bírt. Sőt ezeknek a kulturális jellemzőknek jelentős része nem is kulturális sajátosságokként, hanem vallási, teológiai alapokon álló erkölcsi normatívként tételeződött. Abban a történeti pillanatban azonban, amikor a felfedezők híradásai nyomán a korabeli Európa szembesült a kulturális különbözőségek, a kulturális sokféleség tényével – akkor ez a „világ” politikai, társadalmi berendezkedésének alapjául szolgáló világszemlélet veszélybe került. S ezáltal veszélybe került maga a világ is, ahonnan a felfedezők származtak. Ebben a helyzetben pedig nem kínálkozott más megoldás, mint a kulturális sokféleségnek, a kulturális különbözőségnek a világmagyarázat eddigi elveivel történő összeegyeztetése.

Az összeegyeztetés kifejezés persze megint megszépíti a valóságot. A felfedezések, a nyomukban járó hódítások jelentős része ugyanis nem jelentett mást, mint a meghódított népek és kultúrák kiirtását. A túlélők számára pedig nem adatott más lehetőség, mint a teljes leigázottságban, elnyomásban, alávetettségben való élés. S ennek kapcsán nem csupán a politikai, történeti leigázásról, a társadalmi jogfosztottságról, hanem elsősorban a kulturális elnyomásról kell szót ejteni. Hangsúlyozni kell, hogy a hódítók, a felfedezők ésszel felfoghatatlan kegyetlenségei nem pusztán a brutalitás, a műveletlenség, a tudatlanság következményei. Az egyes népcsoportok elpusztítása, megüzedelése nemcsak annak a következménye, hogy e népségek védekeztek a területükre behatoló hódítók ellen. A felfedezők, a hódítók egyszerűen

nem tekintették embereknak a távoli kontinenseken élőket. S nem azért nem tekintették őket embereknak, mert a korabeli felfedezők mind „brutális gyilkosok”, vagy modernebb kifejezéseket használva, fajgyűlölők, rasszisták stb. lettek volna. Hanem azért, mert az ott élők idegenek voltak, mert oly mértékben idegen volt a kultúrájuk, hogy ez az idegenség megkérdőjelezte emberi mivoltukat. Hiszen – amint arra az előbbieken már utaltam – a felfedezők, a hódítók egy olyan világból származtak, ahol az emberi lét kritériumai között meghatározó jelentőséggel bírtak bizonyos kulturális szabályok, megnyilvánulások; az ezeket nem ismerő „lényeket” nem lehet embernek tekinteni (különösen nem akkor, ha ezeknek a „lényeknek” más a bőrszíne, más a szemformája, más a testalkata stb.). Éppen ezért kellett az újonnan felfedezett kontinensek őslakóit kiirtani, illetve az életben maradtakat „átalakítani”. Az előbb, a kulturális elnyomás kifejezéssel pontosan erre a folyamatra utaltam. A felfedezéseknek, a hódításoknak az egyik legfőbb és maig ható következménye a feltárulkozó kulturális sokféleségnek a megszüntetése, a kitáguló világ kulturális egnyeműsítése lett. A korábbi kulturális gyakorlatok tiltása, az ősi nyelvek, nyelvjáráások elsorvasztása, a misszionáriusok minden keresztény elvet megsűfoló vallásterjesztése – egyaránt ugyanazt a célt szolgálták: a felfedezettek kulturális leigázását, elnyomását, az európai kultúra hatalmának, dominanciájának biztosítását, az Európán kívüli népek és kultúrák ellenőrzését. E ponton azonban fel kell hívni a figyelmet ennek a folyamatnak a szimbolikus dimenzióira is. Észre kell venni, hogy az idegen kultúrák erőszakos leigázása mellett igen korán kialakultak a kulturális alávetés, elnyomás szimbolikus eszközei is. Az idegen kultúrákat primitíveknak, barbároknak vagy jobb esetben egzotikusoknak tekintették; e kultúrák hordozóit benszülőtteknek nevezték, a nyelvhasználat szimbolikus szintjein is megkülönböztetve őket az európai emberektől. Azaz már a kora újkori felfedezések nyomán kialakult és megszilárdult az idegen kultúrák felfogásának az a földrésznket jellemző módja, amely az idegenségről kívülről bevezetett kategóriákon keresztül beszélt. Ez a beszédmód nem az idegen kultúrákról, nem

a kultúrák idegenségének természetéről, hanem az ezekhez a kultúrákhoz hozzáragasztott minősítő jelzőkről beszélt. Ily módon pedig maga határozta meg az idegen kultúráról, a kulturális idegenségről folytatott diskurzust. A helyzet ellentmondásos volta jól érzékelhető. A felfedezők, a gyarmatosítók, a misszionáriusok miközben más földrészeken bolyongtak, vagy ismeretlen tengereken hajóztak, a kulturális sokféleség legkülönbözőbb megnyilvánulási módjaival találták magukat szembe; „létrehoztak”, megjelenítettek egy pluralizálódó világot. Az őket kibocsátó világ azonban képtelen volt az ennek az egyre növekvő sokféleségnek a mentális és kognitív feldolgozására. Eppen ezért nem tudott mást tenni, mint megpróbálta erőszakosan uralma alá vonni vagy legjobban esetben „domesztikálni”, azaz egnyeműsíteni e sokféleséget. A felfedezések korának, a kora újkori hódításoknak, gyarmatosításnak ez – az idegenséggel való bánásmódnak a logikája – volt az a szimbolikus hozadéka, amely aztán a későbbi évszázadokban, egészen más társadalmi, kulturális kontextusokban is felhasználásra került.

Természetesen itt is történeti folyamatról van szó; ami azt jelenti, hogy az idegenséggel való bánásmód logikája, az idegenség társadalmi, kulturális kezelése – nemcsak térben, hanem időben is – folyamatosan változott, alakult. Míg a kora újkori inkább jellemezték a közvetlen és erőszakos megoldási kísérletek, addig a XVIII. században Európa-szerte meginduló modernizáció során egyre inkább előtérbe kerültek e folyamat szimbolikus dimenziói. A társadalmi, kulturális modernizáció elsősorban a funkcionális differenciálódásban nyilvánul meg, ami azt jelentette, hogy ugyanazon a társadalmon belül kialakultak egymástól eltérő kulturális modellek, életvilágok, amelyeket nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Az európai társadalmak szociológiai, kulturális szerkezete a korábbi időszakokban sem volt teljesen egységes, a modernizáció mégis két lényeges szempontból újdonságot hozott. Egyrészt erőteljesebbé vált az egyes társadalmak rétegzettsége, belső strukturáltsága. Másrészt viszont mélyen megváltoztak a kulturális sokféleség megnyilvánulási és kifejezési módjai; nem túlzás azt mondani, hogy kulturális különbségek

annyiban léteztek, illetve annyiban hordoztak jelentést, amennyiben a társadalom egyes csoportjai képesek voltak a különbözőség folyamatos szimbolikus kinyilvánítására. A más társadalmi csoportoktól való eltérés megfogalmazása, ennek a különbözőségnek, mint az adott csoportot jellemző megkülönböztető jegynek a mások számára értelmezhető megjelenítése, a saját identitásnak a másoktól való szimbolikus és gyakran normatív elhatárolódáson keresztül történő kifejezése – ezek alkották a modernizálódó és egyben pluralizálódó társadalmakon belül a legünnemesebb legfontosabb szimbolikus eszközeit. Ennek az egész folyamatnak a legjellemzőbb példáját a népi kultúra „felfedezése” szolgálta. Ahogy a kora újkori Európa felfedezte a távoli kontinenseket és az ott élő „primítív” kultúrákat, ugyanúgy találta meg a XVIII–XIX. századi Európa a népi kultúrát. A népi kultúra, a nép a felfedezők számára ugyanúgy a „rejtélyes ők”-et jelentette, mint a hajósok és misszionáriusok számára a feketék, az indiánok vagy a hottentották. Létezett azonban egy lényeges különbség is. A kora újkori Európa számára az idegen kultúrák szorosan összekapcsolódtak a nagy távolságokkal; az „idegenség” nem ugyanahhoz a világhoz tartozott, ahonnan a felfedezők érkeztek; az idegenség és a messzeség összetartozott. A népi kultúra felfedezői azonban saját társadalmukon, saját országukon belül találkoztak szembe az idegenséggel. S noha a népi kultúra falvakba, távoli országrészekbe való lokalizálása azt a törekvést is szimbolizálta, hogy az idegenséget térbelileg is pontosan körülhatárolhatóvá tegye – a népi kultúra mégis úgy jelent meg, mint a saját társadalmon belül létező idegen világ. Érdekes megfigyelni az Európán kívüli világ és a saját társadalmon belüli népi kultúra felfedezése közötti hasonlóságokat. Ahogy a XV–XVI. századi utazók meghökkentek az afrikai vagy amerikai népcsoportok szokásain, viselkedésén, gondolkodásmódján, ugyanúgy csodálkoztak rá a XVIII–XIX. század fordulójának utazói a falvak lakóinak életmódjára. A XIX. század elejétől kezdődően azonban fokozatosan lezajlott egy mindenekelőtt Kelet- és Közép-Európát jellemző lényeges fordulat. A népi kultúra egyre kevésbé szolgált az idegenségnek a saját társadalmi térben való megjelenítésére; sokkal inkább egy eredeti,

ősi kulturális helyzet szinonimájaként tűnt fel. A modernizálódó kelet-európai társadalmak szimbolikus struktúráján belül a népi kultúra idegenségéről annak eredetiségére, ősiségére tevődött át a hangsúly, s ezáltal a társadalom szimbolikus szerveződésének új mechanizmusai léptek életbe; gyökeresen átalakult a „saját” és az „idegen” közötti viszony, annak szerkezete. A népi kultúra többé nem mint idegen, mint egzotikus, hanem mint eredeti, ősi tételeződött, azaz a népi kultúra vált a kultúrává. Ez a népi kultúra értelmezésével kapcsolatos szimbolikus inverzió elválaszthatatlan a modernizálódó társadalmak egyik legfontosabb – és az előbbieken már említett – szervezőelvétől, a saját kultúrának a más kultúráktól, a kulturális másságtól való elhatárolódáson keresztül történő legitímálásától. A társadalmon belül fokozatosan kialakuló érdekellentétek, más társadalmi csoportok „alávetése”, a társadalmi tér befolyásolása, ellenőrzése olyan szimbolikus tökélet követelt meg, amelynek léte önmagában biztosítja az adott csoport társadalmi legitímációját, valamint megteremti a társadalom irányításának szimbolikus eszközeit. Abban a társadalomtörténeti pillanatban, amikor a népi kultúra vált a viszonyítási alappá, a modernizálódó társadalomban létező egyéb kulturális modellek hirtelen idegenekként jelentek meg. Ez az idegenség azonban már nem csupán különösséget, egzotikusságot jelentett, hanem az „ősivel”, az „eredetivel” való szembenállásként vagy legalábbis attól való eltérésként artikulálódott. A népi kultúra itt már nem csupán a lehetséges kulturális alternatívák egyike, hanem morális tartalmakkal bíró és kizárólagosságot követelő struktúra. Az öndefiníció, az identitás megteremtése ezen a ponton kapcsolódott össze ellenségekkel; a csoportidentitás fenntartása szükségzerűen követelte meg ellenségek létrehozását. Látható, hogy ezen egész folyamat mögött az a modern társadalmakat – számos vonatkozásban maig – jellemző szimbolikus küzdelem rejlik, amely a „Mátság” megkonstruálásának és definiálásának hatalmáért folyik. Az „Idegenség”, a „Mátság” létrehozása, definiálása és szimbolikus megjelenítése pedig azért annyira fontos összetevője a társadalmi/kulturális modernizálódásnak, mert ez a konstruálás és definiálás egyben behatolás a „Mátságba”; azaz a saját társadal-

mon belüli szimbolikus uralom és hatalom kialakításának, megszilárdításának és kiterjesztésének az egyik eszköze.

A XV–XVII. századi felfedezések nyomán kialakult az „Idegenség” koncepciója, a XVIII–XIX. századi modernizáció pedig létrehozta a „Másság” elképzelését. Fontos azonban leszögezni, hogy ezek a gondolkodásunkat sok tekintetben máig meghatározó kategóriák nem a történelmi események közvetlen következményeként, hanem elsősorban más kulturális helyzetek reprezentációjának következtében jöttek létre. A felfedezések annyiban eredményezték más kultúrák megismerését, más kultúrákkal kapcsolatos ismeretek elterjedését, amennyiben és ahogyan a különböző útleírások, naplók, beszámolók ezekről a kultúrákról hírt adtak. A „primitív kultúrák” úgy jelentek meg az európai társadalmak számára, ahogyan a különböző műfajú szövegek ezeket megörökítették. Ugyanez a megállapítás igaz a saját társadalmon belüli „Másság” esetében is. Csupán a modern társadalmak nem elégedtek meg új beszámolókkal vagy naplókkal, hanem létrehozták azokat a társadalomtudományi diszciplínákat – mindenekelőtt a néprajzot és a kulturális antropológiát –, amelyeknek a feladata más kultúrák „objektív” tudományos leírása volt (illetve lett volna). Ez persze eleve megvalósíthatatlan feladat, hiszen egyetlen társadalomtudomány sem tud mást tenni, mint tudást, jelen esetben más kultúrákra vonatkozó tudást előállítani. A tudás előállítása viszont egyáltalán nem független attól a társadalmi kontextustól, amelyben létrejött. A tudomány objektivitásának, a politikai, ideológiai hatásoktól független társadalomtudományoknak a mítosza aligha képes eltakarni aényt, a „másság” koncepciójának létrehozásában meghatározó jelentősége volt és van a társadalomtudományoknak. Elég csupán egy pillantást vetnünk a néprajzi és antropológiai leírásokra, hogy belássuk, a más kultúrákról szóló leírások milyen döntő módon befolyásolták a „Mássággal” kapcsolatos elképzeléseket; s hogy politikai, ideológiai intenciók milyen szívesen hivatkoztak a más kultúrákkal kapcsolatos tudományos megállapításokra. A tudományos megközelítés legfőbb tulajdonsága azonban az volt, hogy biztosította a kutatóknak a kutatás tárgya feletti korlátlan ellenőrzését; fenntartotta a kutatóknak az általa

vizsgált jelenséggel, kultúrával, embercsoporttal szembeni „tulajdonosi tudatát”; megteremtette azon – szubjektum és kontextus nélküli – mikrokozmosz kialakításának a lehetőségét, amelyre éppen szükség volt. Mindezt pedig oly módon érte el, hogy létrehozta a másik, az idegen kultúra kategóriáját, s úgy tekintett erre, mint ténylegesen létező kulturális szerkezetre, azaz egyenlőségjelet tett a történetileg létező kultúrák, életvilágok és az azokról szóló leírások közé. „*You are there because I was there*” – ez az attitűd pontosan mutatja a tanulmányozott, a megfigyelt kultúráknak ezt a kiszolgáltatottságát.

E helyzet feloldásában az egyedüli lehetőség annak tudatosítása, hogy a más, az idegen kultúrákról szóló legtudományosabb igényű leírások sem tudnak mást tenni, mint az adott kultúrát valamilyen szinten reprezentálni. Éppen itt rejlik azonban a kultúra kutatásának felelőssége. Hiszen azt kell(ene) megmutatni, hogy az „idegen kultúra”, a „kulturális másság” nem a tőlünk független „objektív valóság” megnyilvánulásai, hanem társadalmilag létrehozott szimbolikus koncepciók. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kultúrák, kulturális gyakorlatok között ne lennének különbségek. Ellenkezőleg, ez a kijelentés arra utal, hogy a másik kultúra és még inkább a kulturális másság a társadalmi létezés eredendő sajátossága. Nincsenek – és tegyük hozzá, soha nem is voltak – kulturálisan homogén, egynemű társadalmak, legfeljebb a politika, az ideológia és a tudomány úgy tüntette fel, mintha léteznének vagy léteztek volna ilyenek. A kulturális sokféleség, a kulturális másság történeti ténye azonban nem tévesztendő össze azzal a móddal, ahogyan ez a tény reprezentálásra, megjelenítésre kerül. A kulturális másságot, a kulturális idegenséget – a felfedezések kora óta – a társadalom uralkodó szimbolikus struktúrái határozzák meg; s így a „Másság” a társadalomból való szimbolikus kizáráson alapul, a szimbolikus kizáráson keresztül nyilvánul meg. Az így értelmezett kulturális másság számára – Kelet- és Közép-Európában felmás modernizációja során különösen – csupán a társadalom marginális pozíciói adódtak, mivel a másság eredendően marginális-ként értelmeződik és jelenik meg. A tudomány felelőssége e folyamatban elvitathatatlan, noha nem kizárólagos. Tévedés lenne

persze azt gondolni, hogy a tudomány meg tudja változtatni a világot. Kár lenne ugyanakkor lemondani arról a meggyőződésről, hogy a világról, a „Másságról” lehet és érdemes beszélni, írni, s ez a beszédmód, ez az írásmód ismeretelméletileg és morálisan egyaránt elfogadható lehet. Oly módon is hozzá lehet járulni egy morálisan elfogadhatóbb világ létrejöttéhez, kialakulásához, hogy erről a világról megfelelő módon beszélünk. Ez azonban már az a pont, ahol a kultúra kutatásának ismeretelmélete egyet jelent a kutatás etikájával; ahol nem lehet az elméleti problémákat a moráltól, az etikától elválasztva kezelni. És pontosan ez, a kutatás etikai alapelveként artikulálódó elméleti szigorúság az, amire ma ebben a „felfordult” világban szükség van.

A mai „felfordult” világnak persze másra is szüksége van, és még inkább szüksége lenne. Mindenekelőtt annak belátására, hogy az etnikai, vallási, kulturális, gondolkodásbeli különbség nem „büntetendő” cselekmény; hogy a kulturális másságot csupán tudomásul kell venni, ezzel kapcsolatban semmi más „teendő” nincs. A ma Európája s annak is elsősorban a keleti része egészen más utakon jár. Az ezeket a társadalmakat átjáró bizonytalanság, a szegénységtől, a jövőtől való félelem, a történelmi illúziók kergetése, a valóság „érdes felületének” mindennapi meg tapasztalása kitűnő táptalaját jelentü egy sajátos kelet-európai „posztmodern” fundamentalizmusnak. E fundamentalizmus s annak legkülönbözőbb megnyilvánulási formái a társadalmi bajokra egyetlen gyógymódot tudnak csupán felkínálni, a másság, a sokféleség megszüntetését, a társadalom egyneműségének s ezzel a világ (vélt) áttekinthetőségének és ellenőrizhetőségének szimbolikus vagy akár erőszakos módon történő biztosítását. Ez a szemlélet a társadalmakat nem arra készíti, hogy elfogadják és tudomásul vegyék a kulturális sokféleséget, hogy természetesnek tekintsék a különböző nyelveken beszélő, különböző kultúrákhoz tartozó emberek együttélését; hanem azt a helyzetet igyekszik megszilárdítani, amelyben az emberek együttélése, összetartozása elsősorban szimbolikus tartalmakon alapszik, és kizárólagos jellegű, s amelyben a szimbolikus eszközökkel kialakított többség tényleges politikai hatalmat, egyeduralmat követel s igyekszik meg-

valósítani. Ez a felfogás nem tiszteli a Másikat, a másik embert, hiszen létezésének, hatékonyságának a mindenféle Másság kizárása, megsemmisítése jelentü az alapját. A Másság elpusztítása, korlátozása azonban önmagunk elpusztítását, korlátozását is jelentü. Urs Bitterli könyve vége felé a következőképpen fogalmazott: „Jószívet senki sem beszél ma már »vadakról» és »civilizáltakról», fejletlenekekről és fejlettekekről; az ilyen túlságosan egyszerű kategóriák nem szoríthatók be ellentmondásokat és többlettületeket tapasztaló világunkba. A kulturális találkozások feszültsége megmaradt, és meg is kell maradnia, ha nem akarjuk, hogy bekövetkezzen az, amit az utolsó nagy »gyarmati utópia» szerzője, Aldous Huxley THE BRAVE NEW WORLD (SZÉP ÚJ VILÁG) című művében oly nyomasztóan megjósolt: az utolsó ember rezervátumi élete, ha ugyan ezek a lények megérdemlik még az ember nevet.” Az embernek ma sincs más esélye, mint „másnak” maradni. Nem a másságért önmagáért, nem az elzárkózásért és szembenállásért, hanem egyedül azért, hogy „élni és boldogulni” tudjunk.

Niedermüller Péter

KONZERVATÍV VAGY FORRADALMÁR?

Hannah Arendt: *A forradalom*

Fordította Pap Mária

Európa, 1991. 462 oldal, 250 Ft

„A monarchia nem a győztesek csapásainak hatására, hanem ezek előtt a csapások előtt omlott össze, s a győzteseket éppannyira megtele győzelmük, mint a legyőzötteket vereségük.”

(Tocqueville)

„Aki mást keres a szabadságban, mint szabadságot, szolgának való.”

(Tocqueville)

Hannah Arendt könyve nem a forradalmak történetének bemutatására vállalkozik, s nem is a forradalmak általános elméletét kívánja nyújtani, ha egyáltalán van ilyen. Írása azonban sokrétűsége és gyakran ide-oda kalandozó gondolatai ellenére – vagy tán ezért is –

monolit munka. Néhány egyszerű – meggyőző vagy ellentmondásra ösztökélő – elvre épül. Az egyszerűség annak köszönhető, hogy a szerző feltárja – a rendszerint rejtve maradó – kiinduló feltevést: politikai művet írt, melynek politikai motivációja van.

Nevezetesen egy hagyományt és ezzel együtt egy politikai akaratot kíván feléleszteni, amely a tartós amnézia állapotában van: az amerikai forradalomét. Az amerikai forradalom nem került be a forradalmi hagyományok közé; valahogy elfelejtődött, hogy Amerika forradalomban született. Pedig Amerikát nem valamiféle történelmi szükségszerűség, nem is szerves fejlődés, hanem szándékos cselekvés alakította ki, amelynek a szabadság megalapozása volt a célja. A könyv megírásának idején – 1961-ben – viszont az amerikai külpolitikája vezérmotívuma a forradalomtól való félelem volt. Emiatt Amerika sokszor a legavíttabb és retrográd rendszereket támogatta. Ez a legfőbb oka a politikai amnéziának.

Ha századunkban forradalomról beszélünk, mindenki Európára és főként Franciaországra gondol. Annak idején viszont sokan gondolták úgy, hogy az európai forradalmat az amerikai forradalom táplálta. Az igazság valószínűleg az, hogy már a FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT előtt kialakult amerikai viszonyok befolyást gyakoroltak Európára, hiszen azok a francia forradalom idején már ismertek voltak. Arendt elemzésének alapját kétfajta forradalom összevetése képezi.

A forradalom nemcsak felszabadulás, hanem valaminek a kezdete is. A modern kor forradalmaiban a felszabadulás eszméjének szükségképpen egybe kellett esnie a szabadság eszméjével. A forradalom valamiképpen mindig összekapcsolja az újdonságot a szabadsággal. Forradalom ott van, ahol a felszabadulás célja a szabadság megteremtése. E két eszme viszonyában döntő különbségek mutatkoznak a kétfajta forradalom között.

Századunk arculatát háborúk és forradalmak határozták meg. A háború igazolásának gondolata azonban nem olyan régi, mint maga a szervezett hadviselés. Az igazolás szükségessége valójában az első világháború után vált fontossá. Ekkor derült ki az új haditechnika minden határon túlmenő pusztítóereje, valamint az is, hogy ilyen technika alkalma-

zása esetén lehetetlen megvédeni a polgári lakosságot. A szabadság ekkor válik igazoló eszmévé: olyan deus ex machinává, amely azt hivatott igazolni, ami racionálisan már nem igazolható. A forradalmakat mindig vagy háború kísérte, illetve előzte meg (mint Amerikában), vagy védekező, illetve hódító háborúra vezettek (mint Franciaországban). Így azután a forradalom életünk kísérőjévé válik, hiszen korunkban a szabadságért folytatott küzdelem lehet az erőszak alkalmazásának egyetlen „ésszerű” indoka.

Egy háború elvesztésének következménye vagy a vesztés teljes megsemmisülése, vagy a kormányzat forradalmi megváltoztatása, akár belső, akár külső kényszer eredményeként.

Minden forradalom három alapkérdés köré szerveződik: a szabadság, az egyenlőség és a szegénység, valamint az állami berendezkedés kérdése köré. Ezek hangsúlya határozza meg a forradalom jellegét és a következményeit is. Az amerikai és az európai forradalmak különbsége is e három kérdés eltérő hangsúlyából adódik.

Tocqueville óta szokás az egyenlőséget és a szabadságot egymással szembeállítani. Az antik görögségben nem egészen ez volt a helyzet. A szabad polisz eleinte nem demokrácia, hanem iszonómia (uralomnélküliség) volt. Az iszonómia azonban nem a körülmények és feltételek egyenlőségét, hanem az egyenrangúak testületét alkotók egyenlőségét jelentette. Ez a polgár és nem a magánszemély egyenlősége volt. A politikai szférában való egyenlőség volt ez, amelyet nem a természetből eredeztettek. A velünk született egyenlőség eszméje a modern kor előtt teljesen ismeretlen volt.

A modern forradalmak választás előtt állnak: a politikai és a gazdasági egyenlőség, azaz az állampolgár és a magánszemély egyenlősége között kell választaniok. A magánszemély egyenlősége döntően gazdasági. Ne kerüljessük: ez a szegénység kérdése. A modern korban kezdtek először kételkedni az emberek abban, hogy a szegénység az emberi lét szükségszerű velejárója. Amerika – Európától eltérően – a szegénység nélküli társadalom szimbólumává vált, mégpedig azt megelőzően, hogy a szegénység felszámolásának technikai feltételei általánosan adva lettek volna. Amikor a szegénység megszűnte-

tésének technikai feltételei megteremtődtek, pontosabban, amikor erre az emberek rájöttek, a szegénység forradalmi szerepet kezdett játszani.

A szegénység megszüntetését szükségszerű történelmi fordulatnak gondolták, és ez a kielégítetlen szükségletekkel együtt megteremtette a forradalmi terrort is. A forradalom kezdeti céljának – a zsarnokság alóli felszabadításnak és a szabadság megteremtésének – a helyére a nép boldogságának eszméje kerül. A forradalom irányt változtat. Az emberi jogok a francia forradalomban átalakulnak a sans-culotte-ok jogává.

Egyébként sok későbbi forradalomnak is ez lesz a fordulópontja. Marxot jobban érdekelte a történelem és annak filozófiája, mint a politika, s így figyelmen kívül hagyta a forradalmárok eredeti szándékát: a szabadság megalapozását. Marx abban hitt, hogy a francia forradalomnak azért nem sikerült megalapoznia a szabadságot, mert nem tudta megoldani a szociális problémát, azaz a szegénység felszámolását. Ebből jutott arra a következtetésre, hogy a szabadság összeegyeztethetetlen a szegénységgel. Azt gondolta, hogy a szegénység elleni lázadás egyben a szabadságért is folyik. A marxizmust ez a fajta forradalmi tartalma és nem tudományos volta tette oly hatékonyá és hosszú életűvé. Marx a gazdaságot poliúkaivá tette, s ezért gondolta kizárólag politikai és forradalmi eszközökkel megszüntethetőnek a régi rendet. Nála a szegénység nem gazdasági és természeti jelenség, hanem politikai, erőszak és kényszer következménye. Ekképpen áldozta fel a szabadságot a szükségszerűség oltárán. Aligha lehet hiábavalóbb és veszedelmesebb valami, mint az a kísérlet, mely pusztán politikai eszközökkel óhajtja megszabadítani az emberiséget a szegénységtől.

Szegénység Amerikában is volt, de nem volt európai értelemben vett nyomor és nélkülözés. Az amerikaiak is öröknek tekintették a szegény és gazdag, a lusta és a szorgalmas, a művelt és a tudatlan stb. ellentétét, de nyomor híján ezek nem váltak forradalmi motívumokká. Amerikában a forradalom nem szociális, hanem politikai kérdés volt, az amerikaiaknak nem a társadalmi rendjével, hanem a kormányzás formájával volt bajuk.

A francia forradalom célja a nélkülözés

alóli felszabadítás volt. Ebből adódott, hogy minden – akár a törvények felett álló – eszköz is megengedetté vált. A francia forradalom a népet akarta felszabadítani, de nem mint jövőendő polgárokat, hanem mint nyomorultakat. Az amerikai forradalom célja a szabadság és a tartós intézmények megteremtése volt, de szigorúan törvényileg szabályozva. Az emberi jogok nyilatkozata – melynek mintája az amerikai BILL OF RIGHTS – olyan elsődleges fontosságú pozitív jogokat nyilvánít ki, melyek az emberi természet részét alkotják, azaz a nyilatkozatban a poliúka a természetre vezetődik vissza. Maga a BILL OF RIGHTS viszont állandó és tartós intézményes ellenőrzést jelent az állampolgár jogait illetően minden politikai hatalom felett, s így előfeltételezi az államot és a működő poliúka hatalmat, valamint intézményeit.

A francia forradalom alapeszméje a „volonté générale”, amely az egységes akaratot – s nem a vélemények egyezését és egyeztetését hangsúlyozza: azaz, a közvélemény uralmát jelenti. Amerika viszont ellenezte az egyöntetű közvéleményt, azt a kívánalmat, hogy mindenkinek azonos véleménye legyen a közügyekben. Amerikában a vélemény volt fontos. Ahogyan Jefferson kifejezte: a véleményeknek ez a sokfélesége „egy néppé tesz bennünket a külügyekben, és elválaszt a belügyekben”.

A francia forradalomban előnyben részesítették a közboldogságot a polgári jogokkal, a közboldogságot a magánjóléttel szemben. Amerikában előbb szabadultak meg a nyomortól, semmint a szabadságot megalapozták volna, s így lehetővé vált a forradalom igazi céljának, a szabadságnak a kivívása. A felszabadulás nem azonos a szabadsággal. A lázadás és a felszabadulás természetlen, ha nem követi az újonnan elnyert szabadság alkotmányba foglalását, azaz törvényes biztosítékának megteremtését. Az új, forradalom révén nyert alkotmány azonban formailag és tartalmilag kevésbé volt forradalmi vagy teljesen újszerű. Az alkotmány ugyanis csak azt szavatolja, hogy a kormányzást törvények korlátozzák, és alkotmányos biztosítékokat nyújt a polgári jogoknak. Ez éppen hogy nem forradalmi aktus, jöllehet forradalmi vívmány. Ezek a szabadságjogok negatív oltalmak a kormánnyal szemben, de nem tá-

masztnak igényt a kormányzásban való részvételre. Ugyanis az a kérdés másik oldala, hogy alkotmányosság nem képzelhető el – legalábbis sehol sem található – hatékony, bár ellenőrzött központi kormányzat nélkül.

A francia forradalomban kinyilvánított emberi jogok abból indultak ki, hogy minden ember születésétől fogva birtokosává válik bizonyos jogoknak. Az angol Burke viszont így fogalmaz: „Légy angol, ír vagy svéd, jogod van az angolok minden jogára és ezen alkotmány szabadságára.” Ez a természetjogi és pozitív jogi felfogás különbségére utal: milyen eszközökkel érhető el inkább a szabadság. S ha előre-futunk az időben, megfigyelhetjük, hogy az emberi jogok érvényesítésével mindig is az volt a baj, hogy mindig kisebbek és kevésbé érvényesíthetők voltak az alkotmányban rögzített állampolgári jogoknál. Csakis végső, szinte ideológiai érvként lehetett hozzájuk fordulni azok esetében, akik állampolgároként már megfosztattak jogaiktól.

Törvény és hatalom között mindig is sok feszültség húzódik, s a kettő konfliktusából még ott is ritkán kerül ki győztesen a törvény, ahol komolyan veszik a jog uralmát. Ezért nem jó, ha a hatalmat általában kívánják korlátozni, sőt alkotmányos keretek között a nagyobb, erősebb és hatékonyabb hatalom a jobb. Szabadság és hatalom kombinálása nagyobb jogvédelmet és a hatalom önkorlátozását is eredményezheti.

Az amerikai forradalomnak három előnye volt a franciával szemben. Amerikában nem volt tömegnyomor; Amerika már a forradalom előtt rendelkezett átfogó önkormányzati gyakorlattal és tapasztalattal; végül Amerika egy korlátozott monarchiával keveredett konfliktusba (Angliában nem volt a törvények alól teljességgel mentesített abszolút hatalom). Az amerikai forradalmároknak emiatt eleve nem volt szükségük arra, hogy azonos forrásból eredeztessék a törvényt és a hatalmat. A hatalom letéteményese a nép, a törvényt pedig az alkotmány, amely tartós és írásba foglalt dokumentum.

A többségi döntés módszere nem azonos a többségi uralommal. A többségi döntés válhat többségi uralommá, de ehhez az kell, hogy a döntés után a többség nekilásson az ellenzéki kisebbség politikai felszámolásához. Az amerikai credo nem az emberi termé-

szetbe vetett félig vallásos jellegű hiten alapul, hanem éppen azon, hogy az önkormányzás során kialakult kölcsönös kötelekék és kölcsönös ígéretek lehetővé teszik az egyedi emberi természet megfékezését. A cselekvés az egyetlen olyan emberi képesség, mely több ember együttműködését feltételezi, a hatalom pedig olyan sajátos emberi tulajdonság, amely az alapítás aktusában az embereket éppen azzal kapcsolja össze egymással, hogy egymásnak kölcsönös ígéretek tesznek és tartanak meg. Az amerikaiak forradalmukat kénytelenek voltak az ilyen kölcsönös ígéretekre és megtartásukra alapozni, mert ebben volt gyakorlatuk és tapasztalatuk.

A szabadság és a tulajdon bensőségesen összefügg. Régebben a törvények nem a szabadságot, hanem a tulajdont védték. A szabadság garanciája csak a tulajdon volt. A szabadságjogok s általában a polgári jogok védelme akkor vált szükségessé, amikor megjelentek azok a szabad emberek, akik nem rendelkeztek a szabadságukat védő tulajdonnal. A kettő védelme valamennyire elkülönült. Ez nem azt jelenti, hogy többé már nem a tulajdon a szabadság legfontosabb biztosítója, hanem csak azt, hogy nem elégséges garancia. A tulajdonosok szabadságának is feltételévé vált a tulajdonnal nem rendelkezők szabadsága.

Az önkormányzó testület volt az az újítás, melyet azok az európaiak hoztak létre, akik azért mentek át az Újvilágba, hogy ott a szabadságra alapozott új rendet teremtsenek, és azt örökre megőrizték. S elért eredményeiket akkor is megtartották, amikor a királlyal való egyezségüket felmondták. A forradalom előtti gondolkodóknak a köztársaság nem azért tűnt vonzósnak – s kölcsönös ígéretek sem erre vonatkoztak –, mert egalitarianizmust akartak, hanem azért, mert tartós és békés államformának tekintették. Eleinte a demokráciát is újmódi zsarnokságnak hitték, mert azonosították a közvélemény uralmát a zsarnoksággal. Ezért is hangsúlyozták egyre inkább az egyéni és eltérő vélemény szerepét – szemben a közvéleménnyel – a kormányzásban.

Az olvasó az eddigiekben talán egy pusztán politikai mondanivalóra leszűkített tartalmat fedezhetett fel. Arendt azonban széles eszméletörténeti ismeretekre alapozva, új és új

színeket felfedezve fejt ki elképzeléseit. Aki a finom kultúrtörténeti vonatkozások iránt érdeklődik, éppoly értékesnek és izgalmasnak fogja találni a könyvet, mint akit inkább a politikai elmélet izgat. Az eszme- és kultúratörténet azonban mégiscsak a politikai elmélet kifejtésére szolgál Arendtnél. S talán az sem megbotránkoztató, hogy – minden belemagyarázás nélkül – ma is életünk lényegi problémáit érinti.

A mondanivaló – s ez nem egyszerűsítés, hanem maga a dolog ilyen egyszerű – a szabadságon alapuló rend apológiája. A forradalom nem öncél, hanem egy új rend megalapozásának szolgálója. A revolúció szó maga is eredetileg a csillagászatból került át a politikába. Kopernikusz *DE REVOLUTIONIBUS ORBIUM COELESTIUM* című művében az égitestek szabályos, törvényszerű mozgására utalt. Amikor a szót először alkalmazták metaforaként emberi jelenségekre, akkor is mindig egy örök, visszatérő mozgást akartak jelezni vele. A XVII. században politikai értelmé még mindig ehhez a jelentéshez kapcsolódott. Először nem a cromwelli fordulatra, hanem 1660-ban a monarchia visszaállítására használták. Kezdetben a francia és az amerikai forradalomban is azok az emberek játszottak főszerepet, akik azt hitték, hogy csupán vissza akarják állítani a dolgoknak azt a régi rendjét, amelyet az abszolút monarchia zsarnoksága megzavart. De amiről azt hitték, hogy restauráció, az forradalommá vált. Amerikában mindenképpen egy új rend megalapozása volt a cél, de egy *rendé*.

Mi is hát Hannah Arendt: konzervatív vagy forradalmár? Se nem konzervatív, se nem forradalmár, hanem konzervatív és forradalmár: egy konzervatív forradalmár.

Sós Vilmos

A TÚLNYÚJTÓZKODÓ BIRODALMAK VÉGZETE

Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*

Fordította Bojtár Péter, Csillag Gábor,
Varga Zsuzsanna

Akadémiai Kiadó, 1992. 638 oldal, 790 Ft

Az ismert világ kitágulása az újkorban gyorsult fel, és földrajzi értelemben századunk elején fejeződött be. Nem lehet véletlen, hogy azóta jelentkeznek műveikkel azok a történészek, történetfilozófusok, akik a világtörténelem egészének a folyamatára próbálnak meg egységes magyarázatot találni. Ezen belül is talán azok a kísérletek a leglátványosabbak, amelyek a nagy civilizációk, illetve világbirodalmak felemelkedésének és letűnésének az okait firtatják.

Spengler vagy Toynbee életműve ma már nem annyira aktuális olvasmány, mint szellemi csemege. S a közgazdaságtan, a szociológia és a politológia határmezsgyéjén ezt a hagyományt ma is érvényes mondanivalóval folytatják azok a hatvanas évekbeli művek (Daniel Bell, Brzezinski, Fourastié és mások munkái), amelyek a „posztindusztriális társadalom” kialakulásának folyamatát próbálják leírni. Az akkori Kelet-Európában a „konvergenciaelmélet” nem volt elfogadott dolog. Talán azért nem, mert a hozzá sorolt tudományos iskolák egyik vezérfonala az volt, hogy a világbirodalmak sorsa vagy a bukás, vagy az asszimiláció (más birodalmakhoz vagy más típusú társadalmakhoz). Ezt a sort pedig az ideológiák és a rendszerek különbségeitől nagyban független tényezők döntik el, amelyekre a birodalmak vezetőinek hosszabb távon nincs igazi hatásuk.

A század eleji-közepi „globális” történetfilozófusok munkásságában a társadalom és a kultúra viszonyának alakulása adott magyarázatot arra, hogy egy civilizáció vagy egy birodalom mikor került „leszálló ágba”. A posztindusztriális társadalom elméleteiben a döntő tényező a társadalom és a technológia viszonya volt. Egy társadalom (vagy egy birodalom) kilátásai nemcsak attól függtek, hogy mennyire képes kifejleszteni és gyártani a korszerű technológiákat, hanem attól is,

hogyan struktúrájában, magatartásformáiban mennyire tudja befogadni azokat. Ezek az elméletek már közelebb kerültek ahhoz az alapkérdéshez, amelyet végül egyikük sem tett fel: hogyan befolyásolja egy birodalom sorsát, fennmaradási kilátásait az, hogy milyen politikai vagy társadalmi kötelezettségeket vállal, és mekkora gazdasági ereje van ezek teljesítéséhez?

A kérdés tudományos megfogalmazása a nyolcvanas évek közepére maradt. Paul Kennedynak ugyanabban a művében szerepel a válasz is – és napjaink hihetetlenül felgyorsult világtörténelme néhány évvel később már igazolta is ezt a választ.

A NAGYHATALMAK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA látszólag világtörténelmi szintézist kínál (alcíme szerint 1500-tól 2000-ig), de ez az összefoglalás igen célzatos. A brit származású amerikai történész az időben előrehaladva egyre részletesebben elemzi birodalmi példáit. Érdekes hármas szakaszolása (1. az iparosodás előtti világ; 2. az iparosodás kora; 3. a mai kor)* már fel is villant valamit a könyv sajátos megközelítésmódjából. Kennedy úgy tekint a világtörténelmi folyamatokra, mint „világhatalmi pozícióharcok történetére”, amelyekben a térnyerést, illetve a térvészítést végső soron a gazdasági-ipari potenciál alakulása befolyásolja. A „Diplomacy” néven ismert, néhány éve már Magyarországon is viszonylag elterjedt stratégiai társasjátékot ismerő olvasó számára aligha újdonság az alapelv: „csak akkora területet vegyél birtokba, amelynek megvédéséhez elegendő anyagi erőd van”.

Kennedy kínai, török, japán, spanyol, brit, német, francia, amerikai és orosz példái mind a könyv alaptételét bizonyítják. Ezt igen változatosan és néhol olyan rafinált módon teszi, hogy az olvasó csak fejezetekkel később jön rá, lényegében mennyire is hason-

lítanak a különböző korok, kultúrák és földrészek esetei egymáshoz.

A tétel lényege, hogy minden világbirodalom vagy nagyhatalom eljut a nemzetközi kötelezettségvállalásban ahhoz a határhoz, amelyen túllépve már gazdasági erején felül terheli meg magát. Ez a túlzott megterhelés a „birodalmi túlnyújtózkodás”, amely hosszabb távon azzal jár, hogy a politikai-katonai óriás lába alól kicsúszik a gazdasági talaj, előbb csak inog, majd botladozni kezd. Ha pedig elesett, már nem fog birodalomként feltápászkodni.

Kennedy tömördek nemzetközi példát mutat be és elemez, s ezek a példák végső soron mind ugyanazt a „birodalmi sorsot” szemléltetik, amely hasonló, megalapozatlan terjeszkedésre törekvő és agresszív gondolkodásmódra vezethető vissza. A bemutatott esetekben szinte mindig hiányzik az önmérséklet, és hátrébe szorul a politikai-katonai terjeszkedés valódi gazdasági alapjait tekintetbe vevő megfontoltság.

Az aránytévesztést persze csak ritkán követi azonnali birodalomzsugorodás vagy bukás. A világtörténelem sebességnövekedésével és a politika gazdasági tényezőinek nemzetközi felértékelődésével párhuzamosan azonban – különösen a XX. században – a más országok, kultúrák rovására táplált nagyhatalmi ambíciókért egyre gyorsabban elkövetkezik a büntetés. Kennedy könyve 1987-ben jelent meg, és akkor még a Szovjetuniót csak félig használhatta tézisének illusztrációjaként...

A Szovjetunió nemzetközi gazdasági befolyásának zsugorodásáról és a politikai befolyás fenntartásának növekvő költségeiről a nyolcvanas évek közepén már értekezhetett. Arról azonban még nem, hogy míg a nyugatrómai, a bizánci, a spanyol és a török birodalomban több évszázadon át tartott a zsugorodási szakasz, és századunk brit és francia „világbirodalmában” is egyaránt évtizedekbe telt, addig a szovjet esetben ez – mondjuk Breznyev halálától? – még kilenc évet sem vett igénybe.

A birodalmak életciklusának a folyamatos rövidülésére önmagában olcsó dolog volna felhívni a figyelmet. Kennedy nem is próbálja nagy horderejű tudományos felismerésnek beállítani ennek rögzítését. Egy másik, az övénél sokkal kisebb igényű, ám csaknem

* A logikából itt a „posztindusztriális kor” következne, de Kennedy ezt mégsem mondja ki. Csak találgatni lehet, miért. Talán mert a világ gazdaság egy része még mindig vagy az iparosodás előtti korszakban van, illetve egy rosszul megválasztott iparosítási stratégia terheit nyögi. Egy másik ok pedig az lehet, hogy az ipar relatív visszaszorulása a világ gazdaságban a haditermelés súlyát is csökkenti – akkor pedig kisebb lesz a valószínűsége annak, hogy az expanzív birodalmi külpolitikák közvetlenül elszívhatnak erőforrásokat a békés célú gazdasági fejlődéstől.

ugyanakkora port felvert „világtörténelmi szintézis” sorsa igazolja is az óvatosságát.

Francis Fukuyama 1989 végén tette közzé cikkét „a világtörténelem vége”-ről. Ebben a tanulmányban arról értekezik, hogy a világtörténelemben igen hosszú idő óta először megszűnt a nagyhatalmak közötti katonai szembenállás, és a megmaradó egyetlen poliükai világhatalom műszaki-gazdasági-katonai fölénye révén már sikerrel kordában tudja tartani a nemzetközi indulatokat. A nemzetközi konfliktusok megszűntével pedig – úgymond – a világtörténelem sem íródik tovább.

A Fukuyama-féle tézist egy évvel később látszólag még csak félig ingatta meg az iraki háború, hiszen ott végül az amerikai fellépés teremtett rendet. 1992 közepén azonban a berlini fal leomlása és a kelet-nyugati katonai szembenállás megszűnése óta látszólag „történelem nélkül” élő Európában több borzalmas hadszíntér is cáfolja a Fukuyama-féle optimizmust.

Kennedy hadtörténészként indult, mégpedig annak az iskolának a képviselőjeként, amely a katonai konfliktusok stratégiai elemeit és összefüggéseit hangsúlyozza a technikai részletek, illetve a vezető katonai személyiségek szerepe helyett. Ez az iskola a II. világháború alatt bontakozott ki nagy erővel, amikor az amerikai vezérkar megrendelésére, Edward Mead Earle irányításával tanulmánykötetben dolgozták fel a katonai stratégiai gondolkodás fejlődését Machiavellitől Sztálinig és Hiderig. A kutatás a szövetséges és az ellenség gondolkodásának a megismerését célozta, és sikerrel is járt. A zárótanulmányban (1943-as kelezéssel!) E. M. Earle a náci katonai stratégia kudarcát – nem ilyen kifejezéssel – a „birodalmi túlnyújtózkodásra” vezető vissza. Sőt maliciózan még azt is megjegyzi, hogy Hitler ezzel ugyanazt a hibát követte el, amelyet korábban ő maga rótt fel II. Vilmos német császárnak az I. világháború elvesztésének fő okaként...

Kennedy első munkái a II. világháború csendes-óceáni hadszínterén történeteket mutattak be, majd a világtengereken több mint három évszázadon át élvezett brit fölény kialakulásának és megszűnésének okairól írt híres könyvet. Innen a diplomáciatörténetre tért át, és a világpoliükai stratégiai pozíciók

változásainak diplomáciai tényezőit vizsgálta.

A NAGYHATALMAK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSÁBAN korábbi műveihez képest sokkal markánsabb a gazdasági szemlélet, és a magyar olvasó a könyv lapozásakor nemegyszer szinte a Berend-Ránki szerzőpáros műveinek szemléleti-módszertani elemeit fedezi fel.

Kennedy könyvének nemcsak szellemi értékei és olvasmányossága miatt volt nagy nemzetközi visszhangja, hanem azért is (sok más, egyéb műfajú alkotáshoz hasonlóan), mert az Egyesült Államokban nagyon nagy hatást ért el. Az amerikai közvélemény a nyolcvanas évek eleje óta növekvő mértékben fogékony mindazokra a hangokra, amelyek az USA nemzetközi szerepének csökkenésére utalnak. Ezért nagy keletje van minden olyan elemzésnek, amely az amerikai „lecsúszás” okait kutatja, és a Monroe-elv korszerűsített változatait hangoztató politikusok befolyása is növekszik. Kennedy tézise alkalmas a globális amerikai szerepcsökkenés folyamatának magyarázatára, és a szerző él is ezzel a lehetőséggel.

Kennedy már a Szovjetunióval szemben álló Egyesült Államokat illetően utalt egy olyan párhuzamra, amely azóta fokozottan érvényes a nagy ellenfél eltűnése miatt. Az 1600 körüli spanyol és az 1900 körüli brit birodalomhoz hasonlóan a XX. század végi amerikai „birodalom” is számos olyan stratégiai elkötelezettség béklyójában van, amelyet akkor vállalt, amikor „még a nemzet politikai, gazdasági és katonai képességei a világ ügyeinek befolyásolására biztosítottabbaknak látszottak”.

Az amerikai gazdaság nemzetközi pozícióinak gyengülése, az államadósság gyors növekedése, a különböző hadiipari, fegyveremi és más stratégiai különérdek összehangolására képtelen poliükai döntési rendszer, valamint „egy olyan választási rendszer, amely a külpolitikai döntéshozást kétlévénként megbénítja” egyaránt növeli a különbséget a globális amerikai kötelezettségvállalás erkölcsi-politikai szándéka és a kötelezettségek teljesítéséhez szükséges gazdasági-katonai potenciál között.

A korábbi spanyol, brit, osztrák vagy más birodalmak szomorú sorsa, a jelentéktelenné válás, a felbomlás vagy az eltűnés azonban nem fenyegeti az Egyesült Államokat. Ennek nemcsak az az oka, hogy ez az ország talán

még a Római Birodalomnál is jobban tudott egységes gazdasági és politikai rendszerbe integrálni különböző nyelvű és kultúrájú népcsoportokat, hanem az is, hogy a „birodalom” maga ebben az esetben aránylag nagy méretek mellett is homogén.

Ahogy Kennedy írja: „Nagy-Britannia földrajzi kiterjedése, népessége és természeti kincsei azt sugallják, hogy a világ gazdaságának és hatalmának 3-4%-át kellene birtokolnia, és minden más kb. ezzel arányos, de épp azért, mert a többi dolog nem ezzel arányos, vált lehetővé [...], hogy a brit birodalom virágkorában a világ gazdaságának és hatalmának 25%-a fölött rendelkezett, és mivel ezek a kedvező körülmények eltűntek, most nem történik más, mint hogy visszatér »természetesebb« mértékhez. Ehhez hasonlóan azt állíthatjuk, hogy az Egyesült Államok földrajzi kiterjedése, népessége és természeti kincsei okán a világ gazdaságának és hatalmának 16-18%-ára tarthat igényt, de a kedvező történelmi és technikai feltételek miatt 1945-re ez a részesedés több mint 40%-ra növekedett, és [...] olyan folyamat első útjára lépett vagyunk szemlélve, amikor a rendkívül magas számokról visszatér a »természetesebb« arányokhoz.”

Egy ország nemzetközi súlyának, befolyásának a „természetes” mértékén persze lehet vitatkozni. Ha olyan mutatókat, illetve trendeket veszünk alapul, amelyek egy korábbi korszakbeli – esetleg kivételesen nagy – nemzetközi szerephez képest csökkenést jeleznek, akkor akár még Magyarországról nézve is számos fontos állam sorsa fölött sajnálkozhatunk. Ilyen lehet például Franciaország. Kennedy könyvének közvetett szellemi előzményei között bizonyára szerepel (noha az irodalomjegyzékben nem található meg) egy, 1976-ban napvilágot látott és főleg Franciaországban nagy vihart kavart könyv, A FRANCIA BETEGSÉG. Ebben Alain Peyrefitte, a nagy hatású gaulle-ista közíró és politikus Nagy Károlyig visszanyúlva, magabiztosan és szellemesen, de legalábbis egyoldalú történelmi szemléletben és nem félreérthető politikai céllal mutatja be a francia nemzet több mint évezredes útját „lefelé”.

Az Egyesült Államok ennek az útnak még csak az elején tarthat. A kérdés persze nemcsak az, hogy mi lesz Amerikával, hanem inkább az, hogy mikor válik ismét „kétpólusúvá” a világ, és melyik ország vagy régió emelkedik ki olyan világhatalomként, amelynek

ellensúlyozására talán megint az Egyesült Államoknak kell majd vállalkoznia. Újabb „tündöklés” lesz-e az vagy már a „bukás” előjátéka?

Török Adám

K Ö N Y V M O L Y

KOLUMBUSZ FELFEDEZTE AMERIKÁT, AMERIKA FELFEDEZI KANTOT

Thomas Bernhard: *Immanuel Kant*

In: *Stücke 2*

Suhrkamp Taschenbücher, 1988. 339 oldal, 20 DM

„Kant tanzt”, ez a bámulatot a megdöbbenéssel elegyítő felkiáltás egy papagájtól származik. E tollas kétlábú állat a rendszertanban a psittacus erithacus, a köznapibb létezésben a Friedrich nevet viseli. Két év múlva ünnepli ötvenedik születésnapját, gazdája, Immanuel Kant szerint a „valódi filozófus an sich”, így aztán ő az, akinek legfontosabb előadásait először felolvassa, mindig a legelső sorban kap helyet, nem csoda hát, hogy „a leggyűlöttebb lény az egyetemi professzorok körében”. Kant táncol – e groteszk tény joggal vivhatja ki nemcsak egy papagáj, de az olvasók vagy színházlátogatók bámulatát is. Mindezen eszelős furcsaságok a nagy osztrák színdalommester 1978-ban írt és ugyanebben az évben Claus Peymann rendezésében Stuttgartban bemutatott komédiájában esnek meg. Mi ez? – kérdezzük egymást tanácstalan riadtsággal. Téboly? Fityisz mindenkinek? Félbolond blaszfémia? A bőrébe nem férő osztrák bohóc egyik újabb pofátlan csínytevése?

E kérdések megválaszolása előtt lássuk a cselekményt! Egy hatalmas, minden luxusigényt kielégítő óceánjáró fedélzetén vagyunk. A hajó Amerikába tart. Hogy mikor? Erre nehéz volna pontos választ adni. Bizonyos utalásokból arra következtethetnénk, hogy 1934-ben járunk, „húsz évvel a Titanic

katasztrófája után". De később más tények megcáfolják ezt a vélekedést. Így csak időhátarokat adhatunk meg: legkorábban 1934-ben, legkésőbb 1992-ben. A darab maga a tömény anakronizmus, így a pontosabb időjelölésnek nincs különösebb szerepe. Vadul különös társaság gyűlt össze a fedélzeten. Itt regnál mindenekelőtt Immanuel Kant, a híres königsbergi filozófiaprofesszor, aki zöldhályog-operációra indul Amerikába, hogy megmentse a szeme világát. Kísérői, természetesen a papagájt most nem számítva, felesége, valamint fivére, Ernst Ludwig, aki amolyan lakájszerepet tölt be nagyszerű bátyja oldalán, „*urának hű szolgája*”, amint e Grillparzer-utalással a Kardinális jellemzi a helyzetet. És ezzel már a mellékbolygónál vagyunk, a nemzetközi társasági élet féldióta prominenseinél, a diszkrét bájukat vesztett burzsoáknál, a műtérdkalácsot hordó Milliomosnónél, aki eljegyzését tartja a hajón, és aki egy háromméteres átmérőjű, völlegénye testmagasságával azonos, 176 cm magas marcipántortát süttet az esemény fényét növelendő; itt van a műgyűjtő Sonnenschein, Goya-specialista és Kubin-őrült; a Kardinális, komoly esélyese a következő pápaválasztásnak; a kissé arctalan Admirális, titkos közvetítője a francia és az angol kormány közötti tárgyalásoknak; az elegáns slemil Steward, akinek Kant asszony folyamatosan sugdos valamit a fülébe; és a még elegánsabb Kapitány, aki szerint ez az utazás bekerül nemcsak a hajózás, de a filozófia történetébe is. Csupa félbolond fecsegő, szerepjátszó majom, mondhatnánk megvetően, de hogyan vélekedünk Kantról, aki ugyancsak nehezen felel meg a filozófiatörténeti kézikönyvekből elsajátított ismereteinknek? Általában is: történeti megközelítéssel itt mit sem kezdhetünk. A történelmi Kant 1804. február 12-én meghalt (különös módon ugyanezre a napra esett Bernhard halála is 1989-ben), felesége soha nem volt, a nőktől már-már legendásan távol tartotta magát, fivérével legfeljebb igen ritka levelezésre szorítkozott, Friedrich nevű papagájáról nem tudunk a környezetében. Tény viszont, hogy fél szemére vak volt, és hogy élete utolsó öt évét szinte teljes elbárgyulásban töltötte. Ez a Kant akkor hát nem az a Kant. Bernhard egy Antonin Artaud-tól vett mottóval kísérli meg eljárását igazolni: „...a színházban nem az életet kell ábrázolni”. Mind-

amellert Bernhard van olyan minden hájjal megkent színházi szerző, hogy víziójában a „valóságábrázolás” felületesebb igényének is eleget tegyen. Ezt a drámaírói elemi udvariasági szabályának nevezném. A dráma végén Kantot ugyanis a Columbia Egyetem szemészprofesszorainak küldöttsége helyett az elmeegógyintézet ápolói várják a New York-i kikötőben. Ekkor, e csattanó tudatában, a darab felfogható a legföldhözragadtabb bohóc-tréfaként is, egy spiritualizált Molnár Ferenci vagy dürrenmatti dramaturgia szabályai szerint: van valaki, aki azt képzelet magáról, hogy ő Kant, a híres filozófus, környezete jól tudja ezt (talán ezért sugdolozik annyit a feleség a Stewarddal), de egyszerűbbnek és szórakoztatóbbnak tartja, hogy ráhagyja a képzelődőre mindezt. Az amerikai út ekkor a feleség körmönfont összeesküvéseként lepleződhetik le, így aztán végleg biztonságban tudhatja magát tébolyult és zsarnoki férjétől. Kétségtelen, hogy ez az intellektuális bulvárérzet is benne rejlik a szövegben. De mi van akkor, ha „tényleg” a filozófus Kantról van szó? Ha a darab nem a „valóságot” ábrázolja, de annak metafizikusabb vetületét, Kant, a történelmi Kant életének mintegy meghosszabbítását a szó több értelmében is, egy gondolatkísérletet, feltételezve azt, hogy a königsbergi remete nem halt meg, de beleélté magát a mi századunkba? E gondolat teljesen törvényesnek nevezhető művészileg. Az idők során ugyanis Immanuel Kant sokkal többé vált a tudatban, mint egyike a világ legnagyobb gondolkodóinak: *mitológikus figurává lett*, aki ebben a minőségében képes túllépni tér és idő földi törvényeit. Ha Racine és Corneille megtehették, hogy a görög mitológia hőseit rokok ruhában léptették fel színpadukra, ha a németalföldi festők koruk jelmezében ábrázolhatták a bibliai őstörténet szereplőit, akkor Bernhard eljárása tökéletesen legitimnek, a művészettörténetből már jól ismert régi gesztus felelevenítésének tekinthető.

Így Kant, a filozófus helyett Kant, az ember kerül az ábrázolás középpontjába. Bernhard régi mániája, hogy a világban minden és mindenki esendő és elkorcsosult. A nagy ember, a nagy művész sem kivétel, sőt éppen ő a legesendőbb, a legneveltségesebb. A nagy ember pózai mögött többnyire kétségbeesés, tragikomikus szerencsétlenkedés rejtőzik. Minden, amit kimondunk, badarság (Un-

sinn), annál nagyobb, minél nagyobb, aki ki-mondja. Ezek a groteszk bohócok legalább tudatában vannak önnön szerencsétlenségüknek, jól tudják, hogy meg nem értheti őket senki. „Szamárfüles milliók olvassák az írásaimat” – mondja a darabbeli Kant, „gyakran azt gondolom, hogy megőrültem, ez a külvilág bűntelése természetesen”. Akkor hát ki maradna megfelelőbb társaságként egy papagájnál? Egy papagáj, aki nem vitatkozik, soha nem mond ellent, aki – mi mást tehetne? – „papagájként” ismételteti gazdája örületes badarságait és szeniális gondolatait – Bernhard intenciója szerint e kettőt, ha egyáltalán, csak egy rendkívül vékony sáv választja el egymástól. E papagáj, Friedrich, így legalább olyan szívszorító teremtmény, mint irodalmi előképe, Lulu, Flaubert EGY JÁMBOR LÉLEK című kisregényéből. Ott a Szentlélek rémületesen groteszk, itt a Filozófia torokszorítóan nevetséges földi inkarnációja. Pallasz Athéné baglyának hidegglélős torzképe, kalitkába zárt paródiaja. Ugyanakkor Kant embermegvetésének gunyoros megtestesülése, egy beszélő fityisz az őt körülvevő társaság orrára. Mert hát badarságokat beszél persze Kant is, de ezek legalább mániák, egy nagy elme gyarló és nevetséges rögeszméi szemben a többiek sivár közönségességével. Kant mániásan telt, míg a többiek pusztán csak üresek. Kant végtelennek tetsző előadásokat tart, míg a többiek parttalanul fecsegnek. Kant az élő bizonyítéka, hogy a gondolkodás szenvedély, míg a külvilág már semmiféle szenvedélyre nem képes. Rögeszméik, ha vannak, mindig a külvilág tárgyi megragadására, valami birtoklására irányulnak: a Milliomosnó megszállottan követeli a Titanic roncsainak kiemelését, ugyanis a katasztrófa során nagyanyjával együtt a teljes családi ékszergyűjtemény is alámerült a tengerbe. A műgyűjtő Sonnenschein olajképekre specializálta magát vad szenvedéllyel. Kant agya egyforma dühvel veti rá magát a tiszta észre és arra a problémára: vajon hány köménymagszemet szokott tenni a szakács a köménymaglevésbe? Kant gondolkodása és beszédmódja polifonikus, szemben a többiek tökéletes monologikusságával. E polifónia néhány fő téma köré szerveződik, ismét egyenrangú szerepet biztosítva a röhögtető badarságoknak és a komoly-nak szánt kinyilatkoztatásoknak: „Leibniz,

mondta Leibniz; Szél: nyugati, északnyugati; A planéták excentricitása; Minden, ami van, van, minden, ami nincs, nincs; A világ a világ fonákja, a valóság a valóság fonákja.” És így tovább. Kant minden gesztusa kinyilvánítása világ-megvetésének, kigúnyolása környezetének. „Excentricitásai” egy tudatos bohóc nyelvöltögetése: cipőjében azbeszttétetet visel, mert fél, hogy lángba borul előadásai közben; csak legalább négyhetes újságot hajlandó olvasni, hogy megóvja magát a felesleges izgalmaktól, de még ez sem veszélytelen, félő ugyanis, hogy a felolvasás során Friedrich halálra röhögi magát: „minél komolyabb a tartalom, annál nagyobb a veszély, hogy Friedrich halálba röhögje magát”. Már maga az utazás is a közhelyes és ostoba világi szöbeszédék cáfolatára történik. „Kant soha nem mozdul ki Königsbergből”, tartja a mondás, és lám, Kant most Amerikába utazik. „Königsberg ott van, ahol Kant, és Kant ott van, ahol Königsberg” – így szól a másik szöbeszéd, ugyancsak hülyeség Kant szerint. Az emberek hülyék, a történelem szemfényvesztés – az utazással Kant most bebizonyítja téziseit. Minden igaz, de amint láttuk, az általános elhülyülés alól Kant sem vonhatja ki magát. Mert bár kijelenti, hogy gyűlöl mindent, ami amerikai, már maga egy amerikai út is perverzítés, mégis ő az, aki teljesen amerikai ízlésű reklámszlogeneket gyárt a behajózás jelentőségéről: „Amerikába viszem az Észl, és Amerika visszaadja a látásomat; Kolumbusz felfedezte Amerikát, Amerika felfedezte Kantot.” Az amerikai út során Kant is amerikanizálódik.

A komédiában rengeteg szó esik a Titanic elsüllyedéséről, ám a Kapitány joggal jelentheti ki: „manapság már nem a Titanic korában élünk”. Az utasok elkerülik hát a katasztrófát, ám szellemi értelemben a darabban ábrázolt világ csődje felér ama világhírű és jelképpé vált hajótörés rémületével. E modern kori bolondok hajóján az általános elhülyülés fenyegetőbbnek tűnik, mint a korábbi jéghegy. A kikötés előtti záróképben, a lampionünnepségen már ijesztővé válik a vacsoraasztalnál szétfecsegett világ banalitása. A milliomosnó elkiáltja magát: „hölgyválasz!”, és kacagva lejt tova Kant oldalán a Kék Dunakeringő hangjaira. Tudjuk: a süllyedő Titanicon a zenekar a legutolsó pillanatig játszott.

KORLÁTOZOTT GONDVISELÉS

Isaac Asimov: *Alapítvány*
Fordította Baranyi Gyula
Kozmosz Könyvek, 1982². 267 oldal,
összkiadás 1–3. kötet: 70 Ft
(1951. Első magyar megjelenés 1971)

Isaac Asimov: *Alapítvány és Birodalom*
Fordította Baranyi Gyula
Kozmosz Könyvek, 1982². 279 oldal
(1952. Első magyar megjelenés 1972)

Isaac Asimov: *Második Alapítvány*
Fordította Baranyi Gyula
Kozmosz Könyvek, 1982². 280 oldal
(1953. Első magyar megjelenés 1973)

Isaac Asimov: *Az Alapítvány pereme*
Fordította F. Nagy Piroška
Kozmosz Könyvek, 1986. I. kötet 305 oldal,
II. kötet 233 oldal, I–II. kötet: 78 Ft
(1. megjelenés 1982)

Isaac Asimov: *Alapítvány és Föld*
Fordította F. Nagy Piroška
Móra Ferenc Könyvkiadó, 1989. 592 oldal, 95 Ft
(1. megjelenés 1986)

Isaac Asimov: *Az Alapítvány előtt*
Fordította Baranyi Gyula
Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1991.
501 oldal, 198 Ft
(1. megjelenés 1988)

„A science fiction reményt ad, széleszté a tudatot, és mindenekelelt szórakoztat.”

(Donald A. Wollheim)

„A kritikusoknak és olvasóknak egyaránt – reggeli előtt, háromszor – emlékeztetniük kell magukat arra, hogy a science fiction nem létezik, csak különböző szerzők vannak. És ez mindannyiunknak elég kell legyen.”

(Brian W. Aldiss)

(Az előzmények következményei) Isaac Asimov az emberiség távoli jövőjében játszódó nevezetes regényfolyamának legújabb kötete, AZ ALAPÍTVÁNY ELŐTT érdekes fordulatot jelent az ALAPÍTVÁNY-könyvek több évtizedes műltra visszatekintő történetében. Ettől

kezdve már nehéz lenne megkerülni az egyes részek önállóságának, illetve az egymással való összetartozásának, az egységnek a kérdését. Az így kialakult helyzetet bonyolítja egyrészt a sajátos műfaji hagyomány, amelynek a normáit többek között éppen az első, mára már „klasszikus” regények (az ún. trilógia tagjai: ALAPÍTVÁNY, ALAPÍTVÁNY ÉS BIRODALOM, MÁSODIK ALAPÍTVÁNY) teremtették meg. A képet tovább árnyalják másrészt a kölcsönösségektől terhesen többirányú összefüggések a termékeny író saját egyéb és a termékeny műfaj más alkotóinak környező műveivel. Új szempontokkal gazdagíthat továbbá az egyes regényfikciók és a mögöttük mindvégig jól kitapintható (mindenkori) hétköznapi valóság viszonyának vizsgálata is.

Asimov új könyvében az áradó történetek előzményeinek mesélésébe kezdett azon a ponton, amelyre a trilógiát követő újabb két, szorosabban egymáshoz kötődő résszel (AZ ALAPÍTVÁNY PEREME, ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD) érkezett. A fordulat abban rejlik, hogy ezzel más minőséget nyer az eddigiek, de különösképpen ennek az utolsó („első”?) fejleménynek a megítélése. Annyira, hogy csak így válik lehetővé a róla mint némileg autonóm szövegről való beszéd, s csak ezzel kerülhet a regényfolyam lelkét kitevő és egységét megteremtő nagy Koncepció összetartóerejének peremére. A többféle szempontból (például a nyelvi és stílusbeli megformáltságát, valamint a hősábrázolást illetően, a világszemléletet és a regénykompozíciót tekintve is) egységesnek mondható mű ezentúl elvileg két, arányaiban különböző, minőségileg eltérő tömbre osztható fel. Igaz, a keletkezési időpontokat figyelve tapasztalható, stíluszerűen „nagy interregnum”-nak is nevezhető, 1953-tól 1982-ig tartó szünet után született részek esetében az egységesség kritériumai már differenciálódtak valamelyest, de szakadáshoz még semmiképpen sem vezettek.

A fordulat radikalitása azonban most sem teljesen egyértelmű, Asimov rafináltan igyekszik összekuszálni a szálakat, a legkülönbözőbb eszközöket veti be, hogy a hajdani Koncepció megőrizze integritását és sérthetetlen-ségét. AZ ALAPÍTVÁNY ELŐTT oly sok ponton érintkezik az összes többi kötetrel, annyi vonatkozással kapcsolódnak egymáshoz, hogy a gyanútlan olvasó természetes folyomány-

ként, magától értetődően következő lépésként is értelmezhető, s hajlamos (hajlandó) szemmel hunyni olyan súlyos kérdések fölött, amelyek (ön)vizsgálat nélkül kikerülhetetlenek. Miféle érdekességet rejthet ti, az a helyzet, amelyben egy folyamatos, egymásból fakadó cselekvés- és történéssor már minden elemét és mozgatóját ismerve „világosulnak meg” számára az egyik, kezdőpontnak gondolt momentum közvetlen előzményei? (Jellegzetes asimovi csavar, hogy bármiről bizonyosodhat az éppen ellenkezője is: a trilógia Seldon-tervének létrejöttéről, melynek célja a két virágzó világkorszak közötti pusztító anarchiában, interregnumban az emberiség megmentése, szenvedéseinek csökkentése volt, csak vélhettük egy ideig, hogy ez az események kiindulópontja, mert a további cselekmény végpontján, az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD befejezésében, tulajdonképpen már fény derült a jóval korábbi, valódi kezdet tényére.) Mít kezdjen azzal a természetes késztetésével, hogy olvasás közben minduntalan az összevetéshez támadhat kedve: azt firtatni, vajon logikailag egybevágnak-e a „későbbi előzmények” a „korábbi következményekkel”? Továbbá, éledő zavara megzavarhatja műélvezetét is: valójában hogyan olvasandó ez a mű, a történések időrendjében vagy a megjelenés sorrendjében?...

A szakadás vagy fordulat problémáját ez az asszimilációs törekvés hívja elő: hogyha szükséges, akkor erőszakkal is, de minden elem az ő kimódolt helyére kerüljön, s a regényfolyam szerkezete épüljön tovább a maga (egyre inkább monomániás) öntörvényei szerint. A konstrukció hol egyedi kézimunkával, hol pedig előre gyártott panelek, külső segédeszközök segítségével megdolgozott tésztából eleven kötőelemek, nyers csápok ácsingóznak az olvasói képzelet időegyensén előre és hátra. Az ALAPÍTVÁNY ilyenformán az események középebe vágva kezdett (kezdődött), aztán új időszámítást teremtett a trilógiában és a következő két részben haladt az időben tovább ötszáz évet, hogy most ötszázötvenet visszaugorjon, saját „prenatális” korába. Ám közben, az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD óta tudhatjuk már, hogy mindez toredék csupán a fejlett emberi civilizáció, földi eredetű, valójában huszonötezer éves históriájában. Amiben az utolsó tizenkétezer évet (!) a gigá-

szí Első Galaktikus Birodalom (amely egyszerűen „a Tejútal alkotó roppant kettős csigavonal egyik végétől a másikig világok millióit ölelte magába”) fényességes és kevésbé dicső korszaka tölti ki, míg a megelőző tizenháromezer már csak a legendák homályos és részleteiben (még) ismeretlen, rejtélyes világában él. A rendszer e sejtethetően kétirányú, „gigantikus” nyitottsága ezen a ponton érintkezik a regénynarráció kérdéseivel, amelyekről megelégedezhetjük, hogy az asimovi elbeszéléstechnika funkcionális beállítottságától mi sem áll távolabb, mint az egyes szám I. személyű, „emlékező” elbeszélés. Ez az összekapcsolódás az oka annak, hogy bár már az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD vége óta ismerhetünk „valakit” – R. Daneel Olivaw-t –, aki képes volna erre a huszonötezer éves, monumentális memoár-ra, hiszen ő az a robot, aki a kezdetektől az események mögött áll, AZ ALAPÍTVÁNY ELŐTT-ben mégsem az ő „szubjektív” benyomásai, hanem inkább a valóban személytelegebb Enciklopedia Galactica szócikkei jelentik/jelölik a cselekmény szervező csomópontjait, illetve átköréseit (jól-rosszul, mivel olykor nem többek indokolatlan illusztrációknál). Ez a megoldás egyfelől majdhogynem „archaizáló” visszatérés az „ős” trilógia formájához, másfelől miután a „116. kiadásból”, az „Alapítási Kor 1020. évéből” származnak az idézetek, egyúttal újabb ötszáz évnyi ismeretlenül ismert jövővel gyarapítja a már-már gáttalanul nyújtózkodó szerkezetet, mivel az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD története csak az A. K. 500-as éveiben játszódik...

Ekként haladhatna a korábbi fikciónak megfelelően „tovább” a sztori előre és hátra. Előre minimálisan ötszáz évet, és hátra (a Birodalmat is beleszámolva) minimálisan huszonötezer évet. Vagyis, figyelembe véve a szövegek megannyi utokzatos vagy annak szánt utalását, ezeket az „elvarratlan szálakat”, továbbá okulva a trilógia terebélyesedésének tapasztalatából, amely AZ ALAPÍTVÁNY PEREME „befejezésekor” ki is mondta: „VÉGE (egyelőre)”, ezek alapján könnyen elképzelhetők e „folytatások” témái: visszafelé következhetne a *Birodalom* története – ne feledjük, tizenháromezer év méretett ki a számára! –, előrenézve talán kiderülne, mi minden játszódott le *Galaxia előtt* (*Galaxia* a Seldon-terv alternatívája az újbarbárság korának leküz-

désére egy organikus galaktikus élőlény megteremtésével) – habár, ha Galaxia megvalósulna, nem lenne szükség az enciklopédiára, hiszen benne a tudás mindenki számára közös, elérhető... Tovább visszafelé már a *Birodalom előtt* járhatnánk, eljutva egészen addig a pillanatra, mikor a Földről elindulnak az első Térutazók (ők kezdtek a Galaxis benépesítéséhez), vagy még tovább, mondjuk egészen máig... És előre is, mikor az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD befejezésének teljesen új, „borzongató” lehetőségét elgondolva Galaxisunkban (Galaxiánkban?) megjelenik az Idegen Lény, vagy mi kerülünk az Ő közelébe – hogy a távoli jövő hőseinek alkalmá legyen bemutatni ott is, szembeállítani akkor is, és mindenképpen megvédeni Tőle is a maga sajátosan mai (Kr. u. XX. századi) emberségét...

(A folytatások és következményeik) Bár mennyire megalomániás is sok tekintetben az ALAPÍTVÁNY-koncepció, egyvalamiben meglepő mértékletességet tanúsít: mindvégig megmarad az „emberi történelem” és az „emberi értelem” határain belül. Az „emberi”-be itt belefoglaltatik a robotika sajátosan asimovi problémája is, amely éppen a mű utolsó köteteiben, egyfajta szintézis jegyében talán, sikeresen átveszi a „vezérgondolat” szerepét a trilógia naiv lélektani historizmusáról. „A Galaktikus Birodalom bukásának történetét, tehát egy, a jövőben játszódó történelmi regény megírását tervezem” – emlékezik Asimov az ALAPÍTVÁNY születésének történetére. Szerkesztője, John W. Campbell kívánságára azonban a huszonegy éves, a Columbia Egyetemen kémiát hallgató fiatalember, aki ekkor már „három esztendeje a science fiction hivatásos művelőjének” tudja magát, 1941-től kezdődően nem egyetlen történetet írt, „hanem történetek sorozatát az Első Galaktikus Birodalom bukása és a Második Galaktikus Birodalom tündöklő felemelkedése közti zűrzavaros ezer esztendőről. Mindezt a »pszichohistoria« tudománya fényében”. 1949-ben hagyta abba a sorozatot, amely hamarosan, 1951-ben, 1952-ben és 1953-ban, trilógiát alkotva könyv alakban is megjelent. A történetek a 60-as, 70-es években érték el az igazi népszerűséget, nem csoda: a háborút követő évtizedek tudományos és technikai fellendülése nyitott igazi teret a sci-fi műfaja előtt Amerikában. Asimov hihetetlen sokol-

dalúságával kapcsolódott ebbe a pezsgésbe, tudományos, fantasztikus és ismeretterjesztő művek sorát írta, robothistóriáinak sikere következtében a robotika fogalomává vált. Olyannyira, hogy most, amikor 1992 áprilisában, hetvenkét éves korában elhunyt, halálhíre után sokan hihették: a hírügynökségek tévedtek, ez az ember nem halhatott meg, hiszen pozitív töltésű elektronokból álló agya elvileg az öröklétet biztosította a számára... És amiként minden legendának van valós magja, az ő életműve, amely az amerikai science fiction-irodalom klasszikusává emelte (öt Hugo- és két Nebula-díj), elképesztő munkatempója (háromszázötvennél több könyv, a bostoni egyetem biokémia-professzoraként kiérdemelt elismerések tudományos és ismeretterjesztő tevékenységéért), a műfaj szabályait (határait) alakító invenciója, talán valóban szolgáltatott némi alapot e hitetlenségre. De a 80-as évek elején nem tudott tovább ellenállni az olvasói és kiadói elvárásoknak, hogy az ALAPÍTVÁNY-t is folytassa. Ez az évtized bárom újabb könyvvel bővítette a sikersztorit, de a hosszú szünet utáni feladatmegoldás valamennyi ellentmondásával együtt.

A trilógia alapképlete még tiszta, itt a többi már csak a részletek kérdése. A Jó pusztulásának folyamatát (ami már rossz) a Rossz tombolása követi, ebből csak sok-sok szenvedés után támadhat fel újra a Jó. Jó és Rossz adottak, létük nem megkérdőjelezhető, tartalmuk egyszerűen az Ember boldogságával és boldogtalanságával egyezik meg, a képlet állandó elemei. Csak a köztük lévő relációk változtathatók: például hogy a Jót mikor követi a Rossz és a Rosszat a Jó? A képlet változó értékei az Ember cselekedeteiből fakadnak. Az ember pedig a „Galaxis sokmilliónyi lakott világának népességét jelenti”, tehát ha akadna valaki, aki fölismeri, hogy az „ember mint egyén kiszámíthatatlan, de a tömegek reakciói... statisztikailag feldolgozhatók”, s ilyenformán valamiképpen befolyásolhatók, akkor helyes irányt szabva a folyamatoknak, „az interregnumot mindössze egyetlen millenniumra – ezer esztendőre – lehetne csökkenteni”. Hari Seldon, a matematikus, a pszichohistoria atyja ennek érdekében hozza létre a két Alapítványt, s bízva rájuk külön-külön és együtt e roppant feladatot. Kezdetben a halódó Birodalom, majd

egy rejtélyes mutáns, az Őszvér jelent a Seldon-terv számára életveszélyt, végül majdnem az egymás közti konfliktus pecsételi meg a sorsát – a testvérviszály téjé nem csekély: a mindenkori szellemi autonómia és szuverenitás. Ám a gondviselő boldog vég a trilógia zárlatában megüszít bennünket – hőst és olvasót egyaránt – a félelmeinktől és kétségeinktől: „józan meglegedettséggel” élhetünk ezután a végtelen Galaxisban, „amely örökre megmenekült a veszélytől”, az előrelátó emberi értelem géniusza mindig vigyáz ránk... Csak hogy az ezt az idillt megteremtő fordulat, a dolgoknak a rosszról a jóra való átváltozása a következőkben (azaz a 80-as évek folytatásaiban) éppen az egzisztenciális elbizonytalanság eszköze lesz, és az alapképlet az összetevőire hullik szét. Mivel a soros utópikus elképzelések központi elveinek mindegyikéről kiderül, hogy az nem az, aminek látszik, hanem valami lényegileg más, gyakran éppen az ellenkezője, súlyos válságsírákat hordozva magában... Inerciarendszerenként változik ezután Jó és Rossz megítélése, tartalma. Egyvalami őrződik csak meg a trilógia ősförmájából, a későbbi könyvek minden szava és alakja mögött is ott rejtőzik egy MINDENNEK CONDJÁT VISELŐ AKARAT, csak hogy már minőségileg eltérő nagyságrendű arányok között. A kényszerű izoláció és barbarizálódás mögé tekintve (második) birodalmi méretekben gondolkodó Seldon-terv sem panaszkodhat éppen földhözragadságra (Földhözragadságra meg végképp nem, mivel a Föld csak mint szívet bizsergető kuriózum tűnik föl a trilógiában – ennyi lokálpatriotizmus elvárható a legezaltáltabb képzelhető olvasótól is, ha már egyszer ezen a bolygón születünk). És a következő vagy párhuzamos megoldási javaslatok sem adják alább, a tét mindannyiszor a „Galaxis sorsa”. De az összeütköztesükéből fakadó konfliktus már az arányeltolódást mutatja be a kezdeti „matematikai GONDVISELŐ”-höz képest. Az ALAPÍTVÁNY PEREMÉ-nek végső úrrandevúján tisztázódnak a különféle álláspontok: a kiélezett válságszituációban a távlatokat szinte háttartalanná tágítva, választás elé állítják az újabb korok (értsd: folytatások) hősét, Golan Trevize-t, akinek mint kiválasztott individuumnak kell döntenie valamelyik lehetőség mellett, meghatározva ezzel a továbbiakban

az emberiség fejlődését, sorsát... Szabályos kortesbeszédekben csapnak össze a három út érvei és ellenérvei. Az (első) Alapítvány képviselője a „szabad akarát” nevében beszél: „Arta törekedjen, hogy saját maga, az uródai és embertársai független, szabad akaratú lények legyenek. Semmi más nem számít. Mondhatják ezek itt, hogy a mi Birodalmunk vérontáshoz és nyomorúsághoz vezet, ám ez nem szükségszerű. A mi szabad választásunkon múlik, így lesz-e vagy sem. Dönthetünk másképpen is. És egyébként is jobb, ha az ember szabad akaratával bukik el, mint hogy egy gépezet láncszemeként, értelmetlenül biztonságban élje le az életét.” A második alapítványista az „irányított és béke” elveit hirdeti: „A Galaxis immár öt évszázada halad a Seldon-terv kijelölt úton. A haladás töretlen... Ön, az Alapítványon belül betöltött szerepét messze meghaladva, része a Seldon-tervnek... Mi olyan Második Galaktikus Birodalmat kínálunk, amely alapjaiban különbözik az elsőttől... A Seldon-terv végül majd meghozza a szabadulást...” Az élő bolygó, Gaia programja az „Élet”: ő/ők Galaxiát kínálják, „Hogy minden lakott bolygó élő legyen, akárcsak a Gaia! Hogy valamennyi élő bolygó egy még nagyobb, hipertéri élletté szerveződjék. Együvé tartozzék minden lakott és lakatlan bolygó. Minden csillag. A csillagközi gáz minden részecskéje. Talán még a nagy, központi fekete lyuk is... Az élet minden eddiginél alapvetően különböző kialakulását... [kell] lehetővé tenni, meghozza elkerülve a régi hibákat”. És Trevize, az egyes ember választ. A választás ténye azonban nemhogy lezárna folyamatokat, de egyszerre rávilágít azokra az elmozdulásokra, amelyek szétfeszítik az eddigi kereteket. Most már kivédhetetlen az újabb dimenzió vonzása: ahogyan a trilógia Seldon-terve Gaiahoz képest, úgy ez a döntés is „leértékelődik”, ha megeljük az „igazi” GONDVISELŐ-t, akinek játszmájában ilyen fontos szerepet kaphat egy emberi választás... a Galaxis sorsát igazgató kéz a Galaxis eddigi történetéért is felelős. Mint a táguló univerzumban: a regényfolyam szerkezetének széttartó elemei is egyre több „alstruktúrát” hagynak maguk mögött, határpontjaik (?) mind távolabbra kerülnek egymástól, és mégis, e végtelen eltolódás középpontjában mintha a régmúlt egyetlen eseménypillanata állna. Az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD hosszú bolyongásai után így a szálak a Földön futnak össze. Pontosabban a Holden, de ez asimovi méretek

ben egyelőre elhanyagolható, s különös jelentőséget csak a Föld múltjának részleteit megismerve nyerhet (lásd Térutazók stb.). De a száguldás nem lassul, újabb és újabb dimenziók tűnnek elő, még akkor is, ha kapcsolódásuk, egymáshoz való közük egyre kétségesebb. R. Daneel Olivaw, akinek az a feladata, hogy vigyázzon a Galaxisra, felfedi ugyan a kártyáit: a két tervet a Galaxis megmentésére (Seldon-terv, Galaxia), ám már ezek sem segíthetnek, mivel ő, a robot, haladoklik: „*Nem helyettesíthetem többé a régi agyamat újabb pozitron anyagúval – mondja –, ami gyakorlatilag úgynis megvalósíthatatlan volna, inkább összevegytem egy emberi aggyal, amelyet nem befolyásol a Három Törvény, és nemcsak hogy megnöveli az elmém teljesítőképességét, de ugyanakkor a képességeknél egy egészen új szintjére is emeli.*” Ime a legújabb, a végső megoldás, az új minőségű élet megteremtése (ezúttal bibliai jelentésében érve a szót!), az egyedüli lehetőség Galaxia létrejöttére. A kiválasztott ember pedig nem más, mint egy hermafrodita, az egykori Térutazók leszármazottja, különleges tulajdonságokkal bíró lény, akinek már csak az ősei hasonlítottak a földi emberre. Eddig terjed tehát Asimov mértéktartása. A következő két lehetőségére már utaltunk, hisz más lény veszi át az emberiség GONDVISELŐ-jének szerepét... és végre felvetődik a más galaxisok más értelmeinek eshetősége is.

(Az írói módszer következményei) „*A science fiction-tró mindent megtehet, de nem mondhat el lent azoknak az axiómáknak, melyeket maga állít föl, a törvényeknek, melyeket maga teremt.*” Kuczka Péter így foglalja össze Asimov regényírói módszerének lényegét. A trilógiai Koncepció szerkezeti magvának, ennek megfelelően a pszichohistória két alaptételét tarthatjuk („*egyrészt, hogy elég nagyszámú emberi lényt kell magába foglalnia ahhoz, hogy az emberiséghez mint véletlenszerűen egymásra haló egyének csoportjához statisztikai módszerekkel lehessen közelíteni, másrészt pedig, hogy az emberiség mindaddig nem tudhat a pszichohistóriai következtetések eredményeiről, míg ezek az eredmények meg nem születtek*”), az új részek meghatározó axiómái pedig a sci-fi műfajában köztulajdonná vált legendás asimovi lelemény: a Robotika Három Törvénye („*A robot nem árthat az embernek, és nem nézheti létlenül, ha az embert veszély fenyegeti*

A robot engedelmeskedni tartozik az emberek parancsainak, kivéve, ha ezek a parancsok az Első Törvénybe ütköznek. A robot köteles megvédeni magát mindaddig, amíg ez nem ütközik az Első vagy a Második Törvénybe”). Amennyiben a fenti definíciót is axiómának tekintjük, akkor vele kapcsolatban is hasonló problémák vehetők föl, mint a benne foglaltak megvalósulásaival. Nem kétséges, hogy kialakulhat olyan szituáció egy adott műfaj fejlődési folyamatának bizonyos pontján, amelyben az előrelépés érdekében tovább már tarthatatlanná válnak egyes addig használatos módszerek, s ezek helyét új szemléletnek kell elfoglalnia, az „axiomatikus regényírás” is lehetett ilyen az 50-es évektől új lendületet kapó tudományos-fantasztikus irodalomban, de hogy ez is axiómává merevedjék, az már a minden „egyedül üdvözítő, monologikus gondolkodás” veszedelmes kísérőjelenségével, a leegyszerűsítés szomorú tévedésével jár együtt.

Az arisztotelészi szükségszerűség általános érvényű követelményéből így képződhet olyan „specializálódás”, amelyre az az éles lotmani elhatárolás vonatkozik, miszerint „*a művészet nem játék*” – a játék célja a szabályok tiszteletben tartása, a művészet célja a feltételes szabályok nyelvén kifejezésre kerülő igazság megkeresése. Asimov pedig a folytatásokban gyakran kerül abba a dilemmába, amelybe mostanság leginkább a játékprogramok készítői: a saját maga alkotta szabályok állják útját lehetőségeinek, hogy a valószerűség határáig eljusson. Ennek óhatatlan egy-síkúság, unalom a következménye. Bár éppen ő az, aki igyekszik korlátain belül az összes eszközt megragadni ennek elkerülésére, hisz valóban minden módon az e törvények létéből és sérthetetlenségéből fakadó konfliktusok kiaknázására tör. Mégis sajáto-san ebben a műfajban tekinthető némiképp paradoxnak ez a módszer, modelláló tevékenységének durvaságai szinte kiküszöbölhetetlenek, noha a józan, logikai gondolkodásmódnak kellene a részletekre (nagyobb) gondot fordítania s a fentebb emlegetett mértéktartást és következetességet (még több téren) érvényesítenie.

Ebben az „axiomatizmus”-ban a monumentalitás és az elszigetelt automatizmus igénye küszködik egymással, hol az egyik kerekedik felül, hol a másik, az eredmény azon-

ban mindig féloldalas, két- vagy többértelmű. Az a Seldon-törvényekből következő igen fontos korlátozás az emberi történiára, így párosul például a galaktikus birodalmak képzetével, s vezet természetesen a kiragadott epizódok lazább-szorosabb láncolatához. Az egyes részek terjedelme meghatározatlan/meghatározhatatlan marad, mivel nem annyira a belső szükségszerűség szabja meg a történetek teljességét, mint inkább az írói önkény. Ez ugyan felléptet a művekben egy-egy irányító akaratot (vagy velük szemben egy intuitív szabad akaratot), de ezzel éppen azt a végpontot előlegezi meg, amely időtlenül létezik már a kezdéskor is... Az ekként létrejövő ambivalens szerkezetre meglepő pontossággal ráillenek Bahtyinnak a „*próbatételes regény*”-ről tett megállapításai is: „*A regény szerkezetét a főhősök próbatételeinek sorozata szabja meg*”, „*a hős jellemvonásai kezdettől fogva adóttak, a regény cselekménye csak ellenőrzi megletüket, vagy próbára teszi őket*”, az idő: a történelemből és az élettörténetből kiemelt kalandidő, korlátlan és végtelen, vagyis általa a kalandfűzerek végeláthatatlan sorozata válik lehetségessé. Az ALAPÍTVÁNY szerkezetében a hősök jellemvonásai nem is változnak az egyes sztorijaikon belül, hanem éppenséggel ők maguk váltogatják egymást: Hari Seldon helyébe Golan Trevize lépett, az övébe pedig R. Daneel Olivaw... Köztük pedig akkorák az eltérések, hogy kioltják a másik hatását, visszamenőlegesen érvénytelenítik egymást. Ugyanazon szerkezetben ez az összeférhetetlenség megengedhetetlen. Ez az oka, hogy az utóbbi regényekben az ALAPÍTVÁNY cím már-már anakronizmus, mivel nem az egykori Seldon-tett valamilyen újabb relációja áll a történetek középpontjában, hanem AZ ALAPÍTVÁNY PEREME óta R. Daneel Olivaw másik terve, a Galaxia megvalósítása körül forognak az események, és kerülnek próbatételre Golan Trevize tulajdonságai. A szerkezeti zűrzavart viszi tovább AZ ALAPÍTVÁNY ELŐTT, amely az ambivalencia következtében visszatér a már meghaladott ős-Koncepcióhoz, és a pszichohistória útra bocsátásának körülményeit meséli. Valódi érdekessége a jövőbeli fejlemények késleltetésén, illetve a múltbeli események leírásának előkészítésén túl nemigen van.

A folytonos „küszködés”, állandó „ingadozás” jegyében hasonlóképpen érvényesek az

ALAPÍTVÁNY-könyvekre, és Arisztotelész-párhuzamainkat is megengedik, a drámai kompozíció bizonyos jellemzői. A fordulatokkal és felismerésekkel bonyolított cselekményben a jellemek valóban másodlagos fontosságúak. Az elbeszélés belső szervezőelve a jelenetszerűsége alapszik, amelyben a legfőbb szerep az epikai történet háttérbe szorítva a dialógusé. És a trilógia befejezésében még ott működött egy „katarzisz”-t kínáló megoldás iránti elvárás is, ami az alaktalanul „eposzív” váló folytatásban a befejezetlenség miatt már elmarad.

Az asimovi regényírás e játéka eredményezi az axiómák hibáinak, hiányosságainak, eredeti alakjukban való tarthatatlanságának a felismerését, ami önmagában is elgondolkodtató a módszer lehetőségeit és korlátait illetően. Egyrészt az önfenntartó izoláló, logikai gondolkodás (tehát a szabályok adta variációs esetek maximális kihasználása), másrészt az új arányok csábítása (azaz az írói, irodalmi fejlődés eredménye) mondatja ki ezen mindenható törvények elégtelenségét. De olyan keserű szájizzal, hogy abban keveredik a „tudós belátás” a meghaladott tételek relativitásáról, a kitarító „szülői szeretet”, a tökéletlenséggel szembeni fáradhatatlan megszállottság és az örök emberi (frói) utilitarizmus: „minden hasznosítható a magunk érdekében...”. Hasznos és kényszerű lépés tehát egyszerre az axiómák kibővítése, a hatás sem egységes: oldódik a bénultság, az önként emelt korlátok távolabbra helyeződnek, illetve megbomlik a rend is, nincs többé biztosíték a törvények sérthetetlenségére. A két Seldon-törvény elé szükséges egy nulladik felismerése. Ennek következményeire már utaltunk: ez ugyanis az a kimondatlan alap, hogy a Galaxis egyetlen értelmes lény az ember. Úgyhogy amint feltűnik egy másik értelem, vagy egy idegen galaxist vizsgálunk, a Seldon-törvények érvényüket veszítik... Vég-eredményben hasonló csadakozási módokat nyújt mindkét irányba a Robotika Nulladik Törvénye is (amely úgy hangzik, hogy „*A robot nem árthat az emberiségnek, és nem nézheti lételemül, ha az emberiséget veszély fenyegeti*”, és amely természetesen átértékeli a következő három törvényt is), mivel a jövő felé nyitja a kérdést: R. Daneel Olivaw utóda, a más lény, robotként lesz-e az emberiség GONDVISELŐ-je, emberként vagy idegen lény-

ként? Illetve visszafelé: bemutatható lett az is, hogy mikor, milyen helyzetben vált szükségessé e törvény megalkotása.

(A monumentális emberközpontúság) „Sok utópiába látogattam már el... és még egyetlenegy sem találtam, mely állépte volna a satíra vagy a szentbeszéd kényelmes határait, s amely részletesen leírna egy képzeletbeli országot, annak földrajzát, történelmét, vallását, nyelvét, irodalmát, zenéjét, kormányformáját, metafizikai és teológiai vitáit... röviden, egész enciklopédiáját, és természetesen mindezt összefüggő formában...” Jorge Luis Borges skepszise a fantasztikus irodalom fantasztikumával szemben, néhány évvel az első ALAPÍTVÁNY-történetek megszületése előtt, 1936-ban, egy másfajta, következetesebb, tudományosabb, monumentálisabb szemlélet és módszer szükségességének igényét fejezi ki azokban a művekben, amelyekben a képzelet munkája utópiát vagy antiutópiát teremt. Asimov, amikor az ALAPÍTVÁNY-ban célul azt tűzi ki, hogy „az általa konstruált jövő történelmét” (Kuczka P.) írja folyamatosan, már az újabb követelményeknek próbál megfelelni, ezek gyakorlati megvalósítására tesz kísérletet. Műve az enciklopédikus teljességnek azonban csak a monumentálisán félszeg kellekeit, az egyes helyszínek, díszletek, szereplők kontúrjait képes fölillantani, nem tudván felülemelkedni tárgyainak olyan egyszerű modellezésén, amelyekben a modellnek gyakran csak a helyi értéke tekinthető az illető objektum analógiaként, a fontos egyedi tulajdonságok és a lényeges vonatkozások viszont elsikkadnak. A természetes párbeszéd helyett a szereplők szájából így hallhatunk folytonosan „közleményeket”, „tájékoztatókat” a legváltozatosabb témák közül az éppen kéznél lévőről: az időjárásról, az űrhajók működéséről, a bolygókról, az ételekről... a mondanivalók valami szomorú, szibárusi összevisszaságában, ahol az esetlegesen értékes mellett ott a használt, kopott holmi is.

Pedig ez a jövő: emberi jövő, emberek teremtik maguknak és leszármazottaiknak, a Földről indul ki, bolygóról bolygóra az emberi civilizáció csírát viszi tovább, hogy – véltetőleg – betöltse a teljes Galaxist. Magától értetődő ez az antropomorfizmus, ha elfogadjuk Sam J. Lundwall megállapítását, miszerint a sci-fi „témája valójában az itt és most”.

Mégis, az idegen értelemmel való kapcsolat és összetűzés e műfaj egyik központi problémaköre, melynek „kikerülésére” Asimovnak is egy ennyire zárt axiómarendszerre volt szüksége. Azaz az ő grandiózus jövőképében az egyes bolygók, térségek, kultúrszférák embereinek hol utópikus, hol antiutópikus közösségei, társadalmi helyettesítük vagy valószínűsítjük meg az idegenség kuriózumát. (Teheti ezt az itt és most tapasztalatából való kiinduláson túl azért is, mert a sci-fiben elterjedt „dezanropomorf” civilizációk gyakran nagyon is emberi vonásokkal felvértezettek, emberiek, túlságosan is emberiek, annyira, hogy sokszor konvencionális allegóriaként viselkednek...) De a csábítás ereje ellenállhatatlan. Az ember kisebb-nagyobb metamorfózisai már a trilógiákban is előfordulnak, a robotika pedig a folytatásokban, miközben a határokig feszíti a lehetőségeket, valósággal tobzódik a mesterséges és organikus intelligencia konfliktusaiban. Amikor Asimov regényfolyamának végén ezek mellé rendeli az idegen értelem létezésének eshetőségét, akkor jut el a küszöbére annak a más lényegűvé való átváltozásnak, amelynek híres példája az A. C. Clarke-regények (2001. ŪRODISSZEIA, 2010. MÁSODIK ŪRODISSZEIA, 2061. HARMADIK ŪRODISSZEIA) Csillaggyermeke és az ő további fejlődése.

A clarke-i „megalomania” eltérő irányú, mint az asimovi, de intencióját tekintve hasonló. Az ő emberei, felfedezői az elérhetőbb közelségben levő (például még nemzetek által megosztott) Földről indulnak „csak” a Naprendszer kutatására. Innen viszont – noha nem maguktól, hanem külső beavatkozásra – rögtön megteszik azt az ugrást, amely az alapítványisták számára még nem több a távoli jövő lehetőségénél: felveszik/felvehetik a kapcsolatot egy fejlettebb értelemmel. A „világegyetemek kapuján” keresztül belekerülnek „az értelmek hierarchijába”, hogy megismerkedjenek ezzel a „hatalnos és bámulatra méltó koncepció”-val, és részesei legyenek, még akkor is, ha nekik legfőbb a körvonalairól lehet valami elképzelésük... S a koncepció tényleg impozáns, bár az alapítványi emberközpontúság szöges ellentéte: „Akik e kísérletben annak idején belevágtak, nem emberek voltak – még emberszerűek sem. De test és vér lények, és mikor kilekintettek az űr mélyére, félelmet éreztek, csodálatot és magányt. És amint szert tettek e képes-

ségre, nyomban nekivágtak a csillagvilágnak”, „S minthogy az egész galaktikában nem találtak értékesebbet, mint az értelem, mindenütt segítettek fölvirradni. Ők lettek a csillagmező földművesei, vetettek, s néha arattak is. És néha, egykedvűen, gyomlálni is kényyszerültek”. E szuperintelligens, „majdhogynem isteni hatalmú”, testetlenné és halhatatlanná lett űrvándorok hajdani vetéséből eredt az emberi civilizáció is, s eljött az idő, hogy világossá váljon: a gyomlálás következik-e vagy az aratás... Clarke – talán egy következő folytatás számára is – lebegtetni a kérdést, nem úgy, mint a Nobel-díjas kutató, Francis Crick, aki az „irányított pánspermium elmélete”-nek tudományos kidolgozásakor a másik oldal, az emberi szempont felől, határozottan amellett áll, hogy nekünk is csatlakoznunk kell ehhez a folyamathoz. Vagyis, ha „a világunkat benépesítő első mikroorganizmusok egy távoli civilizáció bolygójáról érkeztek meg, hiszen itt volt az úti céljuk”, akkor logikus, „hogy hamarosan mi is küldhetünk mikroorganizmusokat olyan bolygókra, amelyeken még nincs élet, de fennmaradásához nem hiányoznak a megfelelő feltételek”.

(A műfaj sajátosságai) A példa egyúttal a clarke-i és asimovi gondolkodásmód újabb különbségére is rámutat, amikor az elavulás kérdésén, ennek technikai, pszichológiai és irodalmi vonatkozásain keresztül visszavezeti a vizsgálódást a sci-fi műfaji konvenciójához. Clarke kertelés nélkül bevallja, hogy könyvei hitelességét nem kis részben a legutolsó tudományos-technikai vívmányok, csillagászati felfedezések tényeire alapozza. Neki egy a 60-as években íródott történet folytathatóságának a problémájával kellett szembenéznie szintén a 80-as évektől kezdve. „Mentsége” a feladat megoldásához egyrészt sülusosan „fantasztikus”, mondván, az új könyvek csak variációk ugyanarra a témára, esetlegesen azonos helyzetekkel és szereplőkkel, „ám a történet nem feltétlenül ugyanabban a világegyetemben játszódik”... másrészt kellően „tudományos”: a kezdetek óta „az események a lehető legképtelenebbül követték egymást, s ez látszik a legújabb történeteken is, mivel olyan felfedezéseket és eseményeket foglalnak magukba, amelyek meg sem lőrténtek a korábbi könyvek írása idején”. Az önelmentmondások elkerülésének, a frissesség fenntartásának ilyen magyarázata azonban kitér mind a befogadói nézőpont, mind bizo-

nyos műfaji sajátosságok érvényesítése elől. Ezért támadhat hiányérzete az olvasónak az új űrodisszeiák megmerevedett tudományos állóképei láttán.

A folytatásokat illetően Asimov sokkal kézzelfoghatóbb dolgokról beszél, amikor szerkesztői, kiadói követeléseket, szerződéseket és természetesen megemelt honoráriumot említ („1981-ben közölték velem, nincs más hátra, írnom kell egy újabb ALAPÍTVÁNY-történetet, és – hogy megédesítsék számomra a keserű pirulát – a szerződésben a szokásosnál tízszer több előleggel kecsgettettek. Idegesen, de azért beleegyeztem. Harminckét éve nem írtam ALAPÍTVÁNY-sztorit, és most megparancsolták, hogy írjak meg egy 140 ezer szóból állót...”). A regényfolyam továbbélésének útkát kutatva itt tehát az irodalmon kívüli szempontokra lehet rámutatni. „A sorozat negyedik kötele – írja tovább Asimov –, AZ ALAPÍTVÁNY PEREME, 1982 októberében látott napvilágot – és akkor valami nagyon furcsa dolog történt. Nyomban fölkerült a New York Times bestsellerlistájára. A legnagyobb meglepetésemre rajta is maradt huszonöt héten keresztül. Ilyesmi még sohasem esett meg velem. A Doubleday azonnal szerződést kötött velem újabb regények megírására.” Azaz könnyen lehet, hogy a mű hátterében mára azok a tényezők kerültek túlsúlyba, amelyek kapcsán Lengyel Péter megjegyezhetette: ezt a sorozatot „egyszerűen a siker és a pénz vitte el, ameddig elvitte”... Lényegesebb (irodalmi) kérdés azonban mindettől függetlenül az, hogy Asimov munkájában mennyire tudott (a Clarke-énél jobban) kielégítő választ, megoldást találni az elavulás és még inkább a konzisztencia kihívására. Az úgymond „wellsianus” Asimov és a modern természettudományok szoros kapcsolata kétségbevonhatatlan. Természetesen nála is tetten érhetők azok a „képtelen iramú” tudományos felfedezések, amelyek időközben (az írás közben) születtek, s amelyek az inspiráció és az öncenzúra eszközeként egyaránt szerepelhetnek. Ezek integrálása azonban tulajdonképpen műve koncepciójába illik, hiszen az egyes részek különböző fejlettségi fokú kultúrákat vesznek sorra, amelyek között a tudományos innováció törelen folyamatát szinte törvényszerűnek kell tekinteni. Néhány kulcsmomentum esetében viszont – például az axiomatizmus miatt – kénytelen megőrizni bizonyos elemeket hűen az eredeti alapelvekhez. A robotika vagy a pszichohis-

tória nem dobható sutba, váltható fel valami korszerűbbel olyan egyszerűen, mint például egy űrhajómeghajtás... Ezeket legfeljebb továbbfejlesztheti, -finomíthatja, esetleg újabb axiómákkal gazdagíthatja, mint láttuk.

„Egyellenegy útmulatónk van a jövőt illetően: ez pedig a múlt története” – jegyzi meg Donald A. Wollheim a sci-fi jövőszemléletének múltban és jelenben gyökerezéséről. E kijelentést is szem előtt tartva lehetséges a trilógia történelemképét úgy értelmezni, ahogy Makkai László teszi a „társadalmi futurologia” módszer-tani és tartalmi összetevőinek boncolgatásakor, párhuzamot vonva a Római Birodalom hanyatlásától az olasz reneszánszig tartó európai történelem és az ALAPÍTVÁNY eseménymenete között. De a felületi hasonlóságoknál mélyebb, a ciklikus történetfelfogás lényegiségét megragadó imitáció meglétéről mégsem lehet beszélni, mivel az újabb kötetek visszamenőleg újraértékeltek a rendszer egészének megítélését, s nem annyira a tömegeket mozgató társadalmi, gazdasági folyamatok szerepére tetetik a hangsúlyokat az egymást ciklusként váltó zárt kultúrákban, mint inkább az egyéni tervekre és döntésekre, egy végső cél elérésének érdekében (R. Daneel Olivaw, Hari Seldon, Golan Trevize esetében). A pszichohistoria e paradoxonja nem tűnhetett el a folytatásokban, meg kellett őrződnie mindaddig, amíg – vélhetőleg – az egész elmélet jelentőségét nem veszítette. Jóllehet a műben uralkodó poétikai, stiláris eklektizmus mellett a történetfilozófiai kevertység (teleologikus, ciklikus stb.) megenged bizonyos ingadozásokat egyik vagy másik irányba.

Jóval gyakorlaúbb a mindennapok (mindennapjaink) jelenléte a távoli jövőben (még ha esetenként hiányérzetként is). A hic et nunc jelleg olykor annyira eluralkodik az emberábrázolásban, cselekménybonyolításban, díszletezésben, hogy az olvasónak hamar támadhat déjá vu érzése a tegnap esü híradóban látottak iránt. Leggyorsabban az olyan részletek alkalmosságának évvilágmutatása mutatkozik meg, amelyeknek természetes velejárója a folytonos változás, alakulás (divat, közlekedés stb.). De a túlságosan futurisztikus elképzelések is hasonló sorsra juthatnak, amikor maguktól érterődőknek tekintenek dolgokat, amelyek a mai olvasó számára már vagy még megmosolyogtatók.

Ilyen a *Föld-típusú* bolygók számlálhatatlan sokasága az asimovi galaxisban, amikor kutatók csak az elmúlt hónapokban bukkantak először egy (!) Naprendszeren kívüli bolygó nyomára... Igaz, a tudományos fejlődés, ismereteink bővülésének szédítő tempója könnyen maga mögött hagyhatja képzeletünk legmerészebb termékeit. Az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD-nek a környező galaxisok meglétével és feltételezhető lakóival kapcsolatos előrejelzését illetően például igen elgondolkodtató az eddig ismert legnagyobb méretű galaxis minapi felfedezése, melynek óriási kiterjedése hétszázhetvenezer fényév, szemben a mi Tejutunk száz ezer fényévi átmérőjével... Vagy a robotikát vizsgálva, szinte az asimovi törvények valósulnak meg azokban az új japán robotokban, amelyekbe olyan emberfelismerő rendszert építettek be, melyek segítségével a robotok ki tudnak térni azokról az útvonalokról, ahol a dolgozókat veszélyeztethetik.

John W. Campbell szerint a „*science fiction egy technikai alapra épült társadalom reményeiből, félelmeiből és álmaiból áll (bár egyes álmok inkább rémálomok)*”. Ilyenformán és ennek ellenére, a sci-finek lehet olyan olvasata is, miszerint az a „*lehetségről szóló jeladás*”, „*figyelmeztetés*” és „*remény*” (Donald A. Wollheim). Különösen akkor, ha azokat a „*kivételes*” eseteket szemléljük, amelyekben a műfaj prognosztizáló funkciója az átlagosnál jobban kirívó. (C. Cartmill A HALÁL VONALA című elbeszélése joggal válthatott ki idegességet bizonyos körökben, mivel az írás témája, 1944 nyarán (!), az atombomba volt. M. Jemcevs és J. Parnov kisregénye, az ADJÁTOK VISSZA A SZERELMET, a 60-as évek közepén a majdani neutronbombáról és hatásairól tartalmazott háborzongató „jóslatokat”.) Az ALAPÍTVÁNY-könyvek recepciójának is megvan ez a vonása (megkülönböztetett figyelemmel a felbukkanó robottematikára), ám ennek a műnek sem ez az elsődleges értékelési szempontja. Sokkal inkább lényeges már, hogy mennyiben tesz eleget ezekkel együtt a többi műfaji konvenció követelményeinek, mennyiben lép túl rajtuk, fejlesztü tovább azokat.

Csaknem az egész fantasztikus irodalomnak az egy jobb világról szóló visszatérő álom az alapja (S. J. Lundwall), ám ebből az álmodozásból könnyen válhat lelkiismeretlen álomgyártás, aminek eredményeképpen ha-

mar létrejön – Stanisław Lem szavával – „*a hülyeség kincsestára*”, amely fittyet hányva a realitásnak, élvezhetetlen, érdektelen műveket eredményez, és még csak nem is szórakoztató. E „nyomor antológiájának” (uő) fogyasztói, az olvasói tömegek, aktív résztvevői a műfaj alakításának. A „karnyújtásnyi távolság” az íróktól a közvetlen kapcsolat illúzióját táplálja bennük, s az igénytelen beavatkozás átszakíthatja az irodalmi védőgátakat (amelyeket amúgy is alámosott sok rejtett, a felszínre törekvő áramlás: anyagi és presztízsszemponctok, üzleti megfontolások). Termelő és fogyasztó egyaránt zavaros vizekre téved. A hullámverés pedig olykor teljesen eltüntet a gátak vonalát (befogadói elvárás és szerzői szándék sikeres találkozásakor), és máshol kínál új medret a sodrásnak. Szabályteremtő szerepet játszott annak idején a jobb világról álmódva az ALAPÍTVÁNY-trilógia is: egy lehetséges társadalmi hierarchia felmutatásával, az értelem lángját őrzők heroizmusát, a bölcsesség és önfeláldozás korlátolt és torz önérdékeken való diadalát láttatva. A birodalmi központosítás, a bolygó kultúrák és városállamok viszálykodásainak, a hatalmi elit torzalkodásainak stb. ürbe kivetített képe, valamint a jövő elképzelt történelmének egyén és közösség sorsazonosságát vállalóan tágabb kontextusba helyezett, sajátos, egyedi találása, olyan normákat alakított ki, melyek messze előre megvonták a műfaj továbbhaladásának egy lehetséges irányát. A 80-as évek folytatásai is ezeket követik, de már keményen küzdenek az elavulás, kifáradás ellen, oly módon, hogy mintegy „vérátömlesztéssel”, a külső, formai jegyek egy részét megőrizve, a régivel összeférhető s ezért elegyíthető, új belső lényegre tesznek szert, amely ha az elmúlt ifjúság revelatív erejét nem hozhatja is vissza, de az elevenség illúzióját felkeltve, a mű egészének élettartamát mindenképpen meghosszabbítja. E frissítés pedig valóban nem idegen eredetű. Asimov ALAPÍTVÁNY utáni, illetve azzal párhuzamos írói munkásságának termése szolgáltatja: az ember alkotja, törvényekkel korlátozott mesterséges intelligencia (amire/akire a „robot” elnevezést először Karel Capek 1920-ban – Asimov születésének esztendejében – alkalmazta) és a hozzá kapcsolódó megannyi konfliktuslehetőség a humanizálódó technika korában.

Az ALAPÍTVÁNY-koncepció és a robotika fúziója akkora intenzitású, hogy akár nagyigényű szintéziskísérletként is értelmezhető, ha R. Daneel Olivaw-t, a robotot közös tagként a folytonosság biztosítékának tekintjük, és egy szuperszerkezet elemeiként a körbezáródások miatt egyes korábbi robottörténetek válnak a majdani ALAPÍTVÁNY csirájává, illetve ennek utolsó kötetei lesznek az azokban megkezdett bonyodalmak beteljesítői.

(A monstrositás tétováság) Az ALAPÍTVÁNY ELŐTT csupán technikai értelemben része a szerkezetnek. Még AZ ALAPÍTVÁNY PEREMÉNEK néhány vonatkozása játszott az egésznek ennyire alárendelt szerepet, de ott aztán a történet valódi, új kihívásai ezeket némiképp indokoltakká, elfogadhatókká tették. Itt azonban a fiatal Seldon egymást követő, erőltetettnek ható kalandjai mindössze késleltetései a GONDVISELO-i akarat eleve létező szándékának, vagyis a megfelelő emberi döntés meghozásának (a robot ugyan felelősséggel tartozik érte, de a választás mindeddig „védencének” privilégiuma volt). „Megelőző-későbbi” mintája, párhuzama az eljárásnak Golan Trevize rávezetése arra, hogy szabad akaratából Galaxia mellett kell határoznia. És ahogyan ezt követte egy még magasabb rendű elképzelés: az új életformához megfelelő emberi agy megszerzése, meglehet, hogy ez a seldoni tortúra is „bevezetője” csak egy a múltban vagy a jövőben valahol meglapuló újabb „sorsdöntő” fordulathoz... A könyv művészi autonómiájával kapcsolatos kétségekre azonban a potenciális funkció nem adhat kielégítő magyarázatot. Sőt még inkább előtérbe kerülnek általa a regény megvalósulásának fogyatékoságai. Ismerős párhuzamok visszhangoznak (ismétlések?) a döntés, a felfedezés Nagy Pillanatának közvetlen körülményeit illetően, amelyekben Hari Seldon (is) felismeri az igazi feladatot, úgy, hogy közben maga sem sejtő: eszköze csak a korlátozott gondviselésnek. A hihetetlenül képtelen – zseniális – asszociációk már szinte az Arkhimédész fürdőmedencéjétől, Newton almáján keresztül, a Szilárd Leó és a New York-i közlekedési lámpa esetéig vivő anekdoták paródiává fajulnak. Megszokott módon újra csupa olyan emberrel találkozhatunk, akik kezükben tartják az egész Galaxis sorsát (igaz,

eddig szokatlan tulajdonságokkal bírnak: például a karatézó szentimentális matematikus hérosz, a jóságos polgármester néni, egyszerűs mind veszedelmes trónkövetelő stb.). És megint csak titokzatos átváltozásoknak kellene előrevinniük az eseményeket – nem egyértelmű „megoldásokkal” szolgálva és „felcsigázva” a lanyhuló olvasói érdeklődést. A rejtélyes jötevből imigyen lesz a rejtélyes halálos ellenség, majd a még rejtélyesebb – GONDVISELŐ robot. De hasonlóan a többi visszatérő motívumhoz, Asimov tolla fáradni látszik e kulcsfontosságú átalakulás bemutatásánál is: a MÁSODIK ALAPÍTVÁNY végső átváltozáspoénjához vezető út tiszta, ellentmondásmentes s szellemi izgalmakat kínáló megrajzolásával összehasonlítva itt az olvasót a kompozíció folytán már nem érhetik meglepetések. Talán nem is kell több példát említeni a lendületvesztés illusztrálására, elegendő a monstruózus tétovaság érzékeltetésére annak az ívnek a meghúzása, amely a néhai trilógia katartikus befejezésétől, az ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD másságot teremtő nyitottságán át, AZ ALAPÍTVÁNY ELŐTT zárlatának „egzisztenciális” kérdéseken rágódó, ál-ál-naiv megoldásához jut el, mely a szerelmes robot dilemmájában csúcsoad ki, s nyer együttal „létfilozófiai” választ:

– Csakhogy te másfajta segítő vagy.

– Milyen értelemben? Hari, hökd már ki! Ha kimondod, magad is rájössz, milyen örülltség az, amire gondolsz.

Seldon hosszan nézett a lányra, aztán halkkan csak annyit mondott:

– Nem fogom kimondani, mert... nem érdekel.”

Idézetek forrásjegyzéke

- Asimov, Isaac: AZ ALAPÍTVÁNY SZÜLETÉSÉNEK TÖRTÉNETE. In: ALAPÍTVÁNY ÉS FÖLD. I. m. 7–10. o.
 Clarke, Arthur C.: 2001. ÜRODISSZEA. Fordította Göncz Árpád. Kozmosz Könyvek, 1973 (1. megjelenés 1968).
 Clarke, Arthur C.: 2010. MÁSODIK ÜRODISSZEA. Fordította F. Nagy Piroska. Kozmosz Könyvek, 1985 (1. megjelenés 1982).
 Clarke, Arthur C.: 2061. HARMADIK ÜRODISSZEA. Fordította F. Nagy Piroska. Móra, 1990 (1. megjelenés 1987).

Crick, Francis: ŰRVETÉS. In: *Interpress Magazin*, 1982. július. 4–6. o.

Kuczka Péter: ISAAC ASIMOV. In: MÁSODIK ALAPÍTVÁNY. I. m. 273–280. o.

Lundwall, Sam J.: HOLNAPTÖRTÉNT (TANULMÁNYOK A SCIENCE FICTION VILÁGTÖRTÉNETÉBŐL). Fordította Szentmihályi Szabó Péter. In: *Metagalaktika* 7. Kozmosz Könyvek, 1984 (1. megjelenés 1978).

Makkai László: TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS „PSZICHOHISTÓRIA”. In: MÁSODIK ALAPÍTVÁNY. I. m. 267–272. o.

MEGKÉRDEZTÜK... LENGVEL PÉTERT. In: *Galaktika*, 1989/1. (100.) szám, 34–36. o.

Nemere István: A HÜLYESÉG KINCSESTÁRA, AVAGY LEM VÉLEMÉNYEI A SCI-FIRŐL ÉS MASRÓL. In: *Galaktika*, 1988/2. (89.) szám, 31–33. o.

Wollheim, Donald A.: 2000 KÜSZÖBÉN. In: *Galaktika*, 1989/1. (100.) szám, 36–38. o.

Borbély István

KRITIKAPÁLYÁZAT

LAS VEGAS FÉNYEI, NEW YORK ÁRNYAI, ST. LOUIS FÜSTJE

Vay Tamás: *A posztmodern Amerikában*
Platon, 1991. 600 oldal, 820 Ft

„Semmi sem szerez nekem több örömet, mint arról beszélni, amit nem tudok. Nem vagyok biztos benne, vajon helyesek vagy helytelenek-e a különböző dolgokról való eszméim, de beszélnem róluik, azt kell.”

(Donald Barthelme: THE SEA OF HESITATION)

„A vert alanyiség a posztmodern mintázat az ultramodern világ arcán.”

(Idézet a szerzőtől)

Éjszaka repülővel érkezni a nevadai sivatag koromfekete ólében fészkelő Las Vegasba, az amerikai posztmodernnek eme túlbujánzó városába, olyan érzés, mintha a Pokol színes-vörös neonfényekkel villódzó legmélyebb bugyrába szállnánk alá. „Mirage” – hirdeti a legkáprázatosabb felirat, amit már több száz méter magasságból is ki lehet venni, s mi lassan, körözve beszívódunk e színes pokolba. Ilyen „feneketlen” mélységbe kell alászáll-

niuk azoknak is, akik a posztmodernnel, az utóbbi negyedszázad ezen amorfi és „bekerít-hetetlen” ezerfejű sárkányával akarnak megküzdeni. Erre a nehéz, embert próbáló feladatra vállalkozott a szerző, aki hat hónapos amerikai kinttartózkodását a posztmodern feltérképezésére is megpróbálta felhasználni.

Végigolvasván a fényes papírra nyomott, feltűnően szép kivitelezésű, vastos könyvét, két alapvető kérdés fogalmazódott meg bennem:

1. Mi a szerző? – à la Foucault.

A kérdés „kétrétegű”: egyfelől a tájékozatlan olvasó nem tudhatja, hogy a címlapon szereplő „Vay Tamás”: írói álnév – s én sem fogom felfedni e könyv írójának nevét. A rejtőzködő szerző valószínűleg – ahogy ő írta egy helyütt – „az anonimitásnak a posztmodern követelményét” akarta érvényesíteni önmagán írói álnévvel, a kérdés ez esetben csak az, miért épp egy magyar nemesi nevet tartott erre legalkalmasabbnak, névválasztásában miért nem használta ki a posztmodern játékosságát, frivolságát, ironiára való hajlamát? Ennél sokkal fontosabb azonban a kérdés második, tartalmi rétege: ki is ennek a könyvnek a szerzője? Az első oldalon az író hét monogramos, anonim „társ szerzőnek” (A. L., F. F. L., M. J. L., M. A., P. B., S. K., W. A.) mond köszönetet anyagaik átengedéséért. Némiképp zavaró számomra, hogy nem tudom, kiknek az írásait fogom olvasni, s hogy ezek a külső anyagok milyen mélységben vannak beépítve a könyvbe. Itt rögtön felkinálkozik egy posztmodern értelmezés, mely szerint korunkban, a számítógépes rendszerek korában a szövegek szerzőkhöz „kötődése” átértékelődik, bizonyos értelemben a szövegek anonimmá s ezáltal bárki által használhatóvá válnak – s ez a felfogás ártható tetten nagymértékben ebben a könyvben. A szerző hatalmas terjedelmű szakirodalmat mozgósítva – melyre külön kitérek majd a végén – sajátos „szövegkezelési technikát” alkalmaz: a különböző szerzőktől származó idézeteket, parafrázisokat egymás után „bevágja”, gyakran oldalakon át, kollázsszerkezetet kölcsönözvén ezzel a szövegnek. Némiképp hasonló ez az írástechnika a posztmodern irodalomban fellelhető „szövegszeletelő próza” (art-up) és „szöveghajtogató próza” (fold-in) stílusával, csak ez esetben tudományos ígé-

nyű szövegeket „szeletel”, „hajtogat” és „lapolgat” a szerző. Az olvasó sok helyütt érezheti azonban úgy, hogy biztosan jobban járt volna az eredeti szövegekkel – így lehet ez például az egyik „monogramos szerző” (ezt az egyet sikerült kitalálnom) W.(essely) A.(nna) tanulmányával is, amely „originális” állapotában egészen biztosan mélyebb elemzést nyújt Amerikáról, mint a szerző „a Szociológus mondta” sülésban előadott zanzásított változatában.

2. Mi a könyv műfaja?

A főcím: A POSZTMODERN AMERIKÁBAN átfogó, szisztematikus és tárgyilagos hangvételű tanulmánykötetet ígér a gyanútlan olvasónak, míg az alcím: TEMATIKUS NAPLÓ, egy (új) világba utazó intellektuál személyes élményeit, gondolatait. Valljuk be, ez a kétféle nézőpont nehezen egyeztethető össze, s e kettős címválasztás egyben jól tükrözi a könyv egyik alapproblémáját, nevezetesen az alany és a tárgy viszonyának megváltozását modern korunkban. A descartes-i szilárd alany-tárgy viszony felbomlása a posztmodernben teljesebben ki; az alany elveszíti individualitását, „nomáddá” válik (Deleuze, Guattari), a tárgy pedig elveszíti függetlenségét az alannal szemben. A szerző egyik legfőbb problémája is az ebből fakadó önreflexivitás dilemmája: hogyan mesélje el azt, hogyan élte meg ő Amerikát (TEMATIKUS NAPLÓ) úgy, hogy tulajdonképpen nem magáról akar beszélni, hanem az amerikai posztmodernről (A POSZTMODERN AMERIKÁBAN) – és hogyan tudna úgy beszélni az amerikai posztmodernről, hogy ebből ki-rekeszti önnönmagát? Ebből a dilemmából adódóan a könyv műfaja meghatározhatatlan; naplónak túl tudományos(kodó), tanulmánynak pedig túlságosan élményekkel telt és szubjektív meglátásokkal átitatott. Ezt is felfoghatjuk persze posztmodern jelenségnek, nevezetesen, hogy műfajok szétválaszthatatlan keveredéséből születnek eklektikus művek, de gyanítom, hogy a szerző ennél jóval többre hivatottnak gondolta a vastos kötetét. Ezt a problémát bonyolítja továbbá még az a kérdés is, hogy meg lehet-e ragadni egy adott korszakot, s vissza lehet-e vezetni egy belső lényegre (jelen esetben a posztmodernre), mely lényeg „megjelenik” ugyan az adott kor különböző szféráiban (gazdaság, politika, kultúra stb.), de nem biztos, hogy ezen szfé-

rák szinkronban állnak egymással – így például művészeti stílusok ritkán esnek egybe a gazdaság adott állapotával stb. Fogas kérdés ez, s maga a könyv ad választ arra a ki nem mondott kérdésre: egy modern világból át lehet-e „repülni” egy posztmodern világba, s egy hat hónapos ösztöndíj ideje alatt (amit ráadásul egészen más témára kapott a szerző) „kívülálló bennfentesként” meg lehet-e írni tudományos igénnyel A POSZTMODERN AMERIKÁBAN című könyvet olyan mélységekben, mint amilyen mélységre a főcím utal? Ennek a kérdésnek az eldöntését az olvasó ítéltéképességére bízom.

A könyv műfaji „megkettőződését” tetézi még nyelvi „megkettőződése” is. A szerző nemcsak a saját belső élményeiről és gondolatairól akar költőien beszélni az olvasónak, hanem tudományos kérdésekről is, mi több: tudományos problémákat sajtósággosan (ál)filozofikus költői nyelven tár az olvasó elé, ami helyenként teljesen zavarossá és értelmetlenné teszi mondanivalóját – ezekre a későbbiekben bőven fogok példákat hozni –, másutt pedig átszaját belső „tartalmainak” tudományos(kodó) elemzésébe. A szerző a szavak mágikus jellegét összekeveri a tudomány fogalmiságával, és sajtósággal, egyéni „nyelvjátékával” olyan „tudományos költészetet” próbál megvalósítani könyvében, ami tudományosnak azért nem fogadható el, mert költőieskedő, költészetnek pedig azért nem, mert tudományoskodó és nehézkes.

Mindenkiben, aki valaha is foglalkozott a posztmodernnel, felmerülhet az a kérdés, hogy történetileg miért éppen Amerikában találkozhatunk először ezzel a rendkívül bonyolult jelenséggel.

Amerika Roosevelt-től kezdődően egészen a 70-es évek végéig, mikor is a keynesianus gazdaságpolitika érvényessége kezdett megkérdőjeleződni, a gazdasági felvirágzás színtere volt. Az amerikai társadalom működésében konszenzusos rend érvényesült; a gazdaság (mint materiális tárgyak elosztása és cseréje) és a politika (mint szimbolikus tárgy) között, mely konszenzus biztosította az uralom legális legitimitását, és fenntartotta a társadalmi integrációt. Ezt az egyensúlyi helyzetet kezdte ki a 60-as évek végén a posztmodern ideológia azzal, hogy tagadta az effajta kon-

szensus szükségességét, s helyette az interszubjektívásban (életvilágban) létrejövő ideiglenes érvényességű kapcsolatrendszereket kezdte előtérbe helyezni. Az ő felfogásuk szerint az új társadalom integrációs elvét a szisztémizis hivatott megvalósítani, szemben a modern társadalom centrált rendjeinek (gazdaság, politika) konszenzusára épülő felfogásával. Amerikában az elit modernizmussal szemben egy új avantgarde lépett fel a 60-as évek végén (egyik vezéregyéniségük Susan Sontag volt), s alternatív megnyilvánulásaikkal, a vietnami háború elleni tüntetéseikkel, polgári engedetlenségi mozgalmakkal kezdték lassan aláásni az uralom legális legitimitációját, a hatalom részleges tagadásával. Amerikában a modernizmussal való radikális szembeszegülés egyik fő terepévé a kultúra vált, a maga happeningszerű mozgalmával, minek következtében a New York-i kultúra is két ágra szakadt a 70-es években: az up-town kultúra továbbra is a klasszikus értékek birtoklója maradt, míg a down-town kultúra populárisabb, érzékenyebb, happeningszerű kultúra hordozójává lett. A tagadás másik színterévé, az amerikai posztmodern „melegágyává” az építészet vált, támadását legfőképpen a Bauhaus ellen intézve, melyet a hatalmi reprezentatív funkciók kiszolgálójának tekintett, a közéletben pedig az elembertelenedés szolgáltatójának (lakótelepek). A Bauhaus „terrorisztikus területtervezése” elleni lázadás „posztmodern pillanat”-a (Ch. Jencks) akkor érkezett el, amikor 1972. július 15-én délután 3.12 perckor St. Louisban a Pruitt-loge lakótömböt (mely díjnyertes Le Corbusier-terv alapján épült), mint lakhatatlan épületet felrobbantották. A St. Louis fölé csavarodó füst, mint egy indián pipa ütökos füstjelzése, jelt adott az amerikai posztmodernnek. (Meglepetésemre, a könyv adathalmazában ez a fontos, korszakhatárként ismert dátum meg sem említtődik.)

A szerző posztmodernről vallott felfogása leginkább azon teoretikusokéhoz hasonlítható, akik ezt az igen bonyolult jelenséget elsősorban az információs kultúra (számítógépek stb.) felől próbálják megközelíteni (legismertebb teoretikusuk Jean-François Lyotard). A POSZTMODERN ÉS MODERN című fejezetében a szerző részletesen kidolgoz egy kategóriarendszert a technikai médiumok öt generá-

ciójáról, s a későbbiekben ezt a felosztását használja fel a modern és posztmodern definiálására – mely összefüggést egy tágabb összefüggésrendszerben: a kultúra – civilizáció – civilizátum rendszerében helyez el. Mivel ezen összefüggésrendszerrel a szerzőnek meglehetősen sajátos felfogása van, nem minden tanulság nélküli lesz részletesebben beszélnünk róla.

A technikai médiumok öt generációjára épített rendszerében a modern a 3. generációtól (gépek, mechanika) a 4. generációig (elektromos médiumok, tv, rádió, fotó, film) terjed. „A modern legújabb kori fejleményeként a társadalmi struktúra, a gazdaság, a politika, a tudomány és a technika kinövi, illetve levethető az emberi méreteket” (276. o.) – mondja a szerző, minek következtében a kultúra és a civilizáció útjai különválnak: a kultúra, amely még emberméretesnek és átélhetőnek tekinthető, a hagyományos vonulat folytatása marad, míg a túlfeljövő vonulat válik civilizációvá. Míg szétválás előtt a kultúra értelmezte a civilizációt, és adta meg az értelmét, szétválás után ez a szereposztás megcserélődik. A posztmodern fordulat akkor következik be – állítja a szerző –, amikor is a kultúra már nem tudja többé uralni a civilizációt, mi több: a civilizáció bekebelezi magába a kultúrát. Ez után a posztmodern fordulat után a civilizáció tölti be a létet, ez lesz a „létbetöltő civilizáció” – a szerző meghatározása szerint, ami nem más, mint a civilizátum, mely a technikai médiumok 5. generációjában (informatikai és kibernetikai médiumok) valósul meg és termelődik újra.

A kultúra – civilizáció – civilizátum összefüggésének ilyesfajta felfogása elhelyezhető Arnold Toynbee (THE STUDY OF HISTORY) elméletében, aki minden nagy kultúrát három részre oszthatónak tekintett: a kialakulás – a virágzás és a hanyatlás korszakára, ezen felosztásban pedig a posztmodern a virágzás utáni, de még a hanyatlás előtti szakaszba sorolható.

„A posztmodern jellemzője, hogy a Lélet közömbös civilizátum tölti be” (302. o.) szemben „a nemiség bélyegét magán viselő civilizáció”-val (303. o.), melynek elsődleges nemi megkülönböztető jegyei a következő változatos alakzatokban jelenhetnek meg a szerző szerint: „Dugattyú, gőzgép és robbanómotor hengere, csa-

var és hozzá tartozó anya, egymásba illeszkedő csatlakozók, tartályok és ürméretes tárgyak, belevaló holmik, behatolásra és befogadásra szolgáló szerkezetek, felmeredő tárgyak [...] belül anyaméhszerűen lakható közlekedési eszközök külsőleg maskulin kiképzéssel és fiziognómiával, a mozdonytól az áramvonalas repülőgéptestig” (mintha egy Juhász Ferenc-verset olvasnánk) – mely nemi jegyek „szexissé” (!) teszik a civilizációt. Nem így van ez a „semleges”, „közömbös” és „hatékony” civilizátummal, melynek tárgyai „nemtelenek”, így az elektronikusan működő displayek, vezérlőasztalok, programok... (302. o.) A szerzőnek ez a sajátos felosztása elgondolkodásra késztetett; eddig úgy gondoltam, hogy a vezérlőasztalnak is lehetnek felmeredő irányítókarjai, s ahhoz, hogy működtetni tudjuk, be kell dugni valahová, azonkívül a civilizátumban is kénytelenek vagyunk utazni „anyaméhszerűen” lakható „közlekedési eszközökkel” és maskulin fiziognómiás mozdonyval és repülőgéppel. Úgy gondolom, a szerzőnek ez a megközelítési módja – nevezetesen, hogy mit tekintünk „szexisnek” vagy „nemtelennek” – csak nézőpont kérdése.

A szerző szerint a civilizátum alanyaival még álmodni sem tudunk, mert nincs róla ideánk. „Almáinkban lehetünk oroszlán, kő, nővény, égi csillag, hengerfék, robbanás [...] lehetünk sűrűség és pára, zuhogó folyam és vasnál keményebb zárka [...] – információs egység, programcsomag, jeltranszformátor, kibernetikus vezérmű azonban még almáinkban sem lehetünk.” (303. o.) Nem tudom, miért ne válhatnék álomban programcsomaggá vagy kibernetikus vezérművé, s miért válhatnék sűrűséggé, párává vagy robbanássá, mikor még soha nem voltam „sűrű”, „párás” vagy „robbanó” – így éppen úgy nem lehet róla ideám, mint például a kibernetikus vezérműről.

De az igazi meglepetések még csak ezután értek!

A szerző közölte, hogy „a hozzáférési kódokkal feltérképezhető, dekódolható és élvezhető civilizáció a civilizátum hatalmi kéjtárgyként megjelenő része” (322. o.). Ez jól is lenne így, mert aki nagyon „szexis” (mint jelen esetben a civilizáció), az előbb-utóbb úgyis valakinek a kéjtárgyává válik, jobb hát, ha mindjárt ilyen komoly partnerrel akad össze, mint esetünkben a civilizátum, aminek ráadásul még része is, így nem kell összeállnia egy vadidegennel. A

CIVILIZÁTUM fejezet INDIVIDUUM című alfejezetéből a továbbiakban megtudhatjuk az egyénről („aki a civilizátum privációba helyezett alanyaként ismeri fel saját tulajdon kultúráját” [349. o.]), hogy az „...gyakorlatában bővítve újratermeli a civilizátumot, nem csupán értékfölségben, értékklóbbletben, hanem egész eleven mivoltát latba vetve, mint a civilizátum nemzőszerve” (!) 349. o.). A dolog talán egy kicsit bonyolultnak tűnhet, megér hát egy rövid összefoglalót: az egyén mint a civilizátum nemzőszerve, újratermeli, egész eleven mivoltát latba vetve, a civilizátumot, mely mint az előzőekből már értesültünk róla, hatalmi kéjtárgyként fogva tartja a „szexis” civilizációt. Az összefüggés teljesen világos: a civilizátum önnemzéssel termeli újra önnönmagát (bővítve még hozzá!), és szexuális játékokat folytat hatalmi kéjtárgyával, a „szexis” civilizációval! Fenomenális játék lehet!

A *Hatalmi kéjtárgy* című oldaljegyzetből (322. o.) megtudhatjuk még azt is, hogy a civilizátum, melynek „nincs alanyi jellege, de dologi jellege sem fétisszerű abban az értelemben, hogy emberi viszonyok jelenének meg benne dologi viszonyokként Dologi jellege alany nélküli másféleség a szubjektumhoz képest” (323. o.), nos, ez a civilizátum „noha az ember történelmi termékeként keletkezett, kozmosz dologisággá nőtte ki magát. Ezért holtjáték benne a posztmodern alanyi mozgás”. (323. o.) Hiába, na, neki csak a „szexis” civilizációval jól! Nagy szerencse, hogy a „modern erők főárama akadályozza az Allamokban, hogy egyesek vagy nagyobb csoportok a maguk számára és a többiek rovására egészében és intézményesen (hatalmi kéjzsubjektummá változtatva) kiszajátítsák” (323. o.) eme civilizációt – mert bele sem merek gondolni, micsoda zűrök származhatnának abból, ha még „egyesek”, pláne ha „nagyobb csoportok” is ácsingóznának a „szexis” civilizációra, hogy hatalmi kéjzsubjektumukká változtathassák.

A civilizátum POLITIKAI KÖZELÍTÉSEK című alfejezetében (311. o.) a szerző Galbraithra hivatkozva (THE ANATOMY OF POWER) elemzi a galbraithi „kondicionális hatalom” posztmodernné válásának folyamatát. A kondicionális hatalom szubjektív, de kulturális ráhatások eredményeképpen működik az emberben – ez a hatalom működésének ősi módja, ultramodern változatában a tömegkommunikációs médiák befolyásolásának ha-

tására lép működésbe, „posztmodernné pedig azzal válik, hogy alanyi mivolta tárgyaltan dologiság diffuziója, a személy differenciájának túlhajtásában behasonul a közömbösségbe” – fejt ki a szerző, majd így folytatja: „A posztmodern kondicionált hatalom személyes megnyilvánulása legvégtelésebben a hatalom ösztönperverziója. Szexuális retorikában felszítva az uralom fallokratikus vagy kolpokratikus vagy homoerotikus vagy androgyn kivételének sürgetésében, vagy éppen ellenkezőleg, az ilyen jellegek heves kritikájában, egyik szexesség ellen másikat szegezve.” (314. o.)

A személyes politikai erőfeszítésekről pedig így vélekedik a szerző: „A testies-személyes adottságokból politikai erőt csiholni és megint visszatérni az „önkielégítéshez”: ez a civilizátum elteni és általi (ami ugyanaz!) politikai ingázás.” (315. o.) Nos hát, ez a hatalom igazi (vulgárfreudista) anatómiája, nem a THE ANATOMY OF POWER! Olvasván mindezt, csak örülhetünk, hogy Galbraith nem tud magyarul.

A CIVILIZÁTUM TÁRSADALMI KONTEXTUS című alfejezetében a szerző kifejti, hogy „az Allamok mai társadalma nem osztálytársadalom”, de „tagolódása több szempontból megfigyelhető”.

Majd alkalmazza azt a módszert, ami az egész könyvét átszövi, de itt különösen szembeötlő; nevezetesen, hogy egymástól eltérő tudományos paradigmák eredményeit rendeli egymás mellé, s egységes rendszerként kezeli. Jelen esetben az amerikai társadalom szerkezetét a következő négy szerző kategóriáiból „állítja össze”:

1. Galbraith, John Kenneth (közgazdász): meritokrácia.

2. Bell, Daniel (filozófus): technikai hozzáértők és politikai szervezők.

3. Newmann, Charles (közgazdász): „új gazdagok” (e réteg tagjai a gazdasági élet főszereplői).

4. Riesman, David (szociológus): „Új mágánások” (a fogyasztás és szabadidő irányítói).

Hogy jól érzékeltessem ennek a módszernek a képtelenségét, „lefordítom” magyar viszonylatra. Olyan ez, mintha például a mai magyar társadalom felső régiójának struktúráját valaki a következő kategóriákkal akarná meghatározni: Szelényi Iván osztályhatalomhoz közelítő „értelmiség” csoportjával, Kolosi Tamás „városias elit réteg”-ével és Kornai János „felső döntéshozók”-jaival. A szerző a társadalmi egyenlőtlenségek képző-

désének és rögzülésének sajátosságosan „puha” meghatározását nyújtja: fölfogása szerint a siker/kudarcs dimenzió mentén való leképeződés lehetővé teszi „a vonzáskörbe tartozók megszabott pályán rögzítését”, míg a másik dimenzió a „tompák”, „túl érzékenyek” és „túl idegesek” „kiszállását” biztosítja. Vajon az amerikai létminimum alatt élők, a négerék, a homeless-ek, a munkanélküliek „túl érzékenyséjük” vagy „túl idegességük” miatt jutottak jelenlegi helyzetükbe? Egy részük talán csak „beletompult”. „Mindkét mechanizmus eredményeképpen statikusan lemerevedik a beidegzett társadalom” – fejt ki a szerző –, „Mennél statikusabbak a viszonyok, annál inkább néz ki a Modern vonulatába tartozónak, mennél dinamikusabban beidegzett, annál inkább ultramodern. És mennél nyomasztóbban kérdésesnek érződik a beidegzettség lénye és hogyanja, annál inkább posztmodern”. (319. o.) Megtaláltuk hát végre a posztmodern állapot kulcsszavát, ami nem más, mint a nyomasztóság! A szerző „társadalmelemzésében” említést sem tesz azonban az amerikai posztmodern kultúra legfőbb fogyasztói rétegéről, a yuppikról, akik leginkább a tercier ágazatokban (bank, médiák, reklám, kereskedelem, felsőoktatás) helyezkednek el, s akiket a régi polgárság elkülönülési vágya (distinctio) helyett csupáncsak a különbözőni vágyás (difference) jellemez. Az amerikai yuppik szellemi fogyasztási kultúrája nem elit, sokkal inkább tömegjellemzőkkel bír, és a szókultúra helyett a képkultúrát részesíti előnyben.

Megismerkedtem már jó néhány, művészetre vonatkozó meghatározással az életben, de igazán nagy hatással a szerző volt rám, a következő definíciójával: „posztmodern művészeteknek a hozzáférésbe épített hozzáférhetetlenséget kifejező hozzáférés-cselekményeket nevezzük”. (331. o.) Ezt olvasván, az ANNIE HALL (Woody Allen) egyik felejthetetlen jelenete jut eszembe, mikor is W. A. és Diane Keaton mozijegyért sorba állva kénytelenek végighallgatni a Columbia Egyetem McLuhan-szakértő professzorának művészetről tartott észbontó előadását, melynek leleplezésére Woody Allennek magát McLuhant kell segítségül hívnia. De kit hívhatnánk segítségül mi?

A kései Lukács György egy helyütt kifejti, hogy a műalkotásoknál nagy különbség van aközött, hogy a világ kaotikussága a műalkotás ábrázolási elve vagy az ábrázolás tárgya.

A szerző posztmodernről írott könyvét olvasván, úgy tűnik számomra, hogy nála a káosz az ábrázolás elvévé válik abban az értelemben, hogy minden, számára hozzálérhető, posztmodernről szóló irodalmat igyekszik beépíteni könyvébe, eleget téve ezzel a posztmodern jelszavának: *anything goes!* Természetesen azért vannak jól olvasható részei is a könyvnek, jól nyomon követhető fejtegetésekkel, de ezekkel a fejezetekkel az a fő gondom, hogy a szerző jórészt „megreked” a modern elemzésénél, nem jut el a posztmodernig, és mint jelenséget nem teszi elemzése tárgyává, csak táblázatokat, szemléltető ábrákat és kronológiákat közöl róla. Múlt évben egyik nagy közönyvtárunkban utalást találtam a könyv kéziratára, ezzel a „munkacím-mel”: A POSZTMODERN GENEZISE. A könyv tartalmát ismervén, ez nagyképűbb cím, de bizonyos értelemben jobban is illik hozzá, mert a posztmodern genezisében, tehát a modernnél, a moderntől való elválásánál ragadja meg leginkább.

Sajnos Magyarországon nem a legalkalmasabb időben jelent meg ez a könyv. A téma hosszú agyonhallgatásának éveitől már kezdtek szórványosan cikkek, tanulmányok megjelenni a posztmodernről, s éppen időszzerűvé vált egy átfogóbb, az eddigi kutatási eredményeket rendszerező mű kiadása. Ez nem az a könyv, amit vártunk, s lehet, hogy lesznek olyan olvasói, akik átrágván magukat e művön, úgy érzik majd: ennyi elég is nekik a posztmodernből.

A szerző hazafelé tartván, a repülőgépen azon tűnődik, vajon kiadja-e tematikus naplóját a Harcourt Brace Jovanovich kiadó? Csak remélni tudom, hogy ez az együttműködés nem jött létre a szerző és a kaliforniai cég között. (A végén még Galbraith is olvasná!)

Végezetül néhány szót ejtenék még az 538 oldalas könyvhöz kapcsolódó 59 oldalas (!) lélegzetállító jegyzetről, ami még egy komoly nagydoktori disszertációnak is dízére válna. Nagyjából végigszámoltam a szerző által felsorolt szakirodalmat, mely hozzávetőlegesen 431 (!) könyvet és cikket foglal magában. Ezt a számot elosztottam az író kinttartózkodásának 180 napjával, s arra a meglepő eredményre jutottam, hogy a szerző, pszichiatriai munkája és egyesült államokbeli utaz-

gatásai közepette napi két-három könyvet olvasott el, méghozzá főként idegen nyelven (jórészt angol, néhány francia, német és magyar könyvről van szó). **Be kell valljam: meghökkenem, és az irigységtől elszorult a szívem. Hiszen én is mindig ilyen tempóban szerettem volna olvasni! Pláne idegen nyelveken. Elképzelhető persze, hogy ezeket a műveket a szerző nem mind Amerikában olvasta el, hanem egy részét már előtte is ismerte, illetve hazatérte után még itthon is hozzáolvasott – miközben persze megírta az 538 oldalas könyvét, hivatása gyakorlása mellett, a szabadidejében. A másik lehetséges magyarázat az lehet, hogy a szerző valami speciális gyorsolvasási technika birtokosa. Ez esetben még inkább irigykedem. Azt feltételezni sem merem, természetesen, hogy mint komoly tudós, a pszichiátria nagydoktora, aki mellest, csak úgy, hobbiból írt egy könyvet Bartók Béláról (BARTÓK REJTEK-ÚTJA, 1984), rendszeresen publikál a *Magyar Filozófiai Szemlében*: Kantról (DOGMATIZMUS ÉS KRITICIZMUS KANT FILOZÓFIÁJÁBAN), a Pauler Ákos-jelenségről (A PAULER-JELEN-SÉG), Habermasról (TÁRSADALMI RENDSZER ÉS ÉLETVILÁG), a PERATOLÓGIA ÉS SZINKRETIKUS MÓDSZER-ről, a TÁRSADALOM ÉS DIFFERENCIÁLT-SÁG-ról – aki miután megírta az amerikai posztmodern geneziséét, rögvést nekilátott megírni a film és a fotó ontológiai geneziséét is, nem kisebb vállalkozásban, mint egy XX. századi esztétikáról szóló könyv keretében, mely munkájának mintegy „felvezetéseként” már el is készült Husserl és a fenomenológia története dióhéjban (ez is a *Magyar Filozófiai Szemlében* látott napvilágot) – mindezenközben szakmai lapokban is rendszeresen publikál, nos, egy ilyen komoly tudósról azt feltételezni sem merem, hogy az általa feltüntetett könyveket nem olvassa el egészében, csak fejezeteket fut át.**

Ami nekem tetszett ebből a könyvből, az éppen az, ami nem ebből az ötvenkilenc oldalas jegyzetből állt össze. Azok a fejezetek maradtak emlékezetesek számomra, amelyekben a szerző saját belső élményeiről szólt egyszerűbb nyelven – a szerelmeiről, az édesanyjáról, szürrealisztikus chicagói pszichédikus utazásáról. Az általa felmutatott Amerikából is az ő megélt Amerikája ragadott meg, az az egyénített Amerika, amely a címlapon

is látható Las Vegas talmi fényeivel és New York baljós árnyaival magába zárta őt – „*az én élményeim Amerikája*”, ahogyan egy helyütt szólt róla. De számomra hiányzik a könyvből „*St. Louis füstje*”, az az átfogó, mélyreható és színvonalas elemzése az amerikai posztmodernnek, amit a főcímmel, a tartalomjegyzékkel és az ötvenkilenc oldalas jegyzetelmazzal ígért olvasójának a szerző.

A könyv St. Louis füstje helyett egészen másféle füst emléket idézte fel bennem: egy amerikai élményemet, ami azóta is kísért. Fáradtan, többórás vezetés után érkeztem meg Chicagóból a Niagara-vízeséshez, sőtét éjjel volt már, s bár nem remélhettem, hogy megláthatom a hatalmas zuhatagot, mégis odavonzott valami. Meglepetésemre a vízesés ríki-tó fényekkel, vakítóan ki volt világítva, s hogy a hatás tökéletesen amerikai legyen, színes füstpetárdákat lóttak fel gyors egymásutánban. Ott álltam fáradtan s hőkölkent álmaim Niagarája előtt, hallgattam a lezúduló hatalmas víztömeg moraját a mélyben, ahogy hozzácsapódik a sziklákhoz, teljességében átéreztem a csodálatos vízesés grandiózus voltát, ám a lila füstködök eltakarták előlcm a látványt.

Argejő Éva

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

A HOLMI Szerkesztőinek

Minden hónapban rendre újraolvastam a belső borítón (0. oldal) megjelent szöveget. Nemcsak annak kellemes, mesélő stílusa miatt, és nem azért, hogy ellenőrizsem a betű szerinti azonosságot. Nemcsak a folyamatosan olvasó ember alapossága, kényszere miatt, hanem egyetlen mondat kedvéért, amit egyben úgy értelmeztem, mint a pályázat fel-tételét: „*Mindenekelőtt azt szeretnénk, ha a könyv és a többi nem ürügye lenne a pályaműnek, hanem tárgya és célja.*”

Nem tudom, hogy volt-e olyan szerepe az újrányomtatásnak, mint a zenében egy-egy ismétlésnek – de bennem minden hónapban új értelemmel telt meg ez a mondat. Azt talán

már mondanom sem kell, hogy megtetszett. Hol egyszerűnek, hol végtelenül szövevényesnek találtam. Itt leírtam mindazt, amit legközelebből kiváltott belőlem. Amolyan naplórészlet ez az írás.

Elsőre a normatív hangsúlyt éreztem fontosnak, aminthogy ezt is várom egy hasonló játékszabály leírásától. S ahogy a tavalyi novellapályázat eredményének beszámolójában olvastam, némelyek eleve értékelhetetlenné válhatnak, ha figyelmen kívül hagyják a megkötéseket. Lehet, hogy itt a szerzők szándéka szerint a meghatározás (a jó kritika meghatározása) tautologikusságában rejlő ironia, mintegy a fenti idézet fonákja a lényeg – de bennem működni kezdett az egyenes, mondhatni pofonegyszerű oldala: felrémlt előttem a mindenről ugyanazt gondoló, a műkritikát vezércikké dagasztó bírálók rémképe.

Később észrevettem a mondat végének igazi határozottságát. Felületesen egy hiányos mondatnak éreztem, ahogy rögzítü, hogy mi legyen a pályamű „tárgya és célja”. Bizony itt a „cél” nem úgy szerepel, mint például „cél a mű dicsérete” vagy valami hasonló légi cselekvés, hanem ahogyan „cél a

Mount Everest”. Ez a kikötés azoknak is szól, akik a bíráló tárgyat végső soron egy irányzat (legyen az művészeti vagy tudományos) épületéhez akarják felhasználni.

Az így körvonalazott hierarchia a bíráló tárgya és a kritika viszonyában nem antideмократikus, csak egyszerűen logikus.

Távolabbról nézve a tárgyalat mondatra, felmerült bennem a más területeken alkalmazható jótanács-jellege: az ideális viszony meghatározása („tárgya és célja”) az előadó-művész és a mű között; vagy akár a tudományos előadás és annak anyaga között.

Befejezésül elárulom kíváncsiságomat (bár tudom, rövidesen feloldódik), vajon hány pályamű érkezett. Csak megnyitóm azt a további kérdést, hogy ez a szám hogyan aránylik a novellapályázatra érkezett kilencszázharmincnegyhez, és hogy érdemes-e ebből az arányból valamiféle következtetést levonni.

Csak azt a kérdést föl ne tegyék, hogy az írás úgy általában – legyen az regény vagy egy kritika – mi mindennek lehet ürügye!

Zentai Zoltán

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank és a József Attila-alapítvány
támogatásával jelenik meg